

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 38

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ
ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΘΗΝΑ 1988

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

**ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ
ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ**

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΕΛΕΝΑ ΓΑΒΑΛΑ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Δ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ISBN 960-214-100-X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 38

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ
ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΘΗΝΑ 1988
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	19
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΛΑΚΩΝ	21-57
I. ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	21
Μακεδονία	21
Θεσσαλία	37
Ήπειρος	41
Στερεά Ελλάδα	44
Πελοπόννησος	47
II. ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	49
Εύβοια	49
Άνδρος	50
Ρόδος	50
Πάτμος	51
Κρήτη	52
III. ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΑ ΠΙΘΑΝΩΣ ΑΠΟ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥΣ	52
IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΕΚΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ	56
ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ	58-88
I. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΜΟΝΟΛΙΘΕΣ	58
II. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΣΥΝΑΡΜΟΣΜΕΝΕΣ	60
III. ΨΕΥΔΟΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΣΕ ΑΡΚΟΣΟΛΙΑ Ή ΣΕ ΑΜΕΣΗ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΑΠΟ ΚΤΙΣΜΑΤΑ	70
Ψευδοσαρκοφάγοι με εφαπτόμενες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου	71
Ψευδοσαρκοφάγοι με εντοιχισμένες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου	76
Ψευδοσαρκοφάγοι σε σύνθετα ταφικά μνημεία	77
Ψευδοσαρκοφάγοι αδιάγνωστου τύπου	81
Καλύμματα ψευδοσαρκοφάγων	81
IV. ΕΠΙΤΑΦΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ - ΚΑΛΥΜΜΑΤΑ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΟΥ ΤΥΠΟΥ	84
Επίπεδα καλύμματα	85
Σαμαρωτά καλύμματα	87
V. ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΑ ΠΙΘΑΝΩΣ ΑΠΟ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥΣ	88
ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	89-119
I. ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΘΕΪΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΜΟΡΦΩΝ	90
II. ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΚΟΣΜΟ	93
III. ΦΥΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	100

	Σελ.
IV. ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ	105
Κύρια γεωμετρικά θέματα: Τετράγωνα, Ορθογώνια παραλληλόγραμμα, Ρόμβοι, Κύκλοι, Σηρικοί τροχοί	105
Δευτερεύοντα γεωμετρικά θέματα: Αστεροειδή, Αστράγαλοι, Μαίανδρος, Δισκάρια-μικροί κύκλοι με ή χωρίς μονογράμματα, Κόμβοι-πλέγματα, Πλοχμοί, Πυροστρόβιλοι και ρόδακες	108
V. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ	112
Κοίλα ορθογώνια σχήματα με τοξωτή επίστεψη	112
Αυτοτελή τόξα	112
Τόξα στηριζόμενα σε κιονίσκους	112
VI. ΣΤΑΥΡΟΙ	114
Σταυροί τύπου Μάλτας	116
Ισοσκελείς σταυροί	116
Λατινικοί σταυροί	116
Σταυροί τύπου Αναστάσεως	117
Φυλλοφόροι σταυροί	118
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	120-156
I. ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	120
II. ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	140
ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	157-167
ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ	168-176
ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	177
ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	178-181
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΛΑΚΩΝ	182-183
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	184-189
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ	190
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-67

Όταν το 1977 δημοσίευσα τη μελέτη μου για τις ανάγλυφες πλάκες με ζωόμορφες παραστάσεις από τη Θεσσαλονίκη (Βυζαντινά 9 (1977), σ. 25-95), είχα διαπιστώσει το μεγάλο κενό που υπήρχε στην έρευνα των σαρκοφάγων της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Από τότε άρχισα τη συλλογή του σχετικού υλικού, με προοπτική να συμπεριλάβω όλα κατά το δυνατόν τα ανάγλυφα ταφικά μνημεία του ελληνικού χώρου. Την προσπάθειά μου αυτή ενίσχυσε οικονομικά η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, η οποία πρόθυμα μου χορήγησε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό, που μου έδωσε τη δυνατότητα να επισκεφθώ ένα μεγάλο αριθμό μνημείων, μουσείων και αρχαιολογικών συλλογών της Ελλάδας και να μελετήσω επιτόπου τις βυζαντινές σαρκοφάγους. Εκφράζω γι' αυτό τις θερμές μου ευχαριστίες προς το Διοικητικό της Συμβούλιο.

Η συγκέντρωση του υλικού θα ήταν ίσως αδύνατη χωρίς την κατανόηση και συμπαράσταση των συναδέλφων στην Υπηρεσία κκ. Ελένης Μανωλέσσου, Αικατερίνης Δημακοπούλου, Ηλία Κόλλια, Λάζαρου Δεριζιώτη, Δημητρίου Τριανταφυλλόπουλου, Αιμιλίας Γκιαούρη και Χαράλαμπου Μπακιρτζή, οι οποίοι μου επέτρεψαν να μελετήσω τις σαρκοφάγους των περιφερειών τους και με διευκόλυναν στις επιτόπιες έρευνές μου. Τους ευχαριστώ όλους θερμότατα.

Η μελέτη αυτή υποβλήθηκε ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και εγκρίθηκε το 1984. Στη νέα έκδοσή της προστέθηκαν τέσσερις ακόμη σαρκοφάγοι και έγιναν ορισμένες προσθήκες στο κείμενο και τη βιβλιογραφία. Ο καθηγητής κ. Παναγιώτης Βοκοτόπουλος αποδέχθηκε το θέμα της διατριβής και παρακολούθησε με αμείωτο ενδιαφέρον την εργασία μου από τα πρώτα της βήματα έως την ολοκλήρωσή της, συμβάλλοντας στη βελτίωσή της με τις χρήσιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις του. Του οφείλω γι' αυτό βαθιά ευγνωμοσύνη.

Πολλά οφείλει ακόμη η μελέτη αυτή στις συζητήσεις που είχα για ειδικά θέματα με τους καθηγητές κκ. Hans Belting, Γεώργιο Δεσπίνη, Δημήτριο Λυπουρλή, την αρχιτέκτονα κ. Λασκαρίνα Μπούρα και το συνάδελφο κ. Βασίλη Κατσαρό. Σ' όλους αυτούς εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

Δεν πρέπει να παραλείψω να ευχαριστήσω και τους συναδέλφους κκ. Ευάγγελο Κυριακούδη και Dragah Nagorni, που με βοήθησαν στην προσέγγιση της σλαβικής βιβλιογραφίας.

Τα σχέδια που δημοσιεύονται εδώ έγιναν από τους αρχιτέκτονες κκ. Μιλτιάδη Πολυβίου και Νικόλαο Ζωχίο και ιδιαίτερα από τους κκ. Πλούταρχο Θεοχαρίδη, Κωνσταντίνο Τροχίδη, τη δεσποινίδα Αικατερίνη Στέλιαρου και την κ. Καλλιόπη Θεοχαρίδου, τους οποίους και ευχαριστώ.

Επίσης θεωρώ χρέος μου ακόμη να ευχαριστήσω θερμότατα τους τότε Εφόρους Αρχαιοτήτων και τώρα καθηγητές στο Πανεπιστήμιο κκ. Νικόλαο Νικονάνο και Χρυσάνθη Τσιούμη για την πολλαπλή βοήθεια που μου πρόσφεραν κατά τη διάρκεια της εργασίας μου.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων που συμπεριέλαβε στις εκδόσεις του τη μελέτη μου, καθώς και το επιστημονικό και καλλιτεχνικό προσωπικό της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων του Ταμείου, που βοήθησαν στην ολοκλήρωση αυτής της έκδοσης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ABME	Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
ArtB	Art Bulletin
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BSA	The Annual of the British School at Athens
BSR	Papers of the British School at Rome
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CA	Cahiers Archéologiques
CB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae 1828-1897
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae (1967 κ.ε.)
DAW	Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΠΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΜΜΕ	Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος, εν Αθήναις 1927-1933
ΗπΧρ	Ηπειρωτικά Χρονικά
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (1969 κ.ε.)
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (1951-1968)
JWCI	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
MJBK	Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst
MonPiot	Monuments et mémoires. Fondation E. Piot
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PG	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeca, Parisiis 1857-1866
PKG	Propyläen Kunstgeschichte. 3. Byzanz und der Christliche Osten, Berlin 1968
ΠΧΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RM	Römische Mitteilungen
RQ	Römische Quartalschrift

Ασημακοπούλου, Μαγνησία: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία, στο έργο των Γ. Χουρμουζιάδη, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Κ. Α. Μακρή, Μαγνησία, Το χρονικό ενός πολιτισμού, Αθήνα 1982.

Avraméa - Feissel, Inscriptions de Thessalie: A. Avraméa - D. Feissel, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores), Travaux et Mémoires 10 (1987), σ. 357-398.

Αχμέτ, Ονειροκριτικόν: Achmetis, Oneirocriticon, έκδ. F. Drexl, Lipsiae 1925.

Belting, Byzantine Art in Southern Italy: H. Belting, Byzantine Art among the Greeks and Latins in Southern Italy, DOP 28 (1974), σ. 1-29.

Bertelé, L'imperatore alato: T. Bertelé, L'imperatore alato nella numismatica bizantina, Roma 1951.

Bettini, Scultura bizantina I, II: S. Bettini, La scultura bizantina, I-II, Firenze 1944.

Bogyay, Sarkophag des Heiligen Stephan: Th. von Bogyay, Der Sarkophag des Heiligen Stephan und seine Ikonographie, Das Münster 25 (1972), σ. 307-312.

Βοκοτόπουλος, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική: Π. Α. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Σπερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι., Θεσσαλονίκη 1975.

Bon, Dalle funéraire: A. Bon, Dalle funéraire d'une princesse de Morée (XIIIe siècle), MonPiot 49 (1957), σ. 129-139.

Bon, Pierres inscrites: A. Bon, Pierres inscrites ou armouriées de la Morée franque, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 89-102.

Bošković - Petković, Dečani I, II: Dj. Bošković - V. R. Petković, Dečani, I-II, Beograd 1941.

Bouras, Architectural Sculptures: L. Bouras, Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 63-75.

- Bouras, Grand Lavra Phiale: L. Bouras, Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η' (1975-1976), σ. 85-96.
- Bréhier, Sculpture: L. Bréhier, Etudes sur l'histoire de la sculpture byzantine, Nouvelles Archives des Missions Scientifiques, n.s., XX (1911), fasc. 3, σ. 19-105.
- Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή: Η Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή, Κατάλογος, Αθήνα 1964.
- Γεδεών, Έγγραφοι λίθοι: Μ. Γεδεών, Έγγραφοι λίθοι και κεράμια, εν Κωνσταντινουπόλει 1892.
- Γιαννόπουλος, Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί: Ν. Γιαννόπουλος, Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί, ΕΕΒΣ Α' (1924), σ. 210-240.
- Charbonneau-Lassay, Le bestiaire: L. Charbonneau-Lassay, Le bestiaire du Christ, Paris 1940.
- Delacoulonche, Mémoire: M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne, des bords de l'Haliakmon à ceux de l'Axius, Paris 1858.
- Δήμιτσας, Μακεδονία: Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Αθήνησι 1896.
- Djurić, Sopoćani: V. J. Djurić, Sopoćani, Beograd 1963.
- Dölger, Mönchsland Athos: Fr. Dölger, Mönchsland Athos, München 1943.
- Ebersolt, Mission archéologique: J. Ebersolt, Mission archéologique de Constantinople, Paris 1921.
- Farioli, Una lastra marmorea a Patmos: R. Farioli, Una lastra marmorea a Patmos e la tipologia dei sarcofagi mediobizantini a panelli, Studi di storia dell'arte in memoria di Mario Rotili, Napoli 1984, σ. 167-170.
- Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage: O. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, RQ 65 (1970), σ. 158-184.
- Fiaccadori, Epigraphe bizantina da Patmos: G. Fiaccadori, Epigraphe bizantina da Patmos, Studi di storia dell'arte in memoria di Mario Rotili, Napoli 1984, σ. 171-172.
- Filow, Altbulgarische Kunst: B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919.
- Frantz, Illuminated Ornament: A. Frantz, Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology, ArtB XVI (1934), σ. 43-76.
- Frazer, Church Doors: M. Frazer, Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy, DOP 27 (1973), σ. 147-162.
- Giannopoulos, Les constructions byzantines de Démétrias: N. Giannopoulos, Les constructions byzantines de Démétrias (Thessalie), BCH 44 (1920), σ. 181-209.
- Goldschmidt - Weitzmann, Elfenbeinskulpturen I, II: A. Goldschmidt - K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts, I-II, Berlin 1930-1934.
- Grabar, Recherches sur les sources juives: A. Grabar, Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien, CA XIV (1964), σ. 49-57.
- Grabar, Sculptures I: A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle), Paris 1963.
- Grabar, Sculptures II: A. Grabar, Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976.
- Grierson, The Tombs and Obits: Ph. Grierson: The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042), DOP 16 (1962), σ. 1-63.
- Gunjača, Splitski sarkofag: S. Gunjača, Atribucija jednog srednjovjekovnog splitskog sarkofaga, Zbornik Narodnog Muzeja IX-X (1979), σ. 205-219.
- Hjort, The Sculpture of Kariye Camii: Ø. Hjort, The Sculpture of Kariye Camii, DOP 33 (1979), σ. 199-272.
- Θεόφιλος Βατοπαιδινός, Χρονικόν Μονής Βατοπαιδίου: Προηγούμενος Θεόφιλος Βατοπαιδινός, Χρονικόν περί της ιεράς και σεβασμίας Μεγίστης Μονής του Βατοπαιδίου Αγίου Όρους, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 71-122.
- IG VII: Inscriptiones Graecae, vol. VII. Inscriptiones Megaridis et Boeotiae, έκδ. W. Dittenberger (1892).
- Jacoby, The Workshop of the Temple Area: Z. Jacoby, The Workshop of the Temple Area in Jerusalem in Twelfth Century: its Origin, Evolution and Impact, Zeitschrift für Kunstgeschichte 45 (1982), σ. 325-394.
- Kalligas, Hagia Sophia: M. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935.
- Καμπούρη-Βαμβούκου, Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου: Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου από τη Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 90-108.
- Κατσαρός, Ναός Αγίων Θεοδώρων Σταμνάς: Β. Κατσαρός, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμνάς και ο «ανεικονικό» του διάκοσμος, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 109-166.
- Κουκουλές, Η τελευταία: Φ. Κουκουλές, Η τελευταία και η ταφή, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, Δ', εν Αθήναις 1951, σ. 148-248.
- Kubinska, Monuments funéraires: J. Kubinska, Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Warszawa 1968.
- Λάμπρος, Λεύκωμα: Σπ. Λάμπρος, Λεύκωμα βυζαντινών αυτοκρατόρων, εν Αθήναις 1930.
- Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτος: Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτος τα σωζόμενα, Α'-Β', εν Αθήναις 1879-1880.
- Lange, Reliefikone: R. Lange, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964.
- Λιάπης, Μνημεία Ευβοίας: Αρχιμανδρίτου Ιερωνύμου Λιάπη, Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας, Αθήναι 1971.

- Macridy, The Monastery of Lips: Th. Macridy, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18 (1964), σ. 249-278.
- Maksimović, Kamen: J. Maksimović, Kamen, στο έργο *Istorija primenjene Umetnosti kod Srba I, srednjovekovna Srbija*, Beograd 1977, σ. 237-247 και αγγλ. περίληψη, σ. 392-393.
- Mango, Three Imperial Sarkophagi: C. Mango, Three Imperial Byzantine Sarkophagi discovered in 1750, DOP 16 (1962), σ. 397-402.
- Mango - Hawkins, Additional Finds at Fenari Isa: C. Mango - E. Hawkins, Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul, DOP 22 (1968), σ. 177-184.
- Maslev, Sarkophagplatte aus Ladža köj: St. Maslev, Byzantinische Sarkophagplatte aus Ladža köj, BZ 51 (1958), σ. 113-116.
- Michel - Struck, Kirchen Athens: K. Michel - A. Struck, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, AM XXXI (1906), σ. 279-324.
- Miklosich - Müller, Acta et Diplomata: F. Miklosich - J. Müller, Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana, 1-6, Vindobonae 1860-1890.
- Miles, Byzantium and the Arabs: G. Miles, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, DOP 18 (1964), σ. 1-32.
- Millet, Sculptures byzantines de Démétrias: G. Millet, Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias, BCH 44 (1920), σ. 210-218.
- Millet, L'ancien art serbe: G. Millet, L'ancien art serbe. Les églises, Paris 1919.
- Millet, Les églises de Rascie I: G. Millet, Etude sur les églises de Rascie. L'art byzantin chez les Slaves, dédié à la mémoire de Théodore Uspenskij. I. Les Balkans, Paris 1930.
- Millet, Monuments de Mistra: G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910.
- Millet - Pargoire - Petit, Inscriptions de l'Athos: G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904.
- Millingen, Byzantine Constantinople: A. van Millingen, Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites, London 1899.
- Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου I: Ν. Μουτσόπουλος, Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου. Πρώτη περίοδος εργασιών καθαρισμού (1965), ΕΕΠΣΠΘ Β' (1965-1966), σ. 107-223.
- Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου II: Ν. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή βασιλικής Αγίου Αχιλλείου Μικράς Πρέσπας, ΠΑΕ 1967, σ. 55-69.
- Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου III: Ν. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Δεύτερα (1966) και τρίτη (1967) περίοδος εργασιών, ΕΕΠΣΠΘ Δ' (1969-1970), σ. 61-192.
- Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας: Ν. Μουτσόπουλος, Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα, Μακεδονικά 24 (1984), σ. 1-35.
- Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ρεντίνας: Ν. Μουτσόπουλος, Η βυζαντινή σαρκοφάγος της Ρεντίνας, Βυζαντιακά 4 (1984), σ. 139-158.
- Moutsopoulos, Le tombeau du tsar Samuil: N. Moutsopoulos, Le tombeau du tsar Samouil dans la basilique de Saint Achille à Prespa, Etudes Balkaniques 20 (1964), σ. 114-126.
- Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας: Λ. Μπούρα, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980.
- Μπούρα, Το δέντρο της ζωής: Λ. Μπούρα, Το δέντρο της ζωής στη μεσοβυζαντινή ελλαδική γλυπτική. Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 9, 10 και 11 Απριλίου 1982, Αθήνα 1982, σ. 66-67.
- Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής: Χ. Μπούρας - Α. Καλογεροπούλου - Ρ. Ανδρεάδη, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969.
- Nenadović, Arhitektura Hilandara: Sl. Nenadović, Arhitektura Hilandara, Hilendarski Zbornik 3 (1974), σ. 85-208.
- Nicol, Despotate of Epiros: D. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
- Ξυγγόπουλος, Εικονογραφικά γλυπτά: Α. Ξυγγόπουλος, Βυζαντινά εικονογραφικά γλυπτά, ΕΕΒΣ ΙΕ' (1939), σ. 256-279.
- Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον: Α. Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον μετά παραστάσεων εκ του βίου του Αγίου Δημητρίου, ΑΕ 1936, σ. 101-136.
- Ξυγγόπουλος, Το «προκάλυμμα» της σαρκοφάγου του Αγίου Δημητρίου: Α. Ξυγγόπουλος, Το «προκάλυμμα» της σαρκοφάγου του Αγίου Δημητρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 187-199.
- Ξυγγόπουλος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου I: Α. Ξυγγόπουλος, Το κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου, ΕΕΒΣ ΙΑ' (1935), σ. 346-360.
- Ξυγγόπουλος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου II: Α. Ξυγγόπουλος, Το ελλείπον τεμάχιον εκ του καλύμματος της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου, ΕΕΒΣ ΙΣΤ' (1940), σ. 156-159.

- Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί: Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952.
- Ξυγγόπουλος, Φραγκοβυζαντινά γλυπτά: Α. Ξυγγόπουλος, Φραγκοβυζαντινά γλυπτά εν Αθήναις, ΑΕ 1931, σ. 69-102.
- Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα: Α. Ορλάνδος, Η Παρηγορήτισσα της Άρτης, εν Αθήναις 1963.
- Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών: Α. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού - Πεντελικού - Πάρνηθος και Αιγάλεω, ΕΜΜΕ Γ' (1933).
- Ορλάνδος, Παναγία Βελλάς: Α. Ορλάνδος, Μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησία (Παναγία Βελλάς), ΗπΧρ 2 (1927), σ. 153-169.
- Ορλάνδος, Εν ακόμη επιπεδόγλυφον: Α. Ορλάνδος, Εν ακόμη επιπεδόγλυφον από την Άρταν, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1973-1974), σ. 121-125.
- Ορλάνδος, Μονή Ζωοδόχου Πηγής: Α. Ορλάνδος, Η επί του Κιθαιρώνος μονή της Παναγίας-Ζωοδόχου Πηγής, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 161-178.
- Ορλάνδος, Ο παρά την Άμφισσαν ναός: Α. Ορλάνδος, Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 181-196.
- Ορλάνδος, Πόρτα-Παναγιά: Α. Ορλάνδος, Η Πόρτα-Παναγιά της Θεσσαλίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 5-40.
- Ορλάνδος, Γλυπτά Μουσείου Σμύρνης: Α. Ορλάνδος, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης, ΑΒΜΕ Γ' (1937), σ. 128-152.
- Ορλάνδος, Μνημεία Ρόδου: Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 55-215.
- Ορλάνδος, Γλυπτά Ρόδου: Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά γλυπτά της Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 215-221.
- Ορλάνδος, Μνημεία Άνδρου: Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, ΑΒΜΕ Η' (1955-1956), σ. 3-67.
- Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου: Α. Ορλάνδος, Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), σ. 34-118.
- Ορλάνδος, Τέμπλον Αγίας Θεοδώρας: Α. Ορλάνδος, Το τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας Άρτης, ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-1973), «Λειμών», Τιμητική Προσφορά τῷ καθηγητῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκη, σ. 476-492.
- Ορλάνδος, Κάτω Παναγιά: Α. Ορλάνδος, Η μονή της Κάτω Παναγίας, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 70-87.
- Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας: Α. Ορλάνδος, Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 105-115.
- Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών: Α. Ορλάνδος, Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 3-50 και 180.
- Ορλάνδος, Αγία Τριάς Κριεζώτη: Α. Ορλάνδος, Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη, ΑΒΜΕ Ε' (1939-1940), σ. 3-16.
- Ορλάνδος, Γλυπτά Άρτης: Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 161-171.
- Ορλάνδος, Άγιος Δημήτριος Κατσούρη: Α. Ορλάνδος, Ο Άγιος Δημήτριος Κατσούρη, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 57-69.
- Ορλάνδος, Εκ των Απιδεών: Α. Ορλάνδος, Εκ των βυζαντινών Απιδεών, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 125-138.
- Ορλάνδος, Η Περιβλεπτος των Πολιτικών Ευβοίας: Α. Ορλάνδος, Η Περιβλεπτος των Πολιτικών Ευβοίας, ΑΒΜΕ Γ' (1937), σ. 175-184.
- Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις: Θ. Παζαράς, Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών με ζωομόρφους παραστάσεις, Βυζαντινά 9 (1977), σ. 23-95.
- Παζαράς, Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής: Θ. Παζαράς, Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 353-364.
- Pallas, Epiros: D. Pallas, Epiros, RbK II, Stuttgart 1971, στήλες 208-334.
- Πάλλας, Καμαρωτοί τάφοι: Δ. Πάλλας, Οι χριστιανικοί καμαρωτοί τάφοι (Καταγωγή και λατρευτικά ιδέαι), ΑΕ 1937, τόμος εκατονταετηρίδος, Γ' (1956), σ. 847-865.
- Πάλλας, Σαλαμινιακά: Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, Γ'. Οι τάφοι (Παρατηρήσεις περί των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών ταφών), ΑΕ 1950-51, σ. 163-181.
- Παπαγεωργίου, Μονή των Βλαταίων: Π. Παπαγεωργίου, Η εν Θεσσαλονίκη μονή των Βλαταίων και τα μετόχια αυτής, ΒΖ 8 (1899), σ. 402-428.
- Πελεκανίδης, Σύνταγμα: Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Θεσσαλονίκη 1974.
- Der Physiologus nach der ersten Redaktion: Der Physiologus nach der ersten Redaktion, έκδ. D. Kaimakis, Meisenheim am Glan 1974.
- Porphrogenitus, De cerimoniis I, II: Constantini Porphyrogeniti imperatoris, De cerimoniis aulae byzantinae, έκδ. I. Reiskii, CB I-II, Bonnae 1829-1830.
- Powstenko, St. Sophia in Kiev: O. Powstenko, The Cathedral of St. Sophia in Kiev, Columbia 1954.
- Schultz - Barnsley, The Monastery of St. Luke: R. Schultz - S. Barnsley, The Monastery of St. Luke of Stiris in Phokis and the Dependent Monastery of St. Nicholas in the Fields, near Skripou in Boeotia, London 1901.
- Scranton, Architecture of Corinth: R. Scranton, Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI, Princeton 1957.

- Sheppard, Marble Slabs: C. D. Sheppard, Byzantine Carved Marble Slabs, ArtB LI (1969), σ. 65-71.
- Σκουβαράς, Ολυμπιώτισσα: Ε. Σκουβαράς, Ολυμπιώτισσα, Αθήναι 1967.
- Σμυρνάκης, Άγιον Όρος: Γ. Σμυρνάκης, Το Άγιον Όρος, εν Αθήναις 1903 (φωτογραφική ανατύπωση με ευρετήριο, Καρυές Αγίου Όρους, 1988).
- Στίκας, Κτίτωρ Οσίου Λουκά: Ε. Στίκας, Ο κτίτωρ του καθολικού της μονής Οσίου Λουκά, εν Αθήναις 1974-1975.
- Stikas, L'église de Christianou: E. Stikas, L'église byzantine de Christianou en Triphylie (Péloponnèse) et les autres édifices de même type, Paris 1951.
- Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις: Γ. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος, ΠΧΑΕ, περ. Γ', τ. Β' (1933), σ. 57-92.
- Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου: Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1952.
- Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας: Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνος, ΕΕΒΣ Δ' (1927), σ. 313-331.
- Σωτηρίου, Ναός Θεολόγου Θηβών: Γ. Σωτηρίου, Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου, ΑΕ 1924, σ. 1-26.
- Sotiriou, Guide: G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, Athènes 1932.
- Τριγώνης, Προσκυνητάριον: Προσκυνητάριον της Βασιλικής και Σεβασμίας Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Αθανασίου του εν Άθω, συντεθέν μεν παρά Μακαρίου Κυδωνιέως, του εκ χώρας Χανίων, του Τριγώνη, του και της αυτής Μονής Σκευοφύλακος, Τύποις δε νυν το πρώτον εκδοθέν, επιμελεία και δαπάνη του Πανοσιωτάτου Κυρίου Σεργίου Ιερομονάχου, Ενετίησιν 1772.
- Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός: Α. Τσιτουρίδου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1986.
- Ulbert, Reliefstudien: Th. Ulbert, Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes (Schränkenplatten des 4.-10. Jahrhunderts), München 1969.
- Underwood, The Fountain of Life: P. A. Underwood, The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels, DOP 5 (1950), σ. 41-138.
- Underwood, Kariye Djami: P. A. Underwood, The Kariye Djami, 1-3, New York 1966.
- Vasić, Žiča: M. Vasić, Žiča i Lazarica, Beograd 1928.
- Vasiliev, Imperial Sarkophagi: A. A. Vasiliev, Imperial Porphyry Sarkophagi in Constantinople, DOP 4 (1948), σ. 3-26.
- Velenis, Dva dvuezični nadpisa: G. Velenis, Dva dvuezični nadgrobní nadpisa ot XIV v., Palaeobulgarica III (1979), 3, σ. 39-45.
- Velmans, Le portrait dans l'art des Paléologues: T. Velmans, Le portrait dans l'art des Paléologues. Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'association internationale des études byzantines à Venise en Septembre 1968, Venise 1971, σ. 91-148.
- Weitzmann, Byzantinische Buchmalerei: K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935.
- Wiegartz, Säulensarkophage: H. Wiegartz, Kleinasiatische Säulensarkophage. Untersuchungen zum Sarkophagtypus und zu den figürlichen Darstellungen, Berlin 1965, έκδ. Istanbul Forschungen, τ. 26.
- Wittkower, Eagle and Serpent: R. Wittkower, Eagle and Serpent. A Study in the Migration of Symbols, JWCI 2 (1938-1939), σ. 293-325.
- Wulff, Byzantinische Bildwerke: O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke I, Berlin 1909, II, Berlin 1911, III, Berlin-Leipzig 1923.
- Χωνιάτης, Ιστορία: Νικήτας Χωνιάτης, Ιστορία, έκδ. I. A. van Dieten, CFHB, τ. XI/1-2, Berlin 1975.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σαρκοφάγοι των βυζαντινών χρόνων, αντίθετα με αυτές της παλαιοχριστιανικής περιόδου, έχουν προσελκύσει μέχρι σήμερα πολύ λίγο το ενδιαφέρον των ερευνητών. Ό,τι γνωρίζουμε στον τομέα αυτό προέρχεται κυρίως από το έργο του Α. Ορλάνδου, ο οποίος συνήθως περιορίζεται στην παρουσίαση του υλικού και μερικές φορές προχωρεί και σε αρχιτεκτονικές αποκαταστάσεις. Προσπάθεια για μια βαθύτερη διερεύνηση σε ορισμένες περιπτώσεις έχει γίνει από τον Α. Ξυγγόπουλο και εν μέρει από το Γ. Σωτηρίου, καθώς και από ορισμένους άλλους νεότερους ερευνητές. Ακόμη πρέπει να μνημονευτεί ότι στο γενικό έργο του Α. Grabar, *Sculptures I* και *II*, έχουν συμπεριληφθεί και σχολιαστεί οι πιο σημαντικές από τις μέχρι τώρα γνωστές σαρκοφάγους της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα. Η πρώτη όμως συστηματική έρευνα για μια πιο ουσιαστική θεώρηση του προβλήματος έγινε από τον Ο. Feld ο οποίος, στο άρθρο του *Mittelbyzantinische Sarkophage*, συγκέντρωσε ένα σημαντικό αριθμό σαρκοφάγων της μέσης μόνο βυζαντινής περιόδου, που προέρχονται κυρίως από την ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινουπόλεως, τη Μικρά Ασία και το Κίεβο, με λίγες αναφορές στα μνημεία της Ελλάδας. Η μελέτη αυτή θεωρήθηκε —και πράγματι είναι— η αρχή της έρευνας σε έναν εντελώς παραμελημένο τομέα της βυζαντινής τέχνης.

Η μελέτη που ακολουθεί αποσκοπεί στη συγκέντρωση και την επεξεργασία των σαρκοφάγων που έχουν παρουσιαστεί κατά καιρούς σε μεμονωμένες δημοσιεύσεις, και του υλικού που εντοπίσαμε με προσωπικές έρευνες σε μουσεία, συλλογές γλυπτών και διάφορα μνημεία της Ελλάδας. Το αδημοσίευτο υλικό αποτελεί και τον κύριο όγκο της εργασίας.

Εκτός από τον τοπικό περιορισμό, η έρευνά μας αφορά μόνον τις μαρμάρινες σαρκοφάγους και επιτάφιας πλάκες που διαθέτουν ανάγλυφο διάκοσμο. Και αυτό, γιατί οι μη διακοσμημένες παρουσιάζουν ενδιαφέρον μόνον ως προς την αρχιτεκτονική μορφή τους και έτσι ή αλλιώς εντάσσονται μέσα στους γενικούς τύπους, ενώ η διακόσμηση είναι εκείνη που κυρίως τοποθετεί σε χρονολογικά πλαίσια τα έργα.

Η όλη εργασία χωρίζεται σε τέσσερα κύρια κεφάλαια και συμπληρώνεται στο τέλος με γενικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί τον κατάλογο, ο

οποίος έχει συνταχθεί με γεωγραφική σειρά, με βάση τον τόπο προέλευσης του κάθε αντικειμένου, ξεκινώντας από τη Μακεδονία και προχωρώντας νοτιότερα προς την υπόλοιπη Ελλάδα και τα νησιά. Με αυτό τον τρόπο παρέχεται μια ανάγλυφη εικόνα της γεωγραφικής κατανομής των σαρκοφάγων. Στον κατάλογο —που έχει διευρυνθεί σε σχέση μ' αυτόν της πρώτης έκδοσης— δίνονται στην αρχή τα στοιχεία του κάθε αντικειμένου, δηλαδή η σημερινή του θέση, ο αριθμός ευρετηρίου της συλλογής όπου εκτίθεται, η ύλη, οι διαστάσεις και η χρονολόγησή του. Ακολουθεί λεπτομερής περιγραφή και στο τέλος προστίθεται η σχετική βιβλιογραφία. Ο κατάλογος αυτός είναι πιθανό να διευρυνθεί στο μέλλον και με άλλα γλυπτά αυτού του είδους, άγνωστα σήμερα· ωστόσο, πιστεύουμε ότι και όσα ενδεχομένως θα εντοπιστούν, θα μπορούσαν να ενταχθούν, τόσο ως προς την αρχιτεκτονική τους μορφή όσο και ως προς το διάκοσμό τους, σε κάποιον από τους τύπους που διακρίναμε.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι σαρκοφάγοι από την άποψη της αρχιτεκτονικής τους μορφής και κατατάσσονται σε διάφορους τύπους με βάση τον τρόπο κατασκευής τους και την εξάρτησή τους ή μη από κτίσματα.

Ακολουθεί —στο τρίτο κεφάλαιο— η εξέταση του γλυπτού διακόσμου των σαρκοφάγων και η αναζήτηση της συμβολικής ερμηνείας των θεμάτων και η συσχέτισή τους με αυτά που απαντούν σε σαρκοφάγους έξω από την Ελλάδα ή σε άλλες μορφές τέχνης.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο επιχειρείται μια χρονολογική κατάταξη του υλικού με βάση ιστορικά ή τεχνολογικά κριτήρια.

Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με ένα επίμετρο, στο οποίο διατυπώνονται γενικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με τη μορφή, το διάκοσμο και την τεχνική του αναγλύφου των σαρκοφάγων.

Για την πιο ολοκληρωμένη παρουσίαση της έρευνας υπάρχουν σχέδια που επεξηγούν τους αρχιτεκτονικούς τύπους των σαρκοφάγων και μια σειρά φωτογραφιών, όπου απεικονίζεται όλο το υλικό. Στο τέλος προσαρτώνται πίνακες για τα επιμέρους διακοσμητικά θέματα και τους αρχιτεκτονικούς τύπους των σαρκοφάγων.

Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε τις δυσκολίες που συναντήσαμε στη συλλογή και διαπραγμάτευση ενός τόσο διάσπαρτου και εύθραυστου υλικού. Είναι γνωστό ότι τα πλαστικά έργα φθείρονται πολύ εύκολα και γι' αυτό ελάχιστα σύνολα σαρκοφάγων έφτασαν σε μας ακέραια και ανέπαφα στην αρχική τους θέση. Πολλές σαρκοφάγοι μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν για δεύτερη φορά σε άλλες άσχετες κατασκευές, γεγονός που δυσκολεύει ακόμη περισσότερο την αναγνώρισή τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολλές φορές να συγχέονται οι πλάκες των σαρκοφάγων και προπάντων οι στενές πλευρές τους με θωράκια, γιατί οι διαστάσεις τους —θωρακίων και στενών πλευρών σαρκοφάγων— είναι περίπου όμοιες. Στις περιπτώσεις αυτές συμπληρώθηκαν ή αποκαταστάθηκαν συγκεκριμένες σαρκοφάγοι ή ακόμη ταυτίστηκαν με σαρκοφάγους ανάγλυφες πλάκες, των οποίων ο προσορισμός ήταν μέχρι σήμερα άγνωστος. Παρά το γεγονός ότι στο μεγαλύτερο μέρος προχωρήσαμε στην ανασύσταση διαφόρων συνόλων με τη βοήθεια μόνον αποσπασματικών κομματιών, αυτό δε μας εμπόδισε να διακρίνουμε τα ουσιώδη χαρακτηριστικά αυτών των έργων και τους βασικούς σταθμούς της εξέλιξής τους από τα τέλη του 9ου ως και το 14ο αι., τόσο ως προς την αρχιτεκτονική τους μορφή όσο και ως προς τον ανάγλυφο διάκοσμό τους.

Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε καλύπτει ένα μέρος της τέχνης των ταφικών μνημείων των βυζαντινών χρόνων στην Ελλάδα. Ελπίζουμε να σταθεί η αφορμή για μελέτες που θα αφορούν και άλλες μορφές ανάλογων κατασκευών, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες περιοχές. Έτσι θα καταστεί εφικτή στο μέλλον μια συνολική θεώρηση των ταφικών μνημείων ολόκληρου του χώρου όπου εκτεινόταν η κυριαρχία και η ακτινοβολία του βυζαντινού κράτους.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΛΑΚΩΝ

Ι. ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Σαρκοφάγος του πρωτοσπαθάριου Ιωάννη

(Πίνακ. 1-2)

Σέρρες, Παλαιά Μητρόπολη

Αριθ. ευρ. 251

Μάρμαρο γκρίζο χοντρόκοκκο

Μήκ. 2,20, πλ. 0,67, ύψ. 0,80, πάχ. τοιχ. 0,125 μ.

Χρονολόγηση: 1050

Ακέραια μονόλιθη λάρνακα εσωτερικά ανθρωπόμορφη, με σαμαρωτό κάλυμμα, σπασμένο σε τρία τεμάχια. Από το μέσο του καλύμματος λείπει μικρό τριγωνικό τμήμα, καθώς και τα ακρωτήρια της μιας στενής πλευράς. Στη ράχη του καλύμματος διακρίνονται τόρμοι σε κανονικά διαστήματα.

Εσοχή (πατούρα) διατρέχει περιμετρικά την εξωτερική πλευρά του χείλους της λάρνακας. Στις επάνω γωνίες της υπήρχαν σιδερένιοι σύνδεσμοι, από δύο σε κάθε γωνία, που την ένωναν με το κάλυμμα. Από αυτούς σώθηκε ένας ακέραιος με μορφή γάντζου.

Στην κύρια όψη του σώματος της σαρκοφάγου δημιουργούνται τρία κοίλα τετράγωνα, μέσα στα οποία εγγράφονται ισοσκελείς σταυροί. Στο μεσαίο ο σταυρός στηρίζεται σε βαθμιδωτή βάση και έχει κεραίες που εσωτερικά διαιρούνται σε μικρά τετραγωνίδια και διαπλατύνονται στις άκρες, απολήγοντας σε μικρούς δίσκους. Στα ακραία διάχωρα οι σταυροί σχηματίζονται από λεπτό στέλεχος, που ορίζει το περίγραμμα

τους. Οι κεραίες τους απολήγουν σε ημικυκλική καμπύλη και μηδενίζονται σχεδόν στο κέντρο. Τα διάκενα των κεραιών συμπληρώνονται από ένα κρινάνθεμο, που συνδέεται ακτινωτά με τους βραχίονες των σταυρών.

Η μία πλάγια όψη της λάρνακας κοσμεύεται από ένα λατινικό σταυρό με βαθμιδωτή βάση μέσα σε κοίλο δίσκο. Οι κεραίες του διχάζονται στα άκρα και απολήγουν σε σταγόνες, δημιουργώντας έντονη καμπύλη προς τα μέσα, που περικλείει μικρή σφαίρα (μήλο).

Οι άλλες δύο όψεις της σαρκοφάγου, η πίσω και η μία πλάγια, είναι ακόσμητες.

Το κέντρο της λοξότμητης επιφάνειας του καλύμματος, προς την όψη, κατέχει ισοσκελής σταυρός με μήλα στις άκρες των κεραιών και κρινάνθεμα στα σημεία διασταύρωσής τους. Δεξιά και αριστερά ο σταυρός πλαισιώνεται από έναν κοίλο δίσκο, όπου εγγράφεται εξάκτινο αστεροειδές κόσμημα.

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό με τεχνική μετάλλου.

Στο προεξέχον χείλος της κύριας όψης του καλύμματος είναι χαραγμένη η επιγραφή:

+ Έκυμήθ(η) ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Ἰω(άννης) α' σπαθ(άριος)¹ κὲ στρ[ατηγός - -] Ἰν(δικτιῶνος) γ' ἔτους 888².

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 165 κ.ε., εικ. 14-16.

1. α' σπαθάριος = πρωτοσπαθάριος, βλ. λ. *ασπαθάριος* στον E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods, New York 1975 (ανατύπωση).

2. Η επιγραφή ακολουθεί έναν κοινό τύπο, σύμφωνα με τον οποίο μετά την εισαγωγή αναφέρεται το όνομα του νεκρού. Ανάλογα παραδείγματα έχουμε στην Αντιόχεια (1063), στην ψευδοσαρκοφάγο του Μουσείου του Bari (1075) και σε μια σαρκοφάγο της Μονής της Χώρας (14ος αι.). Βλ. σχετικά Hjort, The Sculpture of Kariye Camii, σ. 265, σημ. 191, όπου και άλλα παραδείγματα και βιβλιογραφία.

2. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 3α)

Σέρρες, Παλαιά Μητρόπολη

Αριθ. ευρ. 3

Μάρμαρο γκριζωπό

Μήκ. 0,85, ύψ. 0,66, πάχ. 0,05-0,07 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σώζεται το μισό προς τα δεξιά μέρος της πλάκας. Η επιφάνεια της όψης είναι τριμενής από πατήματα, καθώς η πλάκα στρώθηκε σε δάπεδο σε δεύτερη χρήση. Η πίσω όψη είναι ακατέργαστη.

Στην κύρια όψη τριμερής ταινία σχηματίζει μεγάλους κύκλους που συνδέονται μεταξύ τους με μικρότερο. Διατηρείται ακέραιος ο δεξιός μεγάλος κύκλος και ο μισός αριστερός, μέσα στον οποίο διασώζεται η οριζόντια κεραία σταυρού, από την οποία φυτρώνουν αγκυρωτά δύο βλαστοί με τρίφυλλα ανθήμια. Ο ενδιάμεσος μικρός κύκλος περικλείει πλέγμα με μορφή λημνίσκου.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

3. Τμήμα από την επιτάφια πλάκα του μοναχού Κλήμεντος (Π ί ν. 3β)

Σέρρες, Παλαιά Μητρόπολη

Αριθ. ευρ. 73

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,73, μέγ. πλ. 0,54, πάχ. 0,05 μ.

Χρονολόγηση: 1171

Η πλάκα είναι περιμετρικά σπασμένη.

Στην επάνω επιφάνεια διασώζεται το κάτω μέρος της κεραίας σταυρού, από αλυσιδωτό πλοχμό, που πατά επάνω σε βαθμιδωτό βά-

θρο. Από το βάθρο φυτρώνει δεξιά και αριστερά από ένα δέντρο.

Κάτω από τη βάση του σταυρού είναι χαραγμένη η ακόλουθη επιγραφή σε επτά στίχους:

+ Έκοιμήθη ὁ δοῦλῳς
[το]ῦ θεοῦ Κλήμης (μον)αχός³ ἐ[ν]
Ἡμνί Ἀπριλίῳ εἰς τ(ὰς) Ἡ
[ἐτ]ρους Ϻϭϥ-ϭ-ϭ ἰτης [δια-
νο]ηθῇ ποτε κερὸ· ἀν[οῖ]ξαι]
- -τό[ν] μνημίον· ἵνα [ῆ]
[κα]τηραμένος [- - - - -]

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

4. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 4)

Σέρρες, Μπεζεστένι

Αριθ. ευρ. ΓΣ 18

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 1,30, ύψ. 0,50, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό 11ου αι.

Ορθογώνια στενόμακρη πλάκα, σχεδόν ακέραια, συγκολλημένη από έξι τεμάχια. Η κατακόρυφη δεξιά παρυφή είναι λεπτότερη και αδρά κατεργασμένη, ενώ η αντίστοιχη αριστερή έχει απολεπιστεί. Το χείλος επιστέφεται από προεξέχον γείσο, λοξόμητο και προς τα μέσα και προς τα έξω.

Στην κύρια όψη η πλατιά ταινία του πλαισίου διαμορφώνεται σε τριμερή ταινία και στη συνέχεια συμπλέκεται, δημιουργώντας πέντε συνεχόμενους σηρικούς τροχούς, που ενώνονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους. Ο μεσαίος τροχός περικλείει ισοσκελή σταυρό, οι αμέσως επόμενοι αστεροειδή κοσμήματα (εξάκτινο και οκτάκτινο) και οι ακραίοι πυροστρόβιλους.

Στην πίσω όψη εικονίζονται τρεις ισοσκε-

3. Η συνήθης συντομογραφία της λέξης μοναχός είναι αχ' βλ. π.χ. το ελεφαντοστέινο πλακίδιο στο Μουσείο Cluny στο Παρίσι, Goldschmidt - Weitzmann, Elfenbeinskulpturen, αριθ. 85, πίν. XXXIV, χρονολογημένο ανάμεσα στα 972 και 983, όπου απαντά ο συνδυασμός αχ', που διαβάστηκε πειστικά ως μοναχός (βλ. Fr. Dölger, Die Ottonen-kaiser und Byzanz, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie 3, 1957, σ. 56-57, όπου και βιβλιογραφία).

λείς σταυροί στη σειρά, ο μεσαίος με αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραίων, ο δεξιός με διαπλατυσμένα άκρα και ο αριστερός με αγκιστρωτά.

Βιβλιογραφία: Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ Ε' (1905), σ. 52, εικ. 3.

5. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Πί ν. 5α)

Σέρρες, Μπεζεστένι

Αριθ. ευρ. ΓΣ 279

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,64, ύψ. 0,61, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Τμήμα από το αριστερό μέρος της πλάκας με σπασμένες τις τρεις πλευρές, εκτός από την επάνω οριζόντια. Η πίσω όψη είναι ακατέργαστη.

Στην κύρια όψη παριστάνονται τόξα από διμερή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε αρράβδωτους κίονες και περιβάλλουν σταυρούς που πατούν σε βαθμιδωτή βάση. Οι κεραίες των σταυρών, που διαμορφώνονται από πλατιά ταινία, διχάζονται στα άκρα σε οξυκόρυφες απολήξεις. Από τη ρίζα των σταυρών φυτρώνουν κληματίδες με έλικες, τρίφυλλα και σταφύλια, που ενώνονται με τις άκρες της οριζόντιας κεραίας, δημιουργώντας ένα λυρόσχημο κόσμημα. Τα επάνω διάκενα των κεραίων συμπληρώνονται από δύο κύκλους, που περικλείουν πολύφυλλους ρόδακες. Τα μέτωπα των τόξων καλύπτουν παραπληρωματικά πολύφυλλα ανθέμια με μακρύ μίσχο.

Το σχέδιο είναι απλοϊκό, χωρίς αυστηρή συμμετρία.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

6. Ορθογώνια πλάκα (κάλυμμα) (Πί ν. 5β)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 81

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 1,70, πλ. 0,79, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: 10ος-11ος αι.

Σώζεται ακέραια με ελαφρά σπασίματα

στην περίμετρο. Στις άκρες της μιας μακριάς πλευράς υπάρχουν δύο διαμπερείς τόρμοι με μολυβδοχοημένους σιδερένιους γάντζους, που κρατούσαν πιθανώς κρίκους. Η κάτω επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη και λεπτότερη στις δύο μακριές και στη μια στενή πλευρά του πλαισίου, δημιουργώντας ένα είδος πατούρας.

Στην επάνω επιφάνεια —στο ένα τρίτο περιήπου του μήκους της— μέσα σε κύκλο από τριμερή ταινία εγγράφεται σταυρός τύπου Μάλτας με διπλό εγχάρακτο περίγραμμα. Οι απολήξεις των κεραίων σχηματίζουν τρεις μικρές καμπύλες προς τα μέσα.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

7. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Πί ν. 6α)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 189

Μάρμαρο γκριζωπό

Μήκ. 1,50, ύψ. 0,68, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σώζεται ακέραια. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη με δύο τόρμους στις άκρες προς τη βάση, μέσα στους οποίους υπάρχουν υπολείμματα συνδέσμων. Οι δύο κατακόρυφες παρυφές είναι λεπτότερες από την υπόλοιπη πλάκα, ενώ το χείλος είναι λοξότμητο προς τα μέσα και έχει έναν τετράγωνο τόρμο στην κάθε άκρη του.

Στην κύρια όψη παριστάνεται τριπλή τοξοστοιχία με τόξα από τριμερή ταινία, που στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβο στο μέσο. Κάτω από το μεσαίο τόξο εικονίζεται λατινικός πλεχτός σταυρός από διμερή ταινία σε βαθμιδωτή βάση, που τον αγκαλιάζουν δεξιά και αριστερά από μία κληματίδα με σταφύλια και ανθεμοειδή φύλλα. Την παράσταση πλαισιώνουν δύο αντίκωτοι αετοί που στρέφουν το κεφάλι προς τα πίσω για να ραμφίσουν τα σταφύλια. Οι σταυροί κάτω από τα ακραία τόξα διαμορφώνονται από τριμερή ταινία και εδράζονται επάνω σε ορθογώνιο βάθρο. Η απόληξη της κατακόρυφης κεραίας, καθώς και η οριζόντια είναι αποξυσμένες. Από τη ρίζα των σταυρών φυτρώνουν ελικοειδείς

κληματίδες που αναδιπλώνονται προς τα επάνω, παρακολουθώντας το σχήμα του σταυρού και περικλείοντας διασπασμένα σχηματοποιημένα ανθέμια μέσα στους συστρεφόμενους μίσχους τους.

Τις δύο επάνω γωνίες, ανάμεσα στα τόξα και το πλαίσιο, καλύπτουν πουλιά, ενώ τα δύο μεσαία μέτωπα των τόξων σχηματοποιημένα πολύφυλλα παραπληρωματικά ανθέμια.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

8. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Πίνακ. 6β)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 83

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 1,73, ύψ. 0,79, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Λείπει η κάτω δεξιά γωνία, καθώς και τμήμα από την αριστερή πλευρά. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Το χείλος είναι λοξότμητο προς τα μέσα, με μολυβδοχομημένο τόρμο στη δεξιά γωνία.

Στην κύρια όψη παριστάνεται τριπλή τοξοστοιχία με τόξα από τριμερή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε δύο αρράβδωτους κίονες στο μέσο και δύο ημικίονες στις άκρες. Οι σταυροί πατούν σε βαθμιδωτές βάσεις και τα κιονόκρανά τους κοσμούνται με οφθαλμωτά ανθέμια.

Το μεσαίο τόξο περιβάλλει όρθιο στέλεχος σε βαθμιδωτή βάση (δέντρο της ζωής) με πολύφυλλο ανθέμιο στο μέσο και δύο ημιανθέμια προς τη βάση δεξιά και αριστερά, που περικλείονται στους συστρεφόμενους μίσχους τους. Προς την κορυφή φυτρώνουν συμμετρικά δύο έλικες κληματίδας με σταφύλια, που τα ραμφίζουν δύο αντιμέτωπα πουλιά, με ρόδακες στα φτερά.

Στο αριστερό τοξωτό διάχωρο εικονίζεται σταυρός τύπου Αναστάσεως, από τη βάση του οποίου φυτρώνουν δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια που λυγίζουν προς τα μέσα, ακολουθώντας ταυτόχρονα την καμπυλότητα του τόξου. Κάτω από το δεξιό τόξο παριστάνεται λατινικός σταυρός που

σχηματίζεται από τριπλή ταινία αλυσιδωτού πλοχμού, με θηλιές που προεξέχουν στις άκρες των κεραιών. Από τη ρίζα του ξεκινούν συμμετρικά δύο βλαστοί με ανθέμια και ημιανθέμια, που αγκαλιάζουν το σταυρό και γεμίζουν όλο τον κάμπο. Στο δεξιό κατακόρυφο πλαίσιο υπάρχει ταινία αλυσιδωτού πλοχμού, ενώ τα μέτωπα των τόξων συμπληρώνουν πολύφυλλο ανθέμιο σε συνδυασμό με οκτώσχημο πλέγμα, φτερωτά ανθέμια και ημιανθέμια.

Το σχέδιο είναι επιμελημένο με χαρακτηριστικό τη συμμετρία, εκτελεσμένο σε χαμηλό ανάγλυφο. Το φύλλωμα των κυπαρίσσιων και το φτέρωμα των πουλιών αποδίδονται με χάραξη, ενώ οι νευρώσεις των φύλλων, των βλαστών και των ανθεμίων με γλυφές κρυσταλλικής τομής.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

9. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Πίνακ. 7)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 82α-β

Μάρμαρο γκριζωπό

Μήκ. 2,38, ύψ. 0,83, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σώζεται σε δύο τεμάχια. Η επιφάνεια είναι τριμμένη από πατήματα, επειδή η πλάκα στρώθηκε μεταγενέστερα σε δάπεδο.

Στην κύρια όψη παριστάνεται τριπλή τοξοστοιχία με τόξα από απλή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε αρράβδωτους κιονίσκους. Στα κενά δεξιά και αριστερά, ανάμεσα στο πλαίσιο και τα τόξα, στέκεται από ένας αετός με το σώμα στραμμένο προς το κέντρο και το κεφάλι προς τα πίσω. Κάτω από το μεσαίο τόξο, που το άνοιγμά του είναι μεγαλύτερο από τα δύο ακραία, παριστάνεται λατινικός σταυρός από αλυσιδωτό πλοχμό. Από τη ρίζα του φυτρώνουν δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια. Κάτω από τα ακραία τόξα υψώνεται όρθιο στέλεχος (δέντρο της ζωής) σε βαθμιδωτό βάθρο, απ' όπου φυτρώνουν δεξιά και αριστερά βλαστοί που αναδιπλώνονται προς τα επάνω και περικλείουν ανθέμια και

ημιανθέμια μέσα στους συστρεφόμενους μίσχους τους.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

10. Επιτάφια πλάκα του Ιωάννη Κομνηνού Καμύτζη (Πί ν. 8)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 19

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,78, πλ. 0,48, πάχ. 0,05 μ.

Χρονολόγηση: 1246-1258

Λείπει το αριστερό μισό περίπου τμήμα της πλάκας, ενώ η δεξιά παρυφή της είναι κομμένη.

Η επάνω επιφάνεια διαιρείται σε δύο ορθογώνια διάχωρα που πλαισιώνονται από ταινία αλυσιδωτού πλοχμού. Στο αριστερό διάχωρο υπήρχε παράσταση ζώου, πιθανώς λιονταριού, από το οποίο σώθηκε μέρος του ενός ποδιού, καθώς και μικρός βλαστός με τρίφυλλο ανθέμιο και ημιανθέμιο. Το βάθος της παράστασης είναι χτυπημένο με βελόνι, για ένθεση ίσως κηρομαστίχης. Στο δεξιό διάχωρο είναι χαραγμένο το ακόλουθο επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους:

+ *Ὅρατε, θνητοί, τουτονί γε τὸν τύμβον.*

*Ἐν τούτῳ κεῖται δομέστικος ἐκεῖνος
ὅπερ κλήσις μὲν ὑπῆρχεν Ἰω(άννης),
τὰ δ' ἐπίθετα Κομνηνός γε Καμίτζης·*

5 *γένους γὰρ ἔσχε κ(αί)⁴ τρόπου παναρίστου,*

*ἃ συνδραμόντα στήλην, ὡς εἴ τις εἴποι,
μεστήν ἀγαθῶν ἀπεφάναντο μάλα.*

*Τίς γὰρ ἱκανὸς ἐξιέναι τὰ τούτου
κατορθώματα κ(αί) τὰς ἀνδραγαθίας;*

10 *Ἄλλ' ὁ τοιοῦτος, ὃ ξένου μυστηρίου,*

*θανάτῳ λυθεῖς τῶν δεσμῶν τῶν τοῦ
σκήνους*

*ἐν τάφῳ σμικρῷ νυνὶ ξενοδοχεῖται
καὶ πάντα φροῦδα πλὴν⁵ ἀρετῆς δει-
κνύει +.*

Βιβλιογραφία: Χρ. Τσιούμη, Μαρμάρινη βυζαντινή επιγραφή από τη Βέροια, Κληρονομία 3 (1971), σ. 331 κ.ε.

11.3. Κάλυμμα σαρκοφάγου (Πί ν. 9)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 14 α, β, γ

Μάρμαρο λευκό

1) Μέγ. μήκ. 0,27, μέγ. πλ. 0,32, μέγ. ύψ. 0,14 μ.

2) Μέγ. μήκ. 0,33, μέγ. πλ. 0,27, μέγ. ύψ. 0,15 μ.

3) Μέγ. μήκ. 0,42, μέγ. πλ. 0,35, μέγ. ύψ. 0,16 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 13ου-μέσα 14ου αι.

Σαμαρωτό κάλυμμα, εσωτερικά κοίλο, σε τρία τεμάχια. Λείπει η βάση, όλη η πίσω μακριά πλευρά, το δεξιό άκρο και ένα ενδιαμέσο τμήμα προς τα αριστερά. Στη διακοσμημένη επιφάνεια υπάρχουν φθορές σε διάφορα σημεία. Τον περασμένο αιώνα ο Delacoulonche είδε τα ανάγλυφα αυτά, καθώς και το ενδιαμέσο τμήμα που λείπει, εντοιχισμένα στο ερειπωμένο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στη Βέροια.

Στην κύρια λοξότμητη όψη εικονιζόταν η Εις Άδου Κάθοδος, από την οποία απέμειναν δεξιά τρεις ανάγλυφες ανδρικές μορφές με φωτοστέφανο, που σώζονται ως τη μέση με το σώμα κατενώπιον και το κεφάλι προς τα αριστερά και στο μέσο η κορυφή της σταυροφόρας ράβδου που κρατούσε ο Χριστός.

Το ανάγλυφο, παρόλο που είναι σχετικά

4. Η προηγούμενη ανάγνωση της Χρ. Τσιούμη στο στίχο 5 *ἔσχ' ἐκ* πρέπει ν' αποκλειστεί, γιατί έτσι μειώνονται κατά μία οι συλλαβές του στίχου. Στο σημείο αυτό πρέπει σίγουρα να διαβάσουμε *κ(αί)*, γιατί αυτό απαιτεί άλλωστε και το νόημα.

5. Η πρώτη ανάγνωση *φροῦδ' ἅπαν* πρέπει ν' αποκλειστεί, γιατί η γραφή είναι ξεκάθαρη στο σημείο αυτό του λίθου, που διαβάζεται χωρίς αμφιβολία *φροῦδα πλὴν ἀρετῆς*, πράγμα που δίνει και σωστό νόημα στη φράση.

έξεργο, δεν έχει πλαστικότητα. Οι λεπτομέρειες στη γενειάδα των προσώπων και στις πτυχώσεις των ενδυμάτων αποδίδονται με γραμμικό τρόπο.

Τόσο στην έξεργη ταινία κατά μήκος της ακμής της κορυφής, όσο και αριστερά στο κύριο σώμα της πρόσοψης είναι χαραγμένο επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους, που συνεχιζόταν ενδεχομένως και στο δεξιό άκρο. Με τα στοιχεία που δίνει ο Delacoulonche μπορούμε να συμπληρώσουμε εν μέρει το επίγραμμα ως εξής:

+ Ἄνθρωπε δ[εὔρο στῆθι καὶ σκόπει
τάδε
καὶ τοῦ βίου θαύμασε τὰς μεταβολὰς
κ(αὶ) τὴν κατ' ἐχθρῶν τῆς ψυχῆς εὐαν-
δρίαν
καὶ Ἡλιακ -ω - - ν καὶ τῆς τιμῆς ΙΟ]

κ(αὶ) τὸν πολυτά[λαντον ἐκχέας βίον·
τῇ παραγωγῇ τῆς μονῆς τῆς ἐνθάδε]
- τοῦ δὲ Χ(ριστο)ῦ τὴν ἀνάστασιν ξέει
τὴν τοῦ - - ς [ἔγε]ρσιν εὐθὺς ἐλπίσα[ς]
ὁ πρὶν ἀριστεὺς κ(αὶ) μέ[γας - - -]

Οὐ γέγονεν ἐν τῷ [βίῳ ἀμάρ]τημα
οὐδὲ πρᾶξι[ς οὐδὲ κακία] ἦν ἐγ[ὼ]

Βιβλιογραφία: Delacoulonche, Mémoire, σ. 209 κ.ε., αριθ. 91a-b. Δήμιτσας, Μακεδονία, σ. 88, αριθ. 113, 114 και 115. Ξυγγόπουλος, Εικονογραφικά γλυπτά, σ. 256 κ.ε. Lange, Reliefikone, αριθ. 53.

12. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 10α)

Βέροια, Ναός Αγίων Νικολάου και Φανουρίου. Στρωμένη στο δάπεδο
Μάρμαρο λευκό
Μέγ. μήκ. 1,34, ύψ. 0,65 μ.
Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Η αριστερή κατακόρυφη πλευρά λείπει. Στην κύρια όψη μέσα σε κοίλο ορθογώνιο παριστάνονται συνεχόμενοι κύκλοι από τριμερή ταινία, συνδεόμενοι με κόμβους κατά το σύστημα των σφηρικών τροχών. Στο μεσαίο κύκλο περικλείεται σταυρός σε βαθμιδωτή βάση με δύο οριζόντιες κεραίες που

έχουν απολαξευθεί. Από τη βάση του σταυρού φυτρώνουν δύο κυπαρίσσια που λυγίζουν προς τα μέσα, ακολουθώντας την καμπυλότητα της περιφέρειας του κύκλου. Στον αριστερό κύκλο εγγράφεται πάλι σταυρός, αλλά ισοσκελής με απολαξευμένη την κατακόρυφη κεραία. Τα άκρα των κεραίων του διχάζονται σε διμερείς βλαστούς και ενώνονται κατά ζεύγη σε πολύφυλλα ανθέμια, τα οποία συμπληρώνουν τα διάκενα. Στο δεξιό κύκλο πιθανώς υπήρχε επίσης σταυρός, είναι όμως τελείως απολαξευμένος.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

13. Επιτάφια πλάκα του διακόνου Κλήμεντος

(Π ί ν. 10β)

Βέροια, Ναός Παναγίας Παλιοφορίτισσας. Στρωμένη στο δάπεδο
Μάρμαρο λευκό
Μήκ. 1,81, πλ. 0,87, πάχ. 0,03 μ.
Χρονολόγηση: τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

Σώζεται ακέραια. Στην επάνω επιφάνεια, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο, λεπτή ταινία συμπλέκεται δημιουργώντας συνεχόμενους κύκλους σε τέσσερις οριζόντιες σειρές, που συνδέονται ανά δύο με κόμβους και ανά τέσσερις με μικρότερους κύκλους κατά το σύστημα των σφηρικών τροχών. Οι μεγάλοι κύκλοι περικλείουν ψαθωτά πλέγματα που δημιουργούνται από το συνδυασμό δύο καρδιόσχημων θεμάτων, ενώ οι μικρότεροι πολύφυλλα ανθέμια και εξάκτινα αστεροειδή κοσμήματα.

Τα κενά ανάμεσα στο πλαίσιο και την εξωτερική σειρά των κύκλων συμπληρώνουν σχηματοποιημένα φτερωτά ανθέμια. Στο μέσο της δεύτερης σειράς, μέσα σε δύο κύκλους, αναγνωρίζονται τα συμπιλήματα: Δ(ια)κ(ό)νου Κλ(ή)μ(εντο)ς.

Ο διάκοσμος απλώνεται πυκνός σ' όλη την επιφάνεια της πλάκας, δίνοντας την εντύπωση χαλιού. Τα θέματα έχουν εκτελεστεί σε επιτεδόγλυφη τεχνική.

Βιβλιογραφία: Παζαράς, Σαρκοφάγος Ἄννας Μαλιασηνῆς, σ. 363, πίν. 8.

14. Σαρκοφάγος (Π ί ν. 11)

Μικρή Πρέσπα, Ναός Αγίου Αχιλλείου. Σε επαφή με τον τοίχο του νότιου κλίτους
Μάρμαρο γκρίζο
Μήκ. 2,05, πλ. 0,81, ύψ. 0,59, πάχ. καλύμμ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: β' μισό 10ου-μέσα 11ου αι.

Πρόκειται για τη δεύτερη από τέσσερις συνεχόμενες σαρκοφάγους, συναρμολογημένη από μαρμάρινες πλάκες που προέρχονται από παλιότερα μνημεία.

Η καλυπτήρια πλάκα απαρτίζεται από πολλά θραύσματα και παρουσιάζει ελλείψεις σε διάφορα σημεία. Την επιφάνειά της κοσμεύ βαθιά λαξευμένος λατινικός σταυρός, που οι άκρες των κεραιών του διχάζονται και απολήγουν σε προεξέχουσες σταγόνες. Οι απολήξεις της κατακόρυφης κεραίας αγκαλιάζουν μικρούς κύκλους, όπου περικλείονται μικροί ισοσκελείς σταυροί με μολύβδινα σφαιρίδια στα τέσσερα άκρα των κεραιών τους. Στα λαξευμένα σχέδια πιθανώς υπήρχε ένθετο άλλο υλικό.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 150 κ.ε., πίν. 40, 1, εικ. 10. Ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙ, σ. 63, εικ. 5, πίν. 41α. Μουτσοπούλος, Le tombeau du tsar Samuil, σ. 121, εικ. 1, 2.

15. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 12)

Μικρή Πρέσπα, Ναός Αγίου Αχιλλείου.
Διακονικό

Μάρμαρο γκρίζο

Μήκ. 2,11, ύψ. 0,78, πάχ. 0,075 μ.

Χρονολόγηση: αρχές 11ου αι.

Είναι σπασμένη σε τρία σημεία. Σήμερα καλύπτει κτιστό τάφο, προφανώς σε δεύτερη χρήση, γιατί δε συμπίπτουν οι διαστάσεις τους. Από τη δεύτερη φάση προέρχονται τρεις οπές, μία διαμπερής αριστερά και δύο αβαθείς δεξιά.

Στον άξονα της κύριας όψης εικονίζεται λατινικός σταυρός από τριμερή ταινία με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών, που πλαισιώνεται στη βάση του από δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια. Επάνω από αυτά παριστάνονται δύο οκτάκτινα αστερο-

ειδή κοσμήματα μέσα σε τετράγωνα. Με το επάνω μέρος της κατακόρυφης κεραίας του σταυρού συνδέονται δύο κύκλοι που περικλείουν σταυρούς και ενώνονται στη συνέχεια με δύο σειρές κύκλων, αλυσιδωτά πλεγμένων, που περιβάλλουν το σταυρό σε σχήμα Π. Το κεντρικό αυτό θέμα πλαισιώνεται αριστερά από ένα υδρόβιο πτηνό με μακρύ λαιμό και λοφίο (τρυγονοκράχτης) και δεξιά από μια μόνυβη καμήλα. Στο καθένα από τα ζώα αυτά ορμά ένα αρπακτικό πτηνό και ραμφίζει τη ράχη τους.

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό, επίπεδο, με κάθετα περιγράμματα. Οι λεπτομέρειες του ζωικού, φυτικού και γεωμετρικού διακόσμου αποδίδονται με χαράξεις κρυσταλλικής μορφής.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 144 κ.ε., εικ. 9, πίν. 29, 1 και σ. 201 κ.ε. Ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙ, σ. 61 και 67, πίν. 39α-β. Ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙΙ, σ. 175 κ.ε., πίν. 44-45, 47-48. Grabar, Sculptures ΙΙ, σ. 64, αριθ. 50, πίν. XXXVI-XXXVII. V. Mavrodinova, Kulturnata i izkustvoto prez vreme na pǎrvata bǎlgarska dǎrzhava. Istorija na bǎlgarskoto izobrazitelno izkustvo, Sofija 1976, σ. 97 κ.ε., εικ. 104.

16. Σαρκοφάγος του Οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου (Π ί ν. 13α)

Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας.
Βορειοδυτική γωνία του παρεκκλησιού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων του καθολικού

Μάρμαρα διαφόρων χρωμάτων

Μήκ. 1,89, πλ. 1,05, ύψ. 0,50 μ.

Χρονολόγηση: αρχές 11ου αι. (1001;)

Πρόκειται για σαρκοφάγο που η μια μακριά και η μια στενή πλευρά της είναι σε επαφή με τους τοίχους του παρεκκλησιού, ενώ οι άλλες δύο πλευρές απαρτίζονται από μαρμάρινες πλάκες, δύο η μακριά και τρεις η στενή.

Το κάλυμμα είναι επίπεδο και λοξότμητο περιμετρικά, με ίχνη ανάγλυφου διακόσμου, που έχει φθαρεί από πατήματα.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙΙ, σ. 162, πίν. 40, εικ. 1. Τριγώνης, Προσκυνητάριον, σ. 25. Dölger, Mönchsland Athos, σ. 264, εικ. 166.

17. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)
(Π ί ν. 13β)

Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας.
Εντοιχισμένη στο φράγμα της φιάλης
Μάρμαρο γκρίζο
Μέγ. μήκ. 1,25, ύψ. 0,92, πάχ. 0,04 μ.
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Λείπει μέρος από την αριστερή κατακόρυφη πλευρά. Στην κύρια όψη παριστάνεται τριπλή τοξοστοιχία με τόξα από τριμερή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβους. Τα τόξα περιβάλλουν σταυρούς, από τη ρίζα των οποίων φυτρώνουν συμμετρικά δύο μαλακοί βλαστοί με ημιανθέμια που αναδιπλώνονται προς τα επάνω, σχηματίζοντας ένα λυρόσχημο κόσμημα. Ο δεξιός σταυρός είναι λατινικός με τρίλοβες απολήξεις στις κεραίες, ενώ οι δύο άλλοι σταυροί είναι τύπου Αναστάσεως με αποστρογγυλεμένες τις άκρες των οριζόντιων κεραίων.

Στα επάνω διάκενα των κεραίων των σταυρών της Αναστάσεως είναι γραμμένες οι συντομογραφίες: *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς Νικᾶ* και *Χ(ριστός) Χ(ριστιανοίς) Χ(άριν) Χ(αρίζεται)*.

Τα μέτωπα των τόξων καλύπτουν πολύφυλλα παραπληρωματικά ανθέμια.

Βιβλιογραφία: O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, σ. 169-170, εικ. 98.

18. Ψευδοσαρκοφάγος των «κτητόρων»
(Π ί ν. 14)

Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου, νότιος τοίχος λιτής
Μάρμαρο γκρίζο
Μέγ. μήκ. 2,25, μέγ. ύψ. 0,48 μ.
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Σώζεται κατά χώραν κάτω από αρκοσόλιο, το οποίο σήμερα είναι εντοιχισμένο. Είναι ορατή μόνον η κύρια όψη, σπασμένη στην επάνω οριζόντια πλευρά, καθώς και στις δύο κατακόρυφες. Η κάτω οριζόντια πλευρά έχει εγκιβωτιστεί στο δάπεδο, που υπερυψώθηκε μεταγενέστερα.

Στον κάμπο παριστάνονται στη σειρά τρεις φυλλοφόροι σταυροί, μάλλον λατινικοί,

από επίπεδη ταινία. Δεξιά και αριστερά από την κατακόρυφη κεραία των σταυρών διακρίνονται οι απολήξεις ακανθοειδών ανθεμίων, που προφανώς θα φύτρωναν από τη βάση τους.

Οι κεραίες του αριστερού σταυρού διχάζονται στα άκρα και απολήγουν σε δύο σταγόνες και μια μικρή σφαίρα (μήλο). Ο μεσαίος σταυρός περιβάλλεται από λεπτό περίγραμμα και οι κεραίες του απολήγουν σε αποστρογγυλεμένες άκρες. Πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από ένα ψηλόκορμο κυπαρίσσι με θυссανωτό φύλλωμα. Ο δεξιός σταυρός έχει δίλοβες απολήξεις στις άκρες των κεραίων.

Στον τοίχο με τον οποίο φράχθηκε αργότερα το άνοιγμα του αρκοσολίου, υπάρχει το ακόλουθο γραπτό, επιτύμβιο επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους:

*Τύμβος μὲν ἔνθα, σώματα Δομητόρων·
Μονῆς καλύπτει τῆς δε, ὧ φίλε ξένε·
πόλος φέρει δέ, ψυχὰς ἡγιασμένας·
ὥς ἀγαποῖσας εὐπρέπειαν κυρίου·*

Βιβλιογραφία: Θεόφιλος Βατοπαιδινός, *Χρονικόν Μονῆς Βατοπαιδίου*, σ. 83.

19. Ψευδοσαρκοφάγος των «κτητόρων»
(Π ί ν. 15α)

Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Καθολικό, νότια πλευρά του μεσονυκτικού
Μάρμαρο γκρίζο
Μήκ. 2,13, πλ. 0,77, ύψ. 0,64, πάχ. καλύμμ. 0,05 μ.
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Σώζεται κατά χώραν κάτω από αρκοσόλιο και αποτελείται από στενόμακρη πλάκα, την πρόσοψη και επίπεδο κάλυμμα. Στο επάνω οριζόντιο πλαίσιο της πρόσοψης ανοίγονται δύο ζεύγη τετράγωνων τόρμων σε κανονικές αποστάσεις.

Τον κάμπο της κύριας όψης καταλαμβάνει τοξοστοιχία από τρία ακέραια τόξα και από ένα μισό στις άκρες, τα οποία στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με βαθμιδωτή βάση. Κάτω από το μεσαίο τόξο εικονίζεται λατινικός σταυρός που οι κεραίες του έχουν δίλοβες απολήξεις, ενώ από τη ρίζα του φυτρώνουν δύο βλαστοί με ημιφύλλα.

Κάτω από τα υπόλοιπα τόξα υψώνεται από ένα κυπαρίσσι. Τα μέτωπα του κεντρικού τόξου συμπληρώνουν ρόδακες σε κύκλο.

Ο διάκοσμος είναι λιτός και η εκτέλεση του αναγλύφου τελείως επίπεδη με αφαίρεση του βάθους.

Βιβλιογραφία: Bettini, *Scultura bizantina* II, σ. 46. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 163 και 165. Θεόφιλος Βατοπαιδινός, *Χρονικόν Μονής Βατοπαιδίου*, σ. 83. Σμυρνάκης, *Άγιον Όρος*, σ. 433. Μουτσόπουλος, *Σαρκοφάγος Ζίχνας*, σ. 4, 26, πίν. 5α.

20. Ψευδοσαρκοφάγος των «κτητόρων»

(Π ί ν. 15β)

Άγιον Όρος, Μονή Παντοκράτορος. Αυλή Μάρμαρο γκριζωπό, χοντρόκοκκο
Μέγ. μήκ. 1,53, ύψ. 0,75, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: 14ος αι.

Λείπει το ένα τρίτο περίπου της πλάκας από την αριστερή κατακόρυφη πλευρά. Η πίσω όψη είναι λεία με κατακόρυφη ορθογωνική εγκοπή σε απόσταση 0,07 μ. από την ακέραια δεξιά παρυφή. Στο χείλος και σε αντιστοιχία με την εγκοπή υπάρχει τώρμος συνδεόμενος με λοξό αυλάκι.

Στην κύρια όψη σώζονται δύο ακέραια τόξα και μέρος τρίτου, που σχηματίζονται από τριμερή ταινία. Τα τόξα στηρίζονται σε αρράβδωτους κίονες, με πουλιά στα κιονόκρανα. Κάτω από το δεξιό τόξο εικονίζεται σταυρός διπλεπίπεδος, τύπου Αναστάσεως, επάνω σε βάση από επάλληλα βαθμιδωτά πλαίσια. Δεξιά και αριστερά ο σταυρός πλαισιώνεται από ένα ψηλόκορμο κυπαρίσσι. Στα διάκενα των κεραιών διακρίνονται οι συντομογραφίες: *Τ(οὔτον τόν) Στ(αυρόν) Δ(αίμονες) Μ(ισοῦσι) (;)*

Το μεσαίο τόξο περιβάλλει ισοσκελή σταυρό από τριμερή ταινία. Από τα άκρα των κεραιών του φυτρώνουν αγκυρωτά διμερείς βλαστοί που ενώνονται κατά ζεύγη σε ανθέμιο, το οποίο καλύπτει τα διάκενα και απολήγει σε μικρότερο καρδιόσχημο ανθέμιο. Δύο ελεύθεροι μικροί βλαστοί με ημιανθέμια συμπληρώνουν τον κάμπο στο κάτω μέρος του διαχώρου.

Τα μέτωπα των τόξων συμπληρώνουν ημιανθέμια με ανεστραμμένο ανθέμιο ανάμεσά

τους, που περικλείεται σε καρδιόσχημο πλαίσιο.

Βιβλιογραφία: Ε. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες και εικόνες της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους*, Μακεδονικά 18 (1978), σ. 182, πίν. 3α.

21. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 16)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Αριθ. ευρ. ΑΓ 252

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,71, μέγ. ύψ. 0,56, πάχ. 0,075 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 9ου αι.

Είναι σπασμένο περιμετρικά, εκτός από μικρό τμήμα στη βάση. Η πίσω όψη είναι αδρά κατεργασμένη με ίχνη κονιάματος, πιθανώς από δεύτερη χρήση.

Το διάκοσμο της κύριας όψης αποτελούν σταυροί, ανάμεσα στους οποίους υψώνονται δύο κιονίσκοι, ο ένας ραβδωτός και ο άλλος στριφτός, που υποβάσταζαν πιθανώς τόξα. Ο δεξιός σταυρός είναι τύπου Αναστάσεως και στηρίζεται σε βάθρο με δύο βαθμίδες. Σώθηκε το μεγαλύτερο μέρος της κατακόρυφης κεραίας και το μισό της μεγαλύτερης οριζόντιας. Στη διασταύρωση της κατακόρυφης κεραίας και της μικρής οριζόντιας ήταν κρεμασμένο στεφάνι, όπως δείχνει μικρό υπόλειμμά του. Από τη βάση του σταυρού φυτρώνει σχηματοποιημένος βλαστός φοινικοειδούς, που απολήγει στην κορυφή σε κουκουνάρι.

Αριστερά από το ραβδωτό κίονα υψώνεται μεγάλος λατινικός σταυρός με κεραίες από τριμερή ταινία. Σώθηκε το σημείο διασταύρωσης των κεραιών, καθώς και το δεξιό τμήμα της οριζόντιας κεραίας, διαπλατυσμένο στην άκρη με σταγόνες και ημικύκλιο, που υποδηλώνουν πολύτιμους λίθους. Τα διάκενα ανάμεσα στις σωζόμενες κεραίες του σταυρού καλύπτονται επάνω από εξάκτινο αστεροειδές κόσμημα και κάτω από μονοκέφαλο αετό με ανοιχτά τα φτερά. Οι χαρακτές λεπτομέρειες του αριστερού σταυρού, των κιόνων, του αετού και οι κοιλότητες των φύλλων ήταν γεμάτες με κηρομαστίχη.

Βιβλιογραφία: Ulbert, *Reliefstudien*, σ. 67, αριθ. 173,

πίν. 46. Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 57, αριθ. 23.

22. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 17β)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα
Αριθ. ευρ. ΑΓ 752+350
Μάρμαρο γκριζωπό, χοντρόκοκκο
Μέγ. μήκ. 1,43, ύψ. 0,61, πάχ. 0,08 μ.
Χρονολόγηση: 10ος αι.

Απαρτίζεται από δύο τεμάχια που συνανήκουν. Λείπουν το αριστερό και το δεξιό άκρο. Η πίσω όψη είναι λεία.

Στην κύρια όψη τριμερής ταινία σχηματίζει τέσσερα ορθογώνια διάχωρα που συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Στο ακραίο δεξιό διάχωρο εικονίζεται λατινικός σταυρός σε βαθμιδωτή βάση, από την οποία φυτρώνουν συμμετρικά δεξιά και αριστερά μαλακοί βλαστοί με πεντάλοβα φύλλα. Το ίδιο θέμα πρέπει να υπήρχε και στο αντίστοιχο αριστερό διάχωρο, που δε σώθηκε ολόκληρο.

Από τα μεσαία διάχωρα, το αριστερό περικλείει πλέγμα από καλλιγραφικά αλληλοσυμπλεκόμενους ταινιωτούς βλαστούς, που διασταυρώνονται διαγώνια και απολήγουν σε λογχοειδή φύλλα. Το δεξιό μεσαίο διάχωρο καλύπτουν ευθύγραμμα τριμερή στελέχη που διασταυρώνονται χιαστί. Από τις άκρες τους ξεκινούν διμερείς βλαστοί, που ενώνονται στο μέσο κάθε πλευράς σε πολύφυλλα ανθήμια, στραμμένα προς τα μέσα.

Βιβλιογραφία: Grabar, Sculptures I, σ. 95 κ.ε. και κυρίως 96, πίν. XLIII, 5.

23. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 17α)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα
Αριθ. ευρ. ΑΓ 255
Μάρμαρο γκριζωπό
Μέγ. μήκ. 0,76, ύψ. 0,58, πάχ. 0,12 μ.
Χρονολόγηση: 13ος-14ος αι. (:)

Σώζεται το δεξιό τμήμα της πλάκας. Η επιφάνεια στην κύρια όψη είναι φθαρμένη από

δεύτερη χρήση σε δάπεδο. Η πίσω όψη είναι λεία. Η δεξιά κατακόρυφη παρυφή, που σώζεται ακέραια, είναι λεπτότερη από την υπόλοιπη πλάκα. Στο χείλος εσωτερικά δημιουργείται εσοχή (πατούρα) σ' όλο το μήκος.

Η κύρια όψη επιστέφεται από συνεχόμενο ελικοειδή βλαστό με ημιανθήμια. Στον κάμπο εικονίζεται σταυρός τύπου Αναστάσεως με αποστρογγυλεμένες απολήξεις, ανάμεσα σε συστρεφόμενη κληματίδα, που απλώνεται σ' όλο το πεδίο και περικλείει στους αναδιπλωμένους μίσχους της πεντάφυλλα ανθήμια. Τα επάνω διάκενα των κεραιών του σταυρού συμπληρώνουν σχηματοποιημένα σταφύλια.

Βιβλιογραφία: αδημοσίετο.

24. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 18)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα
Αριθ. ευρ. ΑΓ 274
Μάρμαρο προκοννήσιο
Μέγ. μήκ. 1,11, ύψ. 0,68, πάχ. 0,10 μ.
Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Λείπει το μισό περίπου μέρος προς τ' αριστερά. Η πίσω όψη είναι λεία, ενώ το χείλος ελαφρά λοξόμητο προς τα έξω με ένα μολυβδοχοημένο τόρμο σε κάθε άκρο του. Εγγράακτη επιγραφή δείχνει ότι η πλάκα χρησιμοποιήθηκε για δεύτερη φορά σε εβραϊκό μνήμα.

Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο από πλατιά επίπεδη ταινία και στενό κυρτό κυμάτιο, παριστάνονται δύο σταυροί σε βαθμιδωτές βάσεις, με αποξυσμένες τις οριζόντιες κεραίες τους. Ο δεξιός σταυρός είναι λατινικός με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών και παισιώνεται ασύμμετρα από δύο κληματίδες με διμερείς ή τριμερείς βλαστούς, που φυτρώνουν από τη βάση του, με τρίλοβα και πεντάλοβα φύλλα. Επάνω στις κληματίδες πατούν δεξιά ένας αετός με διχαλωτή ουρά και αριστερά ένα μικρότερο πουλί, που ραμφίζουν σταφύλια. Ο αριστερός σταυρός είναι τύπου Αναστάσεως. Από τη βάση του φυτρώνει κυπα-

ρίσσι που λυγίζει προς τα μέσα.

Τα θέματα, χωρίς ν' ακολουθούν αυστηρή συμμετρία, είναι προσαρμοσμένα στη διακοσμητική επιφάνεια και έχουν σχεδιαστεί με ακρίβεια και ελευθερία.

Βιβλιογραφία: Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 81, αριθ. 48, εικ. 8, πίν. XXVII. Splendeur de Byzance. Europalia 82. Hellas-Grèce, 2 octobre-2 décembre 1982, σ. 83, εικ. 9 (κείμενο L. Bouras). Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σ. 29, εικ. 13, πίν. 10β.

25. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 19α)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Αριθ. ευρ. ΑΓ 736

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 1, ύψ. 0,76, πάχ. 0,13 μ.

Χρονολόγηση: 14ος αι. (;)

Λείπει το αριστερό άκρο της, ενώ το δεξιό είναι κομμένο λοξά. Η επιφάνεια έχει διαβρωθεί σε διάφορα σημεία. Στην πίσω όψη είναι χαραγμένη εβραϊκή επιγραφή από την επαναχρησιμοποίηση της πλάκας σε εβραϊκό μνήμα. Στην εσωτερική πλευρά του χείλους και σ' όλο το μήκος δημιουργείται εσοχή (πατούρα).

Στην κύρια όψη τριμερής ταινία δημιουργεί δύο διαδοχικά ορθογώνια διάχωρα που συμπλέκονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Στο δεξιό διάχωρο παριστάνεται οξυπύθμενο αγγείο με λοξές εγχάρακτες γραμμές, από το οποίο βγαίνουν δύο κατακόρυφες κεραίες. Ίσως πρόκειται για αναβρυτήριο. Το αγγείο πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από δύο αδιάγνωστα τετράποδα ζώα, που πλησιάζουν το ρύγχος τους σε αυτό για να πιουν. Στο αριστερό διάχωρο περικλείεται σταυρός τύπου Αναστάσεως. Από τη ρίζα του φυτρώνουν δύο βλαστοί που καμπυλώνονται προς τα μέσα και απολήγουν σε άνθη λωτού. Τα διάκενα των κεραίων συμπληρώνουν τέσσερα ανάγλυφα δισκάρια. Τις επάνω γωνίες των διαχωρών κλείνουν τρίφυλλα ανθέμια σαν κρινάνθημα.

Στο αριστερό άκρο της επάνω οριζόντιας

ταινίας του πλαισίου διακρίνονται αμυδρά ίχνη δυσανάγνωστης εγχάρακτης επιγραφής. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και επίπεδο με αφαίρεση του βάθους.

Βιβλιογραφία: Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 73, αριθ. 40, πίν. XXII.

26. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 19β)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Αριθ. ευρ. ΑΓ 221

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1,17, ύψ. 0,60, πάχ. 0,09 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Λείπει το δεξιό άκρο. Η επιφάνεια της κύριας όψης έχει τριφθεί από δεύτερη χρήση σε δάπεδο. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη.

Στην κύρια όψη παριστάνεται τοξοστοιχία με δίδυμους κιονίσκους, που ενώνονται με κόμβους στο μέσο και πατούν σε βαθμιδωτές βάσεις. Τα κιονόκρανα και τα μέτωπα των τόξων καλύπτουν ακανθοειδή ανθέμια. Κάτω από το σωζόμενο τόξο υψώνεται σταυρός σε βαθμίδες με αποξυσμένη την οριζόντια κεραία. Το χώρο ανάμεσα στην αριστερή κατακόρυφη παρυφή και τον ακραίο κιονίσκο συμπληρώνει κυπαρίσσι που λυγίζει προς τα μέσα, παρακολουθώντας την καμπυλότητα του τόξου.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

27₁₋₂. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 20)

1) Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο

Αριθ. ευρ. BM 1066/286

2) Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Αριθ. ευρ. ΑΓ 269

Μάρμαρο γκριζωπό

Ύψ. 0,64, πάχ. 0,06, μέγ. μήκ.: 1) 1,25, 2) 0,49 μ.

Χρονολόγηση: 13ος-14ος αι. (;)

Σε δύο τεμάχια. Η κατακόρυφη αριστερή πλευρά είναι σπασμένη, ενώ ενδιαμέσα και προς τα δεξιά λείπει μικρό τμήμα. Η όψη του δεξιού τμήματος είναι τριμμένη από πατήματα, επειδή σε δεύτερη φάση είχε

στρωθεί σε δάπεδο. Η βάση είναι λεπτότερη και λοξότμητη, όπως και το χείλος στην εσωτερική πλευρά του.

Στην κύρια όψη, μέσα σε δύο επάλληλα πλαίσια από τριμερείς ταινίες που συνδέονται με κόμβους, παριστάνεται ισοσκελής σταυρός στο κέντρο, με αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραιών. Ο σταυρός, που έχει απολαξευθεί, στηρίζεται σε βαθμιδωτή βάση. Δεξιά και αριστερά από τη βάση φυτρώνει από μία κληματίδα με ανθεμοειδή φύλλα και έλικες με μορφή αγκίστρων. Οι κληματίδες περιπλέκονται και απλώνονται σ' όλο τον κάμπο. Ανάμεσά τους εικονίζονται προς το κέντρο δύο λαγοί που τρώνε σταφύλια και στις άκρες δύο πουλιά με τη ράχη προς το κέντρο, που ραμφίζουν επίσης σταφύλια.

Το σχέδιο είναι απλό, αλλά εκφραστικό και καλύπτει όλο το διαθέσιμο χώρο.

Βιβλιογραφία: N. Kondakov, *Makedonija, Arheologičeskoe putešestvie*, St. Petersburg 1909, σ. 88, εικ. 28. Chr. Zervos, *L'art en Grèce des temps préhistoriques au début du XVIIIe siècle*, Paris 1934, εικ. 302. Grabar, *Sculptures I*, σ. 97, πίν. XLIV, 3. Παζαράς, *Συμπλήρωσις αναγλύφου πλακός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, AAA VII (1974), σ. 360 κ.ε., πίν. 1-3. Ο ίδιος, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 64, αριθ. 30, πίν. XVII.

28. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 21)

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο
Αριθ. ευρ. BM 1060-1063, τ. 287α, β
Μάρμαρο γκρίζο
Μέγ. μήκ. 1,62, ύψ. 0,55, πάχ. 0,09 μ.
Χρονολόγηση: 14ος αι.

Είναι συγκολλημένη από τέσσερα τεμάχια. Λείπει τμήμα από το μέσο και από τη δεξιά κατακόρυφη πλευρά. Είχε χρησιμοποιηθεί για δεύτερη φορά σε κρήνη μπροστά από την Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης, οπότε και ανοίχθηκαν δύο κυκλικές οπές για την απορροή του νερού.

Στην κύρια όψη παριστάνεται τριπλή τοξοστοιχία με τόξα από τριμερή ταινία, που στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβους και κανιστροειδή κιονόκρανα, που κοσμούνται με δύο σχηματοποιημένα φύλ-

λα άκανθας. Τα μέτωπα των τόξων καλύπτουν ακανθοειδή ανθέμια.

Κάτω από το μεσαίο τόξο εικονίζονται δύο αντιμέτωποι αετοί —ο αριστερός λείπει— που πίνουν από περιρραντήριο που βρίσκεται ανάμεσά τους. Η λεκάνη του περιρραντηρίου στηρίζεται σε υποστάτη με μορφή πλοχμού. Από το κέντρο της λεκάνης υψώνεται σωλήνας με μορφή πλεξίδας, που απέληγε ίσως σε κουκουνάρι. Στο αριστερό άκρο της πλάκας εικονίζεται αετός που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Επάνω από αυτόν, μέσα σε κύκλο, αναγνωρίζεται το συμπύλημα *M(a)ν(ου)ήλ*. Αντίστοιχα, στο δεξιό άκρο θα υπήρχε όμοιος αετός και επάνω από αυτόν ίσως συμπύλημα. Κάτω από τα τόξα που πλαισιώνουν το κεντρικό θέμα παριστάνονται μεμονωμένοι φτερωτοί γρύπες αντιμέτωποι, στραμμένοι προς το κέντρο. Επάνω από το δεξιό γρύπα διακρίνονται υπολείμματα γραμμάτων από συμπύλημα που έχει διαβαστεί ως του *Κουρλάκη* (Tafrali), *Κουράτωρος* (Ξυγγόπουλος), *Κτήτορος* (Παζαράς) και τελευταία *Κουρτίκη* (Καμπούρη).

Στο σχέδιο επικρατεί τάση για σχηματοποίηση και διακοσμητικός τρόπος στην εκτέλεση των λεπτομερειών του σώματος των ζώων, όπως δείχνουν τα ανθέμια στα φτερά των πουλιών και το πλέγμα στο φτερό του γρύπα. Το ανάγλυφο είναι εξαιρετικά χαμηλό, με έντονα ίχνη ερυθρού χρώματος σ' όλη την επιφάνεια.

Βιβλιογραφία: Ch. Texier - R. P. Pullan, *L'architecture byzantine*, London 1864, σ. 1. P. Miljukov, *Hristianskija drevnosti Zapadnoj Makedoniji*, *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole* 4 (1899), σ. 28, εικ. 2. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, σ. 77, εικ. 20. Sotiriou, *Guide*, σ. 62, αριθ. 287, εικ. 25. Ξυγγόπουλος, *Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου I*, σ. 357. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 67, αριθ. 32, εικ. 7, πίν. XVIII. Καμπούρη-Βαμβούκου, *Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου*, σ. 90 κ.ε., πίν. 1-2, σχέδ. 1.

29. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 22α)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα
Αριθ. ευρ. ΑΓ 236

Μάρμαρο λευκό
Μέγ. μήκ. 1,65, ύψ. 0,45, πάχ. 0,09 μ.
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Προέρχεται από το ναό της Αγίας Σοφίας και σώζεται σε δύο τεμάχια. Η πίσω όψη είναι αδρά κατεργασμένη. Στις παρειές των δύο κατακόρυφων πλευρών δημιουργείται ένα «δόντι».

Στην κύρια όψη παριστάνεται τοξοστοιχία με τέσσερα τόξα από τριμερή ταινία, που στηρίζονται σε αρράβδωτους κιονίσκους. Κάτω από τα τόξα υψώνονται λατινικοί σταυροί σε βαθμιδωτά βάθρα, οι δύο ακραίοι με τρίλοβες απολήξεις στις κεραίες και οι μεσαίοι με αποστρογγυλεμένες τις άκρες των κεραιών. Από τις βάσεις κάθε σταυρού φυτρώνουν από δύο βλαστοί με ημιανθέμια ή τρίφυλλα. Οι βλαστοί με τα ημιανθέμια, καθώς ελίσσονται προς τα επάνω, σχηματίζουν ένα λυρόσχημο κόσμημα. Τα διάκενα των κεραιών συμπληρώνουν ανάγλυφα δισκάρια. Στα δισκάρια του αριστερού σταυρού είναι χαραγμένη η συντομογραφία Φ(ω)ς.

Το ανάγλυφο είναι επίπεδο και μαλακό.

Βιβλιογραφία: Kalligas, Hagia Sophia, σ. 60, πίν. VII, εικ. 15. Ulbert, Reliefstudien, σ. 62, αριθ. 174, πίν. 40. Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σ. 4, 8, εικ. 2, πίν. 4.

30. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 22β)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα
Αριθ. ευρ. ΑΓ 243
Μάρμαρο γκριζωπό
Μέγ. μήκ. 0,59, ύψ. 0,62, πάχ. 0,09 μ.
Χρονολόγηση: α' μισό 11ου αι.

Προέρχεται από το ναό της Αγίας Σοφίας. Σώθηκε το δεξιό τμήμα της πλάκας με αδρά δουλεμένη την πίσω όψη. Η δεξιά ακέραια κατακόρυφη παρυφή είναι λοξότμητη προς τα πίσω.

Στην κύρια όψη παριστάνεται λατινικός σταυρός από τριμερή ταινία, με καρδιοσχημη απόληξη στις κεραίες. Από τη ρίζα του φυτρώνουν βλαστοί με δύο ημίφυλλα

άκανθας, που καλύπτουν τα κάτω διάκενα. Στις άκρες εικονίζονται σχηματοποιημένα φοινικόδεντρα με πλατιά λογχοειδή φύλλα, που συμπληρώνουν τα επάνω διάκενα του σταυρού.

Το ανάγλυφο είναι ελαφρά έξεργο με βαθιές γλυφές στα φύλλα.

Βιβλιογραφία: Μ. Καλλιγιάς, Ανασκαφικά έρευναι εν τω εν Θεσσαλονίκη ναώ της Αγίας Σοφίας, ΠΑΕ 1919, σ. 84, εικ. 9.

31. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 22γ)

Θεσσαλονίκη, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου
Αριθ. ευρ. ΑΔ 33α, β
Μάρμαρο γκριζωπό
Μέγ. μήκ. 1,20, ύψ. 0,80, πάχ. 0,07 μ.
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Έχει συγκολληθεί από πέντε τεμάχια. Λείπουν το δεξιό μέρος, η επάνω οριζόντια πλευρά, καθώς και ένα μεγάλο τμήμα οριζόντια στο μέσο.

Στην κύρια όψη παριστάνεται τοξοστοιχία με τόξα από απλή ταινία, που στηρίζονται σε μονούς και δίδυμους κιονίσκους. Κάτω από το αριστερό τόξο εικονίζεται λατινικός σταυρός από τριμερή ταινία, με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Από τη ρίζα του φυτρώνουν ακανθοειδείς βλαστοί. Κάτω από το δεξιό τόξο εικονίζεται σταυρός τύπου Αναστάσεως με αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραιών. Από τη ρίζα του φυτρώνουν αναδιπλούμενοι μαλακοί βλαστοί με ημιανθέμια. Τα διάκενα των επάνω κεραιών των σταυρών συμπληρώνουν ανάγλυφα δισκάρια, ενώ τα μέτωπα των τόξων καλυκοειδή ανθέμια από δίδυμα ημίφυλλα άκανθας.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου, σ. 184, πίν. 58β.

32. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 23α)

Θεσσαλονίκη, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου
Αριθ. ευρ. ΑΔ 26
Μάρμαρο γκριζωπό
Μέγ. μήκ. 1,10, ύψ. 0,70, πάχ. 0,08 μ.
Χρονολόγηση: 11ος αι.

Έχει συγκολληθεί από δύο τμήματα. Λείπει το αριστερό άκρο της.

Στην κύρια όψη εικονίζονται δύο τόξα ανεξάρτητα, το ένα από διπλή και το άλλο από τριπλή ταινία, που στηρίζονται σε ιδιαίτερους κιονίσκους, δίδυμους με κόμβους το ένα και μονούς το άλλο. Κάτω από τα τόξα υψώνονται σταυροί σε βαθμίδες. Ο αριστερός είναι τύπου Αναστάσεως με αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραίων, ενώ ο δεξιός λατινικός με τρίλοβες απολήξεις στις κεραίες. Από τη βάση των σταυρών φυτρώνουν συμμετρικά μαλακοί βλαστοί με τρίφυλλα ανθέμια, που σχηματίζουν ένα λυρόσχημο κόσμημα.

Δεξιά, το ορθογώνιο διάχωρο ανάμεσα στο τόξο και το πλαίσιο καλύπτει σχηματικό δέντρο, γύρω από το οποίο είναι τυλιγμένο φίδι. Τα τριγωνικά κενά ανάμεσα στα τόξα συμπληρώνουν ανεστραμμένα ανθέμια σε καρδιόσχημο πλαίσιο.

Ανάγλυφο χαμηλό και επίπεδο, που δημιουργείται με την αφαίρεση του βάθους.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου, σ. 183, πίν. 58α. Sheppard, Marble Slabs, σ. 67, εικ. 3. Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 52, αριθ. 21, πίν. XII.

33. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (κάλυμμα)

(Π ί ν. 23β)

Θεσσαλονίκη, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου

Αριθ. ευρ. ΑΔ 17α, β

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,78, πλ. 0,54, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό ΙΙου αι.

Έχει συγκολληθεί από δύο τεμάχια. Λείπει ένα μεγάλο μέρος από τη δεξιά άκρη και οι δύο γωνίες αριστερά. Η κάτω επιφάνεια είναι αδρά δουλεμένη.

Στην επάνω επιφάνεια η πλατιά ταινία του πλαισίου διαμορφώνεται σε τριμερή ταινία, η οποία συμπλέκεται, δημιουργώντας μεγάλους κύκλους που συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Από τους σωζόμενους δύο κύκλους ο αριστερός περικλείει σταυρό τύπου Μάλτας και ο άλλος πλέγμα με μορφή ληνίσκου, που σχηματί-

ζεται από διμερή ταινία.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου, σ. 184, πίν. 50δ. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 173.

34. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 23γ)

Θεσσαλονίκη, Μονή Βλατάδων

Αριθ. ευρ. MB 21

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,69, ύψ. 0,56, πάχ. 0,12 μ.

Χρονολόγηση: β' μισό 14ου αι.

Σώθηκε η επάνω αριστερή γωνία της πλάκας, που προέρχεται αρχικά από κάλυμμα ρωμαϊκής σαρκοφάγου, όπως δείχνουν οι ανάγλυφες φολίδες στην πίσω όψη.

Στην κύρια όψη, που είναι αρκετά διαβρωμένη, εικονίζεται τοξοστοιχία με τόξα από απλή ταινία, που στηρίζονται σε αρράβδωτους κιονίσκους. Κάτω από το σωζόμενο ακέραιο αριστερό τόξο παριστάνεται λατινικός σταυρός με αποξυσμένη την οριζόντια κεραία και το επάνω μέρος της κατακόρυφης κεραίας. Από τη βάση του φυτρώνουν δύο κυματοειδείς βλαστοί που απολήγουν σε τρίφυλλα. Τα μέτωπα των τόξων συμπληρώνουν τρίφυλλα και πολύφυλλα ανθέμια.

Το ανάγλυφο είναι στρογγυλό και μαλακό.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

35. Τμήμα της ψευδοσαρκοφάγου του Νίκωνα Σκουτέριου Καπανδρίτη

(Π ί ν. 24)

Θεσσαλονίκη, Μονή Βλατάδων

Αριθ. ευρ. MB 120

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,90, ύψ. 0,52, πάχ. 0,03 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

Προέρχεται από το ναϊσκο του Αγίου Νικολάου του Ορφανού. Ως το 1920, σύμφωνα με σχέδιο του Α. Ξυγγόπουλου, σωζόταν το κάτω αριστερό τμήμα της πλάκας, που αργότερα διαμορφώθηκε σε επένδυση σολέας. Κατά τη δεύτερη αυτή χρήση ο ανάγλυφος διάκοσμος έπαθε φθορές από τα πατήματα.

Η κύρια όψη διαιρείται σε ορθογώνια διάχωρα από τριπλή ταινία, με κόμβους στα μέσα των πλευρών, κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Στο σωζόμενο διάχωρο περικλείονται τέσσερις κύκλοι σε διάταξη τετραγώνου, που συνδέονται μεταξύ τους με μικρότερους κύκλους, δημιουργώντας μια σύνθετη μορφή σηρικών τροχών. Στους δύο κύκλους αναγνωρίζονται τα συμπιλήματα *Νίκων Καπ(αν)δρίτης*. Παλιότερα ο Π. Παπαγεωργίου διάβασε και το τρίτο συμπίλημα, που σήμερα λείπει, ως *Σκουτέριος*. Τους ενδιάμεσους μικρούς κύκλους συμπληρώνουν πολύφυλλα ανθέμια και ρόδακες, ενώ τον κάμπο παραπληρωματικά φυτικά κοσμήματα.

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό, σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Το βάθος είναι αδρά δουλεμένο, πιθανώς για την ένθεση άλλου υλικού.

Βιβλιογραφία: Παπαγεωργίου, Μονή των Βλαταίων, σ. 427 κ.ε. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 32 κ.ε., εικ. 13 (σχέδιο).

36. Κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη (Π ί ν. 25)

Θεσσαλονίκη, Μονή Βλατάδων

Αριθ. ευρ. MB 124α-γ

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 1,41, πλ. 0,385, πάχ. 0,17 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

Κάλυμμα σαμαρωτό σε τρία τεμάχια, από τα οποία τα δύο συνανήκουν. Λείπει το αριστερό άκρο. Η μία από τις μακριές πλευρές είναι ακόσμητη.

Τη στενή επιμήκη επιφάνεια της ράχης διατρέχει σειρά από συνεχόμενα τετράφυλλα ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη. Η εμπρός μακριά πλευρά διαιρείται σε δύο ζώνες. Στην επάνω είναι χαραγμένο σε δύο σειρές το ακόλουθο επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους:

[+ 'Ο] νεκροδέγμων καὶ φθορεὺς οὗτος
τάφος
ἔκρυσεν ἔνδον τ(ὸν) Καπανδρίτ(ου) γό-
νον,
ἀνδρὸς μεγίστου τῷ κλέει Σκουτερίου,

νόσω τακέντα λοιμικῆς ἀρρωστί(ας),
5 ὃς ἦν νεάζ(ων), εὐσθενῆς, σφριγῶν, γί-
γας,
τερπνός, προσηνής, εὐφυής, ὅλος χάρις.
Σὺ δ' ἄλλὰ φεῦ μοι κ(αί) παπαὶ φρά-
σ(ον), ξένε,
βλέπ(ων) τὸ ρεῦμα τῆς φθορᾶς τ(ῶν)
πράγματ(ων).

Την κάτω ζώνη καλύπτουν συνεχόμενοι ρόμβοι από συμπλεκόμενη ταινία, της οποίας οι άκρες απολήγουν σε σχηματοποιημένα ημιανθέμια που διασταυρώνονται και συμπληρώνουν τους ενδιάμεσους τριγωνικούς χώρους. Στο μέσο της ταινίας παρεμβάλλεται κοίλος θυρεός που τον πλαισιώνουν δύο εραλδικά λιοντάρια, όρθια και αντιμέτωπα. Οι ρόμβοι περιλαμβάνουν διάφορα κοσμήματα ο καθένας: τα συμπιλήματα *Γεώργ(ιος) Κ(α)πανδ(ρί)της*, δικέφαλο αετό, μικρό ανθέμιο και τρίφυλλα τοποθετημένα σταυρωτά.

Στη σωζόμενη στενή πλευρά του καλύμματος εικονίζεται ανθέμιο μέσα σε καρδιόσχημο πλαίσιο, που διαμορφώνουν ανθεμοειδείς βλαστοί, που φυτρώνουν από το μίσχο του και καλύπτουν τους τριγωνικούς χώρους δεξιά και αριστερά.

Ο διάκοσμος είναι πλούσιος και έχει εκτελεστεί σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Το βάθος είναι αδρά δουλεμένο, πιθανώς για ένθεση κηρομαστίχης.

Βιβλιογραφία: Παπαγεωργίου, Μονή των Βλαταίων, σ. 424. Ξυγγόπουλος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι, σ. 346 κ.ε., εικ. 1-6. Ο ίδιος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου ΙΙ, σ. 156-159, εικ. 1-3. Millet, L'ancien art serbe, σ. 142, εικ. 155. Grabar, Sculptures ΙΙ, σ. 151, αριθ. 159, πίν. CXXXIII. J. M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance Ι, Les inscriptions de Thessalonique, Travaux et Mémoires 5 (1973), σ. 173-174, αριθ. 25, πίν. X. D. Feissel - J. M. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance ΙΙ, Les inscriptions de Thessalonique. Supplément, Travaux et Mémoires 7 (1979), σ. 338, αριθ. 25.

37. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 26β)

Χορτιάτης, Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1,51, ύψ. 0,91, πάχ. 0,04 μ.
Χρονολόγηση: 14ος αι. (α' μισό;)

Οι δύο κατακόρυφες πλευρές έχουν κοπεί κατακόρυφα, όταν η πλάκα χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα ως Αγία Τράπεζα του ναού. Η παρυφή της βάσης είναι λεπτότερη και λοξότμητη.

Στην κύρια όψη τριμερής ταινία δημιουργεί τρία ορθογώνια διάχωρα, δύο ισοπλατή στις άκρες και ένα στενότερο στο κέντρο, που ενώνονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Το μεσαίο διάχωρο καλύπτει σταυρός τύπου Αναστάσεως σε βαθμιδωτή βάση. Από τη ρίζα του σταυρού φυτρώνουν δύο διμερείς αναδιπλούμενοι βλαστοί με άνθη λωτού. Τα επάνω διάκενα των κεραιών συμπληρώνονται από τις συντομογραφίες *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς*. Στα ακραία διάχωρα επάνω εικονίζεται από ένας φτερωτός γρύπας που στρέφει το κεφάλι προς το κέντρο και κάτω από ένας δικέφαλος αετός και ακανθοειδές ανθέμιο σε καρδιόσχημο πλαίσιο. Ανάμεσα στους γρύπες και τους αετούς παρεμβάλλεται μικρή επίπεδη ταινία με την ίδια επιγραφή στα ελληνικά και σλαβικά. Αριστερά: [+ τάφ]ος *Μιχαήλ*, δεξιά: +СНІ ГРΩБЪ МІХАІΛΩВЪ. Τις επάνω γωνίες των διαχωρών κλείνουν τρίφυλλα ανθέμια σαν κρινάνθημα.

Ο διάκοσμος απλώνεται σ' όλη την επιφάνεια, χωρίς να μένει κενός χώρος (hoirot vacui). Το ανάγλυφο είναι επίπεδο με κοφτά περιγράμματα και κατεργασία κρυσταλλικής υφής στις λεπτομέρειες.

Βιβλιογραφία: Ν. Νικονάνος, Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Χορτιάτη, Κέρνος. Τιμητική Προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 107. Velenis, Dva dvuezlični nadpisa, σ. 39 κ.ε., πίν. σ. 40.

38. Ορθογώνια πλάκα (κάλυμμα)

(Πί ν. 26α)

Ρεντίνα, Κάστρο

Ασβεστόλιθος λευκόφαιος

Μέγ. μήκ. 0,64, ύψ. 0,47, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό 11ου αι.

Λείπει ένα μεγάλο μέρος από την αριστερή

άκρη και οι δύο δεξιές γωνίες είναι σπασμένες. Στο δεξιό μέρος της κάτω οριζόντιας πλευράς διακρίνονται ίχνη σιδερένιου συνδέσμου.

Στην επάνω επιφάνεια η πλατιά ταινία του πλαισίου διαμορφώνεται σε τριμερή ταινία, η οποία συμπλέκεται, δημιουργώντας μεγάλους κύκλους, που συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Από τους σωζόμενους δύο κύκλους ο αριστερός περικλείει πλέγμα λημνίσκου και ο άλλος σταυρό τύπου Μάλτας, με τρίφυλλη απόληξη των κεραιών. Από τον κόμβο που ενώνει τους δύο κύκλους φυτρώνουν συμμετρικά δύο πλέγματα από λεπτή διμερή ταινία.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ρεντίνας, σ. 139 κ.ε., εικ. 1 και πίν. 1.

39. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Πί ν. 27β)

Ζίχνα, Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου.
Προαύλιο

Μάρμαρο γκρίζο

Μέγ. μήκ. 0,90, ύψ. 0,64, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Κομμένη κατακόρυφα αριστερά και σπασμένη ακανόνιστα κάτω και δεξιά.

Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο από πλατιά επίπεδη ταινία, παριστάνεται τοξοστοιχία από επάλληλα τόξα, τα οποία στηρίζονται σε μονόλιθους κίονες. Κάτω από το αριστερό τόξο εικονίζεται μισός ισοσκελής σταυρός από τριμερή ταινία, με αγκιστρωτές απολήξεις των κεραιών. Ο σταυρός πατά σε βαθμιδωτό βάθρο. Από τη ρίζα του φυτρώνουν συμμετρικά δύο κυπαρίσσια που λυγίζουν προς τα μέσα. Όμοια, αλλά μικρότερα κυπαρίσσια ξεφυτρώνουν και από τα σημεία συνάντησης των κεραιών και καλύπτουν τα επάνω διάκενα. Κάτω από το μεσαίο και το δεξιό τόξο παριστάνονται λατινικοί σταυροί από επίπεδη ταινία με λεπτό περίγραμμα. Οι κεραιές απολήγουν σε αποστρογγυλεμένες άκρες. Από τις βάσεις τους ξεκινούν δύο βλαστοί με σχηματοποιημένα ακανθοειδή ανθέμια. Τα επάνω

διάκενα των κεραιών τους καλύπτονται από πολύφυλλους και αστεροειδείς ρόδακες.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σ. 1 κ.ε., εικ. 1 και πίν. 1-3.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

40. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 27α)

Δέσιανη, Ναός Παναγίας. Στρωμένη στο δάπεδο

Μήκ. 2, ύψ. 0,70 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Σήμερα η πλάκα δεν είναι ορατή, γιατί έχει καλυφθεί από τη νεότερη επίστρωση του δαπέδου.

Στην κύρια όψη εικονίζονται τρία διαδοχικά τόξα από απλή ταινία, που στηρίζονται σε αρράβδωτους κίονες. Κάτω από τα τόξα υψώνονται λατινικοί σταυροί σε βαθμιδωτά βάθρα, με απολαξευμένες τις οριζόντιες κεραίες τους. Από τη ρίζα του μεσαίου σταυρού φυτρώνουν συμμετρικά δύο φύλλα άκανθας, ενώ τους δύο ακραίους πλαισιώνουν δύο κυπαρίσσια που λυγίζουν προς τα μέσα.

Βιβλιογραφία: Ν. Γιαννόπουλος, Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς, ΕΕΒΣ ΙΣΤ' (1940), σ. 372-373, εικ. 1.

41. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 28α)

Ελασσόνα, Μονή Ολυμπιώτισσας. Εντοιχισμένη στο πεζούλι της κρήνης του προαυλίου

Μάρμαρο γκρίζο

Μήκ. 1,79, ύψ. 0,61, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό 11ου αι.

Σώζεται ακέραια.

Στην κύρια όψη το κυμάτιο του ορθογώνιου πλαισίου εξελίσσεται σε διμερή ταινία, η οποία συμπλέκεται σχηματίζοντας τρεις κύκλους, που συνδέονται μεταξύ τους με μικρότερους κύκλους, κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Οι μεγάλοι κύκλοι περικλείουν ισοσκελείς σταυρούς από τριμερή ταινία, με κεραίες που απολήγουν στα

άκρα σε μήλα. Από τη ρίζα των σταυρών φυτρώνουν αγκιστρωτά βλαστοί, που απολήγουν στην κορυφή τους σε κισσόφυλλο. Στους δύο ενδιάμεσους μικρότερους κύκλους περικλείονται πυροστρόβιλοι.

Βιβλιογραφία: Σκουβαράς, Ολυμπιώτισσα, σ. 21, εικ. 14 (σχέδιο).

42. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 28β-γ)

Ελασσόνα, Μονή Ολυμπιώτισσας. Στρωμένη στο δάπεδο του καθολικού

Μάρμαρο μαύρο με λευκές φλεβώσεις

Μέγ. μήκ. 1,80, ύψ. 0,73 μ.

Χρονολόγηση: μέσα 11ου αι.

Λείπει μικρό τμήμα από τη δεξιά κατακόρυφη πλευρά. Η επιφάνεια είναι τριμμένη από πατήματα.

Μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο από επίπεδη ταινία παριστάνεται τοξοστοιχία από τρία συνεχόμενα τόξα από απλή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε αρράβδωτους κίονες. Κάτω από τα τόξα υψώνονται λατινικοί σταυροί σε βαθμιδωτές βάσεις. Σώθηκαν οι κατακόρυφες κεραίες του αριστερού και του μεσαίου σταυρού. Οι ακραίοι σταυροί πλαισιώνονται από δύο δέντρα, γύρω από τους κορμούς των οποίων τυλίγονται φίδια. Δεξιά από τη βάση του μεσαίου σταυρού φυτρώνει ακανθοειδής βλαστός.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

43. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 29)

Ελασσόνα, Μονή Ολυμπιώτισσας. Εντοιχισμένη στην ποδιά του νότιου ανοίγματος του καθολικού

Μέγ. μήκ. 1,40, ύψ. 0,80 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Λείπει μεγάλο μέρος από την αριστερή κατακόρυφη πλευρά και η παρυφή της επάνω οριζόντιας πλευράς είναι σπασμένη. Στο μέσο διακρίνεται κατακόρυφη ρωγμή. Η επιφάνεια έχει βαφεί μεταγενέστερα με καφέ χρώμα.

Στην κύρια όψη σώζονται δύο τόξα, το ένα με στριφτό σκοινί και το άλλο με ψαροκό-

καλο, τα οποία στηρίζονται σε δύο ξεχωριστούς κιονίσκους το καθένα. Κάτω από τα τόξα εικονίζονται σταυροί τύπου Αναστάσεως σε βαθμιδωτά βάθρα. Ο αριστερός σταυρός πλαισιώνεται στη βάση του από δύο χαμηλούς βλαστούς με πλατιά λογχοειδή φύλλα άκανθας, ενώ τα διάκενα των κεραιών του συμπληρώνονται από ζεύγη εξάκτινων αστεριών και πυροστρόβιλων. Από τη βάση του δεξιού σταυρού φυτρώνουν συμμετρικά δύο ακανθοειδείς βλαστοί, που απολήγουν επάνω σε διχαλωτές άκρες σαν στόματα φιδιών. Το ενδιάμεσο μέτωπο των τόξων συμπληρώνει παραπληρωματικό τρίφυλλο ανθέμιο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

44. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 30α)

Πορταριά, Ναός Αγίου Νικολάου. Εντοιχισμένο στην ανατολική όψη

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,77, ύψ. 0,78 μ.

Χρονολόγηση: ΙΙος αι.

Η πλάκα είναι σπασμένη στις δύο κατακόρυφες πλευρές. Στην κύρια όψη παριστάνεται τοξοστοιχία με τόξα από επίπεδη ταινία, τα οποία στηρίζονται σε αρράβδωτους κίονες. Τα κιονόκρανά τους κοσμούν δύο ημίφυλλα άκανθας. Σώζεται το αριστερό τόξο με τους κίονες και μέρος του συνεχόμενου προς τα δεξιά.

Κάτω από τα τόξα εικονίζονται λατινικοί σταυροί, ο αριστερός από τριμερή ταινία και ο δεξιός από αλυσιδωτό πλοχμό. Από τις ρίζες των σταυρών φυτρώνουν συμμετρικά δύο τριταίνωτοί βλαστοί με ημιανθέμια, που σχηματίζουν ένα λυρόσχημο κόσμημα. Τα επάνω διάκενα του αριστερού σταυρού συμπληρώνουν οκτάκτινα αστέρια, ενώ τα κάτω δισκάρια η συντομογραφία *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς*. Τα μέτωπα των τόξων καλύπτουν τρίφυλλα παραπληρωματικά ανθέμια.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σ. 8, 31, πίν. 12.

45Α. Κύρια όψη της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής (Π ί ν. 30β και 32α)

Επισκοπή Άνω Βόλου, Ναός Παναγίας. Αναρτημένη στη δυτική όψη

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1,16, ύψ. 0,504, πάχ. 0,075 μ.

Χρονολόγηση: 1274-1276

Σώζεται σε μήκος λίγο περισσότερο από το μισό δεξιό τμήμα, συγκολλημένο από έξι μικρότερα κομμάτια. Το χείλος είναι λοξότμητο προς τα μέσα.

Στο κέντρο της σύνθεσης, κάτω από τόξο που στηρίζεται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβο, παριστάνεται σταυρός τύπου Αναστάσεως. Τα άκρα των κεραιών απολήγουν σε απομιμήσεις πολύτιμων λίθων. Τα διάκενα των κεραιών συμπληρώνει η γνωστή συντομογραφία *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς Νικᾶ*. Από την κάτω κεραία του σταυρού ξεφυτρώνουν δύο φυλλοφόροι μαλακοί βλαστοί, που σχηματίζουν πρώτα ένα είδος τριγωνικής βάσης και στη συνέχεια αλληλοσυμπλέκονται και ελίσσονται προς τα επάνω, σχηματίζοντας ένα λυρόσχημο κόσμημα.

Η κεντρική παράσταση πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από δύο κιονίσκους που απολήγουν σε καρδιόσχημα θέματα με ανεστραμμένα σχηματοποιημένα ανθέμια. Τον υπόλοιπο χώρο δεξιά και αριστερά καλύπτουν από δύο κύκλοι, που συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Οι μεσαίοι περικλείουν από δύο πτηνά, πιθανώς αετούς, που στέκονται ράχη με ράχη και ραμφίζουν ένα σχηματοποιημένο δέντρο που βρίσκεται ανάμεσά τους (δέντρο της ζωής). Από τη ρίζα του δέντρου ξεκινούν δύο βλαστοί με αντίθετη κατεύθυνση, που παρακολουθούν την περιφέρεια του κύκλου και απολήγουν σε κισσόφυλλα. Οι ακραίοι κύκλοι περικλείουν από έναν καθιστό γρύπα, που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω και δέχεται την επίθεση ενός φιδιού. Τους μηρούς των θηρίων κοσμούν τρίφυλλα ανθέμια. Οι κενοί τριγωνικοί χώροι ανάμεσα στους κύκλους και το εσωτερικό πλαίσιο

συμπληρώνονται από πολυποίκιλα αραβουργηματοειδή φυτικά σχέδια, που απολήγουν σε άνθη λωτού.

Η συνολική σύνθεση πλαισιώνεται περιμετρικά από μια πλατιά ταινία με ανθισμένα κουφικά, που επαναλαμβάνονται σε μικρά διάχωρα. Το διάχωρο στον άξονα του μεγάλου σταυρού περικλείει μικρό φυλλοφόρο σταυρό με τη συντομογραφία *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς*].

Το περιθώριο της επάνω οριζόντιας πλευράς διατρέχει η ακόλουθη εγχάρακτη επιγραφή:

[- - - "Αννης τῆς] Ἀγγελίνας Δούκενας τῆς Παλ[ε(ο)λογ]ίνης τῆς διὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονο[μασθείσης Ἀνθούσης].

Το ανάγλυφο έχει εκτελεστεί σε επιπεδόγλυφη τεχνική με λεπτό κουφικό διάκοσμο και επιμελημένα αραβουργηματοειδή κοσμήματα.

Βιβλιογραφία: Giannopoulos, Les constructions byzantines de Démétrias, σ. 195 κ.ε. Ο ίδιος, Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί, σ. 224. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις, σ. 79, εικ. 35. Ν. Γιαννόπουλος, Διόρθωσις επιγραφῆς, ΕΕΒΣ Δ' (1927), σ. 46. Παζαράς, Σαρκοφάγος Ἄννας Μαλιασηνῆς, σ. 354 κ.ε., σχέδ. 1, πίν. 1-2. Ασημακοπούλου, Μαγνησία, σ. 159, εικ. 85. Avraméa - Feissel, Inscriptions de Thessalie, σ. 377, αριθ. 19, πίν. VII, 1.

45B₁₋₂. Πίσω όψη της σαρκοφάγου της Ἄννας Μαλιασηνῆς (Π í ν. 31 και 32β)

1) Πορταριά. Μονή Πέτρας, ναός Προδρόμου. Εντοιχισμένη στη νότια όψη

2) Πορταριά. Μονή Πέτρας, ναός Προδρόμου. Εντοιχισμένη στην κρήνη της αυλῆς
Μάρμαρο γκρίζο

1) Μέγ. μήκ. 0,64, μέγ. ύψ. 0,52, πάχ. 0,04 μ.

2) Μέγ. μήκ. 0,50, μέγ. ύψ. 0,40 μ.

Χρονολόγηση: 1274-1276

Σε δύο τεμάχια που συνανήκουν. Από το αριστερό λείπει η μία κατακόρυφη πλευρά και η επάνω οριζόντια, ενώ το δεξιό είναι σπασμένο περιμετρικά. Ο διάκοσμος είναι όμοιος με της κύριας όψης. Στο κέντρο διατηρείται ο φυλλοφόρος σταυρός κάτω από το τόξο, οι μισοί κύκλοι δεξιά και

αριστερά με έναν αετό και δεξιότερα ο κύκλος με τον καθιστό γρύπα. Στην κάτω οριζόντια πλευρά η ταινία με τα κουφικά πλαισιώνεται από αλυσιδωτό πλοχμό. Στην όψη αυτή οι μίσχοι των ανθεμίων του σχηματικού δέντρου της ζωῆς ανάμεσα στους αετούς είναι μακρύτεροι και αγκαλιάζουν τους λαιμούς των πουλιών.

Βιβλιογραφία: Παζαράς, Σαρκοφάγος Ἄννας Μαλιασηνῆς, σ. 358, σχέδ. 2, πίν. 3.

45Γ. Πλάγια όψη της σαρκοφάγου της Ἄννας Μαλιασηνῆς (Π í ν. 33α-β)

Επισκοπή Ἄνω Βόλου, Ναός Παναγίας. Αναρτημένη στη δυτική όψη

Μάρμαρο γκρίζο

Μέγ. πλ. 0,65, μέγ. ύψ. 0,486, πάχ. 0,05 μ.

Χρονολόγηση: 1274-1276

Σχεδόν τετράγωνη πλάκα με σπασμένο το πλαίσιο της δεξιάς κατακόρυφης πλευράς.

Όλος ο κάμπος καλύπτεται από την παράσταση δικέφαλου αετού που του επιτίθεται δεξιά και αριστερά από ένας όρθιος δράκοντας. Χαρακτηριστικό είναι το καρδιόσχημο σώμα του αετού, που έχει για περίγραμμα ένα είδος λέσβιου κυματίου. Τους μηρούς του αετού κοσμούν τρίφυλλα οφθαλμοτά ανθέμια. Στα ενδιάμεσα κενά των κύριων θεμάτων παρεμβάλλονται μικροί βλαστοί με ανθέμια και ημιανθέμια. Το φτέρωμα του αετού και οι φολίδες των δρακόντων αποδίδονται με επάλληλες ζώνες από γεωμετρικά υπολογισμένες φολίδες.

Η παράσταση πλαισιωνόταν δεξιά από αλληλοσυμπλεκόμενες τεθλασμένες γραμμές και αριστερά από αλυσιδωτό πλοχμό.

Το σχέδιο χαρακτηρίζει έντονη διακοσμητική διάθεση.

Βιβλιογραφία: Giannopoulos, Les constructions byzantines de Démétrias, σ. 209, εικ. 12. Παζαράς, Σαρκοφάγος Ἄννας Μαλιασηνῆς, σ. 354 και 358 κ.ε., σχέδ. 3, πίν. 4α. Ασημακοπούλου, Μαγνησία, σ. 159, εικ. 84.

45Δ₁₋₂. Πλάγια όψη της σαρκοφάγου της Ἄννας Μαλιασηνῆς (Π í ν. 33γ-ε)

Επισκοπή Ἄνω Βόλου, Ναός Παναγίας.

Εντοιχισμένη στη βόρεια όψη
Μάρμαρο γκριζό

1) Μέγ. πλ. 0,495, μέγ. ύψ. 0,21, πάχ. 0,05 μ.

2) Μέγ. πλ. 0,52, μέγ. ύψ. 0,30, πάχ. 0,05 μ.

Χρονολόγηση: 1274-1276

Πρόκειται για την άλλη πλάγια όψη της σαρκοφάγου, από την οποία σώζονται δύο τμήματα που συνανήκουν. Περιμετρικά είναι σπασμένη, εκτός από μικρό τμήμα της δεξιάς κατακόρυφης πλευράς.

Ο διάκοσμος είναι ακριβώς όμοιος με αυτόν στην άλλη πλάγια όψη (αριθ. 45Γ). Διατηρήθηκε το σώμα του αετού, χωρίς τα κεφάλια, οι ουρές των δρακόντων και μέρος από τον πλοχμό του δεξιού πλαισίου.

Βιβλιογραφία: Giannopoulos, *Les constructions byzantines de Démétrias*, σ. 189, εικ. 4Δ, 5Δ και 6. Παζαράς, *Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής*, σ. 354 και 358 κ.ε., σχέδ. 4, πίν. 4β-γ. Ασημακοπούλου, *Μαγνησία*, σ. 159, εικ. 83, 86.

46Α. Τμήμα από την κύρια όψη σαρκοφάγου (Πί ν. 34)

Πορταριά, Μονή Πέτρας, ναός Προδρόμου. Αναλημματικός τοίχος προαυλίου

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,56, ύψ. 0,77, πάχ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι.
(μετά το 1276)

Σώθηκε το αριστερό τμήμα της πλάκας. Μέσα σε πλαίσιο από ταινία με επαναλαμβανόμενα κουφικά παριστάνεται κύκλος που συνδέεται με το πλαίσιο και με τμήμα άλλου κύκλου κατά το σύστημα των σφαιρικών τροχών. Στον ακέραιο κύκλο εγγράφεται φτερωτός γρύπας καθιστός, στρέφοντας το κεφάλι προς τα πίσω. Τους μηρούς του θηρίου κοσμούν ρόδακες. Στον άλλο κύκλο διακρίνεται μέρος από το στήθος και το πόδι πτηνού. Οι τριγωνικοί χώροι ανάμεσα στους κύκλους και το πλαίσιο συμπληρώνονται από αραβουργηματοειδή φυτικά σχέδια, που απολήγουν σε άνθη λωτού και κισσόφυλλα.

Στην επάνω και κάτω οριζόντια ταινία του πλαισίου είναι χαραγμένο το ακόλουθο επίγραμμα:

*Τύμβου λίθος τρίπηχυν κατεῖχεν [-----]
εὐγενῶν τύπον πρηστήριον νοῦν καὶ κα-
τάπτερον φύσιν, ἐς ὕστερον [ν- - -]
[σ]ὺ δὲ θεατὰ ὄρον τὸν τύμβον ξένε,
μάνθανε[-----]*

Βιβλιογραφία: Παζαράς, *Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής*, σ. 360 κ.ε., πίν. 5δ. Avraméa - Feissel, *Inscriptions de Thessalie*, σ. 379, πίν. VIII, 2, a-b.

46B₁₋₂. Πίσω όψη σαρκοφάγου (Πί ν. 35α-β)

Επισκοπή Άνω Βόλου, Ναός Παναγίας
Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι.
(μετά το 1276)

Δύο τμήματα που προέρχονται από την πίσω όψη της σαρκοφάγου αριθ. 46Α. Παλιότερα, ως το 1964, βρίσκονταν στο προαύλιο της Παναγίας στην Επισκοπή, σήμερα όμως είναι άγνωστη η θέση τους.

Το μικρότερο τεμάχιο διατηρεί το πλαίσιο, που αποτελείται εξωτερικά από συνεχόμενα κισσόφυλλα, συνδεόμενα με μικρά ημικύκλια, σαν ένα είδος λέσβιου κυματίου και εσωτερικά από διάχωρα με ανθισμένα κουφικά.

Στο μεγαλύτερο τεμάχιο, κάτω από το ίδιο πλαίσιο, διασώζεται μέρος κύκλου που περιβάλλει δύο αετούς με σχηματικό δέντρο ανάμεσά τους (δέντρο της ζωής) και δεξιά τόξο με σταυρό τύπου Αναστάσεως κάτω από αυτό. Τα διάκενα των κεραιών του σταυρού συμπληρώνει η συντομογραφία *Ϊ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς Νι[κᾶ]*. Τους τριγωνικούς χώρους ανάμεσα στο πλαίσιο, το τόξο και τον κύκλο καλύπτουν αραβουργηματοειδή φυτικά σχέδια που απολήγουν σε άνθη λωτού και σε κισσόφυλλα.

Βιβλιογραφία: Miles, *Byzantium and the Arabs*, σ. 26, εικ. 53. Grabar, *Sculptures II*, πίν. CXXXI, a. Παζαράς, *Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής*, σ. 360 κ.ε., πίν. 6α-β.

47. Επιτάφια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού (Πί ν. 35γ)

Μακρινίτσα, Ναός Αγίου Αθανασίου. Εντοιχισμένη στο νότιο τοίχο
Μάρμαρο γκριζό

Μέγ. μήκ. 0,78, μέγ. πλ. 0,89 μ.
Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι.
(μετά το 1280)

Λείπει το δεξιό μέρος, καθώς και η επάνω αριστερή γωνία.

Η επάνω επιφάνεια χωρίζεται σε δύο ορθογώνια διάχωρα. Στο αριστερό διάχωρο είναι χαραγμένο το ακόλουθο ακέφαλο επιτύμβιο επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους⁶.

[- - - - -] θαλάσσας χαρίτων
[θάνατος οϊκτ]ρὸς φεῦ ἐπελθὼν θερίζει
[κομν]ηνοδοῦκόβλαστον μοναστῶν κλέος,

5 Μαλιασσηνὸν ἐκ Βρυεννίων ἔρνος,
Νεῖλον μοναχὸν τὸν κατηυγενισμένον,
τὸν εὐθαλῇ στέλεχον ἐν ἀνακτόροις,
τὸν χεῖρα Ἀβραάμιον κεκοσμημένον,
πρηστήριον νοῦν, τὴν κατάπτερον φύ-
σιν, τὸν ναὸν δειμάμενον τὸν σελασφό-
ρον,

10 οὐρανομήκη καὶ τερπνότατον, ὅλον
ποικιλοχρόα κατεστεμμένον ὄντα.
Ἄλλ', ὦ θεατά, ὅρα καὶ ἄθρει ξένα·
ὁ τύμβος οὗτος, οἶμοι, φεῦ καὶ τοῦ λέ-
γειν),

καὶ λίθος οὗτος, ὃς πικρὸν πῶμα πέλει,
15 ἔσθωθεν κεύθει τὸν περίκλυτον ἄνδρα).
Στο δεξιό διάχωρο και προς την πλευρά της επιγραφῆς δημιουργεῖται πλαίσιο ἀπὸ επαναλαμβανόμενα ανθισμένα κουφικά, με τα οποία συνδέονται δύο συνεχόμενοι κύκλοι κατὰ το σύστημα των σηρικῶν τροχῶν.

Στον ἕναν κύκλο εγγράφεται πολυάκτινο αστεροειδές πλέγμα, που δημιουργεῖ συμπλεκόμενος ταινιωτός βλαστός με καρδιο-
σχημα φύλλα και σχηματοποιημένα φτερωτά ανθέμια. Στο κέντρο του πλέγματος βρίσκεται μικρός πολυφύλλος ρόδακας. Ο ἄλλος κύκλος περικλείει ισοσκελῆ σταυρό, ἀπὸ τα ἄκρα των κεραίων του οἰοῦ φυ-

τρώνουν αγκυρωτά δύο ταινιωτοὶ φυλλοφόροι βλαστοί, που συμπλέκονται ἀνά δύο και γεμίζουν τα κενά.

Τους κενούς χώρους, ἀνάμεσα στους κύκλους και το πλαίσιο, συμπληρώνουν παραπληρωματικά φυτικά σχέδια, που ἀπολήγουν σε ἀνθη λωτοῦ και σε κισσόφυλλα.

Τα θέματα διακρίνονται για το αραβουργηματοειδές τους πλέξιμο σε επιπεδόγλυφη τεχνική.

Βιβλιογραφία: Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Ανασκαφαὶ και ἐρευναι εν Θεσσαλίᾳ κατὰ το ἔτος 1910, ΠΑΕ 1910, σ. 205 κ.ε., εικ. 6. Γιαννόπουλος, Αἱ παρὰ την Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναὶ, σ. 234 κ.ε. Ασημακοπούλου, Μαγνησία, σ. 163, εικ. 94. Avraméa - Feissel, Inscriptions de Thessalie, σ. 377 κ.ε., ἀριθ. 20, πίν. VII, 2.

ΗΠΕΙΡΟΣ

48. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 36α)

Ἄρτα, Συλλογὴ Παρηγορήτισσας

Αριθ. ευρ. 351

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1,02, ὑψ. 0,85, πάχ. 0,11 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ δύο τεμάχια. Λεῖπει η επάνω αριστερὴ γωνία και το μισὸ περίπου τμήμα προς τα δεξιὰ. Η πίσω ὄψη εἶναι δουλεμένη με χτένι. Σε διάφορα σημεία ἔχουν ανοιχθεῖ μικρές τρύπες, προφανῶς σε δευτέρη χρῆση.

Στην κύρια ὄψη τριμερὴς ταινία δημιουργεῖ συνεχόμενα ορθογώνια διάχωρα, ἀπὸ τα οποία το αριστερὸ περικλείει λατινικὸ σταυρὸ με κεραίες που μειώνονται προς τα μέσα και ἀπολήγουν στα ἄκρα σε δύο σταγόνες ἢ μήλα. Τα διάκενα των κεραίων συμπληρώνουν πυροστρόβιλος, ρόδακας, κυκλικὸ πλέγμα με δύο κόμβους και δισκάριο. Στο ἄλλο διάχωρο, που σώζεται το μισὸ, παριστάνεται ισοσκελὴς σταυρὸς με αλυσιδωτό

6. Η μεταγραφὴ στηρίζεται στη νεότερη ἀνάγνωση των Avraméa - Feissel, Inscriptions de Thessalie, σ. 377-378, ἀριθ. 20, με την προσθήκη ὁμως περισσότερων σημείων στίξης για την καλύτερη κατανόηση του επιγράμματος.

πλοχμό στις κεραίες. Τα διάκενά τους καλύπτουν εξάκτινο αστεροειδές κόσμημα και πυροστρόβιλος σε κυκλικό πλέγμα με κόμβους σε τέσσερα σημεία της περιφέρειας.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Γλυπτά Ἄρτης, σ. 165 κ.ε., εικ. 10. Farioli, Una lastra marmorea a Patmos, σ. 168, πίν. XLIV, εικ. 4.

49. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 36β)

Ἄρτα, Ναός Μητροπόλεως. Εντοιχισμένη στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 2,05, ύψ. 0,77 μ.

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 12ου αι.

Η ταινία του πλαισίου της βάσης είναι απολεπισμένη, ενώ της αριστερής κατακόρυφης πλευράς τελείως σπασμένη. Σε διάφορα σημεία της επιφάνειας διακρίνονται ρωγμές.

Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο που το αποτελούν επίπεδη ταινία, κυμάτιο, ελίσσόμενος βλαστός με αναδιπλούμενα ημιανθέμια και πάλι κυμάτιο, εικονίζονται τρία τόξα από τριμερή ταινία, που στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβο. Τα κιονόκρανά τους κοσμούνται με τρίφυλλα ανθέμια. Κάτω από τα τόξα παριστάνονται στις άκρες λατινικοί σταυροί και στο μέσο σταυρός τύπου Αναστάσεως με αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραιών. Από τη ρίζα των σταυρών φυτρώνουν αναδιπλούμενοι τριμερείς βλαστοί με πλούσια ακανθοειδή φυλλώματα, που καλύπτουν εντελώς τα κάτω διάκενα των κεραιών.

Ο διάκοσμος απλώνεται πυκνός σ' όλη την επιφάνεια, σχεδιασμένος με εξαιρετική ακρίβεια. Τα φυτικά θέματα διακρίνει γραμμικότητα και κρυσταλλική υφή στην εκτέλεση.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 34 κ.ε., εικ. 30-31. Grabar, Sculptures II, σ. 145, αριθ. 152, πίν. CXXV, b. Bouras, Architectural Sculptures, σ. 66-67 και 73-74, πίν. 24, εικ. 9.

50. Ψευδοσαρκοφάγος Αγίας Θεοδώρας (Π ί ν. 36γ-δ και 37)

Ἄρτα, Ναός Αγίας Θεοδώρας. Νάρθηκας

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 2,22, ύψ. 0,86 μ.

Χρονολόγηση: β' μισό 13ου αι. (μετά το 1270)

Πρόκειται για την κύρια όψη της σαρκοφάγου, που πλαισιώνεται από επίπεδη ταινία και κοιλόκυρτο κυμάτιο που προεξέχουν, και από έναν ελικοειδή βλαστό με αναδιπλούμενα ημιανθέμια σε χαμηλότερο επίπεδο. Στο κέντρο της σύνθεσης, κάτω από ταινιωτή ασίδα που στηρίζεται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβους, παριστάνονται μετωπικά δύο όρθιες μορφές: μία μεγάλη γυναικεία αριστερά και μία μικρότερη αντρική δεξιά, ντυμένες με αυτοκρατορική ενδυμασία και κρατώντας στα χέρια τα σύμβολα της εξουσίας τους. Πρόκειται για τη Θεοδόωρα, σύζυγο του δεσπότη Μιχαήλ Β' και το γιο τους Νικηφόρο. Επάνω από την αντρική μορφή, μέσα από τόξο με οκτάκινα αστέρια που υποδηλώνουν τον ουρανό, προβάλλει το χέρι του Θεού σε χειρονομία ευλογίας.

Η κεντρική παράσταση πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από δύο αγγέλους σε προτομή, που κρατούν σκήπτρο και είναι στραμμένοι κατά τρία τέταρτα προς το κέντρο.

Οι δεσπότες και ο φυτικός διάκοσμος έχουν εκτελεστεί σε επίπεδο ανάγλυφο, ενώ οι άγγελοι παρουσιάζουν σχετική πλαστικότητα.

Σε διάφορα σημεία της ανάγλυφης επιφάνειας παρατηρούνται ίχνη χρώματος.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 15 κ.ε., εικ. 1, 3-4. Grabar, Sculptures II, σ. 144-145, αριθ. 152, πίν. CXXI και CXXII, a. W. F. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, PKG 3, Berlin 1968, πίν. και σημ. 109. Jacoby, The Workshop of the Temple Area, σ. 368-370, εικ. 90.

51Α. Πλάγια όψη σαρκοφάγου (Π ί ν. 38α και 39α)

Ἄρτα, Μονή Βλαχερνών. Στο νότιο κλίτος του καθολικού

Μάρμαρο λευκό

Πλ. 0,81, ύψ. 0,66, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: μέσα 13ου αι.

Περιμετρικά είναι σπασμένη, εκτός από τη δεξιά κατακόρυφη πλευρά. Προέρχεται από τη διάλυση του νότιου τάφου του ναού, που έγινε από τον Ορλάνδο το 1936.

Στην κύρια όψη παριστάνεται έντονα έξεργο τόξο με αλυσιδωτό πλέγμα και τρίφυλλα ενδιάμεσα, που υποβαστάζεται από δίδυμους κιονίσκους με κόμβο στο μέσο. Κάτω από το τόξο εικονίζεται σταυρός τύπου Αναστάσεως με το ίδιο αλυσιδωτό κόσμημα του τόξου. Στα διάκενα των επάνω κεραιών είναι χαραγμένη η συντομογραφία:

[N]kã

Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς

Ο σταυρός στη βάση του παλαιώνεται δεξιά και αριστερά από ένα μονοπτέρυγο αετό που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω και ραμφίζει το ανοιχτό φτερό του. Τα τριγωνικά κενά επάνω από το τόξο συμπληρώνονται από ένα σχηματοποιημένο αδιάγνωστο καρποφόρο δέντρο.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 30 κ.ε., εικ. 26-27. Grabar, Sculptures II, 145, αριθ. 152, πίν. CXXXIV, a-b.

51B. Πλάγια όψη σαρκοφάγου (Πί ν. 38β)

Άρτα, Μονή Βλαχερνών. Στο νότιο κλίτος του καθολικού

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. πλ. 0,625, ύψ. 0,38, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: μέσα 13ου αι.

Αποτελείται από δύο τμήματα που συνανήκουν. Λείπει το μισό κάτω μέρος, καθώς και οι άκρες από τις υπόλοιπες τρεις πλευρές. Προέρχεται, όπως και η προηγούμενη πλάκα αριθ. 51A, από τη διάλυση του νότιου τάφου του ναού, που έγινε από τον Ορλάνδο το 1936 και αποτελούσε την άλλη πλάγια όψη της σαρκοφάγου.

Στην κύρια όψη, κάτω από τόξο διακοσμημένο με σειρά από ακανθοειδή ανθέμια που εναλλάσσονται με άνθη λωτού, παριστάνεται έντονα έξεργος σταυρός τύπου Αναστάσεως, πλεγμένος από τριμερή ταινία. Αριστερά και δεξιά, σε δύο μικρούς επάλληλους δίσκους, είναι γραμμένη η συντομογρα-

φία Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς. Στην επάνω δεξιά γωνία, έξω από το τόξο, εικονίζεται σχηματοποιημένο αδιάγνωστο δέντρο.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 30 κ.ε., εικ. 28. Grabar, Sculptures II, σ. 145, αριθ. 152, πίν. CXXIV, c.

51Γ. Καλυπτήρια πλάκα σαρκοφάγου

(Πί ν. 38γ-δ και 39)

Άρτα, Μονή Βλαχερνών. Στο νότιο κλίτος του καθολικού

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 2,05, πλ. 0,78, πάχ. 0,065 μ.

Χρονολόγηση: μέσα 13ου αι.

Είναι συναρμολογημένη από έξι τεμάχια και αποτελούσε το κάλυμμα της σαρκοφάγου στην οποία ανήκουν οι δύο προηγούμενες πλάκες, αριθ. 51A και 51B. Οι παρειές των δύο ορατών πλευρών είναι λοξότμητες και διακοσμημένες με ακανθοειδή ανθέμια που εναλλάσσονται με άνθη λωτού.

Την πλάκα περιτρέχει εξωτερικά πλαίσιο από ελικοειδή κληματίδα, με σταφύλια και τρίφυλλα σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Στον κάμπο τριμερής ταινία δημιουργεί τρεις κύκλους που συμπλέκονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους και αλυσιδωτούς πλοχμούς. Το μεγαλύτερο μέρος του μεσαίου κύκλου λείπει. Ο αριστερός κύκλος, εν μέρει κατεστραμμένος, περικλείει κυκλικό πλέγμα από τριμερή ταινία με κόμβους σε τέσσερα σημεία της περιφέρειας. Ο δεξιός κύκλος περιβάλλει ισοσκελή σταυρό από δύο διμερείς ταινίες, με κεραιές που αγκυρώνονται και σχηματίζουν κατά ζεύγη ανεστραμμένα καρδιόσχημα ανθέμια, τα οποία καλύπτουν τα διάκενα. Τα τριγωνικά κενά ανάμεσα στο πλαίσιο και τους κύκλους, σε χαμηλότερο επίπεδο, κοσμούνται και αυτά με πλεχτές κληματίδες, καρδιόσχημα ανθέμια και ζεύγος περιστεριών. Ο σωζόμενος κόμβος περικλείει πολυάκτινο αστεροειδές κόσμημα.

Ο διάκοσμος είναι πλούσιος σε διπλεπύπεδο ανάγλυφο με λεπτότατη εκτέλεση.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 34 κ.ε., εικ. 29 και 31. Grabar, Sculptures II, σ. 145, αριθ. 152, πίν. CXXIII, a και CXXV, a και c.

52. Ορθογώνια πλάκα (κάλυμμα)

(Πίνακας 40-41)

Νικόπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ. ευρ. ΑΜ 679

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1,755, πλ. 0,97, πάχ. 0,07-0,14 μ.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι.

Προέρχεται από τη Μονή Κοζίλης (κοντά στη Ν. Σαμψούντα της Πρέβεζας). Έχει συγκολληθεί από τέσσερα τεμάχια. Λείπει μικρό τμήμα από τη μια στενή πλευρά και το πλαίσιο στην αριστερή γωνία της άλλης. Σε δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκε ως Αγία Τράπεζα στη Μονή Κοζίλης.

Στην κάτω επιφάνεια δημιουργείται περιμετρικά εσοχή (πατούρα), πλ. 0,16 μ., όπου υπάρχουν από δύο μεγάλοι κυκλικοί τόρμοι στην κάθε πλευρά.

Η επάνω επιφάνεια περιβάλλεται από κοιλόκυρτο κυμάτιο και στη συνέχεια από πλατύ πλαίσιο υπερυψωμένο σε σχέση με τον κάμπο.

Στο κέντρο της στενής πλευράς του πλαισίου εικονίζεται βαθύ κύπελλο με αδιάγνωστο περιεχόμενο και δεξιά και αριστερά δύο συνεχόμενοι κύκλοι, που περικλείουν μικρές μορφές ζώων (λαγός, ζαρκάδι, λύκο) ανάμεσα σε φυλλώματα. Οι μακριές πλευρές του πλαισίου κοσμούνται κατά το ένα μισό πάλι με συνεχόμενους κύκλους, που περικλείουν διάφορα ζώα και πτηνά ανάμεσα σε φυλλωσιές και κατά το άλλο μισό με συνεχόμενους κύκλους, που αλληλοσυμπλέκονται με συνεχόμενους ρόμβους. Τα δημιουργούμενα τριγωνικά κενά συμπληρώνονται από σχηματικά ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη.

Στο κοίλο ορθογώνιο του κάμπου παριστάνονται τέσσερις μεγάλοι κύκλοι, συνδεδεμένοι μεταξύ τους με κόμβους, που περικλείουν, ανάμεσα σε βλαστούς με τρίφυλλα και κισσόφυλλα, ο ένας δύο αετούς αντίπους που έχουν το δέντρο της ζωής ανάμεσά τους, ο δεύτερος φτερωτό γρύπα που σπαράζει λαγός, ο τρίτος δύο αλληλοσυμπλεκόμενα τετράγωνα με δύο παγόνια που διασταυρώνουν τους λαιμούς τους και ο τέ-

ταρτος μονοκέφαλο αετό με ανοιχτά φτερά. Τα τριγωνικά κενά ανάμεσα στους κύκλους και το πλαίσιο καλύπτουν παραπληρωματικά φυτικά σχέδια, των οποίων τον πυρήνα αποτελούν καρδιόσχημα ανθέμια με βλαστούς που απολήγουν σε ημιανθέμια και κισσόφυλλα.

Ο διάκοσμος είναι πλουσιότερος με αραβουργηματικό πλέξιμο των θεμάτων και λεπτότατη εκτέλεση σε επιτεδόγλυφη τεχνική.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

53. Ορθογώνια πλάκα (κάλυμμα)

(Πίνακας 42)

Στείρι, Μονή Οσίου Λουκά. Κρύπτη καθολικού

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 1,84, πλ. 1, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 10ου αι.

Στις γωνίες, από τις οποίες αυτές της μιας στενής πλευράς είναι σπασμένες, διακρίνονται ορθογώνιες εγκοπές.

Στην επάνω επιφάνεια της πλάκας, μικρό κυμάτιο ορίζει ορθογώνιο πλαίσιο, που διακοσμείται με τέσσερις πλατιές ταινίες, μία στην κάθε πλευρά, όπου εναλλάσσονται δύο συμμετρικά κουφικά συμπλέγματα. Στα κενά υπήρχε ένθετη κόκκινη και βαθυπράσινη κηρομαστίχη, σύμφωνα με την περιγραφή των Schultz και Barnsley.

Μέσα από το πλαίσιο, στο κέντρο μιας από τις στενές πλευρές, διακρίνεται μικρή ορθογωνική υποδοχή για την προσαρμογή ίσως κάποιου ένθετου πλακιδίου.

Ο διάκοσμος, που έχει εκτελεστεί σε επιτεδόγλυφη τεχνική, είναι περίτεχνος με εξαιρετική εκλεπτυνση.

Βιβλιογραφία: Schultz - Barnsley, The Monastery of St. Luke, σ. 34 κ.ε. Miles, Byzantium and the Arabs, σ. 25-26. Στίκας, Κτίσις Οσίου Λουκά, σ. 95 κ.ε., εικ. 20, πίν. 27β, 28α, 30, παρ. 9. πίν. Γ' και Ε'. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 180. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 112 κ.ε., εικ. 185, σχέδ. 5β.

54. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 43)

Δερβενοσάλεσι, Μονή Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής. Νότιο παρεκκλήσιο

Μάρμαρο βυσσινί

Μήκ. 2,02, ύψ. 0,875, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 11ου-13ος αι. (;)

Ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα σε τρία τεμάχια, που βρίσκεται κατά χώραν ως πρόσοψη τάφου κάτω από αρκοσόλιο. Στα τοιχώματα του αρκοσολίου διασώζεται και το εξέχον λοξότμητο γείσο από το ίδιο βυσσινί μάρμαρο, για τη στήριξη της καλυπτήριας πλάκας, που σήμερα λείπει. Το μεγαλύτερο μέρος του τόξου του αρκοσολίου έχει καταπέσει.

Στον άξονα της κύριας όψης δημιουργείται ελαφρά κοίλο ορθογώνιο με τοξωτή επίστεψη, που περικλείει λατινικό σταυρό με διαπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών. Από τη βάση του φυτρώνουν μικροί βλαστοί με τρίφυλλα ανθήμια.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Ζωοδόχου Πηγής, σ. 172, εικ. 16. Grabar, Sculptures II, σ. 150, αριθ. 157, πιν. CXXXII, a.

55. Κάλυμμα σαρκοφάγου

(Π ί ν. 44)

Κιθαιρώνας, Μονή Οσίου Μελετίου

Μάρμαρο βυσσινί

Χρονολόγηση: α' μισό 12ου αι.

Σε δύο τεμάχια που συνανήκουν, περιμετρικά σπασμένα. Είναι γνωστά μόνον από τη δημοσίευση του Ορλάνδου. Σε έρευνά μας το 1981 στη μονή δεν μπορέσαμε να τα εντοπίσουμε. Το κάλυμμα έχει κολουροπυραμιδοειδή μορφή. Οι ακμές των εδρών εξωτερικά τονίζονται από κυρτό κυμάτιο. Στην επάνω οριζόντια επιφάνεια εικονίζονται δύο σταυροί: αριστερά ένας μικρός ισοσκελής επάνω σε έξεργο δίσκο, με κεραιές που αγκυρώνονται ανά δύο και σχηματίζουν ανθήμια στα διάκενα και δεξιά ένας μεγαλύτερος σταυρός τύπου Μάλτας, εγγεγραμμένος σε κύκλο, με σταγόνες στις άκρες και παραπληρωματικούς μίσχους με λογχοειδή φύλλα στα διάκενα των κεραιών.

Ο μεγάλος σταυρός βρισκόταν προφανώς στο κέντρο, οπότε δεξιά πρέπει να αποκατασταθεί ακόμη ένας μικρός σταυρός, όμοιος με αυτόν αριστερά.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 76-77, εικ. 26. Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον, σ. 109, εικ. 6.

56. Σαρκοφάγος Οσίου Μελετίου

(Π ί ν. 45-46α)

Κιθαιρώνας, Μονή Οσίου Μελετίου. Βορειοδυτική πλευρά εσωνάρθηκα καθολικού

Μάρμαρο βυσσινί στην κύρια όψη και το κάλυμμα και λευκό στο πλαίσιο της κύριας όψης

Μήκ. 2,25, ύψ. 1,05, πλ. 1,16 μ.

Χρονολόγηση: 1105-1150

Πρόκειται για σύνθετο ταφικό μνημείο, που αποτελείται από υπέργεια ορθογώνια σαρκοφάγο και υπόγεια κτιστή λάρνακα. Η υπέργεια ορθογώνια σαρκοφάγος διαμορφώνεται στις στενές και την πίσω πλευρά από τους τοίχους του αρκοσολίου. Την πρόσοψη φράζουν δύο ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, που αφήνουν ορθογώνιο άνοιγμα στο μέσο. Η πρόσοψη περιβάλλεται στις άκρες και τη βάση από πλαίσιο λευκού μαρμάρου με επάλληλα κυμάτια. Το κάλυμμα, με ρωγμή στο μέσο και συμπληρώσεις από τσιμέντο, είναι κολουροπυραμιδοειδές σε σχήμα ρηχής ανεστραμμένης σκάφης και κοσμεείται στο κέντρο με ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο, οι κεραιές του οποίου απολήγουν σε ημιανθήμια.

Στη δυτική εσωτερική πλευρά της υπέργειας σαρκοφάγου υπάρχει απομίμηση τοξωτού παραθύρου με ασβεστοκονίαμα, ενώ στο αντίστοιχο άκρο του δαπέδου διακρίνονται ίχνη κατασκευής με μορφή μαξιλαριού.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 82, εικ. 29. Πάλλας, Σαλαμινιακά, σ. 172.

57. Σαρκοφάγος

(Π ί ν. 46β-γ)

Αθήνα, έξω από τον Πύργο των Ανέμων

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 2,07, πλ. 0,73, ύψ. 0,54, πάχ. τοιχ. 0,12 μ.

Χρονολόγηση: 10ος-11ος αι.

Πρόκειται για μονόλιθη ακέραια σαρκοφάγο, χωρίς κάλυμμα. Η αριστερή πλάγια και η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένες, ενώ οι άλλες δύο όψεις είναι λείες, αλλά με μεταγενέστερες φθορές. Το χείλος περιτρέχει εξωτερικά εσοχή (πατούρα).

Το μοναδικό διάκοσμο της σαρκοφάγου αποτελεί εγχάρακτος σταυρός τύπου Μάλτας, εγγεγραμμένος σε κύκλο στο κέντρο της κύριας όψης. Οι κεραίες του σταυρού ορίζονται από διπλά περιγράμματα και απολήγουν σε τρίφυλλα.

Βιβλιογραφία: Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 159, πίν. 5a.

58. Σαρκοφάγος

(Π ί ν. 47)

Αθήνα, Μονή Πετράκη. Προαύλιο

Μάρμαρο γκριζωπό

Μήκ. 2,15, ύψ. 0,86, πλ. 0,85, πάχ. τοιχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-13ος αι. (;)

Ακέραια μονόλιθη λάρνακα με μερικά μόνο σπασίματα στο χείλος, το οποίο έχει περιμετρικά και προς την εξωτερική πλευρά εσοχή. Το κάλυμμα λείπει.

Στο κέντρο της κύριας όψης, κάτω από τόξο με μορφή στριφτού σκοινιού, απεικονίζεται ισοσκελής σταυρός με δύο μικρούς αγκιστρωτούς βλαστούς στη ρίζα του και αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραίων. Τα επάνω διάκενα των κεραίων συμπληρώνονται από ένα πολυάκτινο αστεροειδές κόσμημα. Στα σημεία διασταύρωσης των κεραίων διακρίνονται απομιμήσεις πολύτιμων λίθων. Επάνω από το τόξο, αξονικά, υπάρχει μικρότερος σταυρός τύπου Μάλτας.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

59. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 48)

Αθήνα, Μονή Αγίων Πάντων ή Ομολογητών. Νάρθηκας

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 1,96, ύψ. 0,61, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Σώζεται ακέραια.

Η κύρια όψη χωρίζεται σε τρία συνεχόμενα ορθογώνια διάχωρα από επίπεδη ταινία. Στο μεσαίο διάχωρο περικλείεται ισοσκελής σταυρός σε τριγωνική βάση, με διπλατυσμένα τα άκρα των κεραίων, που απολήγουν σε μήλα. Τα σημεία διασταύρωσης των κεραίων συμπληρώνουν απομιμήσεις πολύτιμων λίθων, ενώ τα διάκενα πυροστρόβιλοι και ρόδακες κατά ζεύγη, χιαστί. Στο καθένα από τα ακραία διάχωρα εικονίζεται κύκλος, στον οποίο εγγράφεται σταυρός τύπου Μάλτας, με μήλα πάλι στα άκρα των κεραίων.

Όλος ο διάκοσμος αποδίδεται με χάραξη. Εκβάθυνση υπάρχει μόνο στα άκρα των κεραίων των σταυρών.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, σ. 129, εικ. 163.

60. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 49)

Αθήνα, Αρχαία Αγορά. Ναός Αγίων Αποστόλων

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 2,10, ύψ. 0,70, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 12ου αι.

Είναι συγκολλημένη από οκτώ τεμάχια. Λείπει το άκρο της αριστερής κατακόρυφης πλευράς, η επάνω δεξιά γωνία, καθώς και η βάση. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Σ' όλο το μήκος της εξωτερικής πλευράς του χείλους διαμορφώνεται εσοχή (πατούρα).

Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο από σχηματοποιημένο πλοχμό και αστραγάλους, τριμερής ταινία δημιουργεί ορθογώνιο διάχωρο στο μέσο και δεξιά και αριστερά από δύο κυκλικά πλέγματα με κόμβους σε δύο, τέσσερα και έξι σημεία της περιφέρειας, που συνδέονται μεταξύ τους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών.

Στο μεσαίο διάχωρο και στους δύο κύκλους που το πλαισιώνουν, απεικονίζεται από ένας ισοσκελής σταυρός με απομίμηση πολύτιμων λίθων στα άκρα των κεραίων. Από τη ρίζα και των τριών σταυρών φυτρώνουν συμμετρικά τριταίνωτοί βλαστοί με ακαν-

θοειδή ημιανθέμια. Στο αριστερό ακραίο κυκλικό πλέγμα εγγράφεται λημνίσκος, ενώ στο αντίστοιχο δεξιό κλειδί του Σολομώντα.

Τα θέματα αποδίδονται με γραμμικότητα και εξαιρετική ακρίβεια στη σχεδίαση. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό με πολύ επιμελημένη και λεπτή εκτέλεση.

Βιβλιογραφία: A. Frantz, *The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora XX*, Princeton 1971, σ. 14, εικ. 6. Grabar, *Sculptures II*, αριθ. 87, πίν. LXXIX, b. Bouras, *Architectural Sculptures*, σ. 67, πίν. 24, εικ. 8.

61. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 50)

Αθήνα, Μονή Πεντέλης. Προσκυνητάρι στο δυτικό τοίχο της αυλής

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,60, ύψ. 0,65, πάχ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σώζεται μικρό τμήμα, που στη σημερινή χρήση του έχει πελεκηθεί περιμετρικά για να προσαρμοστεί στο τοξωτό άνοιγμα του προσκυνηταριού. Παλιότερα ήταν εντοιχισμένο στην κρήνη που είναι στα βόρεια του καθολικού, και σωζόταν μεγαλύτερο τμήμα του.

Στην κύρια όψη εικονίζονται τόξα που δε συνδέονται μεταξύ τους, στηριζόμενα σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβους. Τα κιονόκρανα κοσμούνται με ημίφυλλα άκανθας, ενώ τα τόξα με μαϊανδρο το ένα και αστραγάλους το άλλο. Κάτω από το ακέραιο τόξο παριστάνεται λατινικός σταυρός από επίπεδη ταινία με περίγραμμα από λεπτό κυμάτιο, επάνω σε ορθογώνια βάση. Τα επάνω διάκενα των κεραιών συμπληρώνουν κύκλοι με τις συντομογραφίες *Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ)*, ενώ τα κάτω πυροστρόβιλοι. Η βάση του σταυρού πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από έναν αετό που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω και ραμφίζει τη ράχη του. Τις γωνίες ανάμεσα στα τόξα και το πλαίσιο καλύπτουν ρόδακες με τρίφυλλα ανθέμια σαν κρινάνθημα στο ακέραιο τόξο και ανθέμιο σε καρδιόσχημο πλαίσιο στο άλλο.

Τη σχεδίαση διακρίνει έντονη διακοσμητική διάθεση. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό με πολύ επιμελημένη εκτέλεση.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, *Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών*, σ. 191, εικ. 254.

62. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 51α)

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο

Αριθ. ευρ. BM 3166, τ. 1451

Μάρμαρο γκριζωπό

Μήκ. 2,20, ύψ. 0,80, πάχ. 0,15 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Είναι συγκολλημένη από τέσσερα τεμάχια. Λείπει η κάτω αριστερή γωνία, καθώς και η κάτω οριζόντια πλευρά. Σε διάφορα σημεία της επιφάνειας διακρίνονται χτυπήματα και απολεπίσεις. Η πίσω όψη είναι ακατέργαστη. Οι παρυφές των κατακόρυφων πλευρών είναι λεπτότερες και αδρά δουλεμένες, η αριστερή στην κύρια και η δεξιά στην πίσω όψη.

Στην κύρια όψη εικονίζονται τρεις ανεξάρτητοι κοίλοι δίσκοι. Ο μεσαίος, που είναι και μεγαλύτερος, περικλείει ισοσκελή σταυρό. Οι κεραίες του έχουν αγκιστρωτές απολήξεις, ενώ στα σημεία τομής τους υπάρχουν απομιμήσεις πολύτιμων λίθων. Οι ακραίοι μικρότεροι κύκλοι περιβάλλουν σταυρούς τύπου Μάλτας με μήλα στα άκρα των κεραιών.

Κατά μήκος της επάνω και κάτω οριζόντιας πλευράς είναι χαραγμένη η ακόλουθη επιγραφή:

*ὥπος [ἔ]δραμον οὐδὲν εὖρον τοῦ βίου
τέλος*

πλὴν τὴν λάρνακα(α) κέ λίσσην τῆς ἡκόνου(ς)

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

63. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 51β)

Αρχαία Κόρινθος, Μουσείο

Αριθ. ευρ. AM 347

Μάρμαρο πεντελικό

Μέγ. μήκ. 1,28, μέγ. ύψ. 0,546, πάχ. 0,05 μ.
Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Έχει συγκολληθεί από πέντε τεμάχια. Ακέραιο σώζεται μικρό μόνο μέρος της αριστερής κατακόρυφης πλευράς.

Στην κύρια όψη διατηρείται η γένεση δύο συνεχόμενων τόξων, τα οποία στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβο. Στο αριστερό διάχωρο απέμεινε η κάτω κεραία σταυρού, του οποίου η ρίζα διχάζεται σε δύο φυλλοφόρους βλαστούς από διμερείς και τριμερείς ταινίες με ακανθοειδή ανθέμια και ημιανθέμια. Στο δεξιό διάχωρο παριστάνονται δύο παγόνια αντιμέτωπα, που έπιναν πιθανώς από περιρραντήριο.

Βιβλιογραφία: Scranton, *Architecture of Corinth*, σ. 106, αριθ. 20, πίν. 22.

64. Επιτάφια πλάκα της Αγνής Βιλλεαρδουίνου (Π ί ν. 52)

Ανδραβίδα⁷

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,82, πλ. 0,68, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: 1286

Σώζεται το μισό κατά μήκος τμήμα της πλάκας. Στην κάτω επιφάνεια δημιουργείται εσοχή (πατούρα) στην παρυφή της αέρας στενής και της μιας μακριάς πλευράς. Η άλλη μακριά πλευρά δεν έχει κανονικό πέρας.

Την επάνω επιφάνεια πλαισιώνει εξέχουσα επίπεδη ταινία, στην οποία διατηρήθηκε μέρος εγχάρακτης επιγραφής στα γαλλικά, που θα περιέτρεχε την πλάκα και στις τέσσερις πλευρές:

+ : ICI : GIST : MADAME : AGNES : IADIS : FILLE : / DOU :

DESPOT : KIUR : MIKAILLE : ET [: D
--/ - - - / - - MCCL]

XXX : VI : AS : I · I · I · I : IOURS : DE :
JANVIER :⁸

Στον κάμπο κυριαρχεί ένας μεγάλος πλεχτός λατινικός σταυρός, που τα περιγράμματα του καθορίζουν δύο παράλληλες τριμερείς ταινίες, οι οποίες στα άκρα δημιουργούν δύο κόμβους. Ανάμεσα στις ταινίες υπάρχει αστράγαλος και σκοινί. Ο σταυρός συμπλέκεται με ένα ορθογώνιο από την ίδια τριμερή ταινία στο κέντρο, όπου σχηματίζονται τέσσερα μικρότερα ορθογώνια, ένα σε κάθε διάκενο του σταυρού. Τα τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα της πλάκας καλύπτουν ισάριθμα παγόνια, με ογκώδη και χονδροειδή σώματα, τοποθετημένα ανά δύο αντιμέτωπα. Τα μικρά ορθογώνια στο κέντρο του σταυρού περικλείουν τέσσερις κατάστικτες σαλαμάντρες, τοποθετημένες διαγώνια και χωρίς συμμετρία.

Στην κάτω επιφάνεια της πλάκας εικονίζεται διπλός κύκλος, στον οποίο εγγράφεται ισοσκελής αγκυρωτός σταυρός, που οι άκρες των κεραιών του ενώνονται ανά δύο, σχηματίζοντας ένα είδος τρίφυλλου ανθεμίου. Τον κύκλο περιστοιχίζουν δύο αντίκωπα σχηματοποιημένα πουλιά, ένα κυπαρίσσι και ένα είδος ανθεμίου, από το οποίο διατηρήθηκε το μισό.

Βιβλιογραφία: Bon, *Dalle funéraire*, σ. 129 κ.ε., εικ. 1-4. Ο ίδιος, *Pierres inscrites*, σ. 95-96, πίν. 29.

65. Σαρκοφάγος (Π ί ν. 53)

Ναύπλιο, αυλή Βουλευτικού

Μάρμαρο γκριζωπό

Μήκ. 2,11, πλ. 0,63, ύψ. 0,825 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

7. Η επιτάφια πλάκα της Αγνής, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Bon, *Dalle funéraire*, σ. 129, σημ. 1, βρισκόταν ως το 1950 κοντά στο σπίτι του Γ. Μ. Κάτσαρη, στη νότια πλευρά της Ανδραβίδας. Σήμερα δεν είναι γνωστή η θέση της.

8. Η επιγραφή μεταφράζεται στα ελληνικά ως εξής: + 'Ενθάδε : κείται : ἡ κυρία : 'Αγνή : ἄλλοτε : κόρη : / τοῦ : δεσπότη : κύρ : Μιχαήλ : καί [: τῆς - - / - - - / - - - - / MCCL] XXX : VI : AS : I.I.I.I : ἡμέρες : τοῦ : 'Ιανουαρίου :

Σαρκοφάγος μονόλιθη, που σώζεται ακέραια. Σε δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκε ως κρήνη, οπότε ανοίχθηκε κυκλική οπή στην κάτω αριστερή γωνία και από μία εγκοπή στα χείλη των δύο στενών πλευρών. Στην κύρια όψη διακρίνεται μια οριζόντια και μια κατακόρυφη ρωγμή. Οι δύο πλάγιες όψεις, καθώς και η πίσω, είναι αδρά κατεργασμένες.

Η κύρια όψη διαιρείται σε τρία ορθογώνια διάχωρα, που χωρίζονται μεταξύ τους με δύο κατακόρυφες επίπεδες ταινίες, που έχουν ανάμεσά τους σύνθετο πλοχμό από τριμερή ταινία. Την επάνω οριζόντια πλευρά επιστέφει αλυσιδωτός πλοχμός από διμερή ταινία. Στο καθένα από τα διάχωρα εικονίζονται τόξα από τριμερή ταινία, στηριζόμενα σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβο, και κάτω από αυτά λατινικοί σταυροί με αποξυσμένες τις οριζόντιες κεραίες. Ο σταυρός στο αριστερό διάχωρο στηρίζεται σε χαμηλή βάση και έχει στα διάκενα των κεραιών του έναν τετράφυλλο και τρεις πολύφυλλους ρόδακες, από τους οποίους ο καθένας περικλείεται σε κύκλο. Η σωζόμενη κατακόρυφη κεραία του μεσαίου σταυρού αποτελείται από δύο τριμερείς ταινίες με κόμβους στα άκρα. Από τη ρίζα του δεξιού σταυρού φυτρώνουν δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια, ενώ τα επάνω διάκενα των κεραιών του συμπληρώνουν δύο μικροί κύκλοι, που περικλείουν ο ένας ρόδακα και ο άλλος τη συντομογραφία (Νι)κᾶ. Στους τριγωνικούς χώρους ανάμεσα στα τόξα και στο οριζόντιο πλαίσιο παριστάνονται παρα-

πληρωματικοί ρόδακες και πυροστρόβιλοι.
Βιβλιογραφία: δημοσίευτη.

66. Σαρκοφάγος

(Π ί ν. 54)

Απιδιά Λακωνίας, Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Μάρμαρο λευκό

Κύρια όψη: μέγ. μήκ. 1,61, ύψ. 0,865 μ.

Πίσω όψη: μέγ. μήκ. 1,97, ύψ. 0,84 μ.

Δεξιά πλάγια όψη: μέγ. πλ. 0,42, ύψ. 0,865 μ.

Αριστερή πλάγια όψη: μέγ. πλ. 0,435, ύψ. 0,84 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

Πρόκειται για μονόλιθη σαρκοφάγο, από την οποία σώζονται τρία τεμάχια, εντοιχισμένα στο κωδωνοστάσιο του ναού. Λείπει μέρος των πλάγιων όψεων. Η κύρια όψη επιστέφεται από οριζόντια ταινία με ελικοειδή βλαστό από αναδιπλούμενα ανθέμια και ημιανθέμια. Στον άξονα του κάμπου παριστάνεται λατινικός σταυρός από επίπεδη ταινία σε βαθμιδωτή βάση, από τη ρίζα του οποίου φυτρώνουν ελικοειδείς μαλακοί βλαστοί που αναδιπλώνονται και καταλήγουν σε τρίφυλλα ανθέμια. Το σταυρό πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά λημνίσκοι μέσα σε κυκλικά πλέγματα από διπλές ταινίες με κόμβους σε τέσσερα σημεία της περιφέρειας. Στο κέντρο του ενός λημνίσκου υπάρχει ρόδακας, ενώ στου άλλου πυροστρόβιλος.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Εκ των Απιδεών, σ. 131, εικ. 7. Grabar, Sculptures II, σ. 143, αριθ. 151, πίν. CXXXII, c.

II. ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΥΒΟΙΑ

67. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π ί ν. 55α)

Χαλκίδα, Τζαμί

Αριθ. ευρ. 64

Μάρμαρο γκρίζο

Μέγ. μήκ. 0,75, μέγ. ύψ. 0,54, πάχ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: β' μισό 14ου αι.

Προέρχεται από την επάνω αριστερή γωνία της πλάκας. Η επιφάνεια είναι διαβρωμένη. Η επάνω οριζόντια πλευρά επιστέφεται από βαθμιδωτό πλαίσιο. Στον κάμπο εικονίζεται λατινικός σταυρός με τρίφυλλη απόληξη των κεραιών, πλαισιωμένος δεξιά και αριστερά από ελικοειδείς μαλακούς βλαστούς, που φυτρώνουν από τη βάση του.

Βιβλιογραφία: δημοσίευτο.

68. Ορθογώνια πλάκα (κάλυμμα)

(Π í v. 55β)

Χαλκίδα, Τζαμί

Αριθ. ευρ. 121

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1, πλ. 0,73, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι.

Είναι σπασμένη στις δύο στενές πλευρές και παρουσιάζει φθορές στις παρυφές των οριζόντιων πλευρών και ραγίσματα στον κάμπο.

Η επάνω επιφάνεια πλαισιώνεται στις δύο μακριές πλευρές από ελαφρά προεξέχουσες επίπεδες ταινίες. Στο κέντρο του κάμπου δημιουργείται κοίλος δίσκος, που περικλείει ισοσκελή σταυρό από τριμερή ταινία. Από τα άκρα των κεραίων φυτρώνουν αγκυρωτά δύο ταινιωτοί βλαστοί με δίφυλλα και κισσόφυλλα, που συμπλέκονται ανά δύο και συμπληρώνουν τα κενά. Στα σημεία έκφυσης των βλαστών υπάρχουν απομιμήσεις πολύτιμων λίθων.

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό σε επιπεδόγλυφη τεχνική.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

69. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π í v. 56β)

Ψαχνά, Αγία Τριάδα Κριεζώτη

Μάρμαρο γκριζό

Μήκ. 2,08, ύψ. 0,74, πάχ. 0,12 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Σώζεται σε δύο τεμάχια, που συνανήκουν. Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο από ελικοειδή βλαστό με ημιανθέμια, που περιτρέπει την επάνω οριζόντια πλευρά και τις δύο κατακόρυφες, παριστάνεται λατινικός σταυρός σε κοίλο ορθογώνιο με τοξωτή επίστεψη. Από τη ρίζα του σταυρού φυτρώνουν ελικοειδείς βλαστοί, που περικλείουν στις αναδιπλώσεις τους τρίφυλλα και πεντάφυλλα ανθέμια. Στα επάνω διάκενα των κεραίων, μέσα σε μικρούς κύκλους, περικλείονται οι συνηθισμένες συντομογραφίες *I(ησοῦ)c X(ριστό)c*.

Ο ανάγλυφος διάκοσμος είναι λιτός και κομψός.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Αγία Τριάς Κριεζώτη, σ. 4, εικ. 3 (σχέδιο). Grabar, Sculptures II, σ. 151, αριθ. 158, πίν. CXXXII, b.

ΑΝΔΡΟΣ

70. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π í v. 56γ)

Μεσαριά, Ναός Αγίου Νικολάου

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Λείπει το αριστερό άκρο και η κάτω δεξιά γωνία. Το χείλος είναι λοξότμητο προς τα έξω.

Η κύρια όψη διαιρείται από τριμερή ταινία σε τρία συνεχόμενα ορθογώνια διάχωρα, από τα οποία σώθηκαν τα δύο ακέραια και μέρος του τρίτου προς τα αριστερά. Μέσα στα διάχωρα παριστάνονται λατινικοί σταυροί, δεξιά από τριμερή ταινία με δίλοβες απολήξεις στις κεραίες και στο μέσο από πλέγμα με δύο διμερείς ταινίες. Από τις ρίζες των σταυρών φυτρώνουν ακανθοειδείς βλαστοί με αναδιπλούμενα τρίφυλλα. Ο αριστερός σταυρός δε σώζεται, θα πρέπει όμως να ήταν όμοιος με αυτόν που εικονίζεται στο δεξιό διάχωρο, όπως προκύπτει από τα υπολείμματα της εγκάρσιας κεραίας και τις απολήξεις των ανθεμίων.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μνημεία Άνδρου, σ. 63 κ.ε., εικ. 43.

ΡΟΔΟΣ

71. Τμήμα ορθογώνιας πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος)

(Π í v. 56α)

Ρόδος, Αρχαιολογικό Μουσείο

Αριθ. ευρ. X 176

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,65, ύψ. 0,68, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι. (;)

Σώζεται μόνον το αριστερό τμήμα της πλάκας. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Στην κύρια όψη εικονίζεται τόξο επάνω σε αρράβδωτους κίονες και η γένεση ενός συ-

νεχόμενου προς τα δεξιά. Κάτω από το ακέ-
ραιο τόξο παριστάνεται σχηματοποιημένο
δέντρο επάνω σε βάθρο, με φύλλωμα που
έχει τη μορφή λημνίσκου. Από τη βάση
του δέντρου φυτρώνουν συμμετρικά δύο
λοξά κυπαρίσσια.

Τα σχέδια είναι εξ ολοκλήρου εγχάρακτα.
Πιθανώς πρόκειται για έργο ημίεργο.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Γλυπτά Ρόδου, σ. 218 κ.ε.,
εικ. 164 (αριστερά).

72. Ψευδοσαρκοφάγος των «κτητόρων»

(Π ί ν. 57)

Ρόδος, Ναός Αγίου Φανουρίου. Βόρειος
τοίχος νάρθηκα

Λάρτιος λίθος

Μήκ. 2,38, ύψ. 0,305, πλ. 0,64-0,58, πάχ.
καλύμμ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: γύρω στα 1335/6

Πρόκειται για κτιστή σαρκοφάγο κάτω από
αρκοσόλιο. Καλύπτεται με επίπεδη πλάκα,
που στενεύει στη μια άκρη της. Στο ένα
τρίτο περίπου του μήκους της διαμορφώνε-
ται ελαφρά κοίλο ορθογώνιο, που περι-
κλείει λατινικό σταυρό με διαπλατυσμένα
τα άκρα των κεραίων, σε πολύ χαμηλό και
επίπεδο ανάγλυφο.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μνημεία Ρόδου, σ. 86, εικ.
78 και σ. 170.

73. Ψευδοσαρκοφάγος των «κτητόρων»

(Π ί ν. 58)

Ρόδος, Ναός Αγίου Φανουρίου. Νότιος τοί-
χος νάρθηκα

Λάρτιος λίθος

Μήκ. 2,25, ύψ. 0,209, πλ. 0,85, πάχ. καλύμμ.
0,06 μ.

Χρονολόγηση: γύρω στα 1335/6

Πρόκειται για κτιστή σαρκοφάγο κάτω από
αρκοσόλιο, με επίπεδη καλυπτήρια πλάκα
από τρία τεμάχια. Στο ένα τρίτο περίπου
του μήκους του καλύμματος παριστάνεται
λατινικός σταυρός σε κοίλο ορθογώνιο,
ακριβώς όμοιος με αυτόν της προηγούμε-
νης σαρκοφάγου αριθ. 72.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος, Μνημεία Ρόδου, σ. 86, εικ.
78 και σ. 170.

ΠΑΤΜΟΣ

74. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος ενός πρωτοσπαθάριου) (Π ί ν. 59)

Πάτμος, Μονή Θεολόγου. Τράπεζα

Μάρμαρο προκοννήσιο

Μέγ. μήκ. 1,22, ύψ. 0,55, πάχ. 0,05 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Λείπει το ένα τρίτο περίπου της πλάκας
από την αριστερή κατακόρυφη πλευρά. Στο
χείλος υπάρχουν αρκετά σπασίματα. Στην
κύρια όψη τριμερής ταινία δημιουργεί τρία
διάχωρα, ορθογώνιο στο μέσο και τετρά-
γωνα στα άκρα, που ενώνονται μεταξύ τους
και με το πλαίσιο κατά το σύστημα των
σηρικών τροχών. Στο μεσαίο διάχωρο πα-
ριστάνεται λατινικός σταυρός σε βαθμι-
δωτή βάση. Οι κεραίες του μειώνονται
προς τα μέσα και απολήγουν στα άκρα σε
δύο σταγόνες. Τα διάκενα συμπληρώνουν
βλαστοί με κισσόφυλλα, τέσσερα από τα
οποία σφηνώνονται στα σημεία συνάντησης
των κεραίων. Το δεξιό διάχωρο περικλείει
ισοσκελή σταυρό από αλυσιδωτό πλοχμό,
με ένα οκτάκτινο αστεροειδές κόσμημα στο
κέντρο. Τα κενά στις τέσσερις γωνίες καλύ-
πτουν κλαδιά με τρία κισσόφυλλα. Στο
αριστερό διάχωρο εγγράφεται πλέγμα από
έναν κύκλο στο κέντρο και τέσσερα ημικύ-
κλια στις γωνίες. Ο μεσαίος κύκλος περι-
βάλλει σταυρό τύπου Μάλτας.

Στο πλαίσιο της επάνω πλευράς διατηρεί-
ται τμήμα επιγραφής, την οποία ο G. Fiac-
cadori (βλ. βιβλιογραφία) διάβασε ως *ΠΡΟ-
ΤΟΣΠΑΘΑΡΙΟΣ ΚΑΙ ΠΡΙΜΙΚΕΡΙΟΣ*. Το
όνομά του λείπει.

Βιβλιογραφία: Farioli, Una lastra marmorea a Patmos,
σ. 167 κ.ε., πίν. XLIII-XLV, εικ. 1-2 και 9. Fiaccadori,
Epigraphe bizantina da Patmos, σ. 171 κ.ε., εικ. 9.

75. Σαρκοφάγος του Οσίου Χριστοδούλου

(Π ί ν. 60α-β)

Πάτμος, Μονή Θεολόγου. Νότιος τοίχος πα-
ρεκκλησιού Οσίου Χριστοδούλου

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 2,10, πλ. 0,75, ύψ. 0,50 μ.

Χρονολόγηση: λίγο μετά το 1093

Μονόλιθη ακέραια λάρνακα με επίπεδο κάλυμμα, τοποθετημένη σε δεύτερη φάση μέσα σε ειδικά διαμορφωμένη κόγχη, που έχει τη μορφή αρκοσολίου.

Την κύρια όψη κοσμεί τοξοστοιχία με τέσσερα τόξα από τριμερή ταινία, τα οποία υποβαστώνται από δίδυμους κιονίσκους. Κάτω από τα ακραία τόξα παριστάνονται λατινικοί σταυροί με κεραίες που μειώνονται προς τα μέσα και απολήγουν στα άκρα σε δύο θηλιές. Κάτω από τα μεσαία τόξα παριστάνονται σταυροί τύπου Μάλτας, με σταγόνες στις άκρες των κεραίων. Οι σταυροί αυτοί πατούν επάνω σε χαμηλά βάθρα με τη μεσολάβηση ενός μικρού στηρίγματος. Και οι τέσσερις σταυροί έχουν εγχάρακτα περιγράμματα.

Τα μέτωπα των τόξων συμπληρώνουν επίσης σταυροί, εγγεγραμμένοι σε κύκλους. Στο μεσαίο μέτωπο ο σταυρός είναι τύπου Μάλτας, ενώ στα ακραία οι σταυροί είναι ισοσκελείς, που στηρίζονται σε όρθια στελέχη.

Βιβλιογραφία: Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος, Αθήνα 1957, σ. 24, εικ. 57. Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής του Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, σ. 89-92, εικ. 31, 67, 68 και 69.

ΚΡΗΤΗ

76. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 60γ)

Ηράκλειο, Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο

Αριθ. ευρ. 1143

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 1,44, ύψ. 0,615, πάχ. 0,09 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Λείπει ένα μικρό τμήμα αριστερά. Κατά τη δεύτερη χρήση σε κρήνη ανοίχθηκαν τρεις διαμπερείς κυκλικές οπές και τέσσερις αβαθείς.

Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο από πλατιά επίπεδη ταινία και λεπτό κυρτό κυμάτιο, παριστάνεται τοξοστοιχία από τέσσερα τόξα και η γένεση ενός πέμπτου. Τα τόξα σχηματίζονται από τριμερή ταινία και υποβαστώνται από δίδυμους κιονίσκους με βαθμιδωτές βάσεις. Κάτω από το μεσαίο τόξο εικονίζεται σταυρός τύπου Μάλτας, με βαθιά διχασμένες τις κεραίες, εγγεγραμμένος σε κύκλο, που στηρίζεται με τη μεσολάβηση μικρού στελέχους σε βαθμιδωτή βάση. Κάτω από τα υπόλοιπα τόξα παριστάνονται σταυροί με απολαξευμένες τις οριζόντιες κεραίες, που πατούν με τη μεσολάβηση ενός όρθιου στελέχους σε βαθμιδωτά βάθρα. Από τη ρίζα τους φυτρώνουν μικροί βλαστοί με κισσόφυλλα ή τρίφυλλα. Από τους σταυρούς, οι δύο είναι ισοσκελείς με διχαλωτή απόληξη στις κεραίες και ο τρίτος με δύο οριζόντιες κεραίες και αποστρογγυλεμένα τα άκρα. Στα μέτωπα των τόξων, στις κορυφές των ακραίων σταυρών και στη βάση του μεσαίου υπάρχουν παραπληρωματικά δισκάρια.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη.

III. ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΑ ΠΙΘΑΝΩΣ ΑΠΟ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥΣ

77₁₋₂. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος) (Π ί ν. 61α)

Σέρρες, Μπεζεστένι

Αριθ. ευρ. 17

Μάρμαρο λευκό

Διαστ. αριστερού σωζόμενου τμήματος: μήκ. 1,03, ύψ. 0,80, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Αποτελείται από δύο τεμάχια, από τα οποία

το δεξιό είναι γνωστό μόνον από δημοσιεύσεις. Το σωζόμενο τμήμα αριστερά είναι σπασμένο στις δύο γωνίες και στη βάση. Στην κύρια όψη, μέσα σε πλαίσιο από επίπεδη ταινία και κοιλόκυρτο κυμάτιο, παριστάνεται τριπλή τοξοστοιχία με τόξα από τριμερή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε δίδυμους κιονίσκους. Κάτω από το μεσαίο τόξο εικονίζεται λατινικός σταυρός από τριμερή ταινία επάνω σε βαθμίδες με τη

μεσολάβηση στελέχους. Από τη βάση του σταυρού φυτρώνουν δύο κυπαρίσσια που λυγίζουν προς τα μέσα. Τα επάνω διάκενα των κεραιών του σταυρού συμπληρώνει από ένα σχηματοποιημένο ακανθοειδές ανθέμιο, που ξεκινά από το τόξο. Στα ακραία διάχωρα παριστάνονται όμοιοι σταυροί, από τη βάση των οποίων ξεκινούν δύο βλαστοί με ακανθοειδή ανθήμια, που αναδιπλώνονται προς τα επάνω, δημιουργώντας ένα λυρόσχημο κόσμημα. Τα μέτωπα των τόξων καλύπτει από ένα πολύφυλλο ανθέμιο με ψηλό μίσχο.

Βιβλιογραφία: Για το χαμένο δεξιό τμήμα: Α. Ορλάνδος, Η μητρόπολις των Σερρών, ABME Ε' (1939-1940), εικ. 8. Grabar, Sculptures II, σ. 69, αριθ. 64, πίν. XXXVIII, f. Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σποραδικά και κυρίως σ. 28.

78. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος;) (Π ί ν. 61β)

Σέρρες, Μπεζεστένι

Αριθ. ευρ. 252

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 1,45, ύψ. 0,82, πάχ. 0,23 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Σώζεται ακέραια με ελαφρά σπασίματα.

Η κύρια όψη χωρίζεται σε δύο ορθογώνια διάχωρα. Στο αριστερό, που είναι κοίλο, παριστάνεται τόξο επάνω σε δίδυμους κιονίσκους με κόμβους και πτυχωτά κιονόκρανα. Το τόξο πλαισιώνει σταυρό σε βαθμίδες, με δύο οριζόντιες κεραίες επάνω και μια μικρή λοξή στη βάση. Στα διάκενα της επάνω κεραίας είναι χαραγμένη η συντομογραφία *Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς*.

Στη μεγάλη οριζόντια κεραία είναι κρεμασμένο στεφάνι. Ο σταυρός πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια με χαμηλούς κορμούς, λυγισμένα προς τα μέσα. Στο δεξιό διάχωρο, που η επιφάνειά του είναι ακατέργαστη, απεικονίζεται λατινικός σταυρός σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο, στηριζόμενος σε βαθμιδωτή βάση. Οι κεραίες του ξεκινούν από κύκλο στο σημείο που διασταυρώνονται και απολήγουν στις άκρες πάλι σε σφαίρα (μήλο), που συνδέεται μαζί τους με λώρο.

Το ανάγλυφο πιθανώς είναι ημίεργο.

Βιβλιογραφία: Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σ. 28-29, πίν. 10α.

79. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;) (Π ί ν. 62β)

Έδεσσα, Γενί Τζαμί

Αριθ. ευρ. 65

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,70, ύψ. 0,42, πάχ. 0,08 μ.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι.

Προέρχεται από την Πετριά Ν. Πέλλης. Είναι σπασμένο περιμετρικά, εκτός από μικρό τμήμα της βάσης.

Στην κύρια όψη διασώζονται τμήματα δύο κύκλων από διμερή ταινία, που εφάπτονται. Στο κέντρο του αριστερού κύκλου αναγνωρίζεται το μονόγραμμα *Κλ*, μέσα σε μικρότερο κύκλο που πλαισιώνεται από τέσσερα καρδιόσχημα ανθήμια σε σταυροειδή διάταξη. Στο δεξιό κύκλο εγγράφεται φτερωτός σταυρός που πατά σε σφαίρα, με δύο οριζόντιες κεραίες επάνω και μια μικρή, λοξή, προς τη βάση. Τους τριγωνικούς χώρους ανάμεσα στους κύκλους συμπληρώνουν φυτικά σχέδια με ημιανθήμια στη βάση και λογχοειδή κισσόφυλλα στην κορυφή.

Το ανάγλυφο διακρίνεται για την ακρίβεια στη σχεδίαση και το λεπτό διάκοσμο, που απλώνεται πυκνός σ' όλη την επιφάνεια.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

80. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;) (Π ί ν. 62α)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 156

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,27, ύψ. 0,32, πάχ. 0,065 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Προέρχεται από την επάνω δεξιά γωνία της πλάκας και αποτελείται από δύο τεμάχια που συνανήκουν.

Το χείλος είναι ελαφρά λοξότμητο προς τα μέσα με τόρμο σε απόσταση 0,10 μ. από τη γωνία.

Στην κύρια όψη διατηρείται τμήμα τόξου

από τριμερή ταινία, που πατά σε κιονό-
κρανο και από κάτω η κορυφή κυπαρισ-
σιού που λυγίζει προς τα μέσα. Τον τριγω-
νικό χώρο ανάμεσα στο πλαίσιο και το
τόξο καλύπτει εντελώς πολύφυλλο παρα-
πληρωματικό ανθέμιο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

81. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 62γ)

Βέροια, Τουρκικά Λουτρά

Αριθ. ευρ. 43

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,56, μέγ. ύψ. 0,39, πάχ. 0,07 μ.

Χρονολόγηση: 14ος αι.

Είναι σπασμένο περιμετρικά με διαβρωμέ-
νες και τις δύο όψεις. Στην πίσω όψη δια-
τηρούνται ίχνη κουρασσανιού, μάλλον από
δεύτερη χρήση.

Στην κύρια όψη διασώζεται υποστάτης πε-
ριρραντηρίου από αλυσιδωτό πλοχμό ανά-
μεσα σε αντιμέτωπους αετούς. Δεξιά δια-
κρίνεται τμήμα δίδυμου κιονίσκου με κόμβο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

82₁₋₂. Δύο τμήματα πλάκας (κάλυμμα σαρ- κοφάγου;)

(Π ί ν. 63)

Βέροια, 1) Ναός Αγίων Νικολάου και Φα-
νουρίου, 2) Ναός Παναγίας Παλιοφορί-
τισσας

Μάρμαρο λευκό

1) Μέγ. μήκ. 1,40, πλ. 0,50 μ.

2) Μέγ. μήκ. 0,50, μέγ. πλ. 0,60 μ.

Χρονολόγηση: τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

Τα δύο τεμάχια δε συνανήκουν, προέρχο-
νται όμως κατά πάσα πιθανότητα από την
ίδια πλάκα.

Στην κύρια όψη διαμορφώνεται πλαίσιο
από πλατιά ταινία με συνεχόμενους κύ-
κλους, που αλληλοσυμπλέκονται με συνεχό-
μενους ρόμβους. Τόσο οι κύκλοι όσο και οι
ρόμβοι συνδέονται μεταξύ τους κατά το σύ-
στημα των σηρικών τροχών. Οι ρόμβοι
σχηματίζονται από λεπτούς ταινιωτούς βλα-
στούς, που απολήγουν στις άκρες σε φτε-
ρωτά ανθήμια, τα οποία συμπληρώνουν

τους ενδιάμεσους τριγωνικούς χώρους.

Ο διάκοσμος είναι γεωμετρικά υπολογι-
σμένος και έχει εκτελεστεί σε επιπεδό-
γλυφη τεχνική. Στις εκβαθύνσεις διατηρού-
νται υπολείμματα κηρομαστίχης.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτα.

83. Ορθογώνια πλάκα (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 64β)

Θεσσαλονίκη

Χρονολόγηση: 10ος αι.

Είναι γνωστή μόνον από τη δημοσίευση
του Α. Grabar, σύμφωνα με τον οποίο η
πλάκα βρισκόταν το 1957 στην αυλή του
παλιού Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσα-
λονίκης.

Όπως φαίνεται από τη φωτογραφία, είναι
σπασμένη σε πολλά τεμάχια. Λείπει κυρίως
μεγάλο μέρος από την επάνω οριζόντια
 πλευρά.

Στην κύρια όψη παριστάνεται εξαιρετικά
κλειστή σύνθεση από ένα γρύπα αριστερά,
που σπαράζει λαγό, και αετό στα δεξιά, που
επιτίθεται σε φίδι.

Η σχεδίαση είναι πολύ επιμελημένη, με
έντονη διακοσμητική διάθεση. Το ανάγλυ-
φο είναι ελαφρά έξεργο σε επίπεδη και
τραχιά τεχνική.

Βιβλιογραφία: Grabar, *Sculptures I*, σ. 123 κ.ε., πίν.
LXIV, 4. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους*
παραστάσεις, σ. 66, αριθ. 31, πίν. XVIII.

84. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 64α)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Αριθ. ευρ. ΑΓ 545

Μέγ. μήκ. 0,47, μέγ. ύψ. 0,46, πάχ. 0,06 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό 11ου αι.

Προέρχεται από την κάτω δεξιά γωνία της
πλάκας. Στην κύρια όψη, μέσα σε κοίλο
ορθογώνιο που πλαισιώνεται από πλατιά
επίπεδη ταινία, διατηρείται το κάτω μέρος
της κατακόρυφης κεραίας σταυρού από
τριμερή ταινία. Από τη ρίζα του σταυρού
φυτρώνει φύλλο άκανθας.

Το ανάγλυφο είναι στρογγυλό και μαλακό.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

85. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 65α)

Θεσσαλονίκη, Ροτόντα

Αριθ. ευρ. ΑΓ 237+247

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,56, μέγ. ύψ. 0,58, πάχ. 0,035 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Είναι συγκολλημένο από δύο τεμάχια. Περιμετρικά είναι σπασμένο, εκτός από τη βάση. Η πίσω όψη είναι αδρά κατεργασμένη.

Στην κύρια όψη διασώζονται δύο δίδυμοι κιονίσκοι με κόμβους, που στηρίζαν πιθανώς τόξο. Ανάμεσά τους υψώνεται σταυρός από τριμερή ταινία σε βαθμίδες, από τις οποίες φυτρώνουν συμμετρικά δύο διμερείς βλαστοί με αγκιστροειδή φύλλα, που ανεβαίνουν κυματιστά προς τα επάνω.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

86. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 65β)

Θεσσαλονίκη, Αγία Σοφία

Αριθ. ευρ. ΑΣ 74+229

Μάρμαρο γκριζο

Μέγ. μήκ. 0,72, μέγ. ύψ. 0,50, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: α' μισό 11ου αι.

Σώζεται σε δύο τεμάχια που συνανήκουν. Κανονικό πέρας υπάρχει μόνο στην επάνω οριζόντια πλευρά.

Στην κύρια όψη παριστάνεται σταυρός από τριμερή ταινία, που του λείπει η βάση. Τα άκρα των κεραιών απολήγουν σε θηλίες. Τα κάτω διάκενα των κεραιών συμπληρώνουν φύλλα άκανθας, ενώ τα επάνω από ένα λογχοειδές φύλλο, στο οποίο απολήγουν οι βλαστοί σχηματικών φοινικόδεντρων.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

87. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 66α)

Θεσσαλονίκη, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου

Αριθ. ευρ. ΑΔ 147

Μάρμαρο γκριζωπό

Μέγ. μήκ. 0,60, ύψ. 0,58, πάχ. 0,09 μ.

Χρονολόγηση: μέσα 11ου αι.

Είναι συγκολλημένο από δύο τεμάχια με κανονικό πέρας μόνο στη βάση. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη.

Στην κύρια όψη διατηρείται τμήμα από την κατακόρυφη κεραία σταυρού, επάνω σε βαθμιδωτή βάση, δίπλα από την οποία φυτρώνει σχηματικό φύλλο άκανθας με διπλά εγχάρακτα περιγράμματα. Στο μέσο υψώνεται τμήμα αρράβδωτου κίονα και αριστερά δέντρο, γύρω από το οποίο τυλίγεται πιθανώς φίδι. Το βάθος είναι χτυπημένο με βελόνι.

Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και επίπεδο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

88. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 65γ)

Επισκοπή Άνω Βόλου, Ναός Παναγίας. Εντοιχισμένο στην εξωτερική όψη του βόρειου τοίχου

Μάρμαρο λευκό

Μέγ. μήκ. 0,285, μέγ. ύψ. 0,195 μ.

Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο 13ου αι. (μετά το 1276)

Περιμετρικά είναι σπασμένο.

Στην κύρια όψη σώζονται τμήματα δύο ανεξάρτητων μεταξύ τους τόξων. Κάτω από το δεξιό τόξο διακρίνονται οι επάνω κεραιές σταυρού της Αναστάσεως, με απομιμήσεις πολύτιμων λίθων στις απολήξεις. Στα διάκενα των κεραιών είναι γραμμένη η συντομογραφία *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς Νικᾶ*. Τα μέτωπα των τόξων καλύπτουν παραπληρωματικά φυτικά σχέδια από όρθιο στέλεχος με βλαστούς, άνθη λωτού και λογχοειδή κισσόφυλλα. Από το πλαίσιο της επάνω οριζόντιας πλευράς διασώζεται τμήμα διπλής ταινίας που σχηματίζει ημικύκλια.

Βιβλιογραφία: Giannopoulos, Les constructions byzantines de Démétrias, σ. 202 κ.ε., εικ. 11Β. Ασημακοπούλου, Μαγνησία, σ. 159, εικ. 83.

89. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 66γ)

Αρχαία Κόρινθος, Μουσείο

Αριθ. ευρ. ΑΜ 80

Μέγ. μήκ. 0,22, μέγ. ύψ. 0,325, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Περιμετρικά είναι σπασμένο. Πιθανώς ανήκει στην ίδια πλάκα με το αριθ. 90.

Στην κύρια όψη διασώζεται η γένεση δύο τόξων από τριμερή ταινία, τα οποία στηρίζονται σε δίδυμο κιονίσκο με κόμβο. Αριστερά, κάτω από το μεγαλύτερο τόξο, απέμεινε η μισή οριζόντια κεραία σταυρού από τριμερή ταινία, με στρογγυλή απόληξη και κάτω από αυτή βλαστός από τριμερή ταινία, με τρίφυλλα ανθέμια που περικλείονται στους συστρεφόμενους μίσχους τους. Επάνω από την κεραία υπάρχει μικρό έξεργο δισκάριο με τη συντομογραφία *Χ(ριστός)*.

Βιβλιογραφία: Scranton, *Architecture of Corinth*, σ. 105, αριθ. 16, πίν. 21.

90. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 66β)

Αρχαία Κόρινθος, Μουσείο

Αριθ. ευρ. AM 79

Μέγ. μήκ. 0,24, μέγ. ύψ. 0,43, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Δε διαθέτει κανονικό πέρας. Πιθανώς συνανήκει με την πλάκα αριθ. 89.

Στην κύρια όψη σώζεται τμήμα τόξου από τριμερή ταινία και κάτω από αυτό λατινικός σταυρός από επίσης τριμερή ταινία με αποστρογγυλεμένα τα άκρα των κεραίων. Από τη ρίζα του φυτρώνουν δύο τριμερείς βλαστοί που ανεβαίνουν διαγώνια, με τρίφυλλα ημιανθέμια που περι-

κλείονται στους συστρεφόμενους μίσχους τους. Το διάκενο της επάνω οριζόντιας κεραίας συμπληρώνει δισκάριο με το γράμμα *Π*, συντομογραφία του [*Θ(εός)*] *Π(ατήρ)*.

Βιβλιογραφία: Scranton, *Architecture of Corinth*, σ. 105, αριθ. 15, πίν. 21.

91. Τμήμα πλάκας (ψευδοσαρκοφάγος;)

(Π ί ν. 67β)

Αρχαία Κόρινθος, Μουσείο

Μάρμαρο γκρίζο

Μέγ. μήκ. 0,35, μέγ. ύψ. 0,62, πάχ. 0,10 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Προέρχεται από το αριστερό μέρος της πλάκας, με κανονικό πέρας μόνο στην επάνω οριζόντια πλευρά. Η δεξιά κατακόρυφη παρυφή έχει οδοντωτή διαμόρφωση με μορφή ζεύξης, ίσως από προηγούμενη χρήση της πλάκας.

Στην κύρια όψη, που επιστέφεται από αλυσιδωτό πλοχμό, εικονίζεται τμήμα τόξου με δίδυμο κιονίσκο και κάτω απ' αυτό σταυρός τύπου Αναστάσεως. Από τη ρίζα του σταυρού φυτρώνουν μαλακοί βλαστοί από τριμερή ταινία, που συμπλέκονται δημιουργώντας ένα είδος κόμβου. Το τόξο αποτελείται από αλυσιδωτό πλοχμό, που περικλείεται ανάμεσα σε δύο λεπτές ταινίες. Στο επάνω αριστερό διάκενο του σταυρού υπάρχει παραπληρωματικό έξεργο δισκάριο.

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο.

IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΕΚΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

92. Ψευδοσαρκοφάγος του Νικολάου Βαλτζέρη

(Π ί ν. 67α)

Σόφια, Εθνικό Μουσείο

Αριθ. ευρ. 1750

Μάρμαρο λευκό

Μήκ. 2,15, ύψ. 0,82, πάχ. 0,11 μ.

Χρονολόγηση: 1069

Προέρχεται από τον Λουτρό Ν. Έβρου

(παλιά Ladža köj), κοντά στην Αλεξανδρούπολη. Ορθογώνια πλάκα, που σώζεται ακέραια. Σε δεύτερη φάση χρησιμοποιήθηκε σε κρήνη, οπότε και ανοίχθηκαν δύο οπές για την απορροή του νερού.

Στην κύρια όψη δημιουργείται κοίλο ορθογώνιο, που πλαισιώνεται από πλατιά επίπεδη ταινία και χωρίζεται με δύο πεσσούς σε τρία ορθογώνια διάχωρα. Στο κάθε διάχωρο εικονίζεται τόξο με μορφή στριφτού

σκοινιού, το οποίο στηρίζεται σε δύο αρράβδωτους κιονίσκους. Στο κάτω μέρος των διαχώρων, ανάμεσα στους κίονες, εικονίζονται από δύο κυπαρίσσια που κλίνουν προς το κέντρο. Στο επάνω μέρος των διαχώρων, κάτω από τα τόξα, παριστάνονται από δύο ανθέμια μέσα σε καρδιόσχημα πλαίσια, που οι κορυφές τους γέρνουν επίσης προς το κέντρο. Με αυτό τον τρόπο σχηματίζονται ανάμεσα στα κυπαρίσσια και τα ανθέμια λατινικοί σταυροί, οι οποίοι έχουν απολαξευθεί.

Στην επάνω ταινία του πλαισίου είναι χαραγμένη επιγραφή, η οποία, σύμφωνα με την ανάγνωση των Ασδραχά - Μπακιρτζή έχει ως εξής:

+ Έτους ρφδζ αρχ(ῆς) κ(όσμου) μηνὴ ἰανουαρίῳ ιη ἰνδ(ικτιῶνος) (ζ) τῇ ἡμέ(ρᾳ) κ(υριακῇ) ἀλεκτωρο/φ[ων]ίας ἐκυμήθ(η) Νικόλαος π(ατ)ρί(κιος) ἀνθύπατ(ος) πρωτοβ(εσ)τιάριος) ὁ Βαλτζέρης τὸν / [αἰ]ώνιον ὕπνον ἐν κάστρῳ Μαμήστ(ης) Συρίας ἐνοικ(ῶν) κατήγαγόν τε αὐτὸν / ἐν Τραϊανουπόλει θέμα Μακεδωνίας +.

Βιβλιογραφία: Maslev, Sarkophagplatte aus Ladža köj, σ. 113-116, πίν. XII, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 163, πίν. 6b. Νεότερη δημοσίευση της επιγραφής από τους C. Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Edition et commentaire historique, AD 35 (1980): Μελέτες, αριθ. 15, σ. 257 κ.ε., πίν. 65b-d.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΜΟΝΟΛΙΘΕΣ

Στην Ελλάδα έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα μόνον έξι μονόλιθες σαρκοφάγοι με ανάγλυφο διάκοσμο, οι οποίες αντιπροσωπεύουν ένα μικρό ποσοστό στο σύνολο των μνημείων που εξετάζουμε.

Από αυτές οι δύο βρίσκονται στην Αθήνα, η μία έξω από τον Πύργο των Ανέμων (αριθ. 57, Π ί ν. 46β-γ) και η άλλη στον αυλόγυρο της Μονής Πετράκη (αριθ. 58, Π ί ν. 47), η τρίτη στις Σέρρες, στην αυλή της Παλαιάς Μητρόπολης (αριθ. 1, Π ί ν. 1-2), η τέταρτη στο Ναύπλιο, στην αυλή του Βουλευτικού (αριθ. 65, Π ί ν. 53), η πέμπτη, σε τρία τεμάχια⁹, είναι εντοιχισμένη στο νεότερο κωδωνοστάσιο του ναού της Παναγίας στην Απιδιά Λακωνίας (αριθ. 66, Π ί ν. 54) και η έκτη, του Οσίου Χριστοδούλου, στην Πάτμο (αριθ. 75, Π ί ν. 60α-β).

Παρόλο που καμιά από τις μονόλιθες σαρκοφάγους δε βρίσκεται στην αρχική της θέση, το γεγονός ότι ορισμένες μόνον όψεις τους διαθέτουν διάκοσμο ή είναι λείες, σημαίνει ότι ήταν τοποθετημένες κοντά σε τοίχους κτιρίων, οπότε οι ακόσμητες και αδρά δουλεμένες πλευρές τους θα ήταν αθέατες. Με τον ίδιο τρόπο έχει ερμηνευθεί και η ασυμμετρία του διακόσμου σ' ένα αετωματικό μαρμάρινο κάλυμμα παλαιοχριστιανικής λειψανοθήκης με μορφή σαρκοφάγου από τη Συρία, στο Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως¹⁰. Παρόμοιο φαινόμενο επίσης έχει παρατηρηθεί από τους ανασκαφείς σε παλαιοχριστιανικές εκκλησίες της Συρίας, όπου οι σαρκοφάγοι με τα λείψανα των μαρτύρων βρέθηκαν κατά χώραν, τοποθετημένες κατά μήκος των τοίχων¹¹.

Με βάση λοιπόν τη διακόσμηση και την κατεργασία των όψεων, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η σαρκοφάγος της Απιδιάς θα είχε μόνον την πίσω όψη προς τον τοίχο, οι σαρκοφάγοι των Σερρών και του Πύργου των Ανέμων στην Αθήνα θα ήταν τοποθετημένες στην εσωτερική γωνία δύο τοίχων, ενώ του Ναυπλίου και του Οσίου Χριστοδούλου στην Πάτμο, πιθανώς βρίσκονταν κάτω από αρκοσόλιο¹². Μόνον ίσως η σαρκοφάγος της Μονής Πετρά-

9. Τα δύο τεμάχια απαρτίζουν την πρόσοψη και μέρος της δεξιάς στενής πλευράς, ενώ το τρίτο την πίσω όψη και τμήμα της αριστερής στενής πλευράς και όχι τη μια στενή πλευρά, όπως έχει γραφεί. Βλ. Ορλάνδος, Εκ των Απιδιών, σ. 131.

10. Grabar, *Recherches sur les sources juives*, σ. 51, εικ. 1-3.

11. Ό.π., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

12. Ο Α. Ορλάνδος (Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής του Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, σ. 89 και 92) πιστεύει ότι η λάρνακα αρχικά θα τοποθετήθηκε στο νάρθηκα του ναού κάτω από αρκοσόλιο. Αργότερα, ίσως το 15ο ή 16ο αι., ο χώρος μπροστά από τη σαρκοφάγο διαμορφώθηκε σε παρεκκλήσιο. Ο G. Fiaccadori (*Epigraphe bizantina da Patmos*, σημ. στη σ. 172) παραθέτει απόσπασμα επιστολής που του έστειλε στις 6.4.1982 ο βιβλιοθηκάρχης της μονής Χρυσόστομος Φλωρέντης, ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι η λάρνακα του Οσίου Χριστοδούλου δεν είναι μια μονόλιθη σαρκοφάγος, αλλά απαρτίζεται από διάφορα κομμάτια. Αυτό κατά τη γνώμη του ενισχύεται από μια παράδοση που υπάρχει, ότι κάποτε η εκκλησία πλημμύρισε με νερά και το σώμα του οσίου υγράνθηκε, πράγμα που δε θα συνέβαινε, αν ο τάφος ήταν μια συμπαγής λάρνακα. Ο ίδιος όμως βιβλιοθηκάρχης ομολογεί ότι δεν έχει τις απαιτούμενες γνώσεις για ένα τέτοιο θέμα και γι' αυτό είναι επιφυλακτικός σ' αυτή την υπόθεσή του. Όσον αφορά τώρα ότι το λείψανο υγράνθηκε μέσα στη σαρκοφάγο, αυτό δεν αποτελεί καθοριστικό επιχείρημα για τη μορφή της, γιατί η διείσδυση του νερού μπορεί να γίνει και σε μια μονόλιθη λάρνακα, από τον αρμό που δημιουργείται ανάμεσα στα χείλη και το κάλυμμα.

κη στην Αθήνα ήταν περίοπτη, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι, εκτός από την πρόσοψη, και οι υπόλοιπες όψεις είναι λείες.

Οι μονόλιθες σαρκοφάγοι είναι κατασκευασμένες από ένα τεμάχιο μαρμάρου και έχουν τη μορφή κιβωτιόσχημων λαρνάκων. Οι γενικές διαστάσεις τους κυμαίνονται από 2,07-2,20 στο μήκος, 0,54-0,86 στο ύψος και 0,63-0,85 μ. στο πλάτος. Τα τοιχώματά τους είναι κατακόρυφα, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά (Σ χ έ δ. 1 και 4). Εξάιρεση αποτελεί η σαρκοφάγος των Σερρών —που χρησιμοποιήθηκε για την ταφή του πρωτοσπαθάριου Ιωάννη— και η οποία εσωτερικά είναι κοίλη και ανθρωπόμορφη (Σ χ έ δ. 2-3). Οι παλιότερες ανθρωπόμορφες σαρκοφάγοι έχουν επισημανθεί στη Νουμιδία και προέρχονται από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Ανάλογα παραδείγματα συναντιούνται και στη Δύση, στην παλαιοχριστιανική εποχή και στα πρώτα χρόνια του Μεσαίωνα¹³, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη τον 5ο και 6ο αι.¹⁴.

Το χείλος στις σαρκοφάγους του Πύργου των Ανέμων, της Μονής Πετράκη και των Σερρών παρουσιάζει στην εξωτερική πλευρά περιμετρικά εσοχή (πατούρα), για την καλύτερη εφαρμογή του καλύμματος (Σ χ έ δ. 1 και 2β). Αντίθετα, στις μονόλιθες λάρνακες του Ναυπλίου και της Απιδιάς, η επάνω επιφάνεια του χείλους είναι τελείως οριζόντια (Σ χ έ δ. 4).

Ανάλογη διαμόρφωση του χείλους, με εσοχή, βρίσκουμε και στη γνωστή σαρκοφάγο του Γιαροσλάβου στο Κίεβο, κατασκευασμένη το αργότερο το 1054¹⁵, αλλά και σε παλιότερες λάρνακες των βυζαντινών αυτοκρατόρων, στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης¹⁶.

Εκτός από τους δύο συνηθισμένους τρόπους συγκράτησης του καλύμματος, με εσοχή δηλαδή στην εξωτερική πλευρά του χείλους ή χωρίς, που συναντιούνται στις σαρκοφάγους του ελληνικού χώρου, υπάρχει και ένας άλλος τύπος, μάλλον σπάνιος, που μας παρέχει η μονόλιθη σαρκοφάγος στο Sarmaşik Köyü, όπου η εσοχή περιτρέχει την εσωτερική πλευρά του χείλους¹⁷.

Στην περίπτωση του οριζόντιου και χωρίς διαβάθμιση χείλους, το πιθανότερο είναι ότι και το κάλυμμα με το οποίο έκλεινε η σαρκοφάγος θα ήταν επίπεδο στα σημεία στήριξής του. Αντίθετα, στις σαρκοφάγους με την εσοχή στην απόληξη του χείλους, το κάλυμμα θα είχε αντίστροφη διαμόρφωση περιμετρικά στη βάση του, όπως το σωζόμενο στη θέση του της σαρκοφάγου του πρωτοσπαθάριου Ιωάννη στις Σέρρες (Σ χ έ δ. 2) και όπως συμβαίνει και σε άλλες σαρκοφάγους, π.χ. του Γιαροσλάβου στο Κίεβο¹⁸ και των βυζαντινών αυτοκρατόρων στην Κωνσταντινούπολη¹⁹.

13. Βλ. F. Benoit, *Le sarcophage de Lurs en Provence. Situation dans l'art géométrique barbare*, CA X (1959), σ. 28 κ.ε., εικ. 2-7, όπου και αναφορά στα παλιότερα παραδείγματα και προσπάθεια ερμηνείας του τύπου.

14. Βλ. Macridy, *The Monastery of Lips*, σ. 271-272, όπου ανάλογες ανθρωπόμορφες σαρκοφάγοι —που βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του νάρθηκα της βόρειας εκκλησίας της Μονής του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη, τοποθετημένες εκεί σε δεύτερη χρήση στο 10ο αι.— αποδόθηκαν από τον ανασκαφέα σ' ένα συνηθισμένο τύπο του 5ου και 6ου αι. Πρβλ. κριτική γι' αυτή τη χρονολόγηση Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 159.

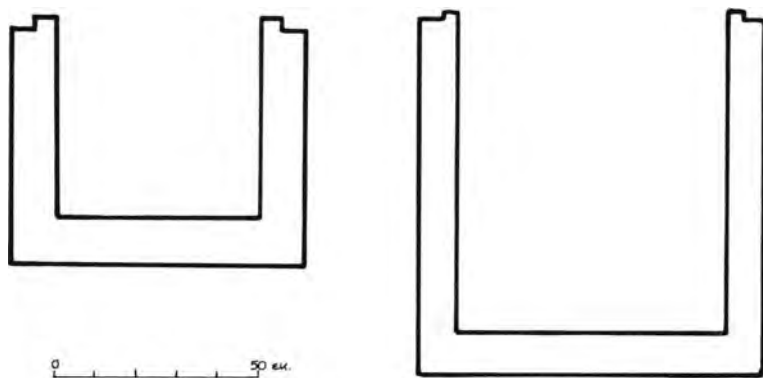
15. Powstenko, *St. Sophia in Kiev*, σ. 101 κ.ε. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 167 κ.ε., εικ. 5, όπου και άλλη προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και τη νεότερη μελέτη του V. G. Pucko, *Mramornyi sarkophag Jaroslava Mudrogo, Byzantinobulgarica* 8 (1986), σ. 287 κ.ε., εικ. 1-9 και 11.

16. Βλ. σχετικά Ebersolt, *Mission archéologique*, σ. 6, πίν. XIII, 1-2 και XIV, 1-2.

17. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 161, σημ. 8, εικ. 1.

18. Βλ. παραπάνω σημ. 15.

19. Βλ. παραπάνω σημ. 16.

Σχέδ. Ι. Τομές κατά πλάτος μονόλιθων λαρνάκων: α) αριθ. 57, β) αριθ. 58.

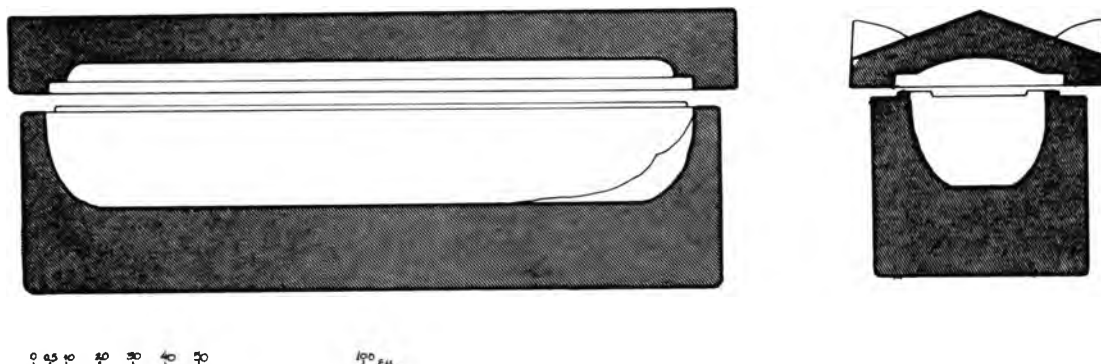
Το κάλυμμα της σαρκοφάγου των Σερρών είναι διδακτικό και από άλλη άποψη, γιατί μας δείχνει τον τρόπο που στερεωνόταν στο σώμα της σαρκοφάγου. Σε καθεμία από τις τέσσερις γωνίες υπήρχαν από δύο σιδερένιοι σύνδεσμοι με μορφή γάντζων, οι κόρακες, με τους οποίους ασφαλιζόταν²⁰ η λάρνακα, για να εμποδίζεται η παραβίασή της²¹ (Πί ν. 2β).

II. ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΣΥΝΑΡΜΟΣΜΕΝΕΣ

Κύριο γνώρισμα των σαρκοφάγων αυτής της ομάδας είναι ότι δεν έχουν κατασκευαστεί από ένα τεμάχιο μαρμάρου, αλλά συναρμολογούνται από ανεξάρτητες πλάκες, που διαμορφώνουν

20. Για την ασφάλιση των σαρκοφάγων είναι γνωστή, από επιτύμβιες επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων στη Μικρά Ασία και αλλού, η χρήση σιδερένιων αγκιστροειδών συνδέσμων, οι οποίοι, εξαιτίας του σχήματός τους προφανώς, ονομάζονταν κόρακες. Παράδειγμα από επιγραφή στα Πάταρα της Λυκίας: *Καί ις μην τὸ τοπικόν κατέθετο ἤδη τινὰς καὶ ἡσφαλίσατο κόραξιν σιδερέοις καὶ ἐμολ[υ]βοχόησεν, ἐν ᾧ ἀνγείω (= σαρκοφάγῳ) μηδενὶ ἐξέ[σ]τω μήτε ἀνοιῖται μήτε καταθέσθαι τινά* Kubinska, *Monuments funéraires*, σ. 56. Επίσης στη βυζαντινὴ περίοδο αναφέρεται ἡ λέξι κατακόρακες με τὴ γενικότερη σημασία τοῦ αγκιστροειδοῦς κλειθροῦ: *Περὸν καὶ καταπρόσωπα, σὺν τῶν κατακοράκων αὐτῶν*, Porphyrogenitus, *De cerimoniis I*, σ. 672, στίχ. 8. Για τὴ σφράγιση τῶν τάφων χρησιμοποιοῦνται στὶς επιγραφές τὰ ρήματα *κορακοῦν, κατακορακοῦν καὶ ἀσφαλίζειν* στὴν παθητικὴ τοὺς μορφή. Βλ. παραδείγματα ἀπὸ επιγραφές τῆς Μικρᾶς Ασίας τῶν αυτοκρατορικῶν χρόνων στὴν Kubinska, *Monuments funéraires*, σ. 55-56. Για τοὺς ὅρους ἐπίσης *κορακοῦν, κατακορακοῦν, ἀσφαλίζειν, κόρακες καὶ κατακόρακες*, βλ. τὰ σχετικὰ λήμματα καὶ στὸν Δ. Δημητράκο, *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Αθήναι 1964 (ανατύπωση).

21. Ο τάφος γενικά θεωροῦνταν ιερὸς καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν θεσπιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ ἀκόμη διατάξεις ποὺ καθόριζαν τὶς ποινές γιὰ τὶς διάφορες περιπτώσεις παραβίασης τῶν τάφων· βλ. σχετικὰ Κουκούλες, *Η τελευταία*, σ. 202.

Σχέδ. 2. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 1. α) Τομή κατά μήκος. β) Τομή κατά πλάτος.

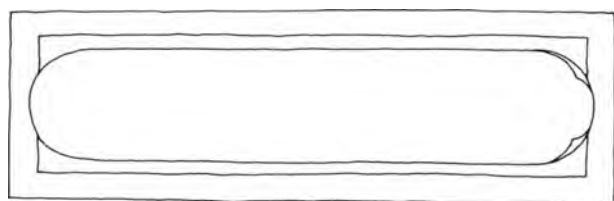
τις κατακόρυφες πλευρές τους και το κάλυμμα. Βάση τους αποτελεί είτε το δάπεδο του χώρου όπου ήταν τοποθετημένες είτε μία ξεχωριστή οριζόντια πλάκα.

Ο τρόπος κατασκευής αυτών των σαρκοφάγων είναι γνωστός τουλάχιστον από την ύστερη αρχαιότητα, όπως δείχνει μια ογκώδης σαρκοφάγος με σμαρωτό φολιδωτό κάλυμμα, που βρίσκεται στο διακονικό του νεότερου κοιμητηριακού ναού του Αγίου Λουκά²² στη Θήβα. Η σαρκοφάγος προσκυνείται σήμερα ως τάφος του Αποστόλου Λουκά, χωρίς αμφιβολία όμως πρόκειται για εθνική σαρκοφάγο της ύστερης αρχαιότητας, όπως προκύπτει από τη μορφή της και τα τρία επιγράμματα που είναι χαραγμένα στις μακριές πλευρές της²³. Η παράσταση του σταυρού σε βαθμίδες, με τα σύμβολα του Πάθους δεξιά και αριστερά, που είναι λαξευμένα στο δυτικό τύμπανο του αετώματος του καλύμματος, πρέπει να θεωρηθεί επέμβαση πολύ μεταγενέστερη²⁴.

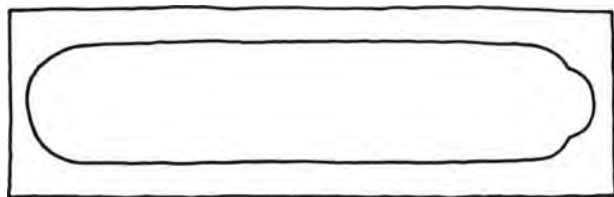
22. Σχετικά με την παράδοση ότι η σαρκοφάγος αυτή είναι του αποστόλου Λουκά, βλ. Α. Κεραμόπουλος, *Θηβαϊκά*, ΑΔ 3 (1917), σ. 318, σημ. 1.

23. Βλ. IG VII, αριθ. 2543-2545, όπου τα επιγράμματα χρονολογούνται από τους εκδότες στον 3ο ή 4ο αι. μ.Χ.

24. Μια από τις παλιότερες παραστάσεις, όπου απεικονίζονται όλα μαζί τα σύμβολα του Πάθους, αποτελεί η τοιχογραφία με την Παναγία του Πάθους στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, με χρονολογία 1495-96, Α. Ορλάνδος, *Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς*. Η Κουμπελίδικη, *ABME Δ'* (1938), σ. 135 κ.ε., εικ. 94, όπου αναφέρονται και παλιότερες, αλλά και μεταγενέστερες απεικονίσεις του θέματος σε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες. Πρβλ. και Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αι. στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 42. Για το θέμα της Παναγίας του Πάθους, βλ. επίσης Μ. Σωτηρίου, *Παναγία του Πάθους*, Βυζαντινή εικόν της Μονής Σινά, Πανηγυρικός τόμος επί τη 1400ή αμνηστηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά, Αθήναι 1969, σ. κθ'-μβ' και τη νεότερη μελέτη Κ. Καλοκύρης, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν της Ανατολής και της Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 78 κ.ε., όπου και αναδρομή σε παλιότερες παραστάσεις του θέματος.

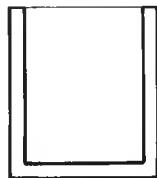
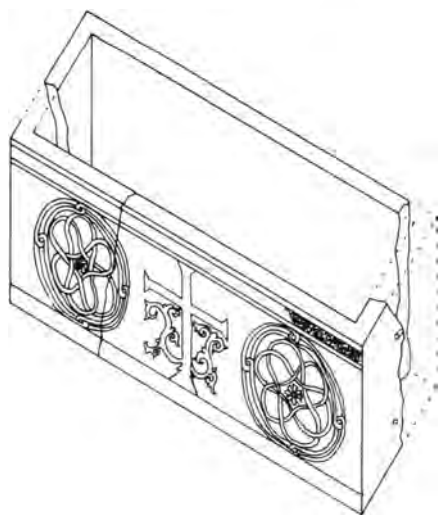

0 50 100 ΕΚ.

0 50 100 ΕΚ.

Σχέδ. 3. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 1. α) Άνοψη του σώματος. β) Οριζόντια τομή του σώματος.

0 50 100 ΕΚ.

Σχέδ. 4. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 66. Αποκατάσταση του σώματος. α) Αξονομετρικό σκαρίφημα. β) Τομή κατά πλάτος.

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, συναρμοσμένη σαρκοφάγο, περίοπτη και πάλι, συναντούμε στο Κίεβο, τη λεγόμενη σαρκοφάγο της Όλγας, που παρουσιάζει ένα σπάνιο γνώρισμα: οι πλάγιες όψεις της δεν είναι όπως συνήθως ορθογώνιες, αλλά απολήγουν στην επάνω πλευρά σε αέτωμα²⁵. Από την ύστερη βυζαντινή περίοδο περίοπτη συναρμοσμένη σαρκοφάγος είναι η αποδιδόμενη στην Ελένη, την αδελφή του Stefan Uroš Dečanski Γ' (1320-1331), στη Μονή της Dečani²⁶. Εκτός από αυτή, στα μοναστήρια και τις εκκλησίες της Σερβίας υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός συναρμοσμένων σαρκοφάγων, όπου έχουν ταφεί μέλη της βασιλικής οικογένειας, καθώς και αρχιεπίσκοποι και πατριάρχες στο 13ο και 14ο αι. Οι περισσότερες από τις σαρκοφάγους αυτές εφάπτονται μόνο με τη μία μακριά πλευρά τους στον τοίχο, όπως της βασίλισσας Ελένης († 1314) στο μοναστήρι του Gradac²⁷, του Stefan Uroš Dečanski Γ' († 1331)²⁸ και ενός άλλου άγνωστου προσώπου στην Dečani²⁹, του αρχιεπισκόπου Αρσένιου († 1263) στους Αγίους Αποστόλους του Ρεč³⁰ και του πατριάρχη Εφραίμ († 1339) στον Άγιο Δημήτριο πάλι του Ρεč³¹. Υπάρχουν όμως και συναρμοσμένες σαρκοφάγοι τοποθετημένες στις γωνίες, οπότε είναι ορατές μόνον οι δύο πλευρές τους, όπως του επισκόπου Ιωαννίκιου († 1279) στη Sopočani³², του αρχιεπισκόπου Δανιήλ Β' († 1338) στο ναό της Παναγίας του Ρεč³³ και ενός αταύτιστου προσώπου στο ναό του Αγίου Δημητρίου πάλι στο Ρεč³⁴.

Αλλά και στα νεότερα χρόνια συνεχίζεται η χρησιμοποίηση συναρμοσμένων μαρμάρινων σαρκοφάγων, όπως π.χ. βλέπει κανείς στον περίβολο έξω από τη νότια γωνία της κόγχης του Ιερού στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, όπου το 19ο αι. κατασκευάστηκαν από τους Τούρκους δύο μεγαλοπρεπή ταφικά μνημεία με συναρμοσμένες σαρκοφάγους, το ένα για να περιλάβει τον τάφο του Hortaci Suleiman Efendi και το άλλο για μια άγνωστη σε μας προσωπικότητα³⁵.

Η ομάδα των συναρμοσμένων σαρκοφάγων, όπως και η προηγούμενη των μονόλιθων, δεν αριθμεί πολλά παραδείγματα στην Ελλάδα. Σε αυτή κατατάσσονται έξι σαρκοφάγοι, από τις οποίες η σαρκοφάγος αριθ. 16 του Οσίου Αθανασίου στη Μονή Μεγίστης Λαύρας του

25. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 181, σημ. 63. Βλ. απεικόνιση στην Powstenko, *St. Sophia in Kiev*, σ. 108 (επάνω) και Grabar, *Sculptures II*, αριθ. 76, πίν. LVIII, b.

26. Bošković - Petković, *Dečani I*, σ. 104 κ.ε., εικ. 98, 100, πίν. XV, B.

27. D. Bošković - S. Nenadović, *Gradac*, Beograd 1951, σ. 4, πίν. VI, 3 και XX, 5-6. Maksimović, *Kamen*, σ. 245, πίν. 31.

28. Bošković - Petković, *Dečani I*, σ. 104 κ.ε., εικ. 98-99, πίν. XV, A.

29. Ό.π., σ. 105 κ.ε., εικ. 101, πίν. XV, C.

30. Vasić, *Žiža*, σ. 220.

31. Ό.π., σ. 224, πίν. 176-178. Maksimović, *Kamen*, σ. 246, πίν. 33. Σε νεότερη μελέτη της D. Filipović, *Sarkofag arhiepiskopa Nikodima u crkvi cv. Dimitrija u Patriaršiji*, *Zbornik za likovne umetnosti* 19 (1983), σ. 75 κ.ε., εικ. 1-3, πίν. 1-3, η σαρκοφάγος του πατριάρχη Εφραίμ αποδόθηκε στον αρχιεπίσκοπο Νικόδημο (1317-1324).

32. Djurić, *Sopočani*, σ. 30, 32. O. Marković, *Prilog proučavanja manastira Sopočana, Saopštenja VIII* (1969), σ. 97-98, σχέδ. 5. Maksimović, *Kamen*, σ. 245, πίν. 30.

33. Vasić, *Žiža*, σ. 220 κ.ε., πίν. 171-173.

34. Ό.π., σ. 224, πίν. 174-175.

35. E. Hébrard, *Les travaux du Service Archéologique de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe «de Galère» et à l'église Saint-Georges de Salonique*, *BCH* 44 (1920), σ. 40, εικ. 18, πίν. III-IV. Ο Β. Δημητριάδης (Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 300) πιστεύει ότι ο δεύτερος τάφος ανήκει στον άγνωστο κατά τα άλλα Yusuf Bey, που σύμφωνα με την υπάρχουσα επιγραφή κατασκεύασε τον τάφο του Hortaci Efendi. Πρβλ. και Θ. Παζαράς, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 32.

Αγίου Όρους εφάπτεται με τη μία μακριά και τη μία στενή πλευρά στους τοίχους (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 13α), ενώ οι σαρκοφάγοι αριθ. 14 της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 11α), 51Α-Γ του καθολικού της Μονής Βλαχερνών στην Άρτα (Π ί ν. 38-39) και 64 της Αγνής Βιλλεαρδουίνου στην Ανδραβίδα (Σ χ έ δ. 7) εφάπτονται με τη μία μόνο μακριά πλευρά στον τοίχο. Αντίθετα, οι σαρκοφάγοι αριθ. 45Α-Δ της Άννας Μαλιασηνής και 46Α-Β από το Πήλιο πρέπει να ήταν ορατές και από τις τέσσερις πλευρές, αφού όλες καλύπτονται με ανάγλυφο διάκοσμο.

Οι γενικές διαστάσεις των συναρμοσμένων σαρκοφάγων κυμαίνονται από 1,89-2,05 στο μήκος, 0,65-1,05 στο πλάτος και 0,50-0,66 μ. στο ύψος.

Η σαρκοφάγος αριθ. 16 του Οσίου Αθανασίου στη Λαύρα του Αγίου Όρους βρίσκεται στο βορειοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα του παρεκκλησιού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων του καθολικού³⁶ (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 13α). Και οι δύο ορατές πλευρές της, η μία στενή και η μία μακριά, δεν είναι ενιαίες, αλλά αποτελούνται από μικρότερα τεμάχια μαρμάρου συγκολλημένα με ασβεστοκονίαμα. Το κάλυμμα είναι επίπεδο και περιμετρικά λοξόμητο, με φθαρμένο τον ανάγλυφο διάκοσμό του. Το γεγονός αυτό, καθώς και η χρησιμοποίηση μικρών τεμαχίων μαρμάρου και μάλιστα διαφορετικού χρώματος, δημιουργούν την υπόνοια ότι έγινε μεταγενέστερη επέμβαση στη σαρκοφάγο. Σε αυτό συνηγορεί και η πληροφορία του σκευοφύλακα της μονής, κατά το 18ο αι., Μακάριου Τριγώνη, ότι το λείψανο μετακομίστηκε από τον τάφο του και φυλάγεται μυστικά σε άλλο μέρος³⁷.

Στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα και σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο του νότιου κλίτους αποκαλύφθηκαν τέσσερις συνεχόμενοι, αλλά ανεξάρτητοι μεταξύ τους τάφοι με τη μορφή συναρμοσμένων σαρκοφάγων· απαρτίζονται δηλαδή από ασβεστολιθικές πλάκες, μία για κάθε πλευρά, που είναι συγκολλημένες με ασβεστοκονίαμα (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 11α). Οι πλάκες κατά το μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονται από παλιότερα μνημεία, όπως δείχνουν οι αναθυρώσεις τους και άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία³⁸. Από τις τέσσερις σαρκοφάγους η δεύτερη, αριθ. 14, εξετάζεται εδώ, επειδή είναι η μόνη που στο επίπεδο κάλυμμά της, που ανασυγκροτήθηκε εν μέρει από διάσπαρτα θραύσματα³⁹, παρουσιάζει ανάγλυφη διακόσμηση (Π ί ν. 11β-γ). Οι άλλες τρεις σαρκοφάγοι καλύπτονται επίσης από επίπεδες, αλλά ακόσμητες, πλάκες.

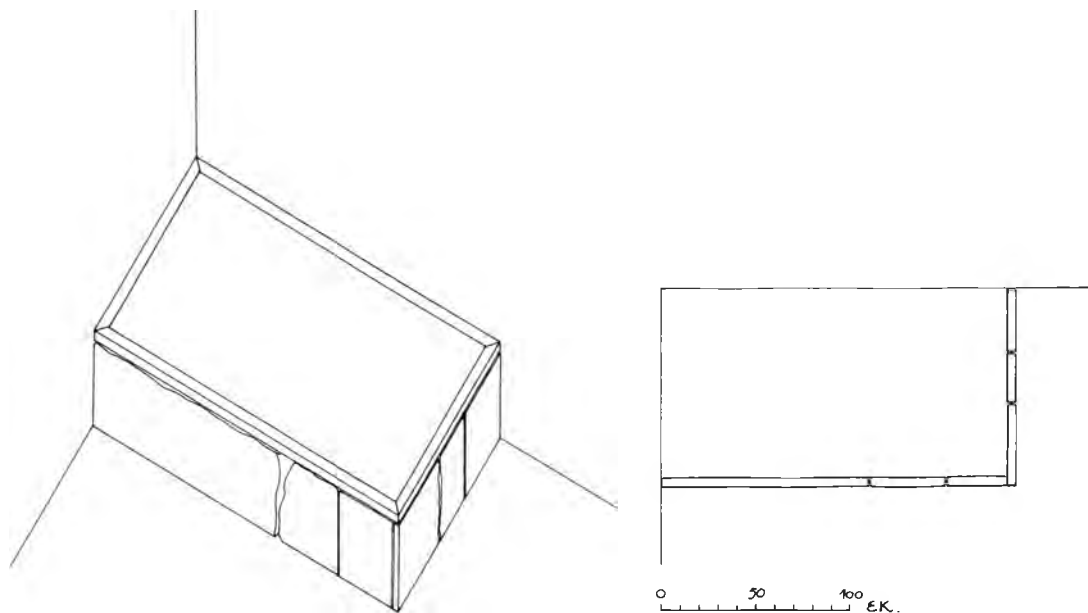
Στην περασιά της κύριας όψης των σαρκοφάγων διακόπτεται η πλακόστρωση του πλάγιου κλίτους (Π ί ν. 11α), πράγμα που μπορεί να σημαίνει ή ότι ο χώρος όπου είναι τοποθε-

36. Για την κάτοψη του καθολικού της Λαύρας με το παρεκκλήσιο των Αγίων Τεσσαράκοντα, όπου βέβαια δε σημειώνεται η σαρκοφάγος του Αγίου Αθανασίου, βλ. Π. Μυλωνάς, Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας. Αναθεώρηση ορισμένων θεωριών για την προέλευση του τύπου, Αρχαιολογία, τεύχ. 1, Νοέμβριος 1981, σ. 55, εικ. 3 και σ. 58, εικ. 12.

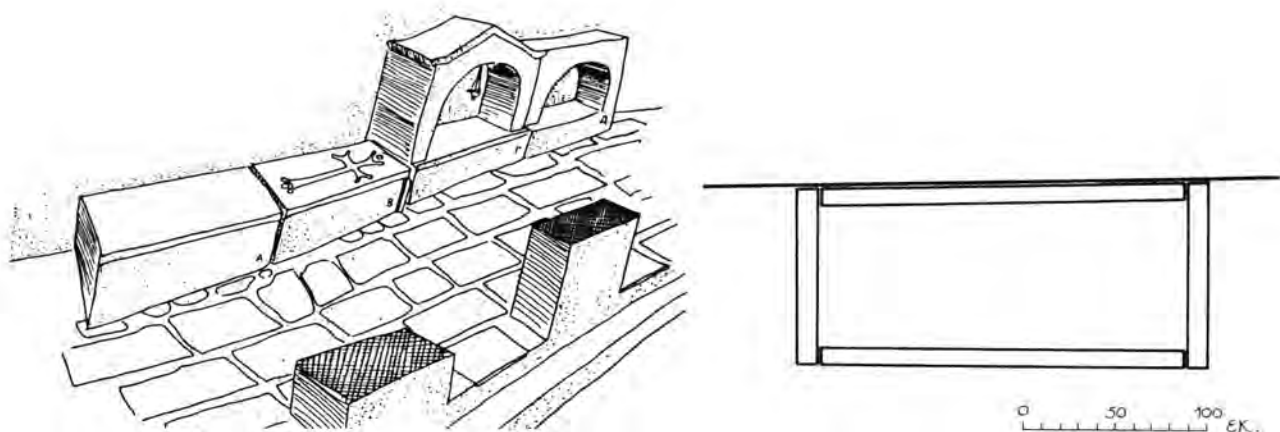
37. Τριγώνης, Προσκυνητάριον, σ. 25: *Εἰς αὐτό (τό παρεκκλήσιο των 40 Μαρτύρων) εἶναι καὶ ὁ τάφος τοῦ Ἀγίου Πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, ἐπάνω τοῦ ὁποῖου ἄπτονται πέντε ἀκοίμητα κανδήλια... Τὸ δὲ Ἀγίου τὸ λείψανον μετετέθη ἀπὸ τὸν διάδοχόν του, καὶ ἕως τῆς σήμερον μυστικὰ φυλάττεται, καθὼς ὥρκισεν ὁ Ἅγιος τὸν αὐτὸν διάδοχόν του νὰ μὴν τὸ φανερώσῃ, διὰ νὰ μὴν ἔχη ἔπαινον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, μόνον κατὰ διαδοχὴν τὸ ἡξεύρουσι οἱ πλέον γεροντότεροι καὶ εὐλαβέστεροι καὶ ἐγκριτότεροι.* Παρ' όλα αυτά όμως, ο σημερινός τάφος του Οσίου Αθανασίου απολαμβάνει ύψιστης τιμής και λατρείας, όπως άλλωστε και όλοι οι τάφοι των αγίων στην Ανατολική Εκκλησία· βλ. Dölger, Mönchsland Athos, σ. 264.

38. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 149 κ.ε. Ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙ, σ. 63 κ.ε., εικ. 5.

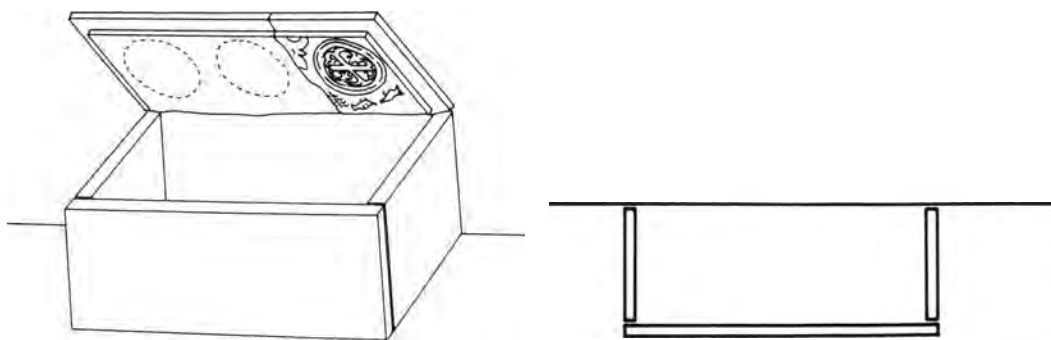
39. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 150, εικ. 10.

Σχέδ. 5. Συναρμωσμένη σαρκοφάγος αριθ. 16. α) Αξονομετρικό σκαρίφημα. β) Οριζόντια τομή.

Σχέδ. 6. Συναρμωσμένη σαρκοφάγος αριθ. 14. α) Προοπτικό σκαρίφημα (σαρκοφάγος Β). β) Οριζόντια τομή.

Σχέδ. 7. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 64. Σχηματική αναπαράσταση. α) Ογκομετρικό σκαρίφημα. β) Οριζόντια τομή.

τημένες οι σαρκοφάγοι είχε προβλεφθεί από την αρχή ή ότι η τοποθέτησή τους έγινε πριν ολοκληρωθεί η πλακόστρωση του δαπέδου.

Στο καθολικό της Μονής Βλαχερνών της Άρτας υπάρχουν δύο συναρμοσμένες σαρκοφάγοι, προσκολλημένες η μία στο βόρειο και η άλλη στο νότιο τοίχο του ναού⁴⁰.

Η βόρεια σαρκοφάγος αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες, οι περισσότερες σε δεύτερη χρήση, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει και τμήμα μιας ενεπίγραφης⁴¹. Η σαρκοφάγος αυτή δε θα μας απασχολήσει εδώ, γιατί δε διαθέτει ανάγλυφο διάκοσμο.

Η νότια σαρκοφάγος στη σημερινή της μορφή έχει αποκατασταθεί το 1936 από τον Ορλάνδο, ο οποίος διέλυσε την προηγούμενη ταφική κατασκευή, επειδή σε αυτή είχαν ενσωματωθεί πολλά άσχετα γλυπτά, μετά τη διάλυση και ανασυγκρότησή της από το Μητροπολίτη Πρεβέζης Κοσμά το 1896⁴². Στη σαρκοφάγο αυτή ο Ορλάνδος τοποθέτησε ως πλάγιες όψεις δύο πλάκες που το αρχικό πλάτος τους (0,81 μ.) συμβιβάζεται με τη μαρμάρινη βάση του μνημείου, που σώζεται κατά χώραν: μια πλάκα, αριθ. 51Α, με σταυρό από πρωτότυπο αλυσιδωτό κόσμημα, πλαισιωμένο στη βάση του από δύο μονοπτέρυγους αετούς (Π ή ν. 38α) και μια δεύτερη, κολοβή, αριθ. 51Β, με σταυρό από σύνθετο πλοχμό κάτω από τόξο με ανθέμια και άνθη λωτού (Π ή ν. 38β). Ως κάλυμμα χρησιμοποίησε την πλάκα αριθ. 51Γ, συγκολλημένη από πολλά μικρότερα τεμάχια, με πλαίσιο από κληματίδα και τρεις κύκλους που περικλείουν φυλλοφόρους σταυρούς και πλέγματα (Π ή ν. 38γ-δ και 39).

Το περίεργο είναι ότι ο Ορλάνδος στη δημοσίευσή του αποκλείει την πιθανότητα να ανήκε το κάλυμμα αυτό στη νότια σαρκοφάγο, όπου δηλαδή και το τοποθέτησε, με το επιχείρημα ότι ο ανάγλυφος διάκοσμός του είναι σε χαμηλό ανάγλυφο, σε αντίθεση με το

40. Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 30 κ.ε., εικ. 1 και 23. Για την αρχική μορφή του καθολικού, βλ. Βοκοτόπουλος, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 20 κ.ε., όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

41. Η επιγραφή ανήκε στον τάφο των δύο γιων του Μιχαήλ Β' Δούκα, Ιωάννη και Μιχαήλ, Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 42 κ.ε., εικ. 41. Πρβλ. Nicol, Despotate of Epiros, σ. 198.

42. Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 31, εικ. 26.

έξεργο των πλάγιων όψεων και ότι το πλάτος του είναι μικρότερο από αυτό των πλάγιων όψεων κατά 0,03 μ. (πλ. καλυπτήριας πλάκας 0,78, πλ. στενών όψεων 0,81 μ.). Προχωρώντας στη συνέχεια ο Ορλάνδος θεωρεί την πλάκα αριθ. 51Γ ως καλυπτήρια μιας άλλης τρίτης σαρκοφάγου, της οποίας η μακριά πλευρά, αριθ. 49 (Π ί ν. 36β), είναι εντοιχισμένη επάνω από το υπέρθυρο του μητροπολιτικού ναού της Άρτας⁴³.

Είναι βέβαια γεγονός ότι τεχνοτροπικά οι δύο αυτές πλάκες βρίσκονται πολύ κοντά, οι διαστάσεις τους όμως διαφέρουν τόσο πολύ, ώστε ν' αποκλείουν την ταύτισή τους με το ίδιο ταφικό μνημείο. Γιατί το μήκος της καλυπτήριας πλάκας υπολογίζεται ότι είναι 2,05 μ., όσο βέβαια και της πλάκας της Μητρόπολης, της δεύτερης όμως το πλαίσιο αριστερά είναι σπασμένο, οπότε το συνολικό της μήκος θα έφτανε στα 2,24 μ. Αντίθετα, το κάλυμμα αυτό ταιριάζει πολύ καλύτερα στη νότια σαρκοφάγο των Βλαχερνών, όπως το τοποθέτησε ήδη ο Ορλάνδος, γιατί η διαφορά των 0,03 μ. που υπάρχει ανάμεσα στο πλάτος του και στο πλάτος των πλάγιων όψεων θα μπορούσε να καλυφθεί εύκολα, αν η πίσω μακριά πλευρά δεν εφαπτόταν τελείως στον τοίχο και ο αρμός που δημιουργούνταν έκλεινε με ασβεστοκονίαμα. Εξάλλου, τα ανθέμια που κοσμούν το λοξότμητο χείλος της καλυπτήριας πλάκας είναι ακριβώς τα ίδια με αυτά του τόξου της μιας από τις δύο πλάγιες όψεις (Π ί ν. 38β και 39). Τέλος, το αποφασιστικό στοιχείο που επιβεβαιώνει την άποψή μας είναι ότι τα συνεχόμενα ανθέμια στην ανατολική στενή λοξότμητη πλευρά της καλυπτήριας πλάκας διακόπτονται στο πίσω μέρος, γιατί στο σημείο εκείνο η πλάκα εφαπτόταν στην υπάρχουσα παραστάδα⁴⁴.

Στην Ανδραβίδα βρέθηκε ένα τμήμα μαρμάρινου επίπεδου καλύμματος, αριθ. 64 (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 52), που ταυτίζεται, από τη γαλλική επιγραφή που είναι χαραγμένη στο πλαίσió του, με την πλάκα που σκέπαζε τον τάφο της Αγνής, συζύγου του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου και κόρης του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β' Δούκα⁴⁵.

Επειδή η πλάκα προέρχεται από την περιοχή όπου τοποθετείται η εκκλησία του Αγίου Ιακώβου, θεωρήθηκε πιθανό να ανήκει σ' έναν τάφο αυτής της εκκλησίας, όπου και θάβονταν οι Βιλλεαρδουίνοι⁴⁶.

Στην κάτω επιφάνεια του καλύμματος δημιουργείται εσοχή (πατούρα) μόνο στη μία μακριά και στη σωζόμενη ακέραια στενή πλευρά, που αποσκοπούσε στην καλύτερη εφαρμογή του στο σώμα του τάφου (Σ χ έ δ. 7α· Π ί ν. 52β). Η άλλη μακριά πλευρά δε διαθέτει εσοχή και είναι ακανόνιστη, πράγμα που δείχνει ότι δεν ήταν ορατή, αλλά εντοιχισμένη. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πλάκα θα σκέπαζε έναν τάφο που θα εφαπτόταν με την πίσω μακριά πλευρά του σε τοίχο. Ο τάφος αυτός θα μπορούσε να είναι είτε κτιστός είτε μια μαρμάρινη συναρμοσμένη σαρκοφάγος, πάντα βέβαια σε επαφή με τοίχο, όχι όμως μια αυτόνομη λάρνακα με τέσσερις όψεις⁴⁷, αφού η πίσω μακριά πλευρά του καλύμματος δεν έχει εσοχή. Τέλος, το μικρό πλάτος της εσοχής —0,123 στη στενή και 0,09 μ. στη μακριά πλευρά— προϋποθέτει πολύ λεπτά τοιχώματα και γι' αυτό νομίζουμε ότι αποκλείεται και η

43. Ό.π., σ. 36 κ.ε., εικ. 30, όπου και αναπαράσταση της τρίτης σαρκοφάγου (εικ. 31). Την ταύτιση του Ορλάνδου και γενικότερα την κατάταξη των σαρκοφάγων στη Μονή Βλαχερνών επανέλαβε και ο Grabar (*Sculptures II*, σ. 145, αριθ. 152), συγχέοντας όμως τις θέσεις των τάφων.

44. Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, εικ. 1 και 23.

45. Bon, *Dalle funéraire*, σ. 129 κ.ε., εικ. 1-4. Ο ίδιος, *Pierres inscrites*, σ. 95-96, πίν. 29. Για την επιγραφή, βλ. και παραπάνω Κατάλογο, αριθ. 64.

46. Bon, *Dalle funéraire*, σ. 132.

47. Παρόλο που ο Bon (ό.π., σ. 133) δεν προσδιορίζει ακριβώς το είδος της σαρκοφάγου, το σχέδιό του στην εικ. 2 υποδηλώνει μάλλον μια μονόλιθη λάρνακα.

περίπτωση του κτιστού τάφου. Συνεπώς, το πιο πιθανό είναι να δεχθούμε ότι η σαρκοφάγος της Αγνής Βιλλεαρδουίνου ήταν συναρμολογημένη από τρεις ανεξάρτητες πλάκες και η πίσω μακριά πλευρά της εφαπτόταν σε τοίχο (Σ χ έ δ. 7).

Στο ναό της Παναγίας στην Επισκοπή του Άνω Βόλου και στο ναό του Προδρόμου της Μονής Νέας Πέτρας στην Πορταριά Πηλίου είναι εντοιχισμένες διάφορες πλάκες, οι οποίες συγκροτούσαν δύο συναρμολογημένες σαρκοφάγους: τη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής και μια άλλη όμοια και σύγχρονη μ' αυτή.

Ως τώρα ήταν γνωστή μόνο μία μακριά πλευρά σαρκοφάγου, στρωμένη άλλοτε στο δάπεδο της προσκομιδής του ναού της Παναγίας στην Επισκοπή του Άνω Βόλου και σήμερα αναρτημένη στην εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου του ίδιου ναού (αριθ. 45Α, Π ί ν. 30β). Η πλάκα αυτή ταυτίστηκε, από την επιγραφή που είναι χαραγμένη στο περιθώριο της επάνω οριζόντιας πλευράς της, με τη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής⁴⁸.

Σε μια πρόσφατη εργασία μας επιχειρήσαμε την ανασύνθεση της σαρκοφάγου της Μαλιασηνής⁴⁹ (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 30β-33). Στην πίσω όψη της σαρκοφάγου θεωρήσαμε ότι ανήκουν δύο κομμάτια από γκρίζο μάρμαρο, αριθ. 45Β₁₋₂, εντοιχισμένα στη Μονή Νέας Πέτρας στην Πορταριά, το ένα στο ναό του Προδρόμου και το άλλο στην κρήνη της αυλής του (Π ί ν. 31). Οι δύο μαρμάρινες αυτές πλάκες έχουν τον ίδιο διάκοσμο με την κύρια όψη της σαρκοφάγου αριθ. 45Α, γρύπες δηλαδή και αετούς σε κύκλους, που παισιάζονται από μια ταινία με κουφικά. Επίσης η τεχνική στην εκτέλεση του αναγλύφου είναι κοινή και συμπίπτουν τόσο οι γενικές όσο και οι επιμέρους διαστάσεις τους.

Ως πλάγιες όψεις της σαρκοφάγου προτείνουμε δύο ορθογώνιες πλάκες με παράσταση δικέφαλων αετών που μάχονται με δύο όρθιους δράκοντες. Η μία, αριθ. 45Γ, είναι αναρτημένη δίπλα στην πρόσοψη της σαρκοφάγου στο δυτικό τοίχο του ναού της Παναγίας στην Επισκοπή (Π ί ν. 33α-β) και η άλλη, αριθ. 45Δ₁₋₂, σε δύο κομμάτια, εντοιχισμένα στο βόρειο τοίχο του ίδιου ναού (Π ί ν. 33γ-ε).

Ήδη ο G. Millet είχε παρατηρήσει τη στενή τεχνολογική σχέση ανάμεσα στην ενεπίγραφη πλάκα της Μαλιασηνής και στις δύο άλλες πλάκες με τους δικέφαλους αετούς, δεν προχώρησε όμως στην αποκατάσταση της σαρκοφάγου⁵⁰. Τελευταία ο A. Grabar⁵¹ δεν απέκλεισε την περίπτωση οι τρεις αυτές πλάκες, αριθ. 45Α, 45Γ και 45Δ₁₋₂, να προέρχονται από την ίδια σαρκοφάγο, θεώρησε όμως ως πλάγια όψη της μια ορθογώνια πλάκα με αετωματική επίστεψη, με πλούσιο ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο, που βρίσκεται σήμερα στο ναό της Παναγίας στην Επισκοπή⁵². Η άποψη αυτή δεν μπορεί να σταθεί, γιατί οι δύο ορθογώνιες πλάκες

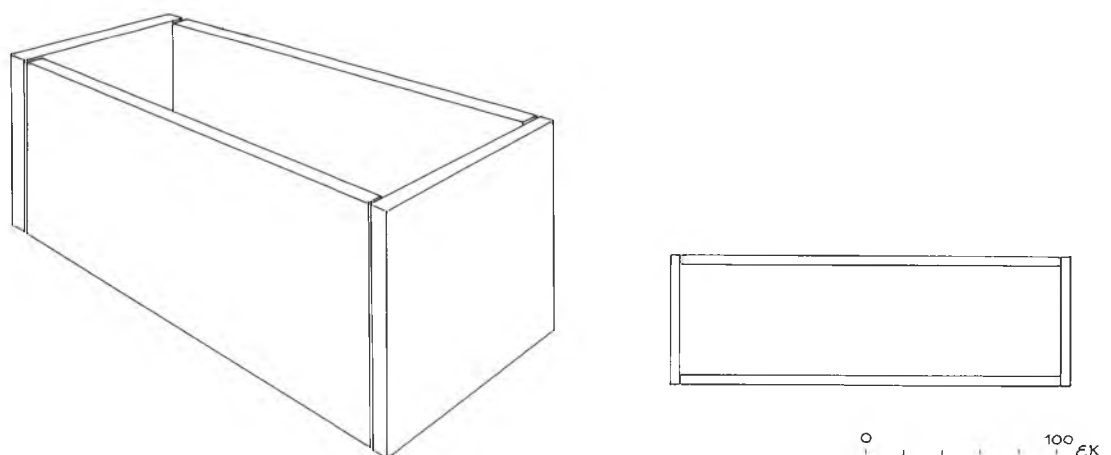
48. Η κύρια όψη της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από τους Giannopoulos, *Les constructions byzantines de Démétrias*, σ. 195 κ.ε., εικ. 8 και Millet, *Sculptures byzantines de Démétrias*, σ. 210 κ.ε. Πρβλ. και Γιαννόπουλος, *Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινά μοναί*, σ. 224. Για την επιγραφή, βλ. και παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 45Α.

49. Παζαράς, *Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής*, σ. 353 κ.ε.

50. Millet, *Sculptures byzantines de Démétrias*, σ. 212.

51. Grabar, *Sculptures II*, σ. 151 κ.ε., αριθ. 160.

52. Η πλάκα με την αετωματική απόληξη ήταν παλιότερα εντοιχισμένη σ' ένα εικονοστάσι κοντά στο λόφο της Επισκοπής· βλ. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de Démétrias*, σ. 182 κ.ε., εικ. 2. Η πλάκα αυτή πρέπει να συσχετιστεί με ένα ακριβώς όμοιο θραύσμα, εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο του ναού της Επισκοπής, και με ένα άλλο κομμάτι που ήταν εντοιχισμένο στο κωδωνοστάσιο του ναού, με παράσταση φτερωτού δράκοντα και ανθρώπινου χεριού. Βλ. απεικόνιση, ό.π., σ. 201. Πρβλ. και Grabar, *Sculptures II*, πίν. CXXXI, b. Τα τρία αυτά ανάγλυφα, παρόλο που τεχνολογικά συγγενεύουν πολύ με τη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής, ωστόσο είναι άσχετα μ' αυτήν και απαρτίζουν άλλο σύνολο, ίσως κιβώριο ή άμβωνα. Βλ. σχετικά Παζαράς, *Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής*, σ. 356, πίν. 5α-γ.

Σχέδ. 8. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 45Α-Δ. Αποκατάσταση του σώματος. α) Προοπτικό σκαρίφημα. β) Άνοψη.

45Γ και 45Δ₁₋₂ με τους δικέφαλους αετούς, εξαιτίας των διαστάσεών τους, μόνον ως πλάγιες όψεις της σαρκοφάγου θα ταίριαζαν. Κατά συνέπεια αποκλείεται η χρησιμοποίηση και της αετωματικής πλάκας για παρόμοιο σκοπό στο ίδιο ταφικό μνημείο⁵³.

Υπάρχει βέβαια μια δυσκολία στο συνδυασμό των δύο πλάγιων όψεων με τις μακριές, λόγω της διαφοράς του ύψους τους. Το πρόβλημα όμως που δημιουργείται είναι φαινομενικό, γιατί στις πλάγιες όψεις δε σώζονται ακέραιες οι επάνω και κάτω οριζόντιες πλευρές. Αν λάβουμε υπόψη μας τι συμβαίνει με τις κατακόρυφες πλευρές τους, πρέπει να δεχθούμε ότι και οι οριζόντιες είχαν πλαίσιο, πλάτους τουλάχιστον 7 εκ. η καθεμιά τους. Έτσι, προσθέτοντας στο ύψος των πλάγιων όψεων, που είναι 48,6 εκ., άλλα 7+7=14 εκ., φθάνουμε στα 62,6 εκ. Αν υπολογιστεί ακόμη και η φθορά που υπάρχει, τότε δεν απέχουμε από το ύψος των 65 εκ., που θα είχαν συνολικά οι μακριές πλευρές.

Στην ίδια περιοχή, του Πηλίου, έχουν εντοπιστεί και άλλες ανάγλυφες πλάκες που προέρχονται από σαρκοφάγο, με διάκοσμο όμοιο με αυτόν της Μαλιασηνής⁵⁴. Πρόκειται για τμήμα πλάκας, αριθ. 46Α, που είναι εντοιχισμένο στον αναλημματικό τοίχο του προαυλίου του ναού του Προδρόμου στη Μονή Νέας Πέτρας στην Πορταριά (Π ή ν. 34) και για μια άλλη πλάκα, αριθ. 46Β₁₋₂, σε δύο τεμάχια, που προέρχονται από το ναό της Παναγίας στην Επισκοπή Άνω Βόλου (Π ή ν. 35α-β) και είναι γνωστά από τις δημοσιεύσεις των G. Miles⁵⁵

53. Η πρόταση του Millet (*Sculptures byzantines de Démetrias*, σ. 212, σημ. 4) ότι η πλάκα με την αετωματική επίστεψη θα μπορούσε να ήταν η πλάγια πλευρά της σαρκοφάγου του Νικολάου Μαλιασηνού, δεν είναι δυνατό να γίνει δεκτή, γιατί εξαιτίας του σχήματός της δε συνδυάζεται με το επίπεδο κάλυμμα της σαρκοφάγου του Νείλου Μαλιασηνού, άλλοτε Νικολάου και συζύγου της Μαλιασηνής, που είναι εντοιχισμένο στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μακρινίτσας· βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 47.

54. Παζαράς, Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής, σ. 360, πίν. 58 και 6α-β.

55. Miles, *Byzantium and the Arabs*, σ. 26, εικ. 53.

και Α. Grabar⁵⁶. Και οι δύο πλάκες έχουν όμοια θέματα με τις προτεινόμενες ως μακριές πλευρές της σαρκοφάγου της Μαλιασηνής, δηλαδή γρύπες και αετούς σε κύκλο, σταυρό κάτω από τόξο και πλαίσιο από ανθισμένα κουφικά. Οι δύο αυτές πλάκες δε συνανήκουν με τις προτεινόμενες ως μακριές πλευρές της σαρκοφάγου της Έννας Μαλιασηνής, ούτε συμπίπτουν οι διαστάσεις τους με αυτές της βεβαιωμένης κύριας όψης της. Συνεπώς προέρχονται από μια δεύτερη συναρμοσμένη σαρκοφάγο, σημαντικού οπωσδήποτε προσώπου —όπως δείχνει το αποσπασματικά σωζόμενο επίγραμμά της⁵⁷— που δίνει όμως την εντύπωση ότι μιμείται ένα καλό πρότυπο, που δε θα είναι άλλο από τη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής.

Η αρχική θέση της δεύτερης σαρκοφάγου δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί. Η σαρκοφάγος όμως της Έννας Μαλιασηνής κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν τοποθετημένη στη γυναικεία μονή της Νέας Πέτρας στην Πορταριά, την οποία ίδρυσε η Έννα με το σύζυγό της⁵⁸, όπου πιθανώς αποσύρθηκε όταν ασπάστηκε το μοναχικό σχήμα⁵⁹ και εκεί ίσως θάφτηκε.

III. ΨΕΥΔΟΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΣΕ ΑΡΚΟΣΟΛΙΑ Ή ΣΕ ΑΜΕΣΗ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΑΠΟ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Στην κατηγορία αυτή ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία του υλικού που έχουμε στη διάθεσή μας. Πρόκειται για κτιστές λάρνακες που διαμορφώνονται μέσα σε αρκοσόλια, τα οποία ανοίγονται στο πάχος των τοίχων κτιρίων και συγκεκριμένα εκκλησιών. Μερικές φορές μάλιστα το αρκοσόλιο εξέρχεται από τον εξωτερικό τοίχο του ναού σαν ορθογώνιο κτίσμα, όπως στην περίπτωση του τάφου του πρωτοσπαθάρη Χριστόφορου, κτήτορα της Παναγίας Χαλκέων Θεσσαλονίκης⁶⁰. Την πρόσοψη των αρκοσολίων φράζει μια μαρμαρίνη πλάκα, η ψευδοσαρκοφάγος. Το μήκος των ψευδοσαρκοφάγων κυμαίνεται από 1,30-2,38, το ύψος τους από 0,45-1,05 και το πάχος τους από 0,03-0,15 μ. Χαρακτηριστικό είναι το κατά κανόνα χαμηλό τους ύψος και το μεγάλο μήκος τους, που τις διαφοροποιεί ουσιαστικά από ανάλογα αρχιτεκτονικά γλυπτά και κυρίως από τα θωράκια.

Η μορφή του τάφου, όπου οι τρεις πλευρές είναι κτιστές και η πρόσοψη κλείνει με μια πλάκα, είναι γνωστή τουλάχιστον από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όπως δείχνουν οι δύο ανάγλυφες ψευδοσαρκοφάγοι που αποκαλύφθηκαν κατά χώραν στη νεκρόπολη της συνοικίας Tasgasar της Κωνσταντινουπόλεως και χρονολογούνται με βάση τον ανάγλυφο διάκοσμό τους στο β' μισό του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι.⁶¹.

Οι ψευδοσαρκοφάγοι κατά πάσα πιθανότητα αποτελούν σύμπτυξη των εθνικών ταφικών μνημείων των αυτοκρατορικών χρόνων, όπου μονόλιθες σαρκοφάγοι τοποθετούνταν κάτω από ανεξάρτητες κτιστές καμάρες ή κάτω από καμάρες μέσα σε τοίχους, όπως μαρτυρούν τα

56. Grabar, *Sculptures II*, πίν. CXXXI, a.

57. Για το επίγραμμα, βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 46Α.

58. Γιαννόπουλος, Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινά μοναί, σ. 223 κ.ε.

59. Ό.π., σ. 224.

60. Βλ. Δ. Ε. Ευαγγελίδης, Η Παναγία των Χαλκέων, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 18, εικ. 1-2.

61. N. Firatli, Deux nouveaux reliefs funéraires d'Istanbul et les reliefs similaires, CA XI (1960), σ. 73 κ.ε., εικ. 2-5, όπου περιγράφονται οι συνθήκες ανεύρεσης των ψευδοσαρκοφάγων, η μορφή των ταφικών μνημείων που κοσμούσαν, καθώς και μια σειρά από παρόμοια ανάγλυφα, που βρίσκονται στο Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. επίσης συμπληρωματικά ο ίδιος, Encore une façade de faux sarcophage en calcaire, CA XVI (1966), σ. 1 κ.ε.

μνημεία και οι επιτύμβιες επιγραφές αυτής της εποχής από τη Μικρά Ασία⁶², συνήθεια που συνεχίστηκε και στα χριστιανικά νεκροταφεία στην παλαιοχριστιανική περίοδο⁶³.

Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο έχουμε παραδείγματα ψευδοσαρκοφάγων και έξω από την Ελλάδα, όπως είναι η ψευδοσαρκοφάγος στο Split, που αποδίδεται στον επίσκοπο Ιωάννη Γ' (10ος αι.) ή Ιωάννη Δ' (11ος αι.)⁶⁴, μια αποσπασματικά σωζόμενη πλάκα στο Μουσείο της Αττάλειας⁶⁵, μια ψευδοσαρκοφάγος στο Μουσείο του Βαγί που χρησιμοποιήθηκε το 1075 για τον τάφο κάποιου αξιωματούχου Βασιλείου⁶⁶, μια χαμένη σήμερα πλάκα που έκλεινε άλλοτε την πρόσοψη ενός αρκοσολίου στο ναό της Κοιμήσεως στη Νίκαια και θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 11ο αι.⁶⁷ και μια ψευδοσαρκοφάγος που ξαναχρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια πλάκα σ' έναν τάφο στο δάπεδο της κόγχης, στο ταφικό παρεκκλήσιο στη νότια πλευρά της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη⁶⁸. Ακόμη ψευδοσαρκοφάγοι θα μπορούσαν να είναι και δύο πλάκες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, αριθ. 1598⁶⁹ και 2251⁷⁰, αν κρίνει κανείς από το στενόμακρο σχήμα και τα διακοσμητικά τους θέματα.

Οι ψευδοσαρκοφάγοι που απαντούν στην Ελλάδα μπορούν, με βάση τον τρόπο που συνδέονται με τους τοίχους του αρκοσολίου, να κατανεμηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

Ψευδοσαρκοφάγοι με εφαπτόμενες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου

Πρότυπο αυτής της ομάδας, αλλά και γενικότερα πολύτιμο χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας ολοκληρωμένης ταφικής διάταξης ψευδοσαρκοφάγου σε αρκοσόλιο, αποτελεί η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 54. Αυτή βρίσκεται κατά χώραν στο νότιο παρεκκλήσιο της Μονής Ζωοδόχου Πηγής κοντά στο χωριό Δερβενοσάλεσι (Κιθαιρώνας) και σε αυτή πιθανώς είχε ταφεί ο κτήτορας της μονής⁷¹ (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 43).

Οι δύο κατακόρυφες παρυφές της πρόσοψης είναι λείες και δεν εισχωρούν στους πλά-

62. Π.χ. *Ἡ σορός (σαρκοφάγος) καὶ ἡ περὶ αὐτὴν καμὰρα καὶ ὁ παρακείμενος βωμὸς καὶ ἡ παρεστῶσα στήλη...*, σε επιτύμβια επιγραφή από τις Τράλλεις της Μικράς Ασίας, ἡ *Μάρκος Μηνοφάνους Λαγίδας ἡγόρασεν παρὰ Κλ(αυδίου) φιλουμένου τὴν ἐν τῷ τοίχῳ καμάραν καὶ τὴν ἐν αὐτῷ πυλαεῖδα*, σε επιγραφή από τα Θυάτεια της Μικράς Ασίας. Βλ. Kubinska, *Monuments funéraires*, σ. 94 και 95 αντίστοιχα και πίν. XVII, όπου απεικονίζεται μονόλιθη σαρκοφάγος κάτω από καμάρα στην Τερμησό.

63. Ο όρος «καμάρα» απαντά και σε επιγραφές των παλαιοχριστιανικών χρόνων για τη δήλωση του καμαροσκέπαστου τάφου, όπως και το σπανιότερο όνομα «ψαλλίς»· βλ. Πάλλας, *Σαλαμινικά*, σ. 171, σημ. 7 και 8, όπου και παραπομπές σε επιγραφές. Για σαρκοφάγους που τοποθετούνταν κάτω από αψιδωτές κόγχες σε χριστιανικά κοιμητήρια, βλ. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, εν Αθήναις 1942, σ. 64, εικ. 35.

64. Gunjača, *Splitski sarkofag*, σ. 205 κ.ε., εικ. 1.

65. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophag*, σ. 163 κ.ε., εικ. 2, πίν. 7a.

66. Belting, *Byzantine Art in Southern Italy*, σ. 23, εικ. 31.

67. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophag*, σ. 175 κ.ε., όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

68. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, σ. 264 κ.ε., εικ. 88-89.

69. Bréhier, *Sculpture*, σ. 60 κ.ε., πίν. IX, εικ. 2 και G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines II*, Constantinople 1914, σ. 528 κ.ε., αριθ. 731.

70. Mendel, *ό.π.*, σ. 527, αριθ. 730.

71. Βλ. Ορλάνδος, *Μονή Ζωοδόχου Πηγής*, σ. 172-173, εικ. 2Γ και 16. Αντίθετα, ο Ch. Bouras (*Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 32) πιστεύει ότι ως τάφοι των ιδρυτών ή των ευεργετών του ναού θα χρησίμευσαν τα δύο αρκοσόλια στην πρόσοψη του νάρθηκα, από τα οποία σήμερα λείπουν οι μαρμάρινες προσόψεις (ψευδοσαρκοφάγοι).

γιους τοίχους, αλλά απλώς εφάπτονται σε αυτούς. Ο ελάχιστος αρμός που απομένει, κατά πάσα πιθανότητα, έκλινει με ασβεστοκονίαμα. Τα ίδια ισχύουν και για τα τρία αρκοσόλια στο βόρειο άκρο του ερειπωμένου σήμερα νάρθηκα της Μονής Αγίων Πάντων ή Ομολογητών στην Αθήνα⁷². Στο δυτικό μάλιστα είναι τοποθετημένη ανάστροφα σε δεύτερη χρήση και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 59⁷³ (Π ι ν. 48).

Στην ομάδα αυτή γενικά θα μπορούσαν να καταταγούν με βάση το γεγονός ότι οι κατακόρυφες παρειές τους είναι τελείως λείες και οι ψευδοσαρκοφάγοι αριθ. 2, 7, 8-9, 12, 15, 17, 24-28, 30-32, 34-35, 40-44, 48-49, 54, 59-61, 63, 67, 69-71, 74, 76 και 92. Σε μια περίπτωση αυτής της ομάδας, την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 27₁₋₂ από τη Θεσσαλονίκη (Π ι ν. 20), το πάχος είναι σχετικά μικρό (0,06 μ.) και η βάση είναι λεπτότερη και λοξότμητη, πράγμα που δείχνει ότι θα στερεωνόταν σε κάποιο αντίστοιχο αυλάκι στο δάπεδο ή σε μαρμάρινη βάση για μεγαλύτερη σταθερότητα (Σ χ έ δ. 17γ).

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 28, πάλι από τη Θεσσαλονίκη⁷⁴ (Π ι ν. 21), θεωρήθηκε ως επένδυση κτιστής σαρκοφάγου⁷⁵. Χωρίς να είναι δυνατό να αποκλειστεί εντελώς αυτό το ενδεχόμενο, πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι τέτοια μνημεία δε σώθηκαν κατά χώραν, αντίθετα μάλιστα, όλα τα γνωστά μέχρι σήμερα αρκοσόλια δείχνουν ότι η πρόσοψη φραζόταν από μια μαρμάρινη πλάκα, με εξαίρεση τις σαρκοφάγους των «κτητόρων» στο ναό του Αγίου Φανουρίου στη Ρόδο, αριθ. 72 και 73 (Π ι ν. 57-58), που την πρόσοψή τους αποτελεί κτιστό τοιχίο και πάλι όμως χωρίς μαρμάρινη επένδυση.

Η άποψη του Α. Ξυγγόπουλου⁷⁶, ότι στους βυζαντινούς χρόνους και μάλιστα κατά την περίοδο των Παλαιολόγων οι σαρκοφάγοι αποτελούνταν από μαρμάρινες πλάκες που επένδυαν τους κτιστούς τάφους που ανοίγονταν στο πάχος των αρκοσολίων, δεν είναι δυνατό να γενικευθεί. Μπορεί αυτό να ισχύει για τους εσωτερικούς τοίχους του αρκοσολίου και πάλι για ορισμένες μόνον περιπτώσεις, όχι όμως και για την πρόσοψη, που όπως αναφέραμε πιο πάνω, από τα γνωστά παραδείγματα φαίνεται ότι ήταν ελεύθερη και μόνον ως σπάνια εξαίρεση θα μπορούσε να δεχθεί κανείς ότι επένδυε κτιστό τοίχο.

Μια παραλλαγή των ψευδοσαρκοφάγων αυτής της ομάδας είναι να εφαρμόζει η ψευδοσαρκοφάγος όχι απευθείας στην εσωτερική πλευρά των κατακόρυφων τοίχων του αρκοσολίου, αλλά σε δύο ειδικά διαμορφωμένες εγκοπές δεξιά και αριστερά στις προσόψεις των παραστάδων, ίσες με το πάχος της πλάκας. Βεβαιωμένα παραδείγματα αυτής της μορφής αποτελούν το αρκοσόλιο στη βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα του καθολικού της Μονής του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα (Σ χ έ δ. 10· Π ι ν. 44α), αν και λείπει η ψευδοσαρκοφάγος, και ο λεγόμενος τάφος των κτητόρων, αριθ. 19, στο αρκοσόλιο που βρίσκεται στο νότιο τοίχο του μεσονυκτικού στο καθολικό της Μονής Βατοπεδίου Αγίου Όρους⁷⁷ (Σ χ έ δ. 11·

72. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, σ. 129, εικ. 162-163.

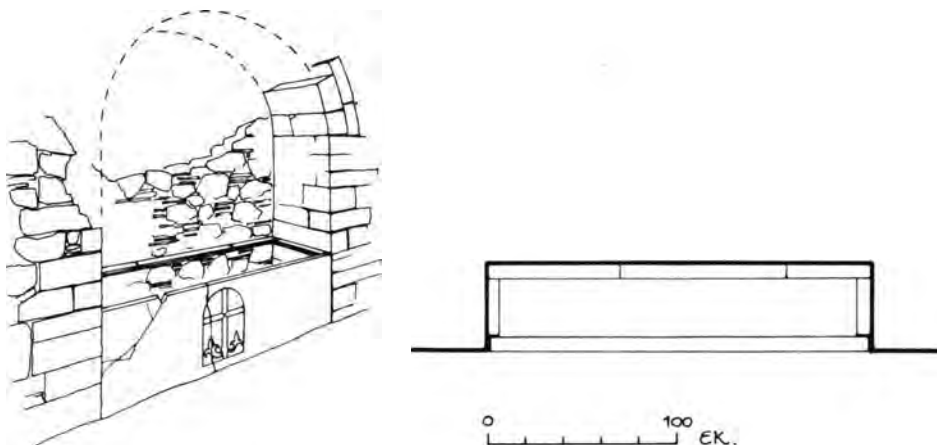
73. Ο Ξυγγόπουλος (Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι, σ. 367) θεωρεί την πλάκα κατά χώραν. Αυτό δεν είναι δυνατό να συμβαίνει, γιατί η βάση του μεσαίου σταυρού είναι προς τα επάνω, εκτός και αν την εποχή που είδε την πλάκα ο Ξυγγόπουλος ήταν διαφορετικά τοποθετημένη.

74. Η πλάκα είναι σε δύο τεμάχια, από τα οποία το ένα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας και το άλλο στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης· βλ. Θ. Παζαράς, Συμπλήρωσις αναγλύφου πλακός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, ΑΑΑ VII (1974), σ. 360 κ.ε., εικ. 1-3. Ο ίδιος, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 64, αριθ. 30, πίν. XVII.

75. Καμπούρη-Βαμβούκου, Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου, σ. 91.

76. Ξυγγόπουλος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι, σ. 357, σημ. 3.

77. Την ίδια παραλλαγή πρέπει ν' ακολουθεί και η ψευδοσαρκοφάγος που βρίσκεται κατά χώραν κάτω από ένα αρκοσόλιο του βαπτιστηρίου της Albenga στη Βόρεια Ιταλία, του 9ου αι. Βλ. D. Fossard, Le tombeau carolingien de

Σχέδ. 9. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 54 σε αρκοσόλιο, κατά χώραν. α) Προοπτικό σκαρίφημα του συνόλου. β) Κάτοψη του συνόλου.

Πί ν. 15α). Στην ίδια παραλλαγή μπορούμε να εντάξουμε ακόμη με μεγάλη πιθανότητα και την πλάκα αριθ. 7 από τη Βέροια (Πί ν. 6α), της οποίας οι κατακόρυφες παρυφές έχουν μια εγκοπή (δόντι) στην πίσω όψη για να εφαρμόζει σε αντίστοιχες εσοχές των τοίχων (Σχ έ δ. 12).

Μια δεύτερη παραλλαγή αυτής της ομάδας των ψευδοσαρκοφάγων μας παρέχει η πλάκα αριθ. 20, που βρίσκεται σήμερα στην αυλή της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους (Πί ν. 15β) και η οποία, κατά την παράδοση, προέρχεται από τον τάφο των κτητόρων της μονής, Αλεξίου και Ιωάννη.

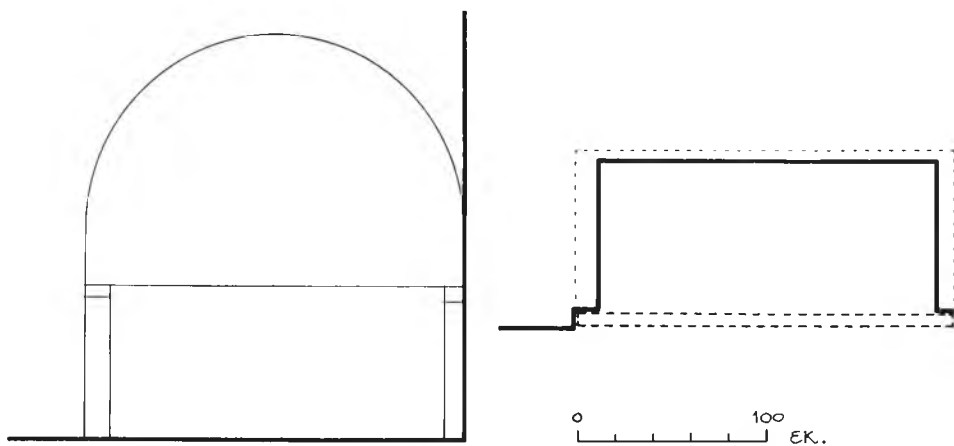
Σύμφωνα με πληροφορία των G. Millet, J. Pargoire και L. Petit, ο Πορφύριος Ουσπένσκυ είδε στο νότιο τοίχο της λιτής του καθολικού μαρμάρινο τάφο κάτω από αρκοσόλιο, που περιείχε τα λείψανα των κτητόρων⁷⁸. Αν πρόκειται γι' αυτή τη συγκεκριμένη σαρκοφάγο δε διευκρινίζεται. Πάντως σήμερα βλέπει κανείς ένα κενοτάφιο στη βόρεια πλευρά της λιτής, που τοποθετήθηκε εκεί μετά την ανακαίνιση του καθολικού το 1847 και θεωρείται ως τάφος των κτητόρων⁷⁹. Σε αυτό τον τάφο, που είναι μια μονόλιθη λάρνακα χωρίς διάκοσμο, δε χρησιμοποιήθηκε η μαρμάρινη πλάκα που εξετάζουμε⁸⁰.

Saint Pons à Cimiez (Alpes-Maritimes), CA XV (1965), σ. 7 κ.ε., εικ. 14. Ακόμη, με τον ίδιο τρόπο εφάρμοζαν και οι χαμένες σήμερα ψευδοσαρκοφάγοι στα αρκοσόλια Β και Δ στο νότιο παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας· βλ. Underwood, Kariye Djami, I, σ. 272 και 3, εικ. 10, 12, πίν. 533b (τάφος Β) και 537 (τάφος Δ). Επίσης στην ίδια παραλλαγή θα πρέπει να ανήκει και η ψευδοσαρκοφάγος που αποδίδεται στον επίσκοπο του Split Ιωάννη Γ' (10ος αι.) ή Ιωάννη Δ' (11ος αι.), αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι η εσοχή στα χείλη για τη συγκράτηση του καλύμματος δε φτάνει ως τις παρυφές των κατακόρυφων πλευρών· βλ. απεικόνιση Gunjača, Splitski sarkofag, σ. 205 κ.ε., εικ. 1.

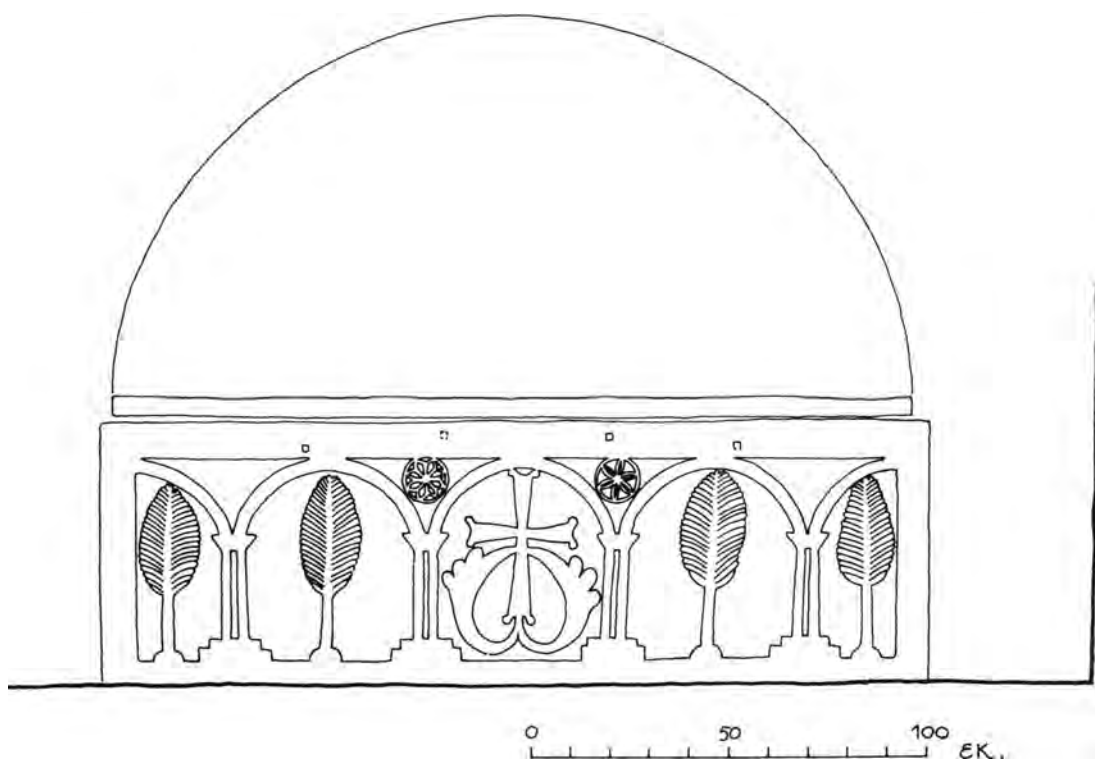
78. Millet - Pargoire - Petit, *Inscriptions de l'Athos*, σ. 50, αριθ. 160.

79. Συμυρνάκης, *Άγιον Όρος*, σ. 531-532.

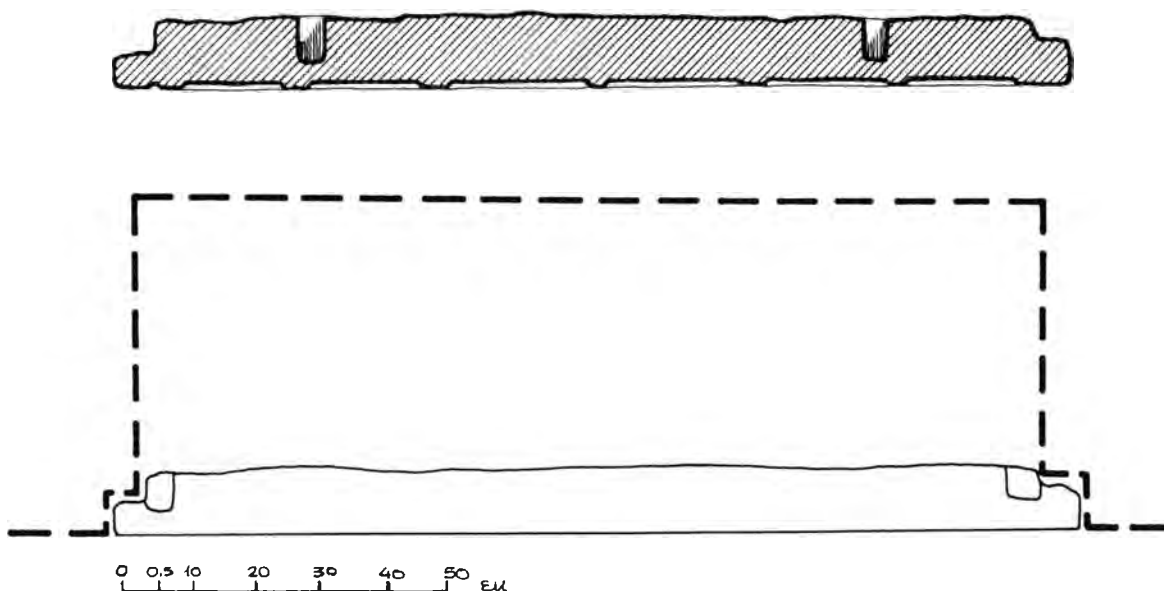
80. Η πλάκα που είναι εντοιχισμένη σήμερα στο κλιμακοστάσιο του πύργου του κωδωνοστασίου στη βορειοδυτική γωνία του καθολικού, με την επιγραφή + Μνήσθητι κύριε τῶν σῶν / δούλων Ἀλεξίου καὶ Ἰωάννου / τῶν κτητόρων καὶ αὐταδέλφων / ἐγένετο ἐν ἔτει 8ῶσα + (= 1363) (βλ. Millet - Pargoire - Petit, *Inscriptions de l'Athos*, σ.

Σχέδ. 10. Αρκοσόλιο ψευδοσαρκοφάγου όπου ανήκει το κάλυμμα αριθ. 55. α) Όψη. β) Κάτοψη.

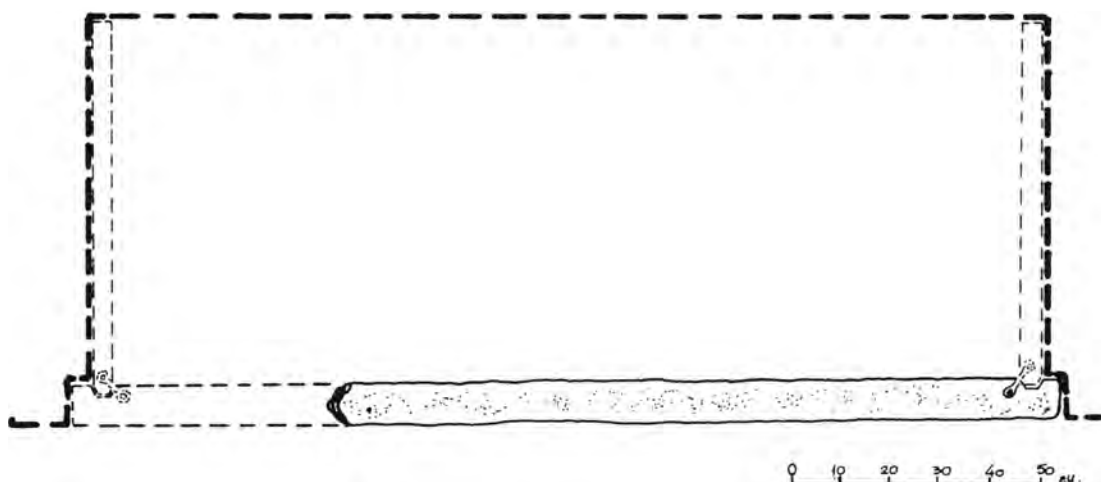
Σχέδ. 11. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 19 σε αρκοσόλιο, κατά χώραν. Όψη.

Σχέδ. 12. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 7. α) Οριζόντια τομή. β) Σχηματική αναπαράσταση του αρκοσολίου. Κάτοψη.

Στο δεξιό ακέραιο άκρο αυτής της πλάκας αριθ. 20, στην πίσω όψη και σε απόσταση 0,07 μ. από την παρυφή, παρατηρείται κατακόρυφη εγκοπή, πλ. 0,05 και βάθ. 0,03 μ., που θα μπορούσε να χρησιμεύει για τη στερέωση ενός όρθια τοποθετημένου μαρμαρίνου μέλους που θα εφαπτόταν στην εσωτερική παρειά του αρκοσολίου (Σ χ έ δ. 13). Η συγκράτηση των δύο κάθετων πλευρών γινόταν μ' ένα σύνδεσμο, όπως δείχνει ο μολυβδοχοημένος τόρμος και το λοξό αυλάκι στο χείλος της σωζόμενης πρόσοψης. Οι άκρες της πλάκας που προεξέχουν, εφάρμοζαν σε δόντι που θα σχηματιζόταν στα μέτωπα των τοίχων του αρκοσολίου (Σ χ έ δ. 13), όπως και στην προηγούμενη παραλλαγή αυτής της ομάδας, που αντιπροσωπεύουν οι ψευδοσαρκοφάγοι αριθ. 19 και 55.

49, αριθ. 158 και Σμυρνάκης, 'Άγιον Όρος, σ. 531), λόγω διαστάσεων δεν μπορεί να συνδυαστεί με την πρόσοψη της σαρκοφάγου αριθ. 20, αλλά ούτε και με το υποτιθέμενο ταφικό μνημείο των κτητόρων, όπως φαίνεται να πιστεύει ο Σμυρνάκης ('Άγιον Όρος, σ. 531-532) γιατί η επιγραφή δεν είναι επιτύμβια, αλλά κτητορική και πρέπει να αφορά την ανέγερση κάποιου κτιρίου από τους αδελφούς Αλέξιο Στρατηγόπουλο και Ιωάννη Πριμικήριο, τους ιδρυτές της Μονής Παντοκράτορος. Σχετικό με την ίδρυση της μονής είναι και απόσπασμα από τη διαθήκη του Ιωάννη Πριμικήριου, που υπέγραψε και ο Πρώτος του Αγίου Όρους Δωρόθεος το έτος 1384, όπου αναφέρεται: 'Επειδή τοίνυν πρό χρόνων πολλών, έτι περιόντος του μακαριωτάτου μου εκείνου αὐταδέλφου περιφανεστάτου μεγάλου στρατοπεδάρχου, μονήν ἀμφότεροι τῷ παντοκράτορι Χριστῷ κατὰ τὸ περιφανέστατον καὶ λαμπρότατον ἅγιον ὄρος τὸν Ἄθω ἐκ βάθρων αὐτῶν ἀνηγείραμεν, ἐκείνου τε ἐφ' ἐξῆς τὸ ζῆν ἐκμετρήσαντος μόνος αὐτὸς περιλειφθεὶς τὸ λειπόμενόν τε τῆς τελείας ἀνεπλήρωσα ἀνακτίσεως.... L. Petit, Actes du Pantokrator, Actes de l'Athos II, Amsterdam 1964, αριθ. εγγρ. VI, στίχ. 25-30. Πρβλ. και Σμυρνάκης, 'Άγιον Όρος, σ. 530. Για τους κτήτορες της Μονής Παντοκράτορος, βλ. και παρακάτω σημ. 622.

Σχέδ. 13. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 20. Σχηματική αναπαράσταση του αρκοσολίου. Κάτοψη.

Ψευδοσαρκοφάγοι με εντοιχισμένες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου

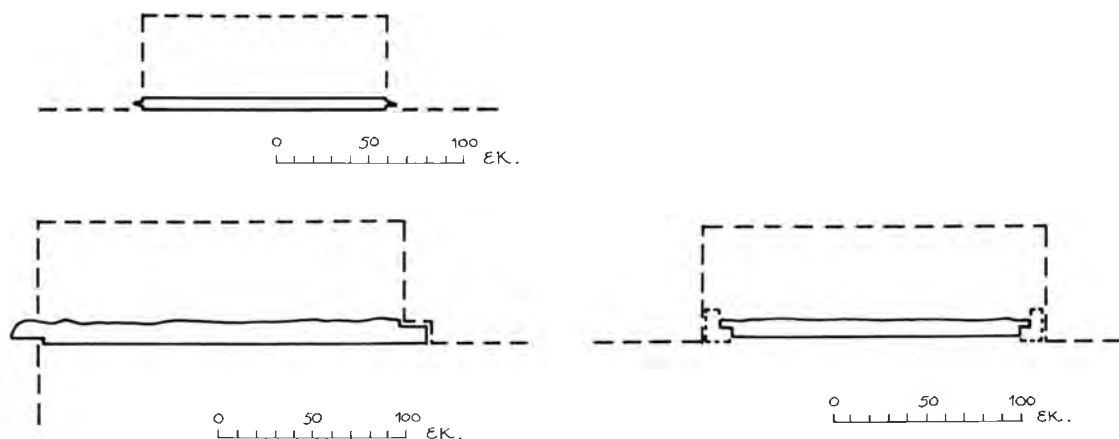
Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει ψευδοσαρκοφάγους που οι στενές πλευρές τους εισχωρούν στους τοίχους του αρκοσολίου.

Στην ομάδα αυτή κατατάσσονται η πλάκα αριθ. 4 στο Μπεζεστένι Σερρών (Π ί ν. 4) και η πλάκα αριθ. 23 στη Ροτόντα Θεσσαλονίκης (Π ί ν. 17α). Καμιά από τις δύο αυτές πλάκες δε σώθηκε κατά χώραν, το γεγονός όμως ότι ο παρυφές των κατακόρυφων πλευρών τους είναι λεπτότερες και αδρά κατεργασμένες δεν μπορεί να εξηγηθεί διαφορετικά, παρά μόνον αν αυτές εντοιχίζονταν στις παρειές των τοίχων του αρκοσολίου⁸¹ (Σ χ έ δ. 14α). Την πλάκα αριθ. 4 από τις Σέρρες ο Γ. Λαμπάκης τη χαρακτήρισε ως αρχιτεκτονικό κόσμημα, εννοώντας προφανώς θωράκιο⁸². Μια τέτοια άποψη, όμως, νομίζουμε ότι πρέπει ν' αποκλειστεί, γιατί το ύψος της πλάκας είναι μόλις 0,50 μ., πράγμα ασυμβίβαστο με τις διαστάσεις ενός θωρακίου.

Μια παραλλαγή του τύπου των ψευδοσαρκοφάγων που εξετάζουμε μας δίνει η ενεπίγραφη πλάκα αριθ. 62 του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, όπου το ακατέργαστο τμήμα βρίσκεται αριστερά στην πρόσοψη και δεξιά στην πίσω όψη (Π ί ν. 51α). Αυτό σημαίνει, κατά την άποψή μας, ότι το αρκοσόλιο ήταν κατασκευασμένο στην εσωτερική γωνία δύο

81. Η ίδια ερμηνεία έχει δοθεί και για την πρόσοψη της σαρκοφάγου που χρησιμοποιήθηκε για δεύτερη φορά ως κάλυμμα τάφου στο δάπεδο της αψίδας, στο ταφικό παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, όπου πάλι η ακέραια σωζόμενη στενή παρυφή της είναι ακανόνιστη και χτυπημένη, Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, σ. 265, εικ. 89. Πρβλ. και παραπάνω σημ. 68.

82. Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις*, ΔΧΑΕ Ε' (1905), σ. 52, εικ. 3.

Σχέδ. 14. Σχηματικές αναπαραστάσεις αρκοσολίων (κατόψεις) των ψευδοσαρκοφάγων: α) αριθ. 4, β) αριθ. 62, γ) αριθ. 29.

τοιχών, οπότε η αριστερή πλευρά της πρόσοψης εισχωρούσε στον έναν τοίχο, ενώ η δεξιά εφαρμόζε σε μια αντίστοιχη εσοχή στο μέτωπο του άλλου τοίχου (Σ χ έ δ. 14β).

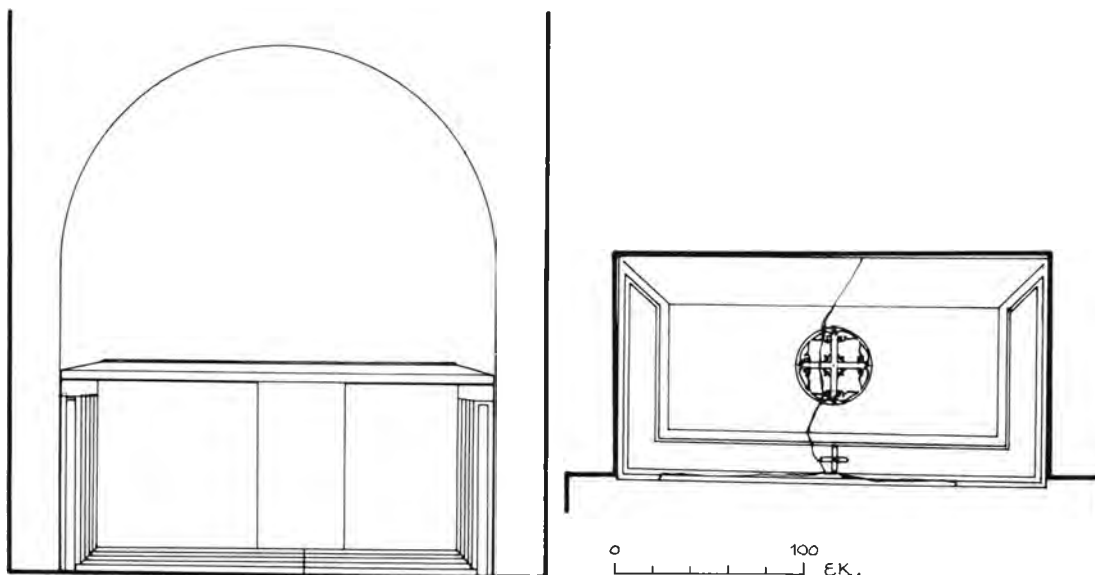
Μια άλλη ιδιομορφία παρουσιάζει η πλάκα αριθ. 29 από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, σήμερα στη Ροτόντα, η οποία έχει λεπτότερες τις κατακόρυφες παρυφές της, με τέλεια επεξεργασμένες τις επιφάνειες που θα έβλεπαν προς τους τοίχους (Π ί ν. 22α). Για την ψευδοσαρκοφάγο αυτή πιστεύουμε ότι δε θα εντοιχιζόταν απευθείας στους τοίχους, αλλά θα προσαρμοζόταν σε ακραίους μαρμαρίνους κιονίσκους, οπότε ήταν απαραίτητο να είναι καλοδοιλεμένες οι κατακόρυφες παρειές της για την απόλυτη εφαρμογή τους με τους κιονίσκους (Σ χ έ δ. 14γ).

Με επιφύλαξη θα μπορούσαν ακόμη να ενταχθούν στην ομάδα αυτή οι δύο σαρκοφάγοι αριθ. 72 και 73, οι λεγόμενες των κτητόρων, στο ναό του Αγίου Φανουρίου στη Ρόδο (Π ί ν. 57-58), όπου η πρόσοψη δεν αποτελείται από μια μαρμαρίνη πλάκα, αλλά από έναν κτιστό τοίχο, όπως ήδη αναφέραμε, που ενδεχομένως συνδέεται με τις παρειές των αρκοσολίων.

Ψευδοσαρκοφάγοι σε σύνθετα ταφικά μνημεία

Στην ομάδα αυτή εξετάζονται δύο ταφικά μνημεία, ο τάφος του Οσίου Μελετίου, αριθ. 56, και της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, αριθ. 50, όπου η ψευδοσαρκοφάγος κάτω από το αρκοσόλιο συνδυάζεται με μια υπόγεια κατασκευή, που αποτελούσε και τον κυρίως τάφο.

Ο τάφος του Οσίου Μελετίου, του ιδρυτή της ομώνυμης μονής στον Κιθαιρώνα, είναι κατασκευασμένος στο βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα του καθολικού, κάτω από αρκοσόλιο (Σ χ έ δ. 15-16· Π ί ν. 45-46α). Πρόκειται για ιδιόμορφο ταφικό σύμπλεγμα που αποτελείται από μια κτιστή υπόγεια λάρνακα και μια υπέργεια σαρκοφάγο (Σ χ έ δ. 16). Η υπέργεια σαρκοφάγος διαμορφώνεται στις τρεις πλευρές της από τους τοίχους του αρκοσολίου και φράζεται με μαρμαρίνη πρόσοψη, που αφήνει ένα ορθογώνιο άνοιγμα στο μέσο και περιβάλλεται στις δύο στενές πλευρές και στη βάση από μαρμαρίνο πλαίσιο με επάλληλα κυμάτια

Σχέδ. 15. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 56 σε σύνθετο ταφικό μνημείο, κατά χώραν. α) Όψη. β) Άνοψη του καλύμματος.

(Σ χ έ δ. 15α· Π ί ν. 45). Η λάρνακα σκεπάζεται με κολουροπυραμιδοειδές κάλυμμα, με μορφή ανεστραμμένης ρηχής σκάφης (Σ χ έ δ. 15β· Π ί ν. 45α)⁸³.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, στην περίπτωση του τάφου του Οσίου Μελετίου πρόκειται για επιβίωση στη βυζαντινή εποχή της διμερούς ταφικής διάταξης, που αποτελείται από την υπερκείμενη σορό και την υποκείμενη εισώστη ή χαμοσόριον⁸⁴.

Έχει διατυπωθεί η άποψη⁸⁵ ότι το σκήνος του οσίου⁸⁶ θα ήταν τοποθετημένο στην κάτω

83. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 82-83, εικ. 29.

84. Πάλλας, Σαλαμινιακά, σ. 171 και 172, όπου γίνεται μνεία επιγραφών που αναφέρονται σε σύνθετους τάφους. Βλ. και Kubinska, Monuments funéraires, σ. 104 κ.ε., όπου παρατίθενται άφθονα παραδείγματα επιγραφών από τη Μικρά Ασία, των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, σχετικά με το συνδυασμό σορού (σαρκοφάγου) και εισώστης, π.χ. στην Αφροδισιάδα της Καρίας: *Ἡ σορός καὶ ἡ ὑποκείμενὴ αὐτῇ εἰσώστη - εἰσὶν Μάρκου Αὐρηλίου...*, σε κάλυμμα μιας σαρκοφάγου.

85. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 83.

86. Στο βίο του οσίου Μελετίου αναφέρεται ότι από το λείψανο του αγίου εκπορεύονται θαυματουργές ιάσεις: *... τὸ δὲ τίμιον αὐτοῦ λείψανον ὁ τῶν Ἀσωμάτων ἔχει νεῶς, οἷόν τι κειμήλιον ἱερὸν καὶ θεῖον ἀνάθημα, τεθησαυρισμένον μὲν ὑπὸ γῆν, πάντα δὲ τὸν περίγειον κόσμον κατευοδιάζον ταῖς μυριπνόοις χάρισι τῶν ἰάσεων...*, Νικολάου επισκόπου Μεθώνης, Βίος του Οσίου Πατρός ημών Μελετίου του εν τῷ ὅρει της Μυυπόλεως ασκήσαντος, έκδ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ο Όσιος Μελέτιος «ο νέος», εν Αθήναις 1968, σ. 70.

λάρνακα και ορατό από το ορθογώνιο άνοιγμα στο μέσο της πρόσοψης. Το πρόβλημα όμως που ανακύπτει είναι κατά πόσο η σημερινή κατάσταση του μνημείου είναι η αρχική. Έχουμε αρκετές ενδείξεις που πείθουν ότι ο τάφος έχει δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Καταρχήν λείπει το μαρμάρινο πλαίσιο από την επάνω οριζόντια πλευρά της πρόσοψης και ύστερα το κάλυμμα είναι σπασμένο, συμπληρωμένο με τσιμέντο και παράγωνα τοποθετημένο. Ακόμη, η πλακόστρωση του δαπέδου μπροστά από τον τάφο φαίνεται ότι έχει ανακατασκευαστεί. Ανάμεσα στις άλλες πλάκες χρησιμοποιήθηκε και ένα θραύσμα από βυσσινί μάρμαρο, όμοιο με αυτό του τάφου, που διατηρεί τμήμα ανάγλυφου φυλλοφόρου σταυρού σε κύκλο, όπως και το κάλυμμα του τάφου.

Όλα αυτά βέβαια θα μπορούσαν να δικαιολογηθούν με μια ενδεχόμενη διάνοιξη του τάφου για την ανακομιδή των λειψάνων του οσίου. Τα ίχνη όμως κτιστής κατασκευής με μορφή μαξιλαριού στη δυτική πλευρά της υπέργειας σαρκοφάγου (Σ χ έ δ. 16β), που έγινε προφανώς για την τοποθέτηση της κεφαλής του νεκρού, γεννούν το ερώτημα αν ο όσιος είχε ταφεί αρχικά στην κάτω λάρνακα ή στην υπέργεια σαρκοφάγο —όχι βέβαια ανοιχτή, όπως είναι σήμερα— ή κάτω από την κρύπτη του νάρθηκα και μεταφέρθηκε αργότερα στο αρκοσόλιο, όπως θεωρεί πιθανό ο Ορλάνδος⁸⁷.

Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας στον ομώνυμο ναό της Άρτας φράζει σήμερα το νότιο από τα τρία ανοίγματα με τα οποία επικοινωνεί ο νάρθηκας με τον κυρίως ναό (Π ί ν. 36γ-δ και 37). Ο ναός θα πρέπει να ανήκει στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, το οποίο ίδρυσε η Θεοδώρα, όπου μόνασε και τάφηκε (μετά το 1270)⁸⁸.

Όπως παρατηρεί ο Ορλάνδος, που εξέτασε διεξοδικά το μνημείο, αυτό βρίσκεται βέβαια στην αρχική του θέση, η μορφή του όμως είναι τελείως παραλλαγμένη, γιατί αποτελεί συνονθύλευμα από μαρμάρινα μέλη με διαφορετική τεχνοτροπία και προορισμό⁸⁹.

Η σημερινή μορφή οφείλεται στη μετασκευή που έγινε το 1873 με την ευκαιρία της ανακομιδής των λειψάνων της αγίας Θεοδώρας. Τότε έγινε και η σύνταξη σχετικού πρωτοκόλλου⁹⁰, στο οποίο αναφέρεται ότι κάτω από τον υπέργειο τάφο υπάρχει άλλος πλινθόκτιστος, ο οποίος, για να ανοιχθεί, χρειάστηκε να διαλυθεί η υπέργεια κατασκευή, όπου είχαν συσσωρευθεί πολλά ανάμεικτα υλικά. Το πρωτόκολλο μάλιστα συμπεραίνει ότι η κατάσταση αυτή του μνημείου αποδεικνύει ότι *βέβηλοι χεῖρες ἐπέφεραν τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου πειραθεῖσαι ν' ἀρπάσωσι τὸ λείψανον...*⁹¹. Συνεπώς η μορφή την οποία είχε ο τάφος ως το 1873 θα ήταν το λιγότερο η δεύτερη, όχι όμως η αρχική.

Μετά την ανακομιδή του 1873 ο τάφος ανασυγκροτήθηκε από κάποιον αρτινό μαῖστορα, ο οποίος συμπεριέλαβε και τα *ἀνάμικτα ὑλικά* που μνημονεύει το πρωτόκολλο και έτσι η σημερινή μορφή του τάφου είναι η τρίτη κατά σειρά⁹².

Από τα διάφορα μέλη που απαρτίζουν σήμερα το μνημείο, κιονίσκους, πλαίσια, επιστύλια και ανάγλυφες πλάκες, στον αρχικό τάφο θα μπορούσαν να αποδοθούν μόνον η ορθογώ-

87. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 39.

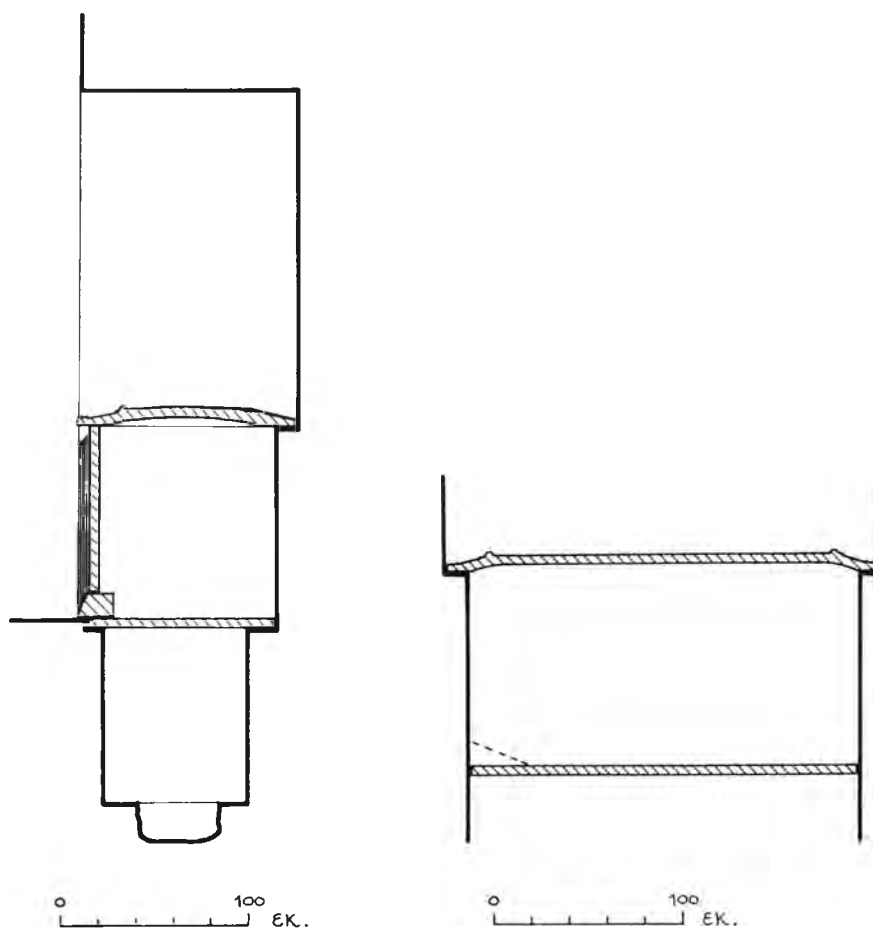
88. Για την ίδρυση της Μονής του Αγίου Γεωργίου στην Άρτα από τη Θεοδώρα, βλ. Ιώβ μοναχός, Βίος της βασιλίσσης Αγίας Θεοδώρας, PG 127, στήλη 908. Βλ. επίσης σχετικά και Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 105. Πρβλ. και Nicol, Despotate of Epiros, σ. 201.

89. Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 105 κ.ε.

90. Ό.π., σ. 106 κ.ε.

91. Ό.π., σ. 107.

92. Ό.π., σ. 107.

Σχέδ. 16. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 56 σε σύνθετο ταφικό μνημείο, κατά χώραν. α) Τομή κατά πλάτος του συνόλου. β) Τομή κατά μήκος του υπέργειου τμήματος.

νια πλάκα όπου παριστάνεται η αγία Θεοδώρα με το γιο της Νικηφόρο ανάμεσα σε δύο σεβίζοντες αγγέλους (Π ί ν. 37) και μια πεντάπλευρη πλάκα με δίλοβο άνοιγμα κάτω και αετωματική απόληξη επάνω (Π ί ν. 36γ-δ). Κατά τη γνώμη του Ορλάνδου, η οποία και σε μας φαίνεται σωστή, το μόνο βέβαιο στοιχείο της σαρκοφάγου της Αγίας Θεοδώρας πρέπει να θεωρηθεί η κύρια όψη της. Γιατί η πεντάπλευρη πλάκα με την αετωματική επίστεψη και το δίλοβο άνοιγμα, αν και θα μπορούσε να είναι στενή πλευρά σαρκοφάγου με σαμαρωτό κάλυμμα, δεν έχει σχέση με την πρόσοψη, αφού η τεχνική και τα θέματά της είναι πολύ διαφορετικά⁹³.

93. Ό.π., σ. 113-114.

Επειδή η επιμήκης πλάκα έχει μήκος 2,22 μ., όσο και το κούφωμα του νότιου τοξωτού ανοίγματος του νάρθηκα, ο Ορλάνδος συμπεραίνει ότι στο σημείο εκείνο υπήρχε κτιστό αρκοσόλιο, το οποίο προς την πλευρά του κυρίως ναού έκλεινε με τοίχο, ενώ προς την πλευρά του νάρθηκα με αυτή την πλάκα⁹⁴. Αν η άποψη αυτή του Ορλάνδου είναι σωστή —και δεν μπορεί να αντικρουστεί, γιατί δεν υπάρχουν σήμερα πια στοιχεία τέτοια που να βοηθούν για μια πλήρη αποκατάστασή της— τότε και στην περίπτωση αυτή έχουμε μια τυπική μορφή τάφου κτήτορα σε αρκοσόλιο, σε διάταξη ανάλογη με αυτή του Οσίου Μελετίου, δηλαδή επάνω κενή σαρκοφάγο (σορό) και κάτω κτιστή εισώστη ή υποσόριο.

Ψευδοσαρκοφάγοι αδιάγνωστου τύπου

Οι πλάκες αριθ. 5, 18, 21, 22, 37, 39, επειδή έχουν σπασμένες και τις δύο κατακόρυφες πλευρές τους, είναι αδύνατο να καθοριστεί σε ποιον τύπο ψευδοσαρκοφάγου ανήκουν.

Η άποψη ότι η πλάκα αριθ. 37 στο Χορτιάτη Θεσσαλονίκης (Π ί ν. 26β) ήταν επενδυτική πλάκα σαρκοφάγου⁹⁵ πρέπει να αποκλειστεί, γιατί πέρα από το γεγονός ότι δε σώθηκαν τέτοια μνημεία, όπως ήδη αναφέραμε, η λειασμένη πίσω πλευρά της πλάκας δεν ενδείκνυται για την πρόσφυση κονιάματος και ακόμη γιατί η λεπτότερη και λοξότμητη βάση της δείχνει ότι ήταν τοποθετημένη σε εγκοπή, προφανώς για να μπορεί να στηριχθεί καλύτερα, πράγμα που δε θα χρειαζόταν, αν αποτελούσε επένδυση σε τοίχο.

Καλύμματα ψευδοσαρκοφάγων

Από τις ψευδοσαρκοφάγους που εξετάσαμε μόνον τέσσερις διατηρούν το κάλυμά τους: η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 19, η λεγόμενη των κτητόρων, στη Μονή Βατοπεδίου (Π ί ν. 15α), το σύνθετο ταφικό μνημείο του Οσίου Μελετίου αριθ. 56 (Σ χ έ δ. 15-16· Π ί ν. 45) και οι δύο σαρκοφάγοι αριθ. 72 και 73, οι λεγόμενες των κτητόρων, στο ναό του Αγίου Φανουρίου στη Ρόδο (Π ί ν. 57-58).

Το κάλυμμα της ψευδοσαρκοφάγου στο Βατοπέδι είναι επίπεδο και συνδέεται με το χείλος της πρόσοψης με παχύ κονίαμα. Δεν αποκλείεται αρχικά να υπήρχαν μεταλλικοί σύνδεσμοι σε σχήμα Π, που ένωναν το κάλυμμα με την πρόσοψη, όπως μας κάνουν να σκεφθούμε οι τέσσερις τετράγωνοι τόρμοι που είναι ανοιγμένοι σε κανονικά διαστήματα στο επάνω οριζόντιο πλαίσιο της πρόσοψης.

Το κάλυμμα στην υπέργεια σαρκοφάγο του Οσίου Μελετίου εσωτερικά είναι ελαφρά κοίλο και εξωτερικά κολουροπυραμιδοειδές, χωρίς έντονη κλίση των εδρών του (Σ χ έ δ. 15-16· Π ί ν. 45). Την ίδια μορφή παρουσιάζει και ένα δεύτερο κάλυμμα, αριθ. 55 (Π ί ν. 44β), του οποίου δύο τεμάχια σώζονταν παλιότερα πάλι στο μοναστήρι του Οσίου Μελετίου και που, κατά τον Ορλάνδο⁹⁶, θα ανήκε στην ψευδοσαρκοφάγο που βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα, γιατί οι διαστάσεις του συμφωνούν με το άνοιγμα του αρκοσολίου.

Τα δύο αυτά καλύμματα από τον Όσιο Μελέτιο παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με καλύμματα που βλέπουμε σε λειψανοθήκες και κοσμηματοθήκες⁹⁷. Ιδιαίτερα μάλιστα το δεύτερο μοιάζει χαρακτηριστικά με το κάλυμμα του αργυρού κιβωτιδίου στο Βατοπέδι, με πα-

94. Ό.π., σ. 114.

95. Velenis, *Dva dvuezichni nadpisa*, σ. 39.

96. Ορλάνδος, *Μονή Οσίου Μελετίου*, σ. 76 κ.ε., εικ. 26.

97. Grabar, *Sculptures II*, σ. 103.

ραστάσεις από το βίο του αγίου Δημητρίου⁹⁸. Αλλά και γενικότερα το κιβωτίδιο αυτό έχει τη μορφή σαρκοφάγου, όπως και όλα τα κιβωτίδια που περιείχαν μύρο από τον τάφο του Αγίου Δημητρίου⁹⁹.

Στις σαρκοφάγους αριθ. 72 και 73, στο ναό του Αγίου Φανουρίου της Ρόδου, ως καλύμματα χρησιμοποιήθηκαν επίπεδες πλάκες, από τις οποίες η μία είναι ενιαία, ενώ η άλλη αποτελείται από τρία τεμάχια (Πί ν. 57-58).

Τα καλύμματα των ψευδοσαρκοφάγων, γενικά, στηρίζονταν από το ένα μέρος στο χείλος της πρόσοψης, που ως επί το πλείστον ήταν οριζόντιο. Υπάρχουν όμως και ψευδοσαρκοφάγοι με χείλος λοξότμητο προς τα μέσα, αριθ. 4 (Σχ έ δ. 17α), 7 (Σχ έ δ. 17β), 8, 27₁₋₂ (Σχ έ δ. 17γ) ή και λοξότμητο προς τα έξω, αριθ. 24 (Σχ έ δ. 17δ) και 70 (Σχ έ δ. 17ε) ή με εσοχή στην εσωτερική πλευρά, αριθ. 23 και 25 (Σχ έ δ. 17στ) ή στην εξωτερική πλευρά, αριθ. 60 (Σχ έ δ. 17ζ), όπως παρατηρήσαμε και στις μονόλιθες σαρκοφάγους και όπως επίσης συμβαίνει και στην ψευδοσαρκοφάγο του επισκόπου Ιωάννη Γ' ή Δ' στο Split, όπου υπάρχει εσοχή στην εξωτερική πλευρά του χείλους¹⁰⁰. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις εννοείται ότι και η διαμόρφωση της κάτω επιφάνειας του καλύμματος θα ήταν αντίστοιχη με αυτήν του χείλους, όπου στηριζόταν.

Για να μην μπορεί να μετακινηθεί το κάλυμμα προς τα έξω, υπήρχαν μερικές φορές δύο τουλάχιστον γόμφοι, ένας στην κάθε άκρη του χείλους της ψευδοσαρκοφάγου, που σφηνώνονταν σε αντίστοιχους τóρμους του καλύμματος. Τέτοια στοιχεία μολυβδοχοημένων τóρμων με υπολείμματα σιδερένιων γόμφων διατηρούνται σε δύο ψευδοσαρκοφάγους της Βέροιας, αριθ. 7 και 8, και στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 24 στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Στα πίσω και τα πλάγια τοιχώματα του αρκοσολίου τα καλύμματα εδράζονταν μερικές φορές σε μια κτιστή προεξοχή των τοίχων, όπως συμβαίνει στις δύο ψευδοσαρκοφάγους στη Μονή του Οσίου Μελετίου, αριθ. 55 και 56 (Σχ έ δ. 10 και 16). Αντίθετα, στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 54 της Μονής Ζωοδόχου Πηγής στον Κιθαιρώνα, το κάλυμμα στις τρεις κτιστές πλευρές πατούσε σ' ένα μαρμάρινο λοξότμητο γείσο, το οποίο προεξέχει από τους τοίχους στην ίδια στάθμη με το χείλος της ψευδοσαρκοφάγου¹⁰¹ (Σχ έ δ. 9· Πί ν. 43).

Έναν άλλο τρόπο για τη στήριξη του καλύμματος της ψευδοσαρκοφάγου σε αρκοσόλιο μπορεί να δει κανείς, έξω από την Ελλάδα, στην Κωνσταντινούπολη. Στο ταφικό παρεκκλήσιο που πρόσθεσε ανάμεσα στα 1315 και 1321 ο Θεόδωρος Μετοχίτης στη νότια πλευρά του

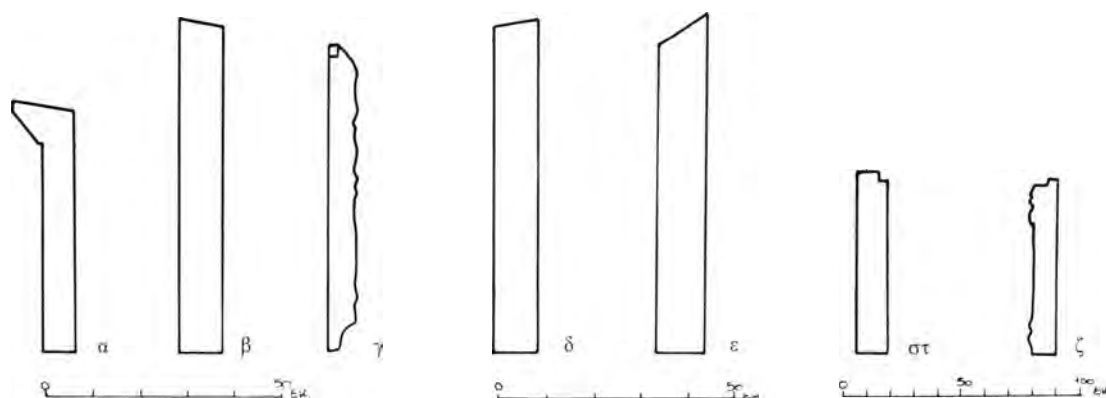
98. Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον, σ. 109. Ο ίδιος, Το «προκάλυμμα» της σαρκοφάγου του Αγίου Δημητρίου, σ. 187 κ.ε., πίν. 80. Α. Grabar, Le thème du «gisant» dans l'art byzantin, CA XXIX (1980-81), σ. 144, εικ. 1-2.

99. Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον, σ. 110 και σημ. 1, όπου παρατίθεται επίγραμμα από τον κώδικα 524 της Μαρκεσιανής Βιβλιοθήκης, που είχε δημοσιεύσει παλιότερα ο Σπ. Λάμπρος, στο οποίο ένας ανώνυμος μοναχός, αφιερώνοντας ένα αργυρό κιβωτίδιο στη Μονή του Αγίου Σάββα, αποτεινόμενος στον άγιο Δημήτριο, λέγει ανάμεσα στ' άλλα:

... τάφου τύπον σου συντιθείς έξ' αργύρου
σὸν μύρον ἔνδον ἐμβάλων, πίστει φέρω...

100. Gunjača, Splitski sarkofag, εικ. 1.

101. Την ίδια λύση για τη στήριξη του καλύμματος βρίσκουμε και στα τρία αρκοσόλια στο ναό του Σωτήρος στην Άμφισσα, από όπου όμως λείπουν οι ψευδοσαρκοφάγοι. Βλ. Ορλάνδος, Ο παρά την Άμφισσαν ναός, σ. 184, εικ. 2. Επίσης κάτι ανάλογο συμβαίνει και στον τάφο C του νότιου παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, όπου το προεξέχον γείσο περιορίζεται μόνο στον πίσω τοίχο του αρκοσολίου· βλ. Underwood, Kariye Djami, 3, εικ. 10, 12, πίν. 534-535.

Σχέδ. 17. Κατακόρυφες τομές ψευδοσαρκοφάγων: α) αριθ. 4, β) αριθ. 7, γ) αριθ. 27₁₋₂, δ) αριθ. 24, ε) αριθ. 70, στ) αριθ. 25, ζ) αριθ. 60.

καθολικού της Μονής της Χώρας¹⁰², αλλά και στους τάφους του εξωνάρθηκα, τα καλύμματα ορισμένων ψευδοσαρκοφάγων στηρίζονταν από το ένα μέρος στην πρόσοψη και από το άλλο εισχωρούσαν συρταρωτά σε αυλακώσεις που υπήρχαν είτε μόνο στους πλάγιους τοίχους¹⁰³ είτε στους πίσω και τους πλάγιους¹⁰⁴. Επίσης συρταρωτό κάλυμμα σκέπαζε και τη σαρκοφάγο της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου στο αρκοσόλιο του ναού της Αγίας Ευφημίας, το οποίο, όπως δείχνουν οι εγκοπές, εισχωρούσε τόσο στους πλάγιους όσο και στον πίσω τοίχο του αρκοσολίου¹⁰⁵.

102. Underwood, ό.π., 1, σ. 14-15 και 269.

103. Τάφος Α, πιθανώς του κτήτορα Θεόδωρου Μετοχίτη, στη βόρεια πλευρά του νότιου παρεκκλησιού της Μονής της Χώρας, ό.π., 1, σ. 270 κ.ε. και 3, εικ. 10, 12, πίν. 533a και τάφος Η στον εξωνάρθηκα, ό.π., 1, σ. 295 κ.ε. και 3, 7, πίν. 550.

104. Τάφος Β στη βόρεια πλευρά του νότιου παρεκκλησιού, ό.π., 1, σ. 272 και 3, εικ. 10, 12, πίν. 533b. Η ερμηνεία που δόθηκε για τις δύο τετράγωνες οπές στον πίσω τοίχο του τάφου Ε του εξωνάρθηκα, ότι χρησίμευαν για την τοποθέτηση δοκών που θα στήριζαν το κάλυμμα (ό.π., 1, σ. 281, σημ. 2), φαίνεται απίθανη, α) γιατί η τοιχογραφία κατεβαίνει χαμηλότερα από τη στάθμη των οπών και β) γιατί ήδη στον πίσω τοίχο υπάρχει κτιστή προεξοχή επενδυμένη με στενές μαρμαρίνες λωρίδες, όπου θα πατούσε το κάλυμμα· βλ. απεικόνιση P. Underwood, Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul, 1957, DOP 13 (1959), εικ. 1 και 2.

105. Βλ. R. Naumann - H. Belting, Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken, Berlin 1966, σ. 104 κ.ε., εικ. 33, πίν. 1b.

IV. ΕΠΙΤΑΦΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ - ΚΑΛΥΜΜΑΤΑ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΑΔΙΑΓΝΩΣΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Εξετάζοντας τις διάφορες κατηγορίες των σαρκοφάγων είδαμε ως τώρα τρεις τύπους καλυμμάτων: ένα σαμαρωτό με ακρωτήρια, στη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 1 του πρωτοσπαθάριου Ιωάννη στις Σέρρες, από ένα επίπεδο στη μονόλιθη σαρκοφάγο του Οσίου Χριστοδούλου στην Πάτμο, αριθ. 75, και στις συναρμωσμένες σαρκοφάγους αριθ. 16 του Οσίου Αθανασίου στη Λαύρα του Αγίου Όρους¹⁰⁶, 14 στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, 51Α-Γ στη Μονή Βλαχερνών της Άρτας, από ένα επίπεδο επίσης στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 19 στη Μονή Βατοπεδίου, 72 και 73 στον Άγιο Φανούριο Ρόδου και, τέλος, δύο κολουροπυραμιδοειδή, αριθ. 55 και 56, στον Όσιο Μελέτιο.

Εκτός από αυτά τα καλύμματα που βρίσκονται στη θέση τους, έχουν συγκεντρωθεί και άλλα δώδεκα —δύο σαμαρωτά και τα υπόλοιπα επίπεδα— τα οποία είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς σε τι είδους ταφική κατασκευή ανήκαν. Είναι μάλιστα ενδεχόμενο μερικά από αυτά να μην κάλυπταν μαρμάρινες μονόλιθες σαρκοφάγους ή ψευδοσαρκοφάγους, αλλά απλούς κτιστούς τάφους. Αλλά και γενικότερα στο ερώτημα με τι είδους καλύμματα σκεπάζονταν οι βυζαντινές σαρκοφάγοι, μπορεί να δοθεί απάντηση από λίγα μόνον παραδείγματα, γιατί έχουν σωθεί πολύ λιγότερα καλύμματα σε σχέση με τα σώματα των σαρκοφάγων¹⁰⁷. Και ο λόγος είναι προφανής: όταν αρχίσει η διάλυση μιας σαρκοφάγου το πρώτο που απομακρύνεται από τη θέση του είναι το κάλυμμα.

Από άλλες περιοχές έξω από την Ελλάδα είναι γνωστά επίσης σαμαρωτά καλύμματα, όπως αυτό της μονόλιθης σαρκοφάγου του Γιαροσλάβου στο Κίεβο με γωνιακά ακρωτήρια και ένα άλλο όμοιο από το Eskişehir¹⁰⁸. Επίσης και ένα θραύσμα καλύμματος από τη Σηλυμβρία της Θράκης, που πιθανώς προέρχεται από τη μεσοβυζαντινή περίοδο¹⁰⁹. Υπάρχουν όμως και κολουροπυραμιδοειδή καλύμματα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο στη Σερβία, που κάλυπταν δύο αδιάγνωστους τάφους στο ναό του Αγίου Πέτρου στο Novi Pazar, του 13ου-14ου αι.¹¹⁰ και στις συναρμωσμένες σαρκοφάγους που αναφέραμε πιο πάνω¹¹¹, εκτός από αυτήν που ανήκε σ' ένα αταύτιστο πρόσωπο στο ναό του Αγίου Δημητρίου του Ρεέ, που έχει επίπεδο κάλυμμα¹¹². Με επίπεδο κάλυμμα σκεπάζεται επίσης και ο τάφος του Prvoslav (± 1220), ανεψιού του Nemanja, στο ναό του Αγίου Γεωργίου (Djurdjevi Stupovi) στη Budimlja, κοντά στο Beran (σημ. Ivangrad) του Μαυροβουνίου¹¹³.

106. Επάνω στο κάλυμμα της σαρκοφάγου του Οσίου Αθανασίου είναι στρωμένο κηρωτό ύφασμα (μουσαμάς), όπου απεικονίζεται ολόσωμος ο όσιος, καθώς και νεότερο κάλυμμα από ασήμι, πάλι με την εικόνα του οσίου Αθανασίου· βλ. Σμυρνάκης, 'Άγιον Όρος, σ. 387. Υφάσματα που κάλυπταν σαρκοφάγους είναι γνωστά από τους βυζαντινούς χρόνους· βλ. σχετικά Ξυγγόπουλος, Το «προκάλυμμα» της σαρκοφάγου του Αγίου Δημητρίου, σ. 189 κ.ε.

107. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 181.

108. Ό.π.

109. Ό.π., σ. 181-182.

110. M. Ljubinković, *Nekropola crkve sv. Petra kod Novog Pazara*, *Zbornik Narodnog Muzeja VI* (1970), σ. 191 και 210, πίν. XI, 1, 2 και XXV, 1, 2. Πρβλ. M. Ćorović-Ljubinković, *Studenički majstori kamenoresci i njihovi nadgrobni spomenici oko Petrove crkve kod Novog Pazara*, *Zbornik Narodnog Muzeja V* (1967), σ. 318.

111. Βλ. παραπάνω σ. 63, σημ. 26-34.

112. Vasić, Žiža, σ. 224, πίν. 174-175.

113. Millet, *Les églises de Rascie I*, σ. 159 κ.ε., εικ. 93.

Ένα μοναδικό παράδειγμα καλύμματος μας παρέχει η λεγόμενη σαρκοφάγος της Όλγας στο Κίεβο: η λάρνακα κλείνει με δύο ορθογώνιες κεκλιμένες πλάκες επάνω από αετωματικές στενές πλευρές¹¹⁴.

Για άλλες μορφές καλυμμάτων βυζαντινών σαρκοφάγων, π.χ. για θολωτά καλύμματα, όπως βλέπουμε σε μια σαρκοφάγο του βου αι. στο Μουσείο του Αφγαν¹¹⁵, αλλά και όπως τα ξέρουμε από τις παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους της Ραβέννας¹¹⁶, λείπουν οι μαρτυρίες.

Ένα ασυνήθιστο στοιχείο όσον αφορά τα καλύμματα των βυζαντινών σαρκοφάγων δίνει το σχέδιο του Γάλλου βιομήχανου J. C. Flachet, ο οποίος στα μέσα του 18ου αι. σχεδίασε στο Σεράι της Κωνσταντινουπόλεως ένα κάλυμμα που είχε τη μορφή εκκλησίας με επτά τρούλους, το οποίο όμως χάθηκε. Ο A. M. Schneider, που πρωτοδημοσίευσε το σχέδιο, θεώρησε τη σαρκοφάγο αυτή μεσοβυζαντινή, αν όχι μεταγενέστερη. Σ' ένα πρόσφατο άρθρο του ο C. Mango¹¹⁷ ταύτισε το κάλυμμα αυτό με τη σαρκοφάγο του Μανουήλ Α' Κομνηνού, στηριζόμενος στο Νικήτα Χωνιάτη, ο οποίος αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α' Κομνηνός είχε ταφεί κάτω από λίθο *ὃς καὶ εἰς ἑπτὰ διέσχισται λοφιάς*¹¹⁸. Σε άλλο σημείο ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει το κάλυμμα ως *ὁ ἐπτακόρυμβος οὗτοςί ... λίθος*¹¹⁹. Ο A. Grabar, παρόλο που εκφράζει αμφιβολίες κατά πόσο το κάλυμμα αυτό προέρχεται από τη σαρκοφάγο του Μανουήλ Κομνηνού, αναγνωρίζει ωστόσο ότι ανήκει σε έναν ασυνήθιστο τύπο, που μιμείται όχι μια απλή εκκλησία, αλλά τη Σιών ή την Ουράνια Ιερουσαλήμ¹²⁰.

Τα καλύμματα που απαντούν στην Ελλάδα, και για τα οποία δε γνωρίζουμε τη μορφή της σαρκοφάγου που σκέπαζαν, κατατάσσονται στις ακόλουθες ομάδες:

Επίπεδα καλύμματα

Στην ομάδα αυτή ανήκουν τα περισσότερα καλύμματα με τους αριθ. 3, 6, 10, 13, 33, 38, 47, 52, 53 και 68. Από αυτά ιδιαίτερο μορφολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πλάκες αριθ. 6 στη Συλλογή γλυπτών της Βέροιας, 53 στην Κρύπτη του Οσίου Λουκά και 52 από τη Μονή Κοζίλης, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νικοπόλεως.

Στην κάτω επιφάνεια της πλάκας αριθ. 6, τη μια στενή και τις δύο μακριές πλευρές περιτρέχει εσοχή και μάλιστα αδρά κατεργασμένη για την καλύτερη εφαρμογή στα χείλη του τάφου (Σ χ ε δ. 18). Το ότι η εσοχή λείπει από τη μια στενή πλευρά δείχνει προφανώς ότι ο τάφος ήταν προσκολλημένος από την πλευρά αυτή σε τοίχο.

Στις δύο άκρες της μιας μακριάς πλευράς σώθηκαν δύο μολυβδοχοημένοι τόρμοι με υπολείμματα σιδερένιων συνδέσμων που έχουν αγκιστρωτή απόληξη στην πίσω όψη. Πι-

114. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 182, σημ. 63. Απεικόνιση βλ. Powstenko, *St. Sophia in Kiev*, σ. 108 (επάνω) και Grabar, *Sculptures II*, σ. 86, αριθ. 76, πίν. LVIII, b.

115. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 182.

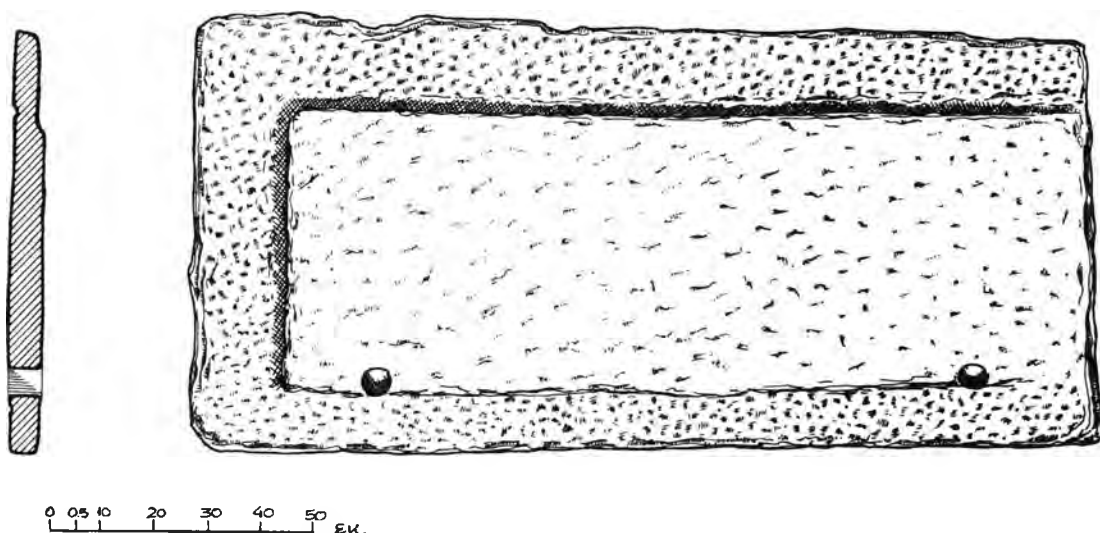
116. G. Valenti Zucchini - M. Bucci, *I sarcophagi a figure e a carattere simbolico, «Corpus» della scultura paleo-cristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna*, Roma 1968, αριθ. 11-13, 15-17, 24, 28-33, 44-45, 47, 55-56, 59-62.

117. Mango, *Three Imperial Sarkophagi*, σ. 397 κ.ε., εικ. 1(31), όπου βιβλιογραφική σημείωση και σχολιασμός της δημοσίευσης του Schneider. Συμπληρωματικά για τον τάφο του Μανουήλ Α' Κομνηνού, βλ. Grierson, *The Tombs and Obits*, σ. 15, σημ. 54.

118. Χωνιάτης, *Ιστορία*, I, σ. 257, 75.

119. Ό.π., I, σ. 257, 67.

120. Grabar, *Sculptures II*, σ. 30, όπου και παραδείγματα από τη μικροτεχνία και από ταφικά μνημεία στην Κριμαία, Αρμενία και Νουβία. Επίσης βλ. ο ίδιος, *Observations sur l'arc de triomphe de la croix dit arc d'Eginhard et sur d'autres bases de la croix*, CA XXVII (1978), σ. 80 κ.ε., εικ. 15-19.

Σχέδ. 18. Κάλυμμα αριθ. 6. Τομή κατά πλάτος και όψη της κάτω επιφάνειας.

θανώς στα σημεία αυτά υπήρχαν σιδερένιοι κρίκοι για την ευκολότερη τοποθέτηση ή ανύψωση του καλύμματος.

Η πλάκα αριθ. 53 καλύπτει σήμερα έναν από τους κτιστούς τάφους που υπάρχουν στην κρύπτη του καθολικού του Οσίου Λουκά, το λεγόμενο του Ρωμανού¹²¹, είναι βέβαιο όμως ότι δεν κατασκευάστηκε γι' αυτό τον τάφο, γιατί οι διαστάσεις της είναι αισθητά μικρότερες¹²².

Περιμετρικά στην κάτω επιφάνεια η πλάκα είναι λεπτότερη στο πάχος, όπως και η προηγούμενη, για να εφαρμόζει καλύτερα στον τάφο. Στις τέσσερις γωνίες της πλάκας διακρίνονται ορθογωνικές εγκοπές, πιθανότατα για την ένταξή της σε ταφικό μνημείο με τέσσερα ορθογωνικά στηρίγματα¹²³ (Π ί ν. 42). Είναι φανερό ότι υπήρχε από την αρχή πρόβλεψη για τις εγκοπές αυτές, γιατί οι ταινίες με τα κουφικά, που πλαισιώνουν την πλάκα, διακόπτονται στις γωνίες, αφήνοντας ακόσμητη μια ορθογωνική επιφάνεια για τη διάνοιξή τους.

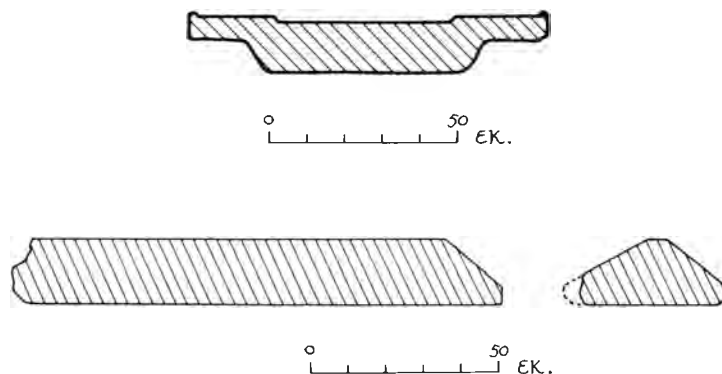
Και η πλάκα αριθ. 52 από την Κοζίλη είναι περιμετρικά λεπτότερη στο πάχος, όπως και οι δύο προηγούμενες. Σε καθεμία από τις τέσσερις γωνίες της κάτω επιφάνειας ανοίγεται από ένας κυκλικός τώρμος, πιθανώς για την τοποθέτηση γόμφων, ώστε να στερεώνεται καλύτερα το κάλυμμα.

Στην επάνω επιφάνεια η ταινία του πλαισίου είναι υπερυψωμένη σε σχέση με τον κάμπο, όπου δημιουργείται ένα κοίλο ορθογώνιο (Σ χ έ δ. 19α· Π ί ν. 40).

121. Στίκας, Κτίτωρ Οσίου Λουκά, σ. 95 κ.ε., εικ. 20, πίν. 27β, 28α, 30, παρένθ. πίν. Γ' και Ε'.

122. Ό.π., πίν. Γ' και Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 113.

123. Στίκας, Κτίτωρ Οσίου Λουκά, σ. 95. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 112.

Σχέδ. 19. α) Κάλυμμα αριθ. 52. Τομή κατά πλάτος. β) Κάλυμμα αριθ. 36. Τομές κατά μήκος και πλάτος.

Σαμαρωτά καλύμματα

Στήν κατηγορία αυτή ανήκουν το κάλυμμα αριθ. 36 στη Μονή Βλατάδων Θεσσαλονίκης, που σκέπαζε άλλοτε τη σαρκοφάγο του Γεωργίου Καπανδρίτη, σύμφωνα με το επιτύμβιο επίγραμμα που είναι χαραγμένο επάνω, και το αποσπασματικά σωζόμενο, ενεπίγραφο πάλι, κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ στη Συλλογή γλυπτών της Βέροιας.

Το κάλυμμα αριθ. 36 (Σ χ έ δ. 19β· Π ί ν. 25) είναι συμπαγές και σαμαρωτό¹²⁴. Το γεγονός ότι η μία από τις μακριές πλευρές είναι ακόσμητη σημαίνει ότι η πλευρά αυτή δεν ήταν ορατή και συνεπώς η σαρκοφάγος ή ήταν τοποθετημένη σε αρκυσόλιο ή σε επαφή με τοίχο¹²⁵.

Από το κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ της Βέροιας ήταν γνωστό το δεξιό τμήμα με τις τρεις ανάγλυφες μορφές από παλιότερη δημοσίευση του Α. Ξυγγόπουλου¹²⁶. Αργότερα βρέθηκαν και άλλα δύο τεμάχια, ένα από το μέσο και ένα από το αριστερό άκρο (Π ί ν. 9). Παρόλο που λείπουν αρκετά τμήματα, ωστόσο, μπορούν να συμπληρωθούν εν μέρει η μορφή του καλύμματος και το επίγραμμα με τη βοήθεια των σχεδίων και της περιγραφής που μας διέσωσε ο Μ. Delacoulonche, όταν τον περασμένο αιώνα είδε σε καλύτερη κατάσταση τα ανάγλυφα¹²⁷.

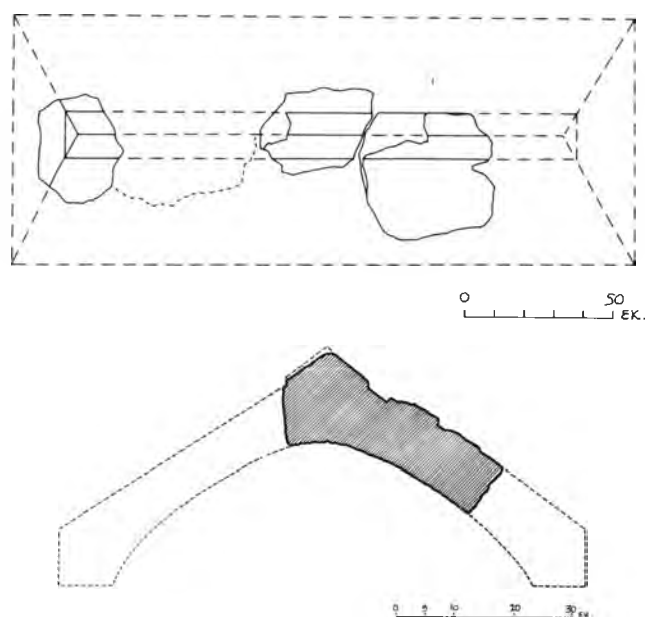
Το κάλυμμα αυτό εξωτερικά είναι σαμαρωτό και εσωτερικά κοίλο (Σ χ έ δ. 20). Η κο-

124. Ο Ξυγγόπουλος (Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι, σ. 346 κ.ε.) χαρακτηρίζει το κάλυμμα πρισματικό.

125. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 346 και ο ίδιος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου ΙΙ, σ. 158.

126. Ξυγγόπουλος, Εικονογραφικά γλυπτά, σ. 256 κ.ε.

127. Delacoulonche, Mémoire, σ. 209 κ.ε., αριθ. 91α-β. Αποσπάσματα του επιγράμματος αναδημοσίευσε και ο Δήμιτσας, Μακεδονία, σ. 88-89, με παρανοήσεις σε ορισμένα σημεία.

Σχέδ. 20. Κάλυμμα αριθ. 111.3. Σχηματική αποκατάσταση. α) Άνοψη. β) Τομή κατά πλάτος.

ρυφή επιστέφεται από ένα δεύτερο μικρότερο αέτωμα. Η πίσω μακριά πλευρά είναι ακόσμητη, πράγμα που σημαίνει ότι θα ήταν τοποθετημένη προς την εσωτερική πλευρά αρκοσολίου ή σε επαφή με τοίχο, όπως θα συνέβαινε και με το προηγούμενο κάλυμμα.

V. ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΑ ΠΙΘΑΝΩΣ ΑΠΟ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΥΣ

Στο τέλος του καταλόγου των σαρκοφάγων έχει προστεθεί και ένας σημαντικός αριθμός ανάγλυφων πλακών με τους αριθ. 77_{1,2} έως 91, οι οποίες, εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησής τους, δεν είναι βέβαιο αν ανήκουν σε σαρκοφάγους ή θωράκια. Επειδή όμως τα θέματα του διακόσμου τους είναι ανάλογα με αυτά που συναντούμε και στις σαρκοφάγους, έχουν συμπεριληφθεί σε αυτή την εργασία, θα εξεταστούν όμως μόνο για τον ανάγλυφο διάκοσμό τους και όχι για την αρχιτεκτονική μορφή τους.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Στα τέλη του περασμένου αιώνα ο Μ. Γεδεών διατύπωσε την άποψη ότι η πολυτέλεια στην κατασκευή και τη διακόσμηση των χριστιανικών τάφων —και εννοεί βέβαια τους μαρμαρίνους τάφους— είναι επινόημα των νεότερων χρόνων και μάλιστα από το 17ο αι. και μετά¹²⁸. Την άποψη αυτή αντέκρουσε ο Φ. Κουκουλές με πειστικά επιχειρήματα ως τελείως αβάσιμη, κάνοντας μια συνοπτική αναδρομή στις πηγές των παλαιοχριστιανικών κυρίως χρόνων, όπου οι Πατέρες της Εκκλησίας κατηγορούσαν *τὴν ἐν τοῖς τάφοις ἄνοιαν καὶ τὴν περὶ τὰ μνημεῖα σπουδὴν* και μιλοῦν για *λαμπρὰ σήματα καὶ τὴν ἐν τῇ ταφῇ ἄσωτίαν*, καθώς και για *πολυτελεῖς τάφους καὶ λαμπρὰ σήματα*¹²⁹.

Και αυτά γενικά για τα ταφικά μνημεῖα. Ειδικότερα για τις σαρκοφάγους των βυζαντινών αυτοκρατόρων, είναι γνωστό ότι πολλές φορές είχαν επίθετα κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα ή ανάγλυφες παραστάσεις στο κάλυμμα και στις πλευρές τους, όπως το χριστιανικό μονόγραμμα, απεικονίσεις φυτών ή ζώων ή ακόμη και προσώπων¹³⁰. Ο Πορφυρογέννητος, περιγράφοντας τα μαισωλεία των βυζαντινών αυτοκρατόρων, κάνει λόγο για *ἀνάγλυφον λάρνακα*, όπου είχε ταφεί η θυγατέρα του Βασιλείου του Μακεδόνοσ Αναστασία, καθώς και για *λαρνάκιον μικρὸν ἀνάγλυφον*, όπου είχαν ενταφιαστεί οι θυγατέρες του Βασιλείου του Μακεδόνοσ Ἄννα και Ελένη, καθώς και η μητέρα του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου Ζωή¹³¹.

Αλλά και οι άλλες σαρκοφάγοι που μας σώθηκαν από την παλαιοχριστιανική περίοδο και που ακολουθούν την τάση των ελληνορωμαϊκών χρόνων¹³², έχουν να επιδείξουν ένα πλούσιο θεματολόγιο στη διακόσμησή τους¹³³.

Οι σαρκοφάγοι της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου που διασώθηκαν στην Ελλάδα, και τις οποίες εξετάζουμε, παρουσιάζουν σχετικά μεγάλη ποικιλία ανάγλυφων θεμάτων. Σε αυτά κυριαρχούν τα διακοσμητικά στοιχεία, ενώ αντίθετα τα εικονιστικά γλυπτά είναι πολύ λίγα.

Τα θέματα των παραστάσεων που χρησιμοποιούνται στις σαρκοφάγους διακρίνονται στις ακόλουθες ομάδες:

- I. Απεικονίσεις θεϊκών και ανθρώπινων μορφών.
- II. Απεικονίσεις από το ζωικό κόσμο.
- III. Φυτικός διάκοσμος.
- IV. Γεωμετρικός διάκοσμος.
- V. Αρχιτεκτονικά κοσμήματα.
- VI. Σταυροί.

128. Γεδεών, Έγγραφοι λίθοι, σ. 97.

129. Κουκουλές, Η τελευταία, σ. 201, όπου και αναφορά στις πηγές.

130. Ebersolt, Mission archéologique, σ. 21. Ο ίδιος, Sarcophages impériaux de Rome et de Constantinople, BZ 30 (1929-1930), σ. 583, 586. Πρβλ. και Κουκουλές, Η τελευταία, σ. 241 κ.ε.

131. Porphyrogenitus, De cerimoniis I, σ. 648, στ. 20 και 23. Πρβλ. και Κουκουλές, Η τελευταία, σ. 242.

132. Βλ. πρόχειρα Wiegartz, Säulensarkophage. Σε επιτύμβιες επιγραφές από τη Μικρά Ασία του 3ου αι. μ.Χ. οι ανάγλυφες σαρκοφάγοι ονομάζονται *σοροὶ κατάγλυφοι* ή *σοροὶ ἀνάγλυφοι*. Ο πρώτος όρος μαρτυρείται μια φορά στην Ιεράπολη, ο δεύτερος στη Σμύρνη: α. - - - Ἐφ' οὐ ἐπίκεινται σοροὶ δύο Δοκιμηναὶ κατάγλυφοι κτλ. β. Αὐρ(ηλία) Φιλικίσσιμα ἀγοράσασα — καὶ ἐφ' αὐτὸ ἐποῦσαν σορὸν Προκοννησιάν ἀνάγλυφον· βλ. Kubinska, Monuments funéraires, σ. 59.

133. F. W. Deichmann, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I, Rom und Ostia, Wiesbaden 1967.

Ι. ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΘΕΪΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΜΟΡΦΩΝ

Η απεικόνιση ανθρώπινων και θεϊκών μορφών στις βυζαντινές σαρκοφάγους της Ελλάδας είναι πολύ περιορισμένη. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται επίσης και στην Κωνσταντινούπολη¹³⁴, αλλά και στις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από την επίδραση της βυζαντινής τέχνης¹³⁵.

Στην Ελλάδα, τα μόνα γνωστά ως σήμερα παραδείγματα εικονιστικών αναγλύφων στις σαρκοφάγους αποτελούν η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 50 από το σύνθετο ταφικό μνημείο της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα και το σαμαρωτό κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ στη Συλλογή των Τουρκικών Λουτρών στη Βέροια.

Στη σαρκοφάγο της Άρτας (Πίνακ. 37) βλέπουμε να παριστάνονται, κάτω από ταινιωτή αψίδα με δίδυμους κιονίσκους, ολόσωμοι η αγία Θεοδώρα με το γιο της Νικηφόρο, παισιωμένοι δεξιά και αριστερά από δύο σεβίζοντες αγγέλους σε προτομή. Επάνω από τα κεφάλια τους, μέσα από τόξο που συμβολίζει τον έναστρο ουρανό, προβάλλει το χέρι του Θεού σε χειρονομία ευλογίας. Οι μορφές φορούν στολές και στέμματα όμοια με αυτά των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου¹³⁶. Το στέμμα που φορά η Θεοδώρα, με τις τριγωνικές απολήξεις επάνω, είναι σε χρήση από τον 11ο αι. και ύστερα ως γυναικείο βασιλικό στέμμα¹³⁷. Το στέμμα του Νικηφόρου είναι κλειστό, ημισφαιρικό, τέτοιο που επικράτησε να φορούν από το 12ο αι. και ύστερα τόσο οι αυτοκράτορες όσο και οι συγγενείς τους δεσπότες¹³⁸.

Το θέμα της απεικόνισης βασιλικών προσώπων κάτω από αψίδα είναι γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή¹³⁹ και συνηθέστατο στη βυζαντινή, κυρίως σε χειρόγραφα¹⁴⁰.

134. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως εκτίθεται μια ψευδοσαρκοφάγος του 14ου αι., όπου παριστάνονται δύο άγγελοι να πετούν κρατώντας ανάμεσά τους στεφάνι με το μονόγραμμα του Χριστού. Το θέμα δείχνει ασφαλώς μια επιστροφή σε αρχαία και παλαιοχριστιανικά πρότυπα· βλ. Grabar, *Sculptures II*, σ. 29 και 139 κ.ε., αριθ. 145, πίν. CXV, α.

135. Η μονόλιθη σαρκοφάγος του Αγίου Στεφάνου στο Εθνικό Μουσείο της Βουδαπέστης, που χρονολογείται στον 11ο αι., είναι διακοσμημένη ανάμεσα στ' άλλα με χερουβείμ και μ' έναν άγγελο που κρατά την ψυχή του νεκρού· βλ. Bogay, *Sarkophag des Heiligen Stephan*, σ. 307 κ.ε., πίν. σ. 308, 309 και 312. Ακόμη, είναι ενδεχόμενο να ανήκει σε ψευδοσαρκοφάγο και η πλάκα που βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Μουσείο της Αχρίδας και προέρχεται από το ναό της Περιβλέπτου στην ίδια πόλη. Στην πλάκα αυτή εικονίζεται αριστερά αετός που σπαράζει λαγό και στο κέντρο η Παναγία Βρεφοκρατούσα, μπροστά στην οποία γονατίζει μοναχός· βλ. Dj. Bošković, *O jednoj zagonetnoj plitkoreljefno obradjenoj ploči iz Ohrida*, *Zbornik Narodnog Muzeja IX-X* (1979), σ. 307 κ.ε., εικ. 1-2.

136. Στα ζωγραφιστά πορτραίτα που απεικονίζονται στις κόγχες των ταφικών αρκοσολίων στο νότιο παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας, οι νεκροί παριστάνονται από το ένα μέρος με επίσημες στολές και τα διάσημα του αξιώματός τους και από το άλλο ως μοναχοί. Βλ. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, σ. 139.

137. Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 109 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία για απεικονίσεις του θέματος. Σε αυτές πρόσθεσε και Λάμπρος, Λεύκωμα, πίν. 58-59, 61-62, 66, 69-70, 83 κτλ.

138. Η Άννα Κομνηνή αποκαλεί το σφαιρικό στέμμα *καμελαύκιον μετ' ἐπισφαιρώματος*, βλ. Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 110. Για απεικονίσεις, βλ. Λάμπρος, Λεύκωμα, πίν. 68 κ.ε.

139. Βλ. π.χ. τα αργυρά δοχεία από την Κυρήνεια της Κύπρου, O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, σ. 102, εικ. 60, σ. 104, εικ. 61 και σ. 651, εικ. 413. Πρβλ. και Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 111.

140. Βλ. π.χ. στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' (Cod. Vat. Gr. 1613), φ. 392, τη Θεοδώρα, σύζυγο του αυτοκράτορα Θεόφιλου (απεικόνιση Λάμπρος, Λεύκωμα, πίν. 45), καθώς και τις μορφές των αγίων Γρηγορίου Ναυζιανζηνού και Θεοδώρου του Στρατηλάτη. Απεικονίσεις των δύο τελευταίων, βλ. I. Ševčenko, *The Illuminators of the Menologium of Basil II*, *DOP 16* (1962), πίν. 10-12. Βλ. ακόμη και την εικόνα του Ιωάννη Αλεξάνδρου στο τετρανάγγελό του, που χρονολογείται στο 1356 (L. Schivkova, *Das Tetraevangelium des Zaren Ivan Alexander*, Recklinghausen 1977, πίν. IV και XLVIII) και παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τη δική μας παράσταση. Πρβλ. και Ορλάνδος, Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 111.

Στην ψευδοσαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας αξίζει ιδιαίτερα να παρατηρηθεί η απλουστευμένη μορφή με την οποία παριστάνονται τα κιονόκρανα· τα ανθέμια τους κυματίζουν προς τα έξω, όπως τα βλέπουμε σε χειρόγραφα¹⁴¹, αλλά και σε έργα μνημειακής ζωγραφικής¹⁴².

Η παράσταση της χειρός του Θεού είναι θέμα συνηθισμένο στη χριστιανική τέχνη και έχει πιθανώς ιουδαϊκή καταγωγή¹⁴³. Στην επίσημη εικονογραφία εισάγεται την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου ή Κωνσταντίου Β', σε σκηνές με τη στέψη ή την αποθέωση του αυτοκράτορα¹⁴⁴. Οι δύο επίσημοι εικονογραφικοί τύποι της κωνσταντίνειας περιόδου, η αποθέωση δηλαδή και η στέψη του αυτοκράτορα, βρίσκουν την εφαρμογή τους στη συνέχεια σε παράλληλα χριστιανικά θέματα, όπως στην Ανάληψη, τη Βάπτισμα, σε σκηνές προσευχής¹⁴⁵ και στέψης ή ευλογίας αυτοκρατόρων¹⁴⁶.

Οι άγγελοι σε προτομή, που πλαισιώνουν τους δεσπότες, παριστάνονται συχνά σε ανάγλυφα, όπως π.χ. στο επιστύλιο του διακονικού της Μονής Βλαχερνών στην Άρτα, των μέσων του 13ου αι., που σεβίζονται προς τη Θεοτόκο¹⁴⁷, στα μέτωπα δύο ταφικών αρκοσολίων στο νότιο παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας, των αρχών του 14ου αι., δεξιά και αριστερά από την προτομή του Χριστού¹⁴⁸, καθώς και σ' ένα θραύσμα τόξου από κιβώριο της παλαιολόγειας εποχής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, με παράσταση αποστόλων και αγγέλου σε προτομή¹⁴⁹. Το εικονογραφικό σχήμα, όπου δύο άγγελοι πλαισιώνουν την προτομή του Χριστού, συναντάται επίσης και στο επάνω τμήμα του τάφου του Balduin V στα Ιεροσόλυμα, έργο που θεωρήθηκε ότι είναι εμπνευσμένο στο θέμα αυτό από τη βυζαντινή τέχνη¹⁵⁰.

Οι άγγελοι στη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας συμβολίζουν ίσως τους φύλακες του τάφου¹⁵¹. Ταυτόχρονα όμως μπορεί να αποτελούν και σύμβολα εξουσίας, να υποκαθιστούν δηλαδή τους επίγειους σωματοφύλακες, τονίζοντας έτσι περισσότερο το βασιλικό αξίωμα των νεκρών¹⁵².

141. Π.χ. στο τετραάγγελο του Ιωάννη Αλεξάνδρου. Βλ. L. Schivkova, ό.π.

142. Όμοιο ημιανθέμιο που κυματίζει υπάρχει και στο κιβώριο της ψηφιδωτής παράστασης της Υπαπαντής της Θεοτόκου στη Μονή της Χώρας· βλ. Underwood, Kariye Djami, 2, πίν. 91.

143. Πρότυπο για τις παλιότερες χριστιανικές απεικονίσεις του θέματος αποτέλεσαν ίσως ιουδαϊκές τοιχογραφίες, σαν αυτές της Δούρας-Ευρωπού, που χρονολογούνται ήδη από τις αρχές του 3ου αι. Βλ. Grabar, *Recherches sur les sources juives*, σ. 55, εικ. 1.

144. Grabar, ό.π., σ. 56, εικ. 2 (μετάλλιο με την αποθέωση του αυτοκράτορα στο Cabinet des Médailles του Παρισιού) και εικ. 3 (άλλο μετάλλιο, όπου το χέρι του Θεού στεφανώνει τον Κωνσταντίνο, που περιστοιχίζεται από τους γιους του). Επίσης A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, σ. 115, σημ. 1.

145. Grabar, *Recherches sur les sources juives*, σ. 57.

146. Στην κυρίως βυζαντινή περίοδο το χέρι του Θεού αντικαθίσταται από τον ίδιο το Χριστό σε προτομή, που ευλογεί ή στέφει τους αυτοκράτορες, όπως το βλέπουμε σε μικρογραφίες χειρογράφων. Για απεικονίσεις, βλ. πρόσφατα A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, πίν. XIX και Λάμπρος, Λεύκωμα, πίν. 63 και 68.

147. Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, σ. 25, εικ. 19-21. Grabar, *Sculptures II*, σ. 144, αριθ. 152, πίν. CXXVI, b, d.

148. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, πίν. 61, 64-66, 69-70.

149. Grabar, *Sculptures II*, σ. 135, αριθ. 133, πίν. CXIV, a.

150. Βλ. Jacoby, *The Workshop of the Temple Area*, σ. 368-370, εικ. 90.

151. Ανάλογη ερμηνεία έχει δοθεί στην παράσταση αγγελικών μορφών (χερουβείμ) στη σαρκοφάγο του Αγίου Στεφάνου, του 11ου αι., στο Εθνικό Μουσείο της Βουδαπέστης· βλ. Bogyay, *Sarkophag des Heiligen Stephan*, σ. 310. Για το συμβολισμό των αγγέλων ως φυλάκων του τάφου στη δυτική τέχνη, βλ. λ. Engel, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, έκδ. E. Kirschbaum SJ., I, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1968, στήλη 641, όπου και βιβλιογραφία.

152. Ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε ερμηνεία του θέματος, η παρουσία αγγέλων σε σαρκοφάγους, με άλλη βέβαια μορφή, είναι γνωστή από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Π.χ. σε μια σαρκοφάγο του 4ου αι. στο Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως παριστάνονται δύο ολόσωμοι άγγελοι να πετούν, κρατώντας ανάμεσά τους στεφάνι με το

Το σαμαρωτό κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ στη Βέροια είναι το δεύτερο εικονιστικό ανάγλυφο σαρκοφάγου που σώθηκε και μάλιστα σε αρκετά αποσπασματική μορφή. Ωστόσο, τα σχέδια και οι περιγραφές του M. Delacoulonche¹⁵³ μας βοηθούν να αποκαταστήσουμε τη σκηνή στα κύρια σημεία της. Πρόκειται για την Εις Άδου Κάθοδον του Χριστού (Πί ν. 9), θέμα που ασφαλώς μπορεί να απεικονιστεί σ' ένα ταφικό μνημείο¹⁵⁴, αφού η προσδοκία για την ανάσταση των νεκρών αποτελεί ένα από τα βασικότερα δόγματα της χριστιανικής θρησκείας. Για το απόκρυφο αυτό γεγονός της Καθόδου του Χριστού στον Άδη ή γενικότερα για την Ανάστασή του γίνεται μνεία παραπάνω από μία φορά στη νεκρώσιμη ακολουθία¹⁵⁵. Αφορμή επίσης για μια τέτοια παράσταση δίνει και η σχετική ευαγγελική περικοπή¹⁵⁶.

Εξάλλου, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, οι σκηνές των Παθών και της Ανάστασης του Χριστού παριστάνονταν και σε τοιχογραφίες, όπως π.χ. στο ταφικό παρεκκλήσιο των Κομνηνών στην εκκλησία του Παντοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως¹⁵⁷.

Η παράσταση της Εις Άδου Καθόδου του Χριστού εικονίζεται ακόμη και σε δύο ανάγλυφα τόξα του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, για τα οποία ο Ξυγγόπουλος πιστεύει ότι ανήκουν σε ταφικό κιβώριο¹⁵⁸. Αυτό όμως δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Η άποψη ότι η Εις Άδου Κάθοδος είναι δυνατό να απεικονιστεί σε ταφικό μνημείο ενισχύεται ακόμη και από μια μεταγενέστερη ταφική αετωματική πλάκα του έτους 1531 από

μονόγραμμα του Χριστού. Βλ. Grabar, *Sculptures* II, σ. 139, αριθ. 145, πίν. CXV, b. Γενικότερα για το θέμα των αγγέλων που πετούν στις δύο πλευρές ενός κεντρικού θέματος, βλ. D. Pallas, λ. *Himmelsmächte, Erzengel und Engel*, RbK III, Stuttgart 1978, στήλη 15-16.

153. Delacoulonche, *Mémoire*, σ. 209-210, αριθ. 91a-b.

154. Ξυγγόπουλος, *Φραγκοβυζαντινά γλυπτά*, σ. 80. Ήδη στις παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους υπάρχει μια σειρά παραστάσεων με την έγερση νεκρών, που συνδέονται με συγκεκριμένα γεγονότα έγερσης των νεκρών στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη (π.χ. έγερση Λαζάρου, έγερση κόρης του Ιάειρου, του νέου της Ναϊν κτλ.). Βλ. σχετικά Cl. Nauerth, *Vom Tod zum Leben. Die christlichen Totenerweckungen in der spätantiken Kunst*, Wiesbaden 1980.

155. Βλ. Ακολουθία του Εξοδιαστικού, J. Goar, *Euchologium sive rituale Graecorum*, Graz 1960, σ. 423: *Σὺ εἶ ὁ θεὸς ὁ καταβάς εἰς ἄδην, καὶ τὰς δούνας λύσας τῶν πεπεδημένων...*, σ. 424: *Ὅτι σὺ εἶ ἡ ἀνάστασις, ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀνάπαυσις τοῦ κεκοιμημένου δούλου σου Χριστὲ ὁ θεὸς ἡμῶν*, σ. 428: *Ὑπερτέρα πάσης κτίσεως, πανάμωμε, γεγονός συλλαβοῦσα θεὸν τὸν συντρίψαντα τοῦ θανάτου πύλας καὶ μοχλοὺς συνθλάσαντα*, σ. 434: *Ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ θεὸς τοῦ σώζειν...*, ὁ κατὰ γων εἰς ἄδου πύλας καὶ ἀνάγων.

156. Ἰωάννου, Ε', 25-28: *Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι ἔρχεται ὥρα καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ νεκροὶ ἀκούσουσι τῆς φωνῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ καὶ οἱ ἀκούσαντες ζήσουσιν... μὴ θαυμάζετε τοῦτο, ὅτι ἔρχεται ὥρα ἐν ἣ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσουσι τῆς φωνῆς αὐτοῦ*. Πρβλ. και Ξυγγόπουλος, *Φραγκοβυζαντινά γλυπτά*, σ. 80.

157. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, σ. 134 κ.ε., όπου βιβλιογραφία και άλλα παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη, Βουλγαρία, Σερβία και Μυστρά. Πέρα από αυτά, ο τρόπος με τον οποίο τονίζεται η Σταύρωση και η Εις Άδου Κάθοδος, που παριστάνονται στα δύο τυφλά αψιδώματα στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού του Χριστού στη Βέροια, καθιστά πολύ πιθανή την άποψη του V. J. Djurić ότι ο ναός είχε κατασκευαστεί ως ταφικό μνημείο του κτήτορά του Ψαλλιδά· βλ. V. J. Djurić, *Pološko-Hilandarski metoh i Dragušinova grobnica*, Zbornik Narodnog Muzeja III (1975), σ. 337 κ.ε. Πρβλ. και A. Tsitouridou, *Die Grabkonzeption des ikonographischen Programms der Kirche Panagia Chalkeon in Thessaloniki*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/5, Wien 1982, σ. 438. Για τον ταφικό προορισμό του ναού του Χριστού συνηγορούν ακόμη και οι επιγραφές, καθώς και οι μορφές που εικονίζονται στα ψευδοαρκοσόλια στην εξωτερική πλευρά του νότιου και δυτικού τοίχου του ναού· βλ. Θ. Παπαζώτος, *Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας*, *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 404 κ.ε. Η τάση να συνδυάζονται οι μορφές των κτητόρων-ηγεμόνων ή ευγενών με σκηνές από τα Πάθη και την Ανάσταση του Χριστού ή και με άλλες σκηνές, που το εσχατολογικό τους νόημα είναι ολοφάνερο, παρατηρείται στα βυζαντινά μνημεία από το 13ο αι. και μετά. Τα πορτραίτα αυτά αποκτούν καθαρά νεκρικό χαρακτήρα· βλ. σχετικά Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, σ. 134 κ.ε.

158. Ξυγγόπουλος, *Φραγκοβυζαντινά γλυπτά*, σ. 80.

τα Σκαλούφια Κρήτης, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου. Στην πλάκα αυτή παριστάνεται αριστερά το προπατορικό αμάρτημα, στο μέσο η Σταύρωση και δεξιά πάλι η Εις Ἄδου Κάθοδος¹⁵⁹.

Από εικονογραφική άποψη η παράσταση στο κάλυμμα της Βέροιας φαίνεται ολοκληρωμένη¹⁶⁰. Σύμφωνα με την περιγραφή του Delacoulonche¹⁶¹, στο κέντρο εικονιζόταν ο Χριστός όρθιος επάνω σε μια σφαίρα, κρατώντας με το αριστερό χέρι τη σταυροφόρα ράβδο και σηκώνοντας με το δεξί έναν άγιο που γονατίζει μπροστά του, προφανώς τον Αδάμ. Την κεντρική μορφή πλαισιώναν δύο όμιλοι με τους βασιλείς και προφήτες, από τρία πρόσωπα δεξιά και αριστερά. Σώθηκε βέβαια μόνον η δεξιά ομάδα με το Δαβίδ και τον Πρόδρομο, των οποίων η θέση και οι στάσεις είναι τυπικές, και μια γεροντική μορφή στο πίσω μέρος, με το χέρι στο πρόσωπο σε χειρονομία θαυμασμού. Πρόκειται για τον προφήτη Ησαΐα¹⁶², που αναφέρεται στην απόκρυφη Διήγηση του Νικοδήμου ότι κήρυττε σε αυτούς που βρίσκονταν στον Ἄδη την εκεί κάθοδο του Χριστού¹⁶³.

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι ο Delacoulonche αναφέρει πως ο Χριστός ήταν όρθιος επάνω σε μια σφαίρα, ενώ στις μέχρι τώρα γνωστές παραστάσεις ο Χριστός πατά είτε στις πύλες του Ἄδη ή επάνω στον ίδιο τον Ἄδη¹⁶⁴. Αν ο Delacoulonche δεν έκαμε καμία παρανόηση —πράγμα που δε φαίνεται απίθανο, μια και δεν ερμηνεύει τη σκηνή, αλλά απλώς την περιγράφει— τότε στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να έχουμε ένα σπάνιο εικονογραφικό στοιχείο.

II. ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Αρκετά σημαντικός είναι ο αριθμός των πτηνών και ζώων που κοσμούν τις σαρκοφάγους, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι στις εικοσιδύο από αυτές απεικονίζονται διάφορα είδη του ζωικού βασιλείου. Γι' αυτό πιστεύω ότι δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη του Α. Grabar ότι τα ζώα εμφανίζονται πολύ σπάνια στις μεσαιωνικές σαρκοφάγους¹⁶⁵.

Είναι αλήθεια βέβαια ότι τα ζώα δεν αποτελούν το μοναδικό διάκοσμο των σαρκοφάγων, εκτός από την πλάκα αριθ. 83 στη Θεσσαλονίκη (Π ί ν. 64β), όπου παριστάνονται αποκλειστικά πτηνά και ζώα σ' ελεύθερο κάμπο. Συνήθως πρόκειται για μορφές ζώων σε μικρό μέγεθος, που ενσωματώνονται και υποτάσσονται στο βασικό διάκοσμο των αναγλύφων. Έτσι, τα ζώα παριστάνονται μέσα σε ορθογώνια διάχωρα ή άλλα γεωμετρικά σχήματα, κάτω από τόξα, ανάμεσα σε κληματίδες ή πλαισιώνουν σταυρούς, οικόσημα και περιρραντήρια. Επίσης, πολλές φορές χρησιμοποιούνται ως παραπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία, συμπληρώνοντας τα κενά ανάμεσα στα κύρια θέματα.

Η εκλογή των θεμάτων δεν είναι τυχαία, αλλά έχει σχέση με συμβολικές έννοιες, όπως

159. Ὁ.π., σ. 80, εικ. 17.

160. Για την εμφάνιση και την εξέλιξη του θέματος της Καθόδου του Χριστού στον Ἄδη, βλ. Ch. Morey, *East Christian Paintings in the Freer Collection*, London 1914, σ. 45 κ.ε. Συμπληρωματικά, βλ. E. Diez - O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*. Hosios Lucas and Daphni, Cambridge, Massachusetts, 1931, σ. 69 κ.ε.

161. Delacoulonche, *Mémoire*, σ. 209-210, αριθ. 91α-β.

162. Ξυγγόπουλος, *Εικονογραφικά γλυπτά*, σ. 258 κ.ε.

163. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853, σ. 171 και 175. Πρβλ. και Ξυγγόπουλος, *Εικονογραφικά γλυπτά*, σ. 259.

164. Βλ. πρόχειρα Morey, *ό.π.*, σ. 50, εικ. 23-27 και πίν. VII.

165. Grabar, *Sculptures II*, σ. 30.

π.χ. την προστασία του τάφου και του νεκρού, εξορκισμό του κακού, πάλη του αγαθού με το κακό, προσδοκία της ανάστασης και της αθανασίας των ψυχών¹⁶⁶.

Από τα ζώα πιο συχνά παριστάνεται ο φτερωτός γρύπας, ζώο μυθικό με κεφάλι και φτερά αετού και σώμα λιονταριού. Εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Αίγυπτο σε μνημεία της 12ης δυναστείας και έγινε πολύ αγαπητό διακοσμητικό θέμα του αρχαίου¹⁶⁷ και μεσαιωνικού κόσμου¹⁶⁸. Στη μακραίωνη εικονογραφική παράδοση ο γρύπας είχε πάντα συμβολικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Στην αρχαία Ελλάδα θεωρούνταν ο φύλακας των τάφων, ενώ στο μεσαίωνα απέκτησε επιπλέον και άλλες θρησκευτικές και συμβολικές ερμηνείες. Τον θεωρούσαν σύμβολο της διπλής φύσης του Χριστού, γιατί, συνδυάζοντας κεφάλι αετού και σώμα λιονταριού, μετείχε σε δύο φύσεις εξαιρετικά δυνατές¹⁶⁹.

Στις σαρκοφάγους που εξετάζουμε, οι μεμονωμένοι γρύπες παριστάνονται άλλοτε όρθιοι κάτω από τόξα, αριθ. 28 (Π ί ν. 21) ή μέσα σε ορθογώνια διάχωρα, αριθ. 37 (Π ί ν. 26β) και άλλοτε καθιστοί, εγγεγραμμένοι σε κύκλους¹⁷⁰, αριθ. 45Α (Π ί ν. 30β και 32α), 45Β₁₋₂ (Π ί ν. 31 και 32β) και 46Α (Π ί ν. 34).

Σε δύο περιπτώσεις, στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 52 (Π ί ν. 40 και 41β) και στην πλάκα αριθ. 83 (Π ί ν. 64β), που προέρχεται πιθανώς από σαρκοφάγο, συναντιέται το θέμα του γρύπα που σπαράζει λαγό. Το θέμα του άγριου θηρίου —λιονταριού ή γρύπα— που επιτίθεται σε ήμερο ζώο έχει ανατολική προέλευση¹⁷¹, χρησιμοποιήθηκε όμως ευρύτατα τόσο στην αρχαία ελληνική τέχνη όσο και στη βυζαντινή διακοσμητική και κυρίως στη γλυπτική¹⁷². Έτσι, βλέπουμε σε πλάκες και θωράκια λιοντάρια¹⁷³ και γρύπες¹⁷⁴ να κατασπαράζουν διά-

166. Βλ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου, σ. 94 κ.ε., όπου σχετικές παρατηρήσεις για το συμβολισμό των ζώων που παριστάνονται στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 28 του Καταλόγου μας και βιβλιογραφία για τις χρήσεις και συμβολισμούς των απεικονίσεων του ζωικού κόσμου σε διάφορα έργα τέχνης.

167. Για την καταγωγή και την εξέλιξη του θέματος στην αρχαιότητα, βλ. το έργο της Anna-Maria Bisi, Il Grifone. Storia di un motivo iconografico nell'antico oriente mediterraneo, Roma 1965. Πρβλ. και Ορλάνδος, Εν ακόμη επιπεδόγλυφον, σ. 122.

168. Στα βυζαντινά χρόνια ο γρύπας λεγόταν ιππαλεκτρών· βλ. Πατριάρχου Φωτίου, Λέξεων συναγωγή, έκδ. Ρ. Porsonus, London 1822: *ἰππαλεκτρών... γρύψ διὰ τὸ τετράσκελον εἶναι καὶ πτέρυγας καὶ ρύγχος ἔχειν ἐπικαμπές*. Πρβλ. σχετικά και Bouras, Grand Lavra Phiale, σ. 90. Για τη διάδοση του θέματος στα βυζαντινά χρόνια, βλ. Ορλάνδος, Εν ακόμη επιπεδόγλυφον, σ. 122, καθώς και Bouras, Grand Lavra Phiale, σ. 90 κ.ε.

169. Για το συμβολισμό και θρησκευτικό χαρακτήρα του γρύπα, βλ. Charboneau-Lassay, Le bestiaire, σ. 364-376. V. Darkevič, Svetskoe iskusstvo Vizantii. Proizvedenija vizantijskogo chudožestvennogo remesla Vostočnoj Evropy X-XIII veka, Moskva 1975, σ. 187 κ.ε. Βλ. επίσης και Καμπούρη-Βαμβούκου, Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου, σ. 94, όπου και άλλη βιβλιογραφία σχετικά με το συμβολισμό των νεκρών.

170. Το θέμα του εγγεγραμμένου μέσα σε κύκλο γρύπα το συναντούμε σε πολυτελή υφάσματα, απ' όπου ασφαλώς και το παρέλαβε η μαρμάρινη γλυπτική· βλ. Ορλάνδος, Εν ακόμη επιπεδόγλυφον, σ. 124, όπου και άφθονα παραδείγματα.

171. Βλ. J. Strzygowski, Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung, Augsburg 1930, σ. 308 κ.ε., εικ. 310. Επίσης Σωτηρίου, Ναός Θεολόγου Θηβών, σ. 15, όπου και άλλη βιβλιογραφία. Πρβλ. και Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 70, αριθ. 34.

172. Ορλάνδος, Τέμπλον Αγίας Θεοδώρας, σ. 489 κ.ε.

173. Ό.π., σ. 490, για άφθονα παραδείγματα λιονταριών που σπαράζουν διάφορα ζώα σε βυζαντινά ανάγλυφα.

174. Σε δύο διακοσμητικές πλάκες από τη Βενετία στο Μουσείο του Βερολίνου, του 12ου-13ου αι., παριστάνεται γρύπας που επιτίθεται σε άλογο, Wulff, Byzantinische Bildwerke II, αριθ. 1756 και 1757. Γρύπας που επιτίθεται σε ελέφαντα συναντιέται σε θωράκιο του υπερώου του Αγίου Μάρκου στη Βενετία, του β' μισού του 11ου αι., Grabar, Sculptures II, σ. 79, αριθ. 73, πίν. XLVIII και σε κιονόκρανο από τη Nova Zagora στο Μουσείο της Σόφιας, του 11ου αι., ό.π., σ. 74, αριθ. 70, πίν. XLIII, α. Ακόμη, γρύπας που σπαράζει ελάφι συναντιέται σε κομμάτι τόξου από τον

φορα ζώα. Στον αγώνα των ζώων που αλληλοσπαράζονται μπορούμε να δούμε την πάλη του ισχυρού με το αδύνατο, του κακού με το αγαθό ή της Εκκλησίας εναντίον του διαβόλου¹⁷⁵.

Από τα άλλα άγρια ζώα, τα λιοντάρια παριστάνονται σπάνια στις σαρκοφάγους της Ελλάδας. Απεικονίζονται στο κάλυμμα της σαρκοφάγου του Ιωάννη Καμύτζη, αριθ. 10, στη Βέροια (Π í ν. 8), καθώς και στο κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη, αριθ. 36 (Π í ν. 25γ-δ). Στο ανάγλυφο του Καμύτζη δεν μπορούμε ούτε καν να φανταστούμε τη σκηνή, γιατί σώζεται μόνον η άκρη του ποδιού του λιονταριού, φαίνεται όμως ότι η παράσταση του θηρίου ήταν σε μεγάλο μέγεθος.

Το λιοντάρι με τη συμβολική σημασία του φύλακα της πύλης, του θρόνου και του τάφου παριστάνεται πολύ συχνά στην προχριστιανική τέχνη και επέζησε με πολλούς τρόπους και στη χριστιανική περίοδο¹⁷⁶. Πέρα όμως από αυτά, φαίνεται ότι στα χριστιανικά χρόνια του προστέθηκαν και άλλοι συμβολισμοί και αλληγορίες, με βάση τις ιδιότητες που αποδίδει στο ζώο ο Φυσιολόγος¹⁷⁷. Έτσι, το λιοντάρι ταυτίστηκε με το Χριστό, το νοερό λέοντα, που αγρυπνά για τον άνθρωπο και που με τη σταύρωση και την ανάστασή του του έφερε τη σωτηρία μετά την πτώση του¹⁷⁸.

Έτσι, λοιπόν, το λιοντάρι, καθώς συμβολίζει το φύλακα του τάφου, την αθανασία της ψυχής και την ανάσταση των νεκρών, προσφέρεται απόλυτα για τη διακόσμηση μιας σαρκοφάγου.

Στο μέσο της πρόσοψης του καλύμματος της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη, αριθ. 36 (Π í ν. 25γ-δ), βλέπουμε δύο μικρά λιοντάρια, εραλδικά τοποθετημένα δεξιά και αριστερά από έναν τριγωνικό θυρεό. Το θέμα έχει ερμηνευθεί από τον Ξυγγόπουλο ως οικόσημο με βάση το σχήμα του και τα εραλδικά τοποθετημένα λιοντάρια, που θυμίζουν τα αντίστοιχα στη σφραγίδα του Ματθαίου Ασάνη¹⁷⁹.

Παλιότερα ο Γ. Τυπάλδος είχε ισχυριστεί ότι καμία από τις επίσημες βυζαντινές οικογένειες δεν είχε οικόσημο πριν από την Άλωση. Αυτό δε φαίνεται να ευσταθεί, γιατί τα μνημεία δείχνουν ότι τέτοια οικόσημα, τουλάχιστον στα χρόνια των Παλαιολόγων, υπήρχαν και οφείλονται προφανώς σε φραγκική επίδραση¹⁸⁰. Στα θαλάσσια τείχη της Κωνσταντινουπόλεως είναι εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα, όπου μέσα σε θυρεό όμοιο με των Βλατάδων,

¹⁷⁵ Όσιο Λουκά Φωκίδας, ό.π., σ. 58, αριθ. 44, πίν. XXVI, b και γρύπας που σπαράζει ζαρκάδι σε θωράκιο του υπερώου του Αγίου Μάρκου Βενετίας, ό.π., σ. 79, αριθ. 73, πίν. XLVIII. Τέλος, γρύπας που επιτίθεται σε αδιάγνωστο τετράποδο παριστάνεται σε φθαρμένη πλάκα από τη Θεσσαλονίκη στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 73, αριθ. 39, πίν. XXI και Grabar, *Sculptures II*, σ. 109, αριθ. 95, πίν. LXXXIII, b.

¹⁷⁶ Ορλάνδος, Τέμπλον Αγίας Θεοδώρας σ. 489.

¹⁷⁷ Βλ. λ. Löwe, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, έκδ. E. Kirschbaum SJ., III, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1971, στήλη 117.

¹⁷⁸ Για το Φυσιολόγο, βλ. *Lexikon*, ό.π., στήλη 432. Για την απεικόνιση στην τέχνη, βλ. J. Strzygowski, *Der Bilderkreis des griechischen Physiologus des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschriften der Bibliothek zur Smyrna*, *Byzantinisches Archiv* 2, Leipzig 1899. Επίσης και την ανακοίνωση της M. S. Théohari, *Les miniatures de Physiologus grec et leur place dans l'illustration des traités scientifiques byzantins*, XIVe Congr. Intern. des Et. Byz. Résumés-Communications, Bucarest 1971, σ. 117 κ.ε. Πρβλ. ακόμη και Z. Kádár, *Survivals of Greek Zoological Illuminations in Byzantine Manuscripts*, Budapest 1978, σ. 122 κ.ε.

¹⁷⁹ *Der Physiologus nach der ersten Redaktion*, σ. 8a-8b, στίχ. 35-44 και σ. 9a, στίχ. 35-46.

¹⁸⁰ Ξυγγόπουλος, *Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου I*, σ. 354 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία.

¹⁸¹ Ό.π., σ. 355.

εικονίζεται όρθιο λιοντάρι κρατώντας ξίφος, ενώ στο κάτω μέρος υπάρχουν τέσσερα συμπίληματα με το όνομα του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328)¹⁸¹. Όπως επισημαίνει ο Ξυγγόπουλος¹⁸², δεν είναι άσχετα με το ζήτημα των βυζαντινών οικοσήμων τα θεωρούμενα ως γενουατικά οικόσημα του Μουσείου της Κωνσταντινουπόλεως, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν και μερικά με τα τέσσερα Β των Παλαιολόγων¹⁸³.

Ένα σπάνιο θέμα, αν όχι μοναδικό¹⁸⁴, βλέπουμε στη σαρκοφάγο του Αγίου Αχιλλείου, αριθ. 15: μια καμήλα επάνω στην οποία ορμά ένα αρπακτικό πτηνό (Πί ν. 12α). Η παράσταση έχει ερμηνευθεί ότι αποδίδει ένα γεγονός γνωστό στους ανθρώπους της Ανατολής: το πουλί πέφτει επάνω στην καμήλα για να φάει παράσιτα¹⁸⁵. Ωστόσο, η καμήλα θα μπορούσε να έχει θέση σε μια σαρκοφάγο, γιατί στα όνειρα ερμηνεύεται ως σημάδι θλίψης, ανάγκης και θανάτου ή και το αντίθετο, της απαλλαγής δηλαδή από τα δεινά¹⁸⁶. Συνεπώς η καμήλα στη σαρκοφάγο θα μπορούσε να συμβολίζει το θάνατο, αλλά ταυτόχρονα και τη σωτηρία του ανθρώπου.

Εκτός από τα τετράποδα ζώα, φανταστικά ή πραγματικά, που είδαμε, συναντούμε στις σαρκοφάγους και ερπετά, φίδια κυρίως που τυλίγονται γύρω από τους κορμούς δέντρων, σαλαμάντρες σε συνδυασμό με παγόνια και φίδια που τα κατασπαράζουν αετοί.

Το φίδι, μαζί με το φοινικόδεντρο γύρω από το οποίο περιτυλίγεται στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 32 (Πί ν. 23α) και τα φίδια στα δέντρα που πλαισιώνουν σταυρό στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 42 (Πί ν. 28β-γ), είναι παραδείσια σύμβολα. Πρόκειται για το Δέντρο της Γνώσης και το φίδι-Σατανά που προκάλεσε την πτώση του ανθρώπου και την απομάκρυνσή του από τον κήπο της Εδέμ¹⁸⁷.

Η σαλαμάντρα είναι σπάνια στην πρώιμη βυζαντινή εποχή και φαίνεται να έχει αγνοηθεί από τους βυζαντινούς γλύπτες. Στις σαρκοφάγους παρουσιάζεται μόνο στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 64 της Αγνής Βιλλεαρδουίνου (Πί ν. 52α): εκεί τα τέσσερα ορθογώνια διαμερίσματα στα διάκενα των κεραίων ενός μεγάλου σταυρού περικλείουν ισάριθμες σαλαμάντρες. Σαλαμάντρα παριστάνεται επίσης σ' ένα ελληνικό χειρόγραφο αλχημείας του 10ου αι., αριθ. 2327 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Παρίσι. Στη Δύση τη βλέπουμε στη βάση ενός σταυρού του 12ου αι. στο Μουσείο του Saint Omer της Γαλλίας και στην Παναγία των Παρισίων¹⁸⁸.

Η σημασία του συμβόλου είναι καθαρή. Η σαλαμάντρα, κατά τον A. Bon, έχει επιλεγεί

181. Βλ. απεικόνιση στον Millingen, *Byzantine Constantinople*, σ. 189.

182. Ξυγγόπουλος, *Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου*, σ. 355.

183. Βλ. σχετικά M. J. Ebersolt, *Sculptures de l'orient latin aux Musées de Constantinople*, *Mélanges G. Schumberger II*, Paris 1924, σ. 432 κ.ε.

184. Grabar, *Sculptures II*, σ. 64, αριθ. 50, πίν. XXXVI, a και XXXVII, b.

185. V. Mavrodinova, *Kulturata i izkustvoto prez vreme na pǎrvata bǎlgarska dǎržava*, *Istoriia na bǎlgarskoto izobrazitelno izkustvo*, Sofija 1976, σ. 97.

186. Αχμέτ, *Ονειροκριτικόν*, σ. 185, στίχ. 25-26 και σ. 186, στίχ. 1-4: *Αἱ Ἀράβιοι κάμηλοι αἱ ταχεῖς εἰς ἀνάγκην καὶ θάνατον καὶ θλίψιν κρίνονται. εἴαν ἴδῃ τις, ὅτι ἐπαχέσατο ἐξ αὐτῶν καὶ συνεπήρεν αὐτὸν εἰς δρόμον, ἀρεῖ αὐτὸν ὁ Χάρων διὰ τὸ μηδὲν τι τῶν ζώων συνεξισοῦσθαι αὐτῷ ἐν δρόμῳ. εἰ δὲ ἴδῃ ὅτι τῇ τοιαύτῃ καμήλῳ ἐπιβάς ὀλίγον ἀπῆλθεν καὶ ἄλλιν κατῆλθεν ἀπ' αὐτῆς, εὐρήσει νόσον σκληρὰν καὶ ἀποβαλεῖ αὐτήν.*

187. Βλ. σχετικά Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου*, σ. 183 και κυρίως Sheppard, *Marble Slabs*, σ. 67. Και στο Φυσιολόγο δίνεται μια παραπλήσια ερμηνεία για το φίδι, που παρομοιάζεται με το σατανά, ο οποίος δεν μπόρεσε να εξουσιάσει τον Αδάμ όταν ήταν γυμνός, αλλά μόνον όταν φόρεσε τα σύκινα τῆς ἡδονῆς, τα ενδύματα δηλαδή του παλαιού ανθρώπου: βλ. *Der Physiologus nach der ersten Redaktion*, σ. 34a, στίχ. 28-38. Πρβλ. και σ. 35a, στίχ. 28-38.

188. Charbonneau-Lassay, *Le bestiaire*, σ. 815. Πρβλ. και Bon, *Dalle funéraire*, σ. 138.

ως θέμα της σαρκοφάγου με την ιδιότητά της ως καταχθόνιου ερπετού¹⁸⁹. Στην περίπτωση αυτή εξομοιώνεται με φίδι, σε αντιπαράθεση με τα παγόνια που παριστάνονται στις τέσσερις γωνίες της πλάκας, και που, από τα παλαιοχριστιανικά ακόμη χρόνια, χρησιμοποιήθηκαν ως σύμβολα της ανάστασης της σάρκας και της ουράνιας αθανασίας¹⁹⁰, όπως π.χ. στις σαρκοφάγους της Ραβέννας. Κατά τον Ιερό Αυγουστίνο η φωνή του παγονιού τρέπει σε φυγή τα φίδια και όπως το πουλί αυτό με το τραγούδι του διώχνει τα φίδια, έτσι και ο δίκαιος άνθρωπος διώχνει το δαίμονα με την προσευχή του¹⁹¹.

Ο συνδυασμός λοιπόν των ερπετών με τα παγόνια στη σαρκοφάγο της Αγνής Βιλλεαρδουίνου συμβολίζει το θρίαμβο της ουράνιας αιωνιότητας επάνω στον κάτω κόσμο και το θάνατο¹⁹².

Τα παγόνια τα ξαναβρίσκουμε και στην καλυπτήρια πλάκα από τη Μονή Κοζίλης, αριθ. 52, αλλά σε τελείως διαφορετική σύνθεση και νόημα. Πρόκειται για δύο παγόνια αντιμέτωπα που συμπλέκουν τους λαιμούς τους (Π ί ν. 40 και 41γ), θέμα που συμβολίζει ίσως τη χριστιανική αγάπη¹⁹³.

Το θέμα των πτηνών που συμπλέκουν τους λαιμούς τους είναι αρκετά συνηθισμένο στη βυζαντινή τέχνη¹⁹⁴, το συναντούμε σε ανάγλυφα, όπως σε μια διακοσμητική πλάκα από τη Βενετία στο Μουσείο του Βερολίνου (12ου αι.)¹⁹⁵, σε κιονόκρανο του τέμπλου της Πόρτα-Παναγιάς¹⁹⁶, σε επιστύλιο του τέμπλου της Μονής Βλαχερνών στην Άρτα¹⁹⁷, στην ξυλόγλυπτη θύρα του Αγίου Νικολάου της Αχρίδας¹⁹⁸, αλλά και σε χειρόγραφα, όπως σε αρμενικό ευαγγέλιο του έτους 1198¹⁹⁹ και σε υφάσματα ιταλικής προέλευσης με ισλαμική επίδραση, σαν αυτό π.χ. στο Μουσείο του Τουρίνου (14ος-15ος αι.)²⁰⁰.

Τα παγόνια παριστάνονται ακόμη και σε εραλδική σύνθεση να πίνουν από την πηγή της ζωής στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 63 (Π ί ν. 51β) από την Κόρινθο. Η ίδια σύνθεση, αλλά με αετούς, επαναλαμβάνεται και στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 28 (Π ί ν. 21) από τη Θεσσαλονίκη, στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας και σε ένα θραύσμα πιθανώς από σαρκοφάγο, αριθ. 81 στη Βέροια (Π ί ν. 62γ).

Το θέμα της πηγής με τα πουλιά ή και τα ζώα που πίνουν από αυτήν, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 25 (Π ί ν. 19α), είναι γνωστό από τα τελευταία χρόνια της αρχαιότητας²⁰¹.

189. Bon, ό.π.

190. Ό.π., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

191. Βλ. σχετικά ό.π.

192. Ό.π. και κυρίως ο ίδιος, *Pierres inscrites*, σ. 96. Στο Φυσιολόγο η σαλαμάντρα έχει άλλη σημασία. Καθώς θεωρείται ότι η ίδια δεν προσβάλλεται από τη φωτιά και όταν πέσει μέσα σ' αυτή τη σβήνει, παρομοιάζεται με τους Τρεις Παιδας εν Καμίνω και με τους δικαίους, που έσβησαν πυρές και έφραξαν στόματα λεόντων· βλ. *Der Physiologus nach der ersten Redaktion*, σ. 89a-89b.

193. Wulff, *Byzantinische Bildwerke II*, αριθ. 1743.

194. Βλ. Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, σ. 27.

195. Wulff, *Byzantinische Bildwerke II*, αριθ. 1743.

196. Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, σ. 27, εικ. 15.

197. Ορλάνδος, *Μονή Βλαχερνών*, σ. 29, εικ. 13 και 22. Grabar, *Sculptures II*, σ. 144, αριθ. 152, πίν. CXXVI, a.

198. Millet, *L'ancien art serbe*, εικ. 168. Grabar, *Sculptures II*, σ. 118 κ.ε., αριθ. 116, πίν. LXXXVII.

199. J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung, ziergeschichtliche Untersuchungen über den Eintritt der Wander- und Nordvölker in die Treibhäuser geistigen Lebens*, Leipzig 1917, εικ. 228.

200. O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei II*, Berlin 1913, πίν. 419.

201. Σχετικά με την πηγή της ζωής, βλ. J. Strzygowski, *Der Pinienzapfen als Wasserspeier*, RM XVIII (1903), σ. 185 κ.ε. T. Velmans, *Quelques versions rares du thème de la Fontaine de Vie dans l'art paléochrétien*, CA XIX (1969),

Στην παλαιοχριστιανική περίοδο αποκτά ιδιαίτερο νόημα, συνδεδεμένο με το βάπτισμα²⁰², που συμβολίζει το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού²⁰³ και γνωρίζει μεγάλη διάδοση και ποικιλία κυρίως στα ψηφιδωτά, ενώ συνεχίστηκε σ' όλη τη βυζαντινή περίοδο στη γλυπτική και τα χειρόγραφα²⁰⁴.

Από το φτερωτό κόσμο ιδιαίτερα αγαπητό θέμα στις σαρκοφάγους είναι οι αετοί. Παριστάνονται μονοκέφαλοι κατά κρόταφο ή δικέφαλοι κατ' ενώπιον με ανοιχτά φτερά μέσα σε κύκλους, κάτω από τόξα και μέσα σε διάχωρα. Μεμονωμένοι βρίσκονται στις σαρκοφάγους αριθ. 9 (Π ί ν. 7), 28 (Π ί ν. 21) και 52 (Π ί ν. 40) και ανάμεσα σ' άλλα ζώα στη σαρκοφάγο αριθ. 37 (Π ί ν. 26β). Επίσης, οι αετοί πλαισιώνουν εραλδικά το δέντρο της ζωής, αριθ. 8 (Π ί ν. 6β), 45Α (Π ί ν. 30β), 45Β₁₋₂ (Π ί ν. 31), 46Β₁ (Π ί ν. 35α), 52 (Π ί ν. 40 και 41α) ή περιρραντήριο, αριθ. 28 (Π ί ν. 21) ή σταυρούς, αριθ. 21 (Π ί ν. 16), 51Α (Π ί ν. 38α) και 61 (Π ί ν. 50). Τέλος, υπάρχουν και αετοί που μάχονται με φίδια, αριθ. 45Γ (Π ί ν. 33α-β), 45Δ₁₋₂ (Π ί ν. 33γ-ε) και 83 (Π ί ν. 64β) ή επιτίθενται σε άλλο ζώο ή πτηνό, αριθ. 15 (Π ί ν. 12α).

Ο αετός είναι φορτισμένος με πλήθος συμβολισμών στη μακραίωνη εικονογραφική παράδοσή του. Ως μονοκέφαλος θεωρήθηκε στην αρχαία Ελλάδα και κυρίως στην ελληνιστική περίοδο σύμβολο της βασιλικής εξουσίας και πέρασε στους Ρωμαίους ως σύμβολο της αυτοκρατορικής δύναμης και της νίκης, καθώς και της αποθέωσης μετά θάνατον²⁰⁵.

Με τον ίδιο συμβολισμό, της αυτοκρατορικής εξουσίας, χρησιμοποιήθηκε ο αετός και στο Βυζάντιο, αρχικά μονοκέφαλος και μετά δικέφαλος, και διαδόθηκε στους γειτονικούς και στη συνέχεια στους ευρωπαϊκούς λαούς²⁰⁶. Η παράσταση του δικέφαλου αετού έχει ανατολική προέλευση, πότε όμως εμφανίζεται στο Βυζάντιο δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένο. Έχει υποστηριχθεί ότι στα κείμενα μαρτυρούνται δικέφαλοι αετοί από την εποχή του Πορφυρογέννητου²⁰⁷. πάντως παριστάνονται σε αρκετά ανάγλυφα, όπως σε θωράκιο από τη Stara

σ. 29 κ.ε. Η ίδια, Le décor sculptural d'une fenêtre de l'église de Kalenik et la thème de la Fontaine de Vie, Zbornik za likovne umetnosti 5 (1969), σ. 87 κ.ε.

202. Underwood, The Fountain of Life, σ. 41 κ.ε.

203. Ο Απόστολος Παύλος, στην προς Ρωμαίους επιστολή ΣΤ', 4-5, γράφει: *συνετέφημεν οὖν αὐτῷ* (τῷ Χριστῷ) *διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν διὰ τῆς δόξης τοῦ πατρὸς, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν*. Επίσης ο Γρηγόριος ο Νανζιανζηνός, Λόγος Μ', εἰς το Ἅγιον Βάπτισμα, PG 36, στήλη 369 Θ, επαναλαμβάνει τα λόγια του Παύλου *συνταφῶμεν οὖν τῷ Χριστῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος, ἵνα καὶ συναναστῶμεν*. Για περισσότερα, βλ. Frazer, Church Doors, σ. 161.

204. Βλ. για απαρίθμηση παραδειγμάτων την Καμπούρη-Βαμβούκου, Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου, σ. 92 κ.ε. Σε αυτά μπορούν να προστεθούν ακόμη και τρεις πλάκες εντοιχισμένες στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, όπου αγόνια πίνουν από περιρραντήριο· βλ. Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, αριθ. 24, πίν. XIV, αριθ. 26, πίν. XV και αριθ. 59, πίν. XXXIII. Επίσης ζώα και κυρίως γρύπες που πίνουν από περιρραντήριο συναντούμε στις ορειχάλκινες θύρες του Salerno (Frazer, Church Doors, εικ. 22), σ' ένα θωράκιο στη συλλογή της Ροτόντας Θεσσαλονίκης (Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις, σ. 68 κ.ε., αριθ. 33, πίν. XIX), σε θωράκιο της φιάλης της Μονής Μεγίστης Λαύρας (Grabar, Sculptures I, πίν. XLV, 3) και σε πλάκα εντοιχισμένη στην πρόσοψη της Γοργοεπηκόου της Αθήνας (Grabar, Sculptures II, πίν. LXVI, b και LXVIII, b. Πρβλ. και Bouras, Grand Lavra Phiale, σ. 90).

205. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Ο δικέφαλος αετός ιδίως ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον, ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-1973), Λειμών, Τιμητική Προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Β. Τωμαδάκη, σ. 164 κ.ε. Για το συμβολισμό του αετού στους Ρωμαίους, βλ. J. Toynbee, Animals in Roman Life and Art, London 1973, σ. 242.

206. Γ. Κ. Σπυριδάκης, ό.π.

207. Σε ενδύματα που έδιναν οι Βυζαντινοί ως δώρα σε ξένους ηγεμόνες υπήρχαν παραστάσεις αετών, όπως γράφει ο Κ. Πορφυρογέννητος: ... *τουβία ἐκ τούτων πάντων, τὰ με προκριτώτερα ἀπὸ διαβλαττίων αἰτῶν καὶ βασι-*

Zagora, του 11ου αι.²⁰⁸, στην Παρηγορήτισσα της Άρτας (1283-1296)²⁰⁹, στην Πόρτα-Παναγιά (1283)²¹⁰ και αλλού. Η παλιότερη χρονολογημένη παράσταση δικέφαλου αετού σε ταφικό μνημείο βρίσκεται στη μονόλιθη σαρκοφάγο του πρωτοσπαθάρου Γρηγορά στην Κιουτάχεια της Μικράς Ασίας, όπου επιγραφή αναφέρει το 1071 ως το έτος θανάτου του²¹¹. Άφθονες επίσης είναι οι απεικονίσεις δικέφαλων αετών σε υφάσματα²¹², νομίσματα και σφραγίδες²¹³. Ως σύμβολο του κράτους καθιέρωσε το δικέφαλο αετό ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258)²¹⁴.

Τη βασιλική καταγωγή του νεκρού πρέπει να δείχνουν οι μονοκέφαλοι αετοί στη μια στενή πλευρά της σαρκοφάγου αριθ. 51Α στη Μονή Βλαχερνών Άρτας (Π ί ν. 38α), πού έχουν παράξενη μορφή: ο δικέφαλος αετός μοιάζει να έχει κοπεί στα δύο και να έχει μεταμορφωθεί σε δύο πουλιά μ' ένα κεφάλι και μ' ένα επίσης φτερό²¹⁵. Ακόμη, τη βασιλική γενιά του νεκρού φανερώνουν και οι δικέφαλοι αετοί στη σαρκοφάγο του Χορτιάτη, αριθ. 37 (Π ί ν. 26β). Εδώ οι αετοί έχουν πια καταντήσει εμβλήματα, στα οποία το διπλό κεφάλι τους είναι τρισυπόστατο και έχει αντικατασταθεί από κρινάνθεμο²¹⁶.

Παράλληλα με αυτές τις σημασίες, της δύναμης δηλαδή και της βασιλικής εξουσίας, που κληρονομήθηκαν από την αρχαιότητα, ο αετός στη βυζαντινή περίοδο θεωρήθηκε και σύμβολο της ανάστασης και της αιώνιας νεότητας, καθώς και της ακλόνητης πίστης στο Χριστό²¹⁷. Έτσι συναντούμε τον αετό μαζί με άλλα σύμβολα της πίστης, της νίκης και της αιωνιότητας σε αμέτρητες κοπτικές επιτύμβιες πλάκες²¹⁸, από τον 6ο ως τον 8ο αι. Η παλιά λοιπόν ιδέα της ανάστασης και σωτηρίας πρέπει να επιζεί και στις δικές μας σαρκοφάγους αριθ. 9 (Π ί ν. 7), 21 (Π ί ν. 16), 28 (Π ί ν. 21), 52 (Π ί ν. 40) και 61 (Π ί ν. 50), όπου παριστάνονται μεμονωμένοι ή κατά ζεύγη αετοί.

Το θέμα της μάχης αετού με φίδι, που απεικονίζεται στις σαρκοφάγους αριθ. 45Γ (Π ί ν. 33α-β), 45Δ₁₋₂ (Π ί ν. 33γ-ε) και 83 (Π ί ν. 64β), έχει βέβαια σασανιδική προέλευση²¹⁹, καθώς πέρασε όμως στο Βυζάντιο απέκτησε δική του μορφή και εσχατολογικό νόημα, συμβολίζο-

λικίων άμφιεσμένα..., Porphyrogenitus, De cerimoniis I, σ. 470, στίχ. 4-5. Οι αετοί αυτοί κατά το Γ. Κ. Σπυριδάκη, ό.π., σ. 168, θα ήταν δικέφαλοι. Επίσης γραπτή μαρτυρία για δικέφαλο αετό είναι γνωστή από κείμενο του 12ου αι. (έτος 1142), όπου αναφέρονται *βλαττία έχοντα άετους διπλούς*: βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, ό.π., σ. 169.

208. Βλ. Grabar, Sculptures II, σ. 72, αριθ. 70, πίν. XLIV, b.

209. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, σ. 100, εικ. 106 και 108.

210. Ορλάνδος, Πόρτα-Παναγιά, σ. 27, εικ. 16.

211. G. Gerola, L'aquila bizantina et l'aquila imperiale a due teste, Felix Ravenna, n.s., a. IV, fasc. I, 1934, σ. 11. Γενικά για τη σαρκοφάγο του πρωτοσπαθάρου Γρηγορά, βλ. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 166, εικ. 3.

212. Για φιλολογικές μαρτυρίες, βλ. παραπάνω σημ. 207.

213. Για απεικονίσεις δικέφαλων αετών σε νομίσματα και σφραγίδες, βλ. Σπ. Λάμπρος, Δικέφαλοι αετοί, Νέος Ελληνομνήμων XII (1915), σ. 241 κ.ε.

214. Βλ. σχετικά Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Α΄, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 72.

215. Grabar, Sculptures II, σ. 145, αριθ. 152.

216. Τέτοια παράσταση, όπου τα κεφάλια του αετού έχουν αντικαταστήσει κρινάνθεμα, συναντιέται για πρώτη φορά σε νομίσματα του Γεωργίου Τερτερή, της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του τσάρου της Βουλγαρίας Μιχαήλ Σισμάν: βλ. σχετικά Velenis, Dva dnuzeični nadpisa, σ. 42, όπου και βιβλιογραφία.

217. Η ερμηνεία αυτή συνδυάζεται με τον ψαλμό του Δαβίδ (PB', 5): *ἀνακαινισθήσεται ὡς αετοῦ ἡ νεότης σου*. Στο Φυσιολόγο ο άνθρωπος παροτρύνεται να μοιάσει με τον αετό, αφού απαλλαγεί μέσω του βαπτίσματος από τον παλιό του εαυτό και ανακαινιστεί, Der Physiologus nach der ersten Redaktion, σ. 21a-21b. Για τους συμβολισμούς αυτούς του αετού, βλ. Wittkower, Eagle and Serpent, σ. 312 κ.ε.

218. Βλ. ενδεικτικά Wulff, Byzantinische Bildwerke I, αριθ. 92-94.

219. Βλ. Miles, Byzantium and the Arabs, σ. 29.

ντας τη νίκη του Χριστού εναντίον του Σατανά²²⁰. Παρόμοιες παραστάσεις αετών που καταβροχθίζουν φίδια βλέπουμε σε ανάγλυφα θωράκια και πλάκες, όπως στη φιάλη της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, των μέσων του ΙΙου αι.²²¹ και σε πλάκες εντοιχισμένες στη Γοργοεπήκοο της Αθήνας²²².

Ανάλογο είναι και το θέμα αετού ή γερακιού που επιτίθεται σε άλλο ζώο ή πτηνό και το αρπάζει με τα νύχια του. Στη σαρκοφάγο από τον Άγιο Αχίλλειο, αριθ. 15, εικονίζονται δύο αρπακτικά πτηνά να ορμούν επάνω σ' έναν τρυγονοκράχτη και σε μια καμήλα (Π ί ν. 12α). Και αυτό το θέμα έχει ανατολική προέλευση και βρήκε ευρύτατη χρήση στη βυζαντινή διακοσμητική, από τον 9ο αι. και εξής, σε θωράκια τέμπλων, σε μαρμαροθετήματα δαπέδων, σε χειρόγραφα και σε υφάσματα, που αρχικά αντλούσαν τα θέματά τους από υφάσματα εισαγόμενα από την Ανατολή²²³.

Πτηνά, αλλά και ζώα ακόμη, απεικονίζονται ανάμεσα σε κληματίδες, που φυτρώνουν από τη βάση σταυρού ή απλώς τον πλαισιώνουν, να ραμφίζουν ή να τρώνε σταφύλια, όπως στις σαρκοφάγους αριθ. 7 (Π ί ν. 6α), 24 (Π ί ν. 18) και 27₁₋₂ (Π ί ν. 20). Ανάλογες συνθέσεις παρατηρούνται σε θωράκια, όπως σε αυτό που είναι εντοιχισμένο στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης²²⁴ ή χρησιμοποιούνται ως διακοσμητικά πλαίσια²²⁵, όπως συμβαίνει στα θωράκια του φράγματος της φιάλης στη Μονή Μεγίστης Λαύρας²²⁶.

Τέλος, διάφορα πτηνά και ζώα σε μικρό μέγεθος χρησιμοποιούνται ως παραπληρωματικά θέματα ανάμεσα στα κενά γεωμετρικών σχημάτων, αριθ. 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ), ως κοσμήματα κιονοκράνων, αριθ. 20 (Π ί ν. 15β) ή εγγεγραμμένα μέσα σε συνεχόμενους μικρούς κύκλους στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 52 (Π ί ν. 40 και 41δ).

Τα ζώα αυτά, όπως και αυτά που περικλείονται σε σφαιρικούς τροχούς στο τόξο της Βασιλείου Πύλης στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, αποτελούν απλά κοσμήματα και θα ήταν υπερβολικό να αναζητήσουμε και σε αυτά κάποιο βαθύτερο συμβολισμό²²⁷.

III. ΦΥΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Αρκετή ποικιλία παρουσιάζει ο φυτικός διάκοσμος, που άλλοτε πλαισιώνει τα κύρια θέματα και άλλοτε χρησιμοποιείται ως παραπληρωματικό στοιχείο της διακόσμησης. Μερικές φορές συναντούμε δέντρα, κυρίως ως ανεξάρτητες παραστάσεις ή και κάτω από τόξα. Επίσης, πολύ συχνό είναι το θέμα του σταυρού από τη ρίζα του οποίου φυτρώνουν βλαστοί, σ' αυτό όμως θ' αναφερθούμε παρακάτω, όταν θα κάνουμε λόγο για τους φυλλοφόρους σταυρούς.

Το κυριότερο παραπληρωματικό κόσμημα αποτελούν τα ανθέμια, που καλύπτουν κυρίως

220. Βλ. Wittkower, *Eagle and Serpent*, σ. 313 και κυρίως 316 κ.ε.

221. Bouras, *Grand Lavra Phiale*, σ. 95-96, πίν. 48b.

222. Miles, *Byzantium and the Arabs*, σ. 29, πίν. 70-71 και Grabar, *Sculptures II*, αριθ. 81, πίν. LXVIII, b.

223. Βλ. σχετικά Α. Ορλάνδος, *Γλυπτά του Μουσείου Θηβών*, ABME Ε' (1939-1940), σ. 140, εικ. 21. Στα παραδείγματα του Ορλάνδου μπορεί να προστεθεί και θωράκιο εντοιχισμένο στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 84 κ.ε., αριθ. 50, πίν. XXVIII, όπου και άλλη βιβλιογραφία σχετικά με αετούς και γεράκια που αρπάζουν ήμερα πτηνά.

224. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 83, αριθ. 49, πίν. XXVII.

225. Για την καταγωγή του θέματος, βλ. J. Toynbee - J. Ward Perkins, *Peopled Scrolls: A Hellenistic Motif in the Imperial Art*, BSR XVIII (1950), σ. 1-43.

226. Bouras, *Grand Lavra Phiale*, σ. 95, πίν. 47a.

227. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα*, σ. 101-102, εικ. 104-108.

τα τριγωνικά κενά στα μέτωπα των τοξοστοιχιών, τα κιονόκρανα ή τις εσωτερικές γωνίες των ορθογώνιων διαχωρών σε μεγάλη ποικιλία τύπων και παραλλαγών.

Έτσι, έχουμε καρδιόσχημα ανθέμια στις σαρκοφάγους αριθ. 20 (Π ί ν. 15β), 32 (Π ί ν. 23α), 36 (Π ί ν. 25β), 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ), 52 (Π ί ν. 40-41), 79 (Π ί ν. 62β) και 92 (Π ί ν. 67α). Το καρδιόσχημο ανθέμιο έχει σασανιδική καταγωγή και επισημαίνεται στο Βυζάντιο ήδη από τον 6ο αι., διαδίδεται όμως στην τέχνη της Κωνσταντινουπόλεως το 10ο και 11ο αι.²²⁸. Η εμφάνισή του στο γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας του Οσίου Λουκά²²⁹ εγκαινιάζει την εισαγωγή του στη μεσοβυζαντινή γλυπτική της Ελλάδας, όπου βρίσκει ένα πλήθος εφαρμογές από τον 11ο αι. και μετά²³⁰.

Στη σαρκοφάγο αριθ. 31 (Π ί ν. 22γ) απαντούν καλυκοειδή ανθέμια από δίδυμα ημίφυλλα άκανθας, που είναι γνωστά ήδη από τον 5ο αι. σε ανάγλυφα πλαίσια θυρών της βασιλικής Α΄ της Ν. Αγχιάλου²³¹, σε θωράκιο από τη Μονή Βλατάδων, των μέσων του 6ου αι.²³², καθώς και σε θωράκιο του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, του 9ου αι.²³³.

Σε αρκετές σαρκοφάγους συναντιούνται τρίφυλλα ανθέμια, προσαρμοσμένα κατάλληλα στο χώρο που διακοσμούν. Άλλοτε είναι μικρά σαν κρινάνθημα, αριθ. 25 (Π ί ν. 19α), 37 (Π ί ν. 26β) και άλλοτε μεγαλύτερα με σχετικά πλατιά φύλλα, αριθ. 43 (Π ί ν. 29), 44 (Π ί ν. 30α), 49 (Π ί ν. 36β) και 61 (Π ί ν. 50). Πολύ μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των πολύφυλλων ανθεμίων, που παρουσιάζονται σε μια πλούσια σειρά παραλλαγών, αριθ. 5 (Π ί ν. 5α), 7 (Π ί ν. 6α), 8 (Π ί ν. 6β), 13 (Π ί ν. 10β), 17 (Π ί ν. 13β), 22 (Π ί ν. 17β), 34 (Π ί ν. 23γ), 35 (Π ί ν. 24), 77₁₋₂ (Π ί ν. 61α) και 80 (Π ί ν. 62α).

Ακόμη, υπάρχουν και φτερωτά ανθέμια, απλοποιημένα σαν απόληξη ταινιωτών βλαστών, όπως στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 13 (Π ί ν. 10β) ή σαν μεγάλα ημιανθέμια με κόμβους ανάμεσά τους, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 8 (Π ί ν. 6β). Τα φτερωτά ανθέμια εμφανίζονται πολύ νωρίς στο Βυζάντιο. Τα βλέπουμε στα ψηφιδωτά του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, του 6ου αι., και ανάγλυφα σ' έναν ξύλινο ελκυστήρα στο δυτικό υπερώο της²³⁴. Ευρύτατη χρήση του φτερωτού ανθεμίου σε πολλές παραλλαγές γίνεται επίσης στην Παναγία του Οσίου Λουκά²³⁵.

Επίσης, υπάρχουν ακανθοειδή ανθέμια μεμονωμένα, όπως στις σαρκοφάγους αριθ. 26 (Π ί ν. 19β), 28 (Π ί ν. 21) και 37 (Π ί ν. 26β) ή και σε σειρά, εναλλασσόμενα με άνθη λωτού. Τα τελευταία τα συναντούμε στη σαρκοφάγο αριθ. 51Β-Γ, όπου περιτρέχουν τη λοξότμητη παρυφή του καλύμματος και καλύπτουν το τόξο της μιας στενής πλευράς (Π ί ν. 38β και 39).

Η εναλλαγή λωτού και ακανθοειδούς ανθεμίου είναι αρχαίο ελληνικό κόσμημα. Η χρήση του ήταν διαδεδομένη ήδη στην παλαιοχριστιανική περίοδο και βρήκε ευρύτατη εφαρμογή στο διάκοσμο των βυζαντινών μνημείων της πρωτεύουσας και εκείνων που ανή-

228. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 65, όπου και παραδείγματα.

229. Ό.π., σ. 65, εικ. 92-95, σχέδ. 7₃₇.

230. Βλ. ό.π., απαρίθμηση παραδειγμάτων.

231. Γ. Σωτηρίου, Αι χριστιανικά Θήβαι της Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, εικ. 103 (δεξιά).

232. Παζαράς, Ανάγλυφοι πλάκες με ζωμόρφους παραστάσεις, σ. 48, αριθ. 18, πίν. XI, όπου και παράλληλα παραδείγματα και βιβλιογραφία.

233. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου, σ. 174, πίν. 51α, όπου και βιβλιογραφία για άλλα παραδείγματα.

234. C. Mango - J. W. Hawkins, The Mosaics of St. Sophia at Istanbul. The Church Fathers in the North Tympanum, DOP 26 (1972), σ. 34, εικ. 60 και 54, όπου και συζήτηση σχετικά με την καταγωγή του φτερωτού ανθεμίου.

235. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σποραδικά, σχέδ. 6₁₋₅, και ενδεικτικά πίν. 19-20 και 127.

κουν στη σφαίρα της επιρροής της²³⁶. Στην Ελλάδα το συναντούμε ανάμεσα στα άλλα και στα επιθήματα κιονοκράνων του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά²³⁷ και σε τμήμα επιστυλίου της Επισκοπής Σκοπέλου, του έτους 1078²³⁸. Το δικό μας, ως προς τη διάπλαση των ανθεμίων, πλησιάζει περισσότερο αυτά που κοσμούν τα επιστύλια του τέμπλου της Παναγίας των Βλαχερνών στην Άρτα, εκεί όμως το σύνολο είναι πιο σύνθετο²³⁹.

Τέλος, τη ράχη του καλύμματος της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη, αριθ. 36 (Π ί ν. 25γ), διατρέχει μια σειρά από συνεχόμενα τετράφυλλα ανθέμια. Το θέμα αυτό είναι παλαιότατο και απαντά και στην παλαιοχριστιανική περίοδο, σε ψηφιδωτά π.χ. δάπεδα²⁴⁰, αλλά και στην κυρίως βυζαντινή περίοδο²⁴¹. Στο 13ο αι. το βλέπουμε να κοσμεί τα ενδύματα μορφών στις τοιχογραφίες της Soročani²⁴², στην κυρίως όμως περίοδο των Παλαιολόγων το θέμα γίνεται αρκετά σπάνιο. Εκτός από αυτή τη σαρκοφάγο θα μπορούσε να αναφερθεί και ένα ακόμη ανάγλυφο από το Μυστρά²⁴³.

Στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 53 στην Κρύπτη του Οσίου Λουκά (Π ί ν. 42), στις μακριές πλευρές της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής, αριθ. 45Α (Π ί ν. 30β και 32α) και 45Β₁₋₂ (Π ί ν. 31 και 32β) και της όμοιάς της, αριθ. 46Β₁₋₂ (Π ί ν. 35α-β) και τέλος στο κάλυμμα του Νείλου Μαλιασηνού, αριθ. 47 (Π ί ν. 35γ), σχηματίζονται ορθογώνια πλαίσια από ταινίες με ανθισμένα κουφικά κοσμήματα.

Στην πλάκα αριθ. 53 από τον Όσιο Λουκά, οι ταινίες του πλαισίου σχηματίζονται από την εναλλαγή δύο κουφικών συμπλεγμάτων, ανθισμένων κεραιών και πεντάφυλλων με επιστέψεις από τρίφυλλα, σαν είδος διαδήματος. Τα ίδια κουφικά κοσμήματα διακρίνονται επίσης σε δύο πλάκες του υπερώου της Παναγίας του Οσίου Λουκά και παρουσιάζουν επίσης στενή συγγένεια με τον ανάγλυφο διάκοσμο του ίδιου ναού²⁴⁴. Πρέπει ακόμη ν' αναφερθεί ότι σαφείς μιμήσεις των θεμάτων που κοσμούν τη σαρκοφάγο επαναλαμβάνονται σε μια σειρά μνημείων στην Εύβοια και το Μυστρά²⁴⁵.

Στην περίπτωση των σαρκοφάγων του Πηλίου οι ταινίες δημιουργούνται από την επανάληψη όμοιων κουφικών συμπλεγμάτων, που παίρνουν τη μορφή αραβουργήματος²⁴⁶: από τις όρθιες κεραιές δεξιά και αριστερά φυτρώνουν δύο κλαδιά που διασταυρώνονται χιαστί και απολήγουν σ' ένα ανεστραμμένο καρδιάσχημο ανθέμιο. Περισσότερο σύνθετα και πολύπλοκα βλέπουμε τα κουφικά κοσμήματα στον άμβωνα της Αχρίδας²⁴⁷, στο καθολικό της Μονής Χελανδαρίου²⁴⁸ και στα γλυπτά της Συλλογής των Τουρκικών Λουτρών στη Βέροια²⁴⁹.

236. Ό.π., σ. 64 κ.ε.

237. Ό.π., σ. 64, πίν. 92, 95.

238. Α. Ξυγγόπουλος, Ο ναός της Επισκοπής Σκοπέλου, ΑΕ 1956, σ. 185, εικ. 4.

239. Ορλάνδος, Μονή Βλαχερνών, εικ. 13, 18 και 22.

240. Πελεκανίδης, Σύνταγμα, αριθ. 116, πίν. 101 και αριθ. 126, πίν. 116α, όπου σειρά από συνεχόμενα τετράφυλλα αποτελούν το πλαίσιο ψηφιδωτών δαπέδων στη βασιλική του Αγίου Ανδρέα Ερεσσού Λέσβου και στη βασιλική της Παναγίτσας στη Σάμο.

241. Ξυγγόπουλος, Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι, σ. 354.

242. Βλ. Djurić, Soročani, πίν. XIV και XVIII.

243. Millet, Monuments de Mistra, πίν. 52, 3.

244. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 113, εικ. 165-170, 182-183 και 187.

245. Ό.π., για συγκεκριμένα παραδείγματα.

246. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις, σ. 79, εικ. 35.

247. Grabar, Sculptures II, αριθ. 156, πίν. CXXXVII και CXXXIX, b.

248. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις, σ. 79, εικ. 40. Millet, L'ancien art serbe, εικ. 154-155 και Nenadović, Arhitektura Hilandara, σ. 110, εικ. 20, σ. 111, εικ. 21 και πίν. 128-131.

249. Παζαράς, Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής, σ. 362, πίν. 6γ-δ και 7.

Ως πλαίσια του διακόσμου των σαρκοφάγων χρησιμοποιούνται ακόμη κυματοειδείς ή ελικοειδείς βλαστοί με ημιανθέμια, αριθ. 23 (Π ί ν. 17α), 49 (Π ί ν. 36β), 50 (Π ί ν. 37δ) και 69 (Π ί ν. 56β) ή κληματίδες, αριθ. 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ), που περιβάλλουν τα θέματα και από τις τέσσερις ή τις τρεις ή και μόνον τις δύο στενές πλευρές. Τα ημίφυλλα που περικλείουν οι κόλποι των βλαστών άλλοτε έχουν την ίδια κατεύθυνση και άλλοτε είναι εναλλάξ αντίθετα τοποθετημένα, οπότε δημιουργείται μια αντίρροπη κίνηση.

Το πλαίσιο του κυματοειδούς βλαστού με τα ημιανθέμια ανήκει στον πιο συνηθισμένο τύπο κοσμημάτων και το συναντούμε σ' όλη την πορεία της διακόσμησης των βυζαντινών χειρογράφων²⁵⁰, σ' ελεφαντοστά και σε ανάγλυφα θωράκια²⁵¹, πεσσίσκους²⁵² και πλαίσια θυρών²⁵³.

Μερικές φορές ο κάμπος στις ζωομορφες παραστάσεις, όπως π.χ. στις πλάκες αριθ. 10 (Π ί ν. 8), 45Γ-Δ (Π ί ν. 33), αλλά και σε άλλες, ποικίλλεται με μικρούς βλαστούς, διμερείς κυρίως με ημίφυλλα και πεντάφυλλα ανθέμια, που συμπληρώνουν τα κενά είτε ανάμεσα στα μέλη των ζώων είτε ανάμεσα στα ζώα και τα γεωμετρικά σχήματα που τα περικλείουν.

Ιδιαίτερα περίτεχνα είναι τα φυτικά κοσμήματα που παίρνουν τη μορφή συμμετρικών βλαστών με καρδίοσχημα ανθέμια, άνθη λωτού και κισσόφυλλα που συμπληρώνουν τα τριγωνικά κενά ανάμεσα στο πλαίσιο και τους κύκλους ή τα τόξα που περικλείουν διάφορα θέματα, όπως στις σαρκοφάγους αριθ. 45Α-Β (Π ί ν. 30β-31), 46Α-Β (Π ί ν. 34 και 35α-β), 47 (Π ί ν. 35γ), 74 (Π ί ν. 59) και 88 (Π ί ν. 65γ). Ανάλογα θέματα από λεπτούς βλαστούς, που γεμίζουν τα κενά ανάμεσα σε κύκλους, όπως κυρίως στο κάλυμμα αριθ. 52 (Π ί ν. 40-41), βλέπουμε σε χειρόγραφα, όπως π.χ. στο ψαλτήρι αριθ. 761 της Μονής Βατοπεδίου, γύρω στο 1088²⁵⁴ και στο τύμπανο του τόξου που πλαισιώνει κανόνα αντιστοιχίας στο ευαγγέλιο αριθ. 56 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, του 10ου αι.²⁵⁵.

Ακόμη, ως παραπληρωματικό φυτικό κόσμημα ανάμεσα σε κύκλους χρησιμοποιείται στο κάλυμμα της σαρκοφάγου αριθ. 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ) κληματίδα από τριμερή ταινία, που σχηματίζει πλεξίδα και απολήγει σε πεντάφυλλο ανθέμιο.

Τα δέντρα, επίσης, δε λείπουν από το διάκοσμο των σαρκοφάγων. Στη σαρκοφάγο αριθ. 51Α (Π ί ν. 38α) και 51Β (Π ί ν. 38β) παρατηρούμε δύο αδιάγνωστα δέντρα που συμπληρώνουν τις γωνίες ανάμεσα στο τόξο και το πλαίσιο, ενώ στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 71 (Π ί ν. 56α) παριστάνεται ένα σχηματοποιημένο δέντρο κάτω από τόξο, που το φύλλωμά του έχει τη μορφή ληνίσκου²⁵⁶.

Κυρίως όμως παριστάνονται κυπαρίσσια κάτω από τόξα, αριθ. 19 (Π ί ν. 15α) ή ελεύθερα στις άκρες της διακοσμημένης επιφάνειας, αριθ. 26 (Π ί ν. 19β) και 64 (Π ί ν. 52β) ή δεξιά και αριστερά από σταυρό, αριθ. 18 (Π ί ν. 14), καθώς και φοινικόδεντρα, αριθ. 30 (Π ί ν. 22β) και 86 (Π ί ν. 65β).

Το κυπαρίσσι συνδέεται από τα αρχαία χρόνια ακόμη με χθόνιες θεότητες και με τη

250. Frantz, *Illuminated Ornament*, σ. 60, πίν. XIII, 4.

251. Βλ. π.χ. ανάγλυφο θωράκιο του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, όπου κυματοειδής βλαστός με ημιανθέμια συνδυάζεται με ταινία κουφικών, Grabar, *Sculptures II*, αριθ. 59, πίν. XXXV.

252. Βλ. π.χ. τον πεσσίσκο του τέμπλου της Αγίας Σοφίας Αχρίδας, ό.π., αριθ. 69, πίν. XLI, a.

253. Βλ. π.χ. τα πλαίσια θυρών της Γοργοεπηκού της Αθήνας, όπου βέβαια οι βλαστοί είναι πολύ πλούσιοι και συνθετότεροι, ό.π., αριθ. 81, πίν. LXX, a-b.

254. K. Weitzmann, *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, London 1980, σ. 23, εικ. 2.

255. Weitzmann, *Byzantinische Buchmalerei*, σ. 21, πίν. XXVII, 148.

256. Για το θέμα, βλ. στο γεωμετρικό διάκοσμο, σ. 110.

λατρεία των νεκρών. Στα ρωμαϊκά μάλιστα χρόνια τοποθετούσαν στην πόρτα του σπιτιού όπου υπήρχε νεκρός, κλαδί κυπαρισσιού, σαν σημάδι πένθους²⁵⁷. Αλλά και στη βυζαντινή περίοδο, ήδη από τον 9ο αι., έχουμε μαρτυρίες ότι το κυπαρίσσι κοσμούσε, όπως και σήμερα, τους τάφους και επομένως ήταν για το λαό πένθιμο δέντρο²⁵⁸. Πέρα από αυτό όμως, τόσο ο φοίνικας όσο και το κυπαρίσσι, επειδή είναι δέντρα αιθαλή και αιωνόβια, θα μπορούσαν να συμβολίζουν την αθανασία και την αιωνιότητα²⁵⁹ και συνεπώς έχουν θέση στο διάκοσμο ενός ταφικού μνημείου. Εξάλλου, το κυπαρίσσι συνδέεται με το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού (Γολγοθάς-Παράδεισος), όπως προκύπτει και από ένα επίγραμμα της Άννας της Κομνηνής. Σε αυτό γίνεται επίκληση στην ανάσταση του Χριστού, ο οποίος παρουσιάζεται να κοιμάται νεκρός κάτω από τρία δέντρα, ανάμεσα στα οποία και το κυπαρίσσι²⁶⁰.

Επίσης, στις σαρκοφάγους εικονίζεται και το δέντρο της ζωής, που αποτελεί ένα από τα αρχέγονα σύμβολα των δημιουργικών δυνάμεων της ζωής. Σχετίζεται άμεσα με την πηγή της ζωής, με την οποία συγγέεται μορφολογικά αλλά και συμβολικά. Το θέμα φορτίζεται από την αρχαιότητα με αποτροπαϊκό νόημα και χρησιμοποιείται σε εισόδους και ταφικά μνημεία, ενώ από τον 6ο αι. ταυτίζεται με τον ίδιο το σταυρό ως σύμβολο αιώνιας ζωής και σωτηρίας²⁶¹.

Στη γλυπτική της μέσης βυζαντινής περιόδου το δέντρο της ζωής, πλαισιωμένο από διάφορα ζώδια, όπως σφίγγες, λιοντάρια και παγόνια, αποτελεί μια από τις πιο χαρακτηριστικές συνθέσεις, κυρίως σε θωράκια και υπέρθυρα και λιγότερο σε κιονόκρανα²⁶².

Στις σαρκοφάγους που εξετάζουμε, το δέντρο της ζωής απαντά σε μικρό αριθμό παραδειγμάτων. Την απλούστερη μορφή συναντούμε στη σαρκοφάγο αριθ. 9 (Π i v. 7) από τη Βέροια, όπου τα δέντρα μοιάζουν με φυλλοφόρους σταυρούς: σ' ένα βαθμιδωτό βάθρο υψώνεται κατακόρυφο στέλεχος, ενώ δεξιά και αριστερά φυτρώνουν βλαστοί που αναδιπλώνονται προς τα επάνω κυματιστά και περικλείουν ανθέμια και ημιανθέμια στους συστρεφόμενους μίσχους τους. Συνθετότερο παρουσιάζεται το δέντρο στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 8 (Π i v. 6β) πάλι από τη Βέροια. Τα κλαδιά έχουν τη μορφή κληματίδας με σταφύλια, τα οποία ραμφίζουν δύο σχηματοποιημένα πουλιά, τοποθετημένα συμμετρικά δεξιά και αριστερά.

257. Γ. Κ. Σπυριδάκης, Τα κατά την τελευταία έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών, ΕΕΒΣ Κ' (1950), σ. 162, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

258. Γ. Κ. Σπυριδάκης, ό.π. Για τη θέση του κυπαρισσιού στην τέχνη, βλ. Α. Πετρονώτης, Το κυπαρίσσι στην ελληνική παράδοση: Βυζαντινά και νεοελληνικά λιθανάγλυφα και άλλα δείγματά του στην τέχνη, Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1985, σ. 80-81 (περίληψη ανακοίνωσης).

259. Το συμβολισμό αυτό νομίζω ότι μπορεί να δει κανείς επεκτείνοντας την ερμηνεία που δίνεται στα όνειρα: βλ. Αχμέτ, Ονειροκριτικόν, σ. 108, στίχ. 15-30, όπου εκθειάζονται το κυπαρίσσι και ο φοίνικας ως δέντρα αμάρταντα και αιωνόβια, τα οποία συνδέονται με την τεκνοποιία της βασίλισσας και τη μακροβιότητα του βασιλιά.

260. Ζητούσα τὴν σὴν ὄψιν, ἀγνὲ νυμφίε, / καὶ ψηλαφῶσα ποῦ νέμεις καὶ ποῦ μένεις, / καὶ ποῦ καθυπνοῖς ἐν μεσομεσημβρία, / ἔγνων ἐφ' ὑπνώττοντα τῇ τριδενδρία· / πεύκη τὰ δένδρα κυπάρισσος καὶ κέδρος. / Αἶ αἶ γλυκὺν ὕπνον μὲν ὕπνοις ἄλλ' ὅμως / φθάσας πρὸς ἀντίληψιν ἀνάστηθί μοι. Η «τριδενδρία» (πεύκη, κυπάρισσος και κέδρος) αναφέρεται ήδη στην Παλαιά Διαθήκη, Ησαΐας, 60, 13. Για τα τρία δέντρα που ήταν φυτεμένα στον Παράδεισο, πρβλ. και Αναστάσιος Συναΐτης, Εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγωγὴν τῆς Εξαημέρου κτίσεως, βιβλ. VII, PG 89, στήλη 944D-945A.

261. Μπούρα, Το δέντρο της ζωής, σ. 67.

262. Ό.π., σ. 66 κ.ε. Βλ. απεικονίσεις Grabar, Sculptures II, θωράκιο του Αγίου Μάρκου Βενετίας, αριθ. 73, πίν. XLIX, θωράκιο στην Αθηναϊκή Αγορά, αριθ. 87, πίν. LXXIX, b, θωράκιο στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, αριθ. 93, πίν. LXXXIV, a, θωράκιο στο Μουσείο της Θήβας, αριθ. 102, πίν. LXXXV, d, θωράκιο στο Μουσείο του Μυστρά, αριθ. 153, πίν. CXXXIV, a.

Τέλος, στη συναρμοσμένη σαρκοφάγο αριθ. 45Α-Β (Π ί ν. 30β-31), στην όμοιά της αριθ. 46Β (Π ί ν. 35α), καθώς και στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 52 (Π ί ν. 40-41α), έχουμε μέσα σε κύκλους μια τυποποιημένη και συμβατική σύνθεση. Δύο πτηνά, πιθανώς αετοί, στραμμένα ράχη με ράχη ραμφίζουν το δέντρο της ζωής που είναι ανάμεσά τους. Το δέντρο έχει τη μορφή ενός κίονα που κορυφώνεται είτε σε καρδιόσχημο ανθέμιο είτε σ' ένα ελλειπτικό σχήμα με δύο ανθέμια δεξιά και αριστερά. Οι λεπτομέρειες, τόσο των πτηνών όσο και του φυτικού διακόσμου, δείχνουν ότι αυτά τα τελευταία θέματα οφείλονται στη διάδοση των μεταξωτών υφασμάτων με ζωόμορφες παραστάσεις²⁶³.

IV. ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Τα γεωμετρικά θέματα κατέχουν ιδιαίτερη θέση στο διακοσμητικό λεξιλόγιο των σαρκοφάγων. Αποτελούν κυρίως τα πλαίσια μέσα στα οποία εντάσσεται ο υπόλοιπος διάκοσμος, μερικές φορές όμως και τις κύριες διακοσμήσεις. Συναντιούνται σχεδόν όλες οι μορφές των γεωμετρικών σχημάτων σε μια εντυπωσιακή ποικιλία συνδυασμών.

Τα γεωμετρικά σχέδια διαχωρίζονται σε δύο μεγάλες ομάδες:

- α) Στα κύρια γεωμετρικά θέματα.
- β) Στα δευτερεύοντα γεωμετρικά θέματα.

Κύρια γεωμετρικά θέματα

Τετράγωνα

Την παρουσία τετραγώνων διαπιστώνουμε μόνο σε δύο σαρκοφάγους, στη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 1 από τις Σέρρες (Π ί ν. 1) και στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 52 από την Κοζίλη (Π ί ν. 40 και 41γ). Στην πρώτη έχουμε απλώς μια σειρά από τρία κοίλα τετράγωνα, ανεξάρτητα μεταξύ τους, ενώ στη δεύτερη δύο τετράγωνα από λεπτή ταινία, που αλληλοσυμπλέκονται και εγγράφονται μέσα σε κύκλο.

Ορθογώνια παραλληλόγραμμα

Εκτός από τα τετράγωνα, έχουμε και ορθογώνια παραλληλόγραμμα, που δημιουργούνται μόνο με μικρή εκβάθυνση της επιφάνειας του μαρμάρου και καλύπτονται από ένα σταυρό, αριθ. 72 (Π ί ν. 57) και 73 (Π ί ν. 58) ή από τόξο που περιβάλλει σταυρό, αριθ. 78 (Π ί ν. 61β).

Στην καλυπτήρια πλάκα της Αγνής Βιλλεαρδουίνου, αριθ. 64, ένα μεγάλο ορθογώνιο από τριπλή ταινία συμπλέκεται μ' ένα σταυρό. Ανάμεσα στις κεραίες του δημιουργούνται τέσσερα μικρά ορθογώνια που περικλείουν, όπως είδαμε παραπάνω, ερπετά (Π ί ν. 52α).

Κατά κανόνα, όμως, τα ορθογώνια συνδέονται μεταξύ τους, διαιρώντας την επιφάνεια των προσόψεων των ψευδοσαρκοφάγων σε τρία και μια φορά σε τέσσερα διάχωρα, κάτι ανάλογο που συμβαίνει και στα θωράκια. Τα ορθογώνια σχηματίζονται περιμετρικά από μία απλή ή τριμερή ταινία, όπως στους αριθ. 59 (Π ί ν. 48), 48 (Π ί ν. 36α) και 70 (Π ί ν. 56γ). Μερικές φορές η επάνω και κάτω πλευρά των ορθογωνίων διαμορφώνεται από λεπτή επίπεδη ταινία, ενώ μεταξύ τους χωρίζονται από πλατιά επίπεδη ταινία ή πλέγμα, όπως στους αριθ. 61 (Π ί ν. 50) και 65 (Π ί ν. 53). Έχουμε ακόμη και ορθογώνια που περιορίζονται από συνεχό-

263. Μπούρα, Το δέντρο της ζωής, σ. 67.

μενη ταινία αλυσιδωτού πλοχμού στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 10 (Π ί ν. 8), θέμα που συναντούμε ήδη στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα²⁶⁴. Τέλος, υπάρχουν και διαδοχικά ορθογώνια με πλευρές από τριμερή ταινία, που συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο κατά το σύστημα των σηρικών τροχών. Τέτοια ορθογώνια συναντούμε στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 22 (Π ί ν. 17β), 25 (Π ί ν. 19α), 35 (Π ί ν. 24) και 37 (Π ί ν. 26β). Μια παραλλαγή της ομάδας αυτής είναι ο συνδυασμός ορθογώνιων και τετράγωνων διαχώρων, που τη συναντούμε στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 74 (Π ί ν. 59).

Ρόμβοι

Ρόμβοι συνεχόμενοι, που τους δημιουργεί περιελισσόμενη λεπτή ταινία, αποτελούν το κύριο θέμα στο κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη, αριθ. 36 (Π ί ν. 25α, γ-δ). Τα συμπληρωματικά κοσμήματα των ρόμβων είναι συμπιλήματα, δικέφαλοι αετοί και φυτικά σχέδια. Οι τριγωνικοί χώροι που απομένουν ανάμεσα στο πλαίσιο και τους ρόμβους καλύπτονται από διασταυρούμενα φύλλα, στα οποία απολήγουν οι ταινίες. Το ίδιο θέμα βρίσκουμε και σε άλλα ανάγλυφα της εποχής των Παλαιολόγων, όπως σε επιστύλια του τέμπλου της Μητρόπολης του Μυστρά²⁶⁵ και στο γείσο του άμβωνα της Αχρίδας, που χρονολογείται στο 1317²⁶⁶.

Μια πιο σύνθετη μορφή συναντούμε στην πλάκα αριθ. 82₁₋₂ (Π ί ν. 63) από τη Βέροια και στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 52 (Π ί ν. 40 και 41δ) από τη Μονή Κοζίλης, όπου οι συνεχόμενοι ρόμβοι αλληλοσυμπλέκονται με μικρούς κύκλους και αποτελούν το εξωτερικό πλαίσιο της παράστασης. Τα ενδιάμεσα τριγωνικά κενά συμπληρώνουν είτε μικρά πεντάφυλλα ανθέμια είτε διασταυρούμενα ημιανθέμια, στα οποία απολήγει η ταινία που δημιουργεί το κόσμημα.

Τέτοια θέματα επαναλαμβάνονται και σε άλλα ανάγλυφα της παλαιολόγειας περιόδου, όπως στο Μουσείο του Μυστρά²⁶⁷ και στο ναό της Παναγίας στην Απιδιά Λακωνίας, καθώς και σε πλαίσια θωρακίων, όπως π.χ. στο θωράκιο του παλιού τέμπλου του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη²⁶⁸.

Κύκλοι

Οι κύκλοι αποτελούν ίσως το πιο συχνό θέμα των σαρκοφάγων. Τους συναντούμε μερικές φορές, όπως και τα ορθογώνια διάχωρα, με την απλή μορφή κοίλων δίσκων, μεμονωμένους ή δύο και τρεις στη σειρά, στις σαρκοφάγους αριθ. 68 (Π ί ν. 55β), 1 (Π ί ν. 1β-2α) και 62 (Π ί ν. 51α). Στην περίπτωση του καλύμματος αριθ. 55 έχουμε έξεργο δίσκο σε συνδυασμό με κύκλο από ανάγλυφη ταινία (Π ί ν. 44β). Επίσης, υπάρχουν και κύκλοι από διμερή ή τριμερή ταινία, κατά κανόνα μεμονωμένοι, όπως στις σαρκοφάγους αριθ. 6 (Π ί ν. 5β), 56 (Π ί ν. 45α και 46α), 57 (Π ί ν. 46β), 64 (Π ί ν. 52β) και 76 (Π ί ν. 60γ) ή και με άλλους στη σειρά, χωρίς να ενώνονται μεταξύ τους, αριθ. 79 (Π ί ν. 62β).

264. Βλ. π.χ. τα ψηφιδωτά δάπεδα στο βόρειο κλίτος της βασιλικής Μαστιχάρη της Κω, Πελεκανίδης, Σύγγραμμα, σ. 71, αριθ. 31, πίν. 40.

265. Millet, *Monuments de Mistra*, πίν. 45, 1 και 4.

266. Millet, *L'ancien art serbe*, σ. 143, εικ. 156.

267. Millet, *Monuments de Mistra*, πίν. 52, 10.

268. Ορλάνδος, Άγιος Δημήτριος Κατσούρη, σ. 65, εικ. 8.

Πέρα από τους αυτοτελείς κύκλους έχουμε κι άλλους που συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με μικρότερους κύκλους ή κόμβους. Συνήθως οι μεγάλοι κύκλοι είναι τρεις —ανεξάρτητα αν μερικές φορές σώθηκαν μόνον οι δύο— και βρίσκονται στις σαρκοφάγους αριθ. 2 (Π ί ν. 3α), 12 (Π ί ν. 10α), 33 (Π ί ν. 23β), 41 (Π ί ν. 28α) και 47 (Π ί ν. 35γ). Στην καλυπτήρια πλάκα αριθ. 52 (Π ί ν. 40) έχουμε τέσσερις κύκλους στη σειρά και το ίδιο πιθανώς συνέβαινε και στην πλάκα αριθ. 38 (Π ί ν. 26α).

Συνεχόμενοι κύκλοι χρησιμοποιήθηκαν για το διάκοσμο και άλλων σαρκοφάγων εκτός Ελλάδας. Στο δάπεδο της Μονής της Χώρας βρέθηκε με τις ανασκαφές μια ψευδοσαρκοφάγος που κοσμεύεται με τρεις συνεχόμενους κύκλους²⁶⁹, ενώ στο Sarmasik Köyü (Vilayet Bilecik) μια μονόλιθη λάρνακα έχει στην πρόσοψη τέσσερις κύκλους που συνδέονται μεταξύ τους με κόμβους²⁷⁰.

Εκτός από την επανάληψη όμοιων κύκλων στη σειρά, υπάρχει και ένα πιο σύνθετο σχήμα, όπου συνδυάζονται τέσσερις κύκλοι με τόξο ή ορθογώνιο ανάμεσά τους, στις συναρμωσμένες σαρκοφάγους αριθ. 45Α (Π ί ν. 30β), 45Β₁₋₂ (Π ί ν. 31) και 46Α-Β (Π ί ν. 34 και 35α-β) και στην πλάκα αριθ. 60 (Π ί ν. 49).

Ένα αρκετά πολύπλοκο κόσμημα παρουσιάζει και η καλυπτήρια πλάκα αριθ. 51Γ, όπου τρεις κύκλοι από τριμερή ταινία συνδέονται μεταξύ τους και με το πλαίσιο με κόμβους και ενδιάμεσους αλυσιδωτούς πλοχμούς (Π ί ν. 38γ-δ).

Τέλος, υπάρχουν και μικροί συνεχόμενοι κύκλοι οι οποίοι αλληλοσυμπλέκονται, όπως είδαμε, με συνεχόμενους ρόμβους για τη δημιουργία πλαισίων, αριθ. 52 (Π ί ν. 40) και 82₁₋₂ (Π ί ν. 63), αλλά και κύκλοι που ενώνονται με μορφή αλυσίδας, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 15 (Π ί ν. 12α).

Οι κοίλοι δίσκοι και οι μεμονωμένοι κύκλοι περικλείουν κυρίως σταυρούς. Το ίδιο ισχύει και για τους περισσότερους από τους συνδεόμενους κύκλους, σε μερικούς όμως από αυτούς εγγράφονται ζώα, διάφορα πλέγματα, ρόδακες και πυροστρόβιλοι.

Σηρικοί τροχοί

Οι σηρικοί τροχοί, που οφείλουν την ονομασία τους στην ευρύτατη χρήση τους στο διάκοσμο των μεταξωτών υφασμάτων, εμφανίζονται με δύο μορφές. Την απλούστερη, σε μια σειρά που καλύπτει την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 4 (Π ί ν. 4β) και τη σύνθετη, που απλώνεται σ' όλη την επιφάνεια της καλυπτήριας πλάκας του διακόνου Κλήμεντος, αριθ. 13 (Π ί ν. 10β) και της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 35 (Π ί ν. 24) του Νίκωνα Σκουτέριου Καπανδρίτη. Ως παραπληρωματικά διακοσμητικά στοιχεία χρησιμοποιούνται στην πρώτη περίπτωση σταυροί, ρόδακες και πυροστρόβιλοι, ενώ στη δεύτερη ανθέμια, πλέγματα και αστεροειδή.

Το θέμα των σηρικών τροχών είναι γνωστό από την παλαιοχριστιανική εποχή, κατά την οποία προτιμάται ιδιαίτερα στα ψηφιδωτά δάπεδα²⁷¹, αλλά και στα γλυπτά²⁷². Χρησιμοποιείται επίσης και στη μεταβατική περίοδο του 7ου και 8ου αι.²⁷³ και γίνεται πολύ συνηθι-

269. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, σ. 264 κ.ε., εικ. 88-89, όπου και προσπάθεια ανίχνευσης της καταγωγής του διακοσμητικού σχήματος.

270. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 161 κ.ε., εικ. 1, πίν. 6α.

271. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα*, σ. 33, πίν. 1β, 22α, 26α, 30α, 45α και 80.

272. J. Laurent, *Delphes chrétien*, BCH 23 (1899), σ. 262 κ.ε., εικ. 22-24.

273. Wulff, *Byzantinische Bildwerke I*, αριθ. 219-220.

σμένο κατά το 10ο-11ο αι., τόσο στο διάκοσμο των γλυπτών²⁷⁴ όσο και των χειρογράφων²⁷⁵. Οι εφαρμογές στη γλυπτική αφορούν κυρίως την απλουστευμένη μορφή του κοσμήματος²⁷⁶, η οποία όμως, στην περίπτωση των κιονοκράνων της Παναγίας του Οσίου Λουκά, με την προσθήκη βλαστών με ανθέμια και ημιανθέμια, γίνεται αρκετά πολύπλοκη²⁷⁷.

Τη σύνθετη μορφή των σηρικών τροχών, πέρα από τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά, τη συναντούμε και στις τοιχογραφίες του εικονομαχικού ναού της Αγίας Κυριακής στη Νάξο (8ος-9ος αι.)²⁷⁸, αλλά και στις ξυλόγλυπτες θύρες της παλαιολόγειας εποχής στην Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας (1296 ή 1305)²⁷⁹ και στην Κόκκινη Εκκλησία στο Βουλγαρέλλι (λίγες δεκαετίες πριν από το 1281)²⁸⁰. Η ίδια αντίληψη του πυκνού διακόσμου κυριαρχεί επίσης και σ' ένα κεντητό επιτραχήλιο που βρέθηκε σε τάφο σέρβου αρχιεπισκόπου και αποδίδεται στο 14ο-15ο αι.²⁸¹.

Δευτερεύοντα γεωμετρικά θέματα

Αστεροειδή

Τα αστεροειδή αποτελούν αγαπητά παραπληρωματικά κοσμήματα στις σαρκοφάγους και παρουσιάζονται συνήθως με εξάκτινη μορφή, όπως στις σαρκοφάγους αριθ. 1 (Π ί ν. 1β), 4 (Π ί ν. 4β), 13 (Π ί ν. 10β), 21 (Π ί ν. 16), 43 (Π ί ν. 29) και 48 (Π ί ν. 36α). Υπάρχουν ακόμη και οκτάκτινα αστεροειδή στις σαρκοφάγους αριθ. 4 (Π ί ν. 4β), 15 (Π ί ν. 12α), 44 (Π ί ν. 30α), 50 (Π ί ν. 37γ) και 74 (Π ί ν. 59), αλλά και πολυάκτινα στις σαρκοφάγους αριθ. 39 (Π ί ν. 27β), 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ) και 58 (Π ί ν. 47).

Συνήθως εγγράφονται σε κύκλους μεμονωμένους ή σε σηρικούς τροχούς και κυρίως συμπληρώνουν τα διάκενα των κεραιών των σταυρών. Τα αστέρια, που αρχικά συμβόλιζαν τον παράδεισο, χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση θωρακίων, όπως σ' ένα θωράκιο στο φράγμα της φιάλης της Μονής Μεγίστης Λαύρας²⁸², σε επιθήματα κιονοκράνων της Παναγίας του Οσίου Λουκά²⁸³, καθώς και σε βυζαντινές ορειχάλκινες θύρες²⁸⁴. Επίσης, αστέρια συναντούμε και στη σαρκοφάγο του Αγίου Στεφάνου στο Εθνικό Μουσείο της Βουδαπέστης (11ος αι.), τα οποία και ερμηνεύονται πάλι ως παραδείσια σύμβολα²⁸⁵.

274. Βλ. το υπέρθυρο στη Μονή Πετράκη, Μ. Σωτηρίου, Το καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 113-114, πίν. 50, 4.

275. Weitzmann, Byzantinische Buchmalerei, εικ. 107-111.

276. Α. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς. Οι Άγιοι Ανάργυροι, ΑΒΜΕ Δ' (1938), εικ. 12. Πρβλ. ο ίδιος, Γλυπτά Μουσείου Σμύρνης, σ. 133 κ.ε., εικ. 5. Πρβλ. και Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 74.

277. Μπούρα, ό.π., σ. 74, εικ. 101-103.

278. Α. Βασιλάκη, Εικονομαχικές εκκλησίες στη Νάξο, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962-1963), σ. 71, πίν. 16β.

279. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας, σ. 327 κ.ε., εικ. 11-12. Για καλύτερη απεικόνιση, βλ. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, Αθήνα 1986, αριθ. 20, σ. 32-35.

280. Ορλάνδος, Παναγία Βελλάς, σ. 157 κ.ε., εικ. 5.

281. Μ. Ćorović-Ljubinković, Arhijerejsko odejanje nepoznatog raškog Mitropolita, Zbornik Narodnog Muzeja IV (1964), σ. 298 κ.ε., εικ. 17 και 20.

282. Bouras, Grand Lavra Phiale, σ. 95-96, πίν. 47β.

283. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 80, πίν. 128-129.

284. Ch. Bouras, The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos, JÖB 24 (1975), σ. 239.

285. Bogay, Sarkophag des Heiligen Stephan, σ. 310.

Αστράγαλοι

Σειρά αστραγάλων, που σχηματίζεται από την εναλλαγή ενός επιμηκυμένου πρισματικού στοιχείου με τρία μικρότερα, ορίζει την εσωτερική πλευρά του ορθογώνιου πλαισίου στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 60 (Π ί ν. 49) και διατρέχει ένα από τα τόξα στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 61 (Π ί ν. 50α) και το εσωτερικό των κεραιών του σταυρού στην καλυπτήρια πλάκα της Αγνής Βιλλεαρδούνου, αριθ. 64 (Π ί ν. 52α).

Ο αστράγαλος είναι καταβολή της αρχαίας ελληνικής τέχνης, που δεν έπαψε να χρησιμοποιείται. Απαντά στο γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας του Οσίου Λουκά²⁸⁶ και με ιδιαίτερη έμφαση στα μνημεία του 11ου-12ου αι.²⁸⁷, εξακολουθεί όμως να χρησιμοποιείται και στην παλαιολόγια περίοδο²⁸⁸.

Μαϊάνδρος

Ο μαϊάνδρος είναι γνωστό αρχαίο ελληνικό κόσμημα. Χρησιμοποιήθηκε συστηματικά στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα σε μεγάλη ποικιλία παραλλαγών²⁸⁹, αλλά και σε ανάγλυφα επιστύλια της μέσης βυζαντινής περιόδου²⁹⁰. Στα ανάγλυφα που εξετάζουμε απαντά μία φορά μόνο στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 61 (Π ί ν. 50). Πρόκειται για δύο διπλούς μαϊάνδρους που αλληλοσυμπλέκονται και καλύπτουν σαν μια ταινία το ένα από τα τόξα.

Δισκάρια - μικροί κύκλοι με ή χωρίς μονογράμματα

Ως παραπληρωματικά κοσμήματα ανάμεσα στις κεραιές των σταυρών κυρίως, αλλά και στα μέτωπα των τοξοστοιχιών, χρησιμοποιούνται μικροί κύκλοι ή δισκάρια. Αυτά περιέχουν συνήθως τις γνωστές συντομογραφίες *Ἰησοῦς Χριστὸς Νικᾷ, Φῶς Χριστοῦ, Χριστὸς Χριστιανοῖς Χάριν Χαρίζεται* κτλ., όπως στους αριθ. 25 (Π ί ν. 19α), 29 (Π ί ν. 22α), 31 (Π ί ν. 22γ), 44 (Π ί ν. 30α), 48 (Π ί ν. 36α), 51B (Π ί ν. 38β), 61 (Π ί ν. 50), 65 (Π ί ν. 53), 69 (Π ί ν. 56β) και 76 (Π ί ν. 60γ). Υπάρχουν όμως και κύκλοι που περικλείουν συμπιλήματα με τα ονόματα των νεκρών, όπως συμβαίνει στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 13 (Π ί ν. 10β), 28 (Π ί ν. 21) και 35 (Π ί ν. 24).

Κόμβοι - πλέγματα

Ένα γνωστό από την αρχαιότητα κόσμημα, το κλειδί του Σολομώντα ή σταυρόσχημος πλοχμός, που χρησιμοποιείται με επιμονή στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα²⁹¹, διαπιστώνεται μόνο στη σαρκοφάγο αριθ. 60 (Πίν. 49), εγγεγραμμένο σε κύκλο.

Σε μεγαλύτερη έκταση χρησιμοποιείται ένα άλλο πλέγμα, ο λημνίσκος, που θεωρήθηκε

286. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 106, πίν. 174, 176.

287. Ό.π., όπου και σχετικά παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη και το ναό του Ταξιάρχη Μεσαριάς στην Άνδρο. Σε αυτά μπορεί να προστεθεί και ο αστράγαλος που ορίζει την εσωτερική πλευρά του τόξου του προσκυνηταριού του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi· βλ. Grabar, *Sculptures II*, σ. 105, αριθ. 88, πίν. LXXVII.

288. Στην εσωτερική πλευρά του πλαισίου σ' ένα θωράκιο του άμβωνα της Αχρίδας (1317), Grabar, ό.π., σ. 149, αριθ. 156, πίν. CXXXIX, b.

289. Βλ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα, σ. 34, πίν. 110, 116β, 120 κτλ.

290. Ορλάνδος, Γλυπτά Μουσείου Σμύρνης, σ. 145 κ.ε., εικ. 19 και 20. Περισσότερα για το μαϊάνδρο, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαϊάνδροι*, Αθήνα 1982.

291. Πελεκανίδης, Σύνταγμα, σ. 30, πίν. 29β, 57γ, 63α κτλ.

ότι έχει ιουδαϊκή καταγωγή²⁹². Τον συναντούμε στις σαρκοφάγους αριθ. 2 (Π ί ν. 3α), 33 (Π ί ν. 23β), 60 (Π ί ν. 49) και 66 (Π ί ν. 54γ) ως παραπληρωματικό κόσμημα κύκλων, ενώ στη σαρκοφάγο αριθ. 71 (Π ί ν. 56α) διαμορφώνει το φύλλωμα ενός δέντρου. Οι λημνίσκοι ορίζονται από απλές, διμερείς ή τριμερείς ταινίες.

Το θέμα είναι γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά δάπεδα και χρησιμοποιείται συχνά σε προσκυνητάρια, θωράκια ή επιστύλια τέμπλων, αλλά και σε κάθε είδους γλυπτά στην περιοχή της Μάνης και της Πελοποννήσου γενικότερα²⁹³.

Δε λείπουν και τα κυκλικά πλέγματα από τριμερή ταινία, που σχηματίζουν κόμβους σε δύο, τέσσερα ή και έξι σημεία της περιφέρειάς τους. Αποτελούν παραπληρωματικά κοσμήματα στα διάκενα των κεραιών σταυρών, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 48 (Π ί ν. 36α). Σε μεγαλύτερο μέγεθος πλαισιώνουν σταυρούς, αριθ. 66 (Π ί ν. 54γ) ή συνδέονται μεταξύ τους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών και περικλείουν σταυρούς και άλλα πλέγματα, αριθ. 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ) και 60 (Π ί ν. 49).

Κυκλικά πλέγματα με κόμβους σε διάφορα σημεία της περιφέρειάς τους, τόσο μεμονωμένα όσο και συνεχόμενα, παριστάνονται ήδη σε παλαιοχριστιανικά δάπεδα²⁹⁴, αλλά και στη γλυπτική της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως δείχνει ένα θωράκιο από τη Ρώμη στο Μουσείο του Βερολίνου, του 9ου αι.²⁹⁵, ένα τμήμα επιστυλίου τέμπλου από το Αfyon Karahisar, του 11ου αι.²⁹⁶, τα κιονόκρανα της Παναγίας Χαλκέων Θεσσαλονίκης (1028)²⁹⁷ και του τέμπλου της Παναγίας στην Απιδιά Λακωνίας (τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.)²⁹⁸ και ένα θωράκιο στη Μακρινίτσα Πηλίου²⁹⁹. Ακόμη, πρέπει να αναφερθεί και ένα πλέγμα από τριμερή ταινία, που περικλείεται σε τετράγωνο, αριθ. 74 (Π ί ν. 59), με κύκλο στο κέντρο και ημικύκλια στις τέσσερις γωνίες. Πρόκειται για ένα θέμα που συναντιέται συχνά με αρκετές παραλλαγές κυρίως σε θωράκια της μεσοβυζαντινής περιόδου³⁰⁰.

Εκτός από τα προηγούμενα πλέγματα, συναντούμε ακόμη οκτώσχημα κοσμήματα σε συνδυασμό με φτερωτά ανθήμια, όπως αναφέραμε ήδη στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 8 (Π ί ν. 6β). Στην καλυπτήρια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού, αριθ. 47 (Π ί ν. 35γ), υπάρχει ένα

292. Ο λημνίσκος αρχικά ήταν καθαρά διακοσμητικό θέμα, που χρησιμοποιήθηκε τόσο στην ιουδαϊκή όσο και στη βυζαντινή τέχνη, του αποδόθηκε όμως, στα πλαίσια της ιουδαϊκής λατρείας, μαγική δύναμη εναντίον των δαιμόνων· βλ. Ο. F. Meinardus, *The Hexagramm or the Magen David in Byzantine Art*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η' (1975-1976), σ. 97 κ.ε.

293. Βλ. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας*, σ. 107-108, όπου σειρά από παραδείγματα αναγλύφων με παραστάσεις λημνίσκων. Σε αυτά θα μπορούσε να προστεθεί και ένα παλαιοχριστιανικό θωράκιο από τη βασιλική του Μαρτυρίου στις Φθιώτιδες Θήβες με πλέγμα λημνίσκου, που περικλείει χρίσμα στο κέντρο. Βλ. Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1979, Αθήνα 1980, σ. 8.

294. Π.χ. στη βασιλική Αγίας Αναστασίας Αρκάσας Καρπάθου και στη νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο της Κω, Πελεκανίδης, *Σύνταγμα*, πίν. 15 και 29 αντίστοιχα.

295. Wulff, *Byzantinische Bildwerke* II, αριθ. 1728, όπου και βιβλιογραφία για άλλα παραδείγματα.

296. Grabar, *Sculptures* II, σ. 44, αριθ. 18, πίν. XI, α.

297. Ό.π., σ. 63, αριθ. 47, πίν. XXX.

298. Ορλάνδος, *Εκ των Απιδιών*, εικ. 1-2.

299. Miles, *Byzantium and the Arabs*, σ. 26, εικ. 51. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, πίν. 7b.

300. Πρβλ. δύο θωράκια του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, Sheppard, *Marble Slabs*, εικ. 9-10· δύο θωράκια από το ναό της Περιβλέπτου στα Πολιτικά της Εύβοιας, Ορλάνδος, *Η Περιβλέπτος των Πολιτικών Ευβοίας*, σ. 179, εικ. 4-5· μία μαρμάρινη πλάκα στον Άγιο Μάρκο Βενετίας, F. Zuliani, *I marmi di San Marco, Venezia*, χ.χρ., αριθ. 71, εικ. σ. 97· μία αποσπασματική πλάκα στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Bari, Farioli, *Una lastra marmorea a Patmos*, εικ. 3.

αστεροειδές πολυάκτινο πλέγμα που δημιουργείται από το πλέξιμο λεπτών ταινιωτών βλαστών. Ακόμη, στην καλυπτήρια πλάκα του διακόνου Κλήμεντος, αριθ. 13 (Π ί ν. 10β), διαμορφώνονται ψαθωτά πλέγματα από το συνδυασμό δύο καρδιόσχημων θεμάτων.

Τέλος, πρέπει ν' αναφερθεί και ένα πολύ χαρακτηριστικό καλλιγραφικό πλέγμα, όπου δύο ζεύγη βλαστών από διμερείς ταινίες διασταυρώνονται διαγώνια και απολήγουν σε λογχοειδή φύλλα στις τέσσερις γωνίες του διαχώρου στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 22 (Π ί ν. 17β).

Πλοχοί

Οι πλοχοί, που αποτελούν ένα αρχαιότατο κόσμημα και συναντιούνται σε πολλές παραλλαγές και στα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα³⁰¹, χρησιμοποιούνται σε μικρό αριθμό και στις σαρκοφάγους, κυρίως ως πλαίσια ή διαχωριστικές ταινίες ανάμεσα στα διάφορα θέματα.

Συνηθέστεροι είναι οι αλυσιδωτοί πλοχοί από δύο ταινίες, που συμπλέκονται μεταξύ τους έτσι, ώστε στο κέντρο να σχηματίζεται ο οφθαλμός, που γίνεται με τρυπάνι. Οι ταινίες των πλοχών είναι είτε απλές, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο του Καμύτζη, αριθ. 10 (Π ί ν. 8) είτε διμερείς, όπως στη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής, αριθ. 45B-Δ (Π ί ν. 31, 32β, 33) είτε και τριμερείς, όπως στο κάλυμμα της σαρκοφάγου αριθ. 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ).

Συνθετότερη μορφή αποτελεί ο πλοχός από τρεις τριμερείς ταινίες, που σχηματίζουν πλεξίδα για το διαχωρισμό ορθογώνιων διαχώρων στη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 65 (Π ί ν. 53).

Μια παραλλαγή του αλυσιδωτού πλοχού αποτελεί ο σχηματοποιημένος πλοχός από ημικύκλια και οξυκόρυφες απολήξεις εναλλάξ, που περιβάλλει τα θέματα στη σαρκοφάγο αριθ. 60 στους Αγίους Αποστόλους της Αθήνας (Π ί ν. 49).

Ο σχηματοποιημένος πλοχός είναι γνωστός από τη διακόσμηση των χειρογράφων³⁰² και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στη γλυπτική της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, κυρίως σε θυρώματα, αλλά και θωράκια και επιστύλια³⁰³.

Πυροστρόβιλοι και ρόδακες

Από τα πιο αγαπητά παραπληρωματικά θέματα, κυρίως στα διάκενα σταυρών, σε σηρικούς τροχούς, στα μέτωπα τοξοστοιχιών, αλλά και ως διακοσμητικά στοιχεία στα μέλη των ζώων, είναι οι πυροστρόβιλοι και οι ρόδακες, που τους συναντούμε σ' ένα μεγάλο αριθμό σαρκοφάγων. Ρόδακες κοσμούν τις σαρκοφάγους αριθ. 5 (Π ί ν. 5α), 8 (Π ί ν. 6β), 15 (Π ί ν. 12α), 19 (Π ί ν. 15α), 35 (Π ί ν. 24), 39 (Π ί ν. 27β), 46Α (Π ί ν. 34), 48 (Π ί ν. 36α), 59 (Π ί ν. 48), 61 (Π ί ν. 50), 65 (Π ί ν. 53) και 66 (Π ί ν. 54γ). Πυροστρόβιλους βρίσκουμε στις σαρκοφάγους αριθ. 4 (Π ί ν. 4β), 41 (Π ί ν. 28α), 43 (Π ί ν. 29), 48 (Π ί ν. 36α), 59 (Π ί ν. 48), 61 (Π ί ν. 50), 65 (Π ί ν. 53), 66 (Π ί ν. 54γ) και 83 (Π ί ν. 64β).

Οι ρόδακες υποδηλώνουν στα παλαιοχριστιανικά χρόνια τα άστρα του ουρανού, όπως π.χ. στα ψηφιδωτά του μανσωλείου της Galla Placidia στη Ραβέννα. Παρόλο που με το πέρα-

301. Πελεκανίδης, Σύνταγμα, σ. 29, πίν. 35β, 78α, 107β κτλ.

302. Για την καταγωγή και εξέλιξη του διακοσμητικού θέματος, βλ. Frantz, *Illuminated Ornament*, σ. 54.

303. Βλ. Φιλιππίδου - Μπούρα, Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 20, πίν. 12, όπου άφθονα παραδείγματα από την Αθήνα, το Μυστρά και το Μουσείο της Θήβας.

σμα του χρόνου έγιναν συνηθισμένα διακοσμητικά στοιχεία, ωστόσο και στη βυζαντινή περίοδο έφτασαν να συμβολίζουν τον ουρανό και τον παράδεισο ή, σε συνδυασμό και με άλλα θέματα, να ανακαλούν τουλάχιστον στη μνήμη έναν παραδεισιακό χώρο³⁰⁴.

V. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Κοίλα ορθογώνια σχήματα με τοξωτή επίστεψη

Στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 54 (Π ί ν. 43) και 69 (Π ί ν. 56β) το διακοσμητικό θέμα αποτελεί ένα ορθό κοίλο ορθογώνιο με τοξωτή επίστεψη, που περικλείει φυλλοφόρο σταυρό. Στο σχήμα αυτό νομίζω ότι μπορούμε να δούμε μια υπεραπλουστευμένη απεικόνιση μιας κόγχης ή ενός τόξου που στηρίζεται σε κίονες.

Αυτοτελή τόξα

Ασφαλώς τόξο υποδηλώνει ένα σχηματικό στριφτό σκοινί που επιστέφει το σταυρό στην κύρια όψη της μονόλιθης λάρνακας αριθ. 58 (Π ί ν. 47α). Το τόξο είναι τελειώς μετέωρο, δε στηρίζεται πουθενά.

Τόξα στηριζόμενα σε κιονίσκους

Ένα από τα πιο αγαπητά θέματα, που συναντούμε τουλάχιστον στις μισές σαρκοφάγους, είναι τα τόξα που στηρίζονται σε κιονίσκους.

Μεμονωμένα τόξα καλύπτουν τις πλάγιες πλευρές της συναρμοσμένης σαρκοφάγου αριθ. 51Α και 51Β (Π ί ν. 38α-β), καθώς και τις κύριες όψεις των ψευδοσαρκοφάγων αριθ. 50 (Π ί ν. 37γ-δ) και 78 (Π ί ν. 61β), όπου παισιώνουν το κύριο θέμα.

Τις περισσότερες φορές τα τόξα τοποθετούνται στη σειρά, άλλοτε ανεξάρτητα μεταξύ τους, όπως στους αριθ. 21 (Π ί ν. 16), 32 (Π ί ν. 23α), 43 (Π ί ν. 29), 61 (Π ί ν. 50), 65 (Π ί ν. 53), 88 (Π ί ν. 65γ) και 92 (Π ί ν. 67α), προπάντων όμως συνεχόμενα σε τοξοστοιχίες. Ο αριθμός των τόξων στην κάθε κιονοστοιχία ποικίλλει, επικρατέστερη όμως είναι η τριπλή τοξοστοιχία, όπως τη βλέπουμε στους αριθ. 7 (Π ί ν. 6α), 8 (Π ί ν. 6β), 9 (Π ί ν. 7), 17 (Π ί ν. 13β), 20 (Π ί ν. 15β), 26 (Π ί ν. 19β), 28 (Π ί ν. 21), 31 (Π ί ν. 22γ), 40 (Π ί ν. 27α), 42 (Π ί ν. 28β-γ), 49 (Π ί ν. 36β) και 77_{1,2} (Π ί ν. 61α). Δε λείπει, ωστόσο, και η τετραπλή τοξοστοιχία, αριθ. 29 (Π ί ν. 22α), 39 (Π ί ν. 27β), όπου σώζονται μόνον τα τρία τόξα³⁰⁵ και 75 (Π ί ν. 60α-β), όπως και η πενταπλή τοξοστοιχία, αριθ. 19 (Π ί ν. 15α) και 76 (Π ί ν. 60γ).

Τα τόξα διαμορφώνονται άλλοτε από απλή και άλλοτε από τριμερή ταινία, ενώ οι κιονίσκοι που τα υποβάσάζουν είναι άλλοτε μονοί και άλλοτε δίδυμοι, ως επί το πλείστον με κόμβους. Ο κόμβος (άμμα) στους κιονίσκους εντοπίζεται αρχικά στην Αίγυπτο, χρησιμοποιείται όμως ευρύτατα σε κοσμήματα της ελληνιστικής εποχής. Από την ελληνική τέχνη πέρασε στη ρωμαϊκή, διατηρώντας το χαρακτήρα του ως αποτροπαϊκό σύμβολο³⁰⁶. Στο Βυζάντιο το συναντούμε από την παλαιοχριστιανική περίοδο σε ελεφαντοστά και από τον 11ο αι.

304. Βλ. Sheppard, *Marble Slabs*, σ. 65-66.

305. Τέσσερα τόξα προτείνει στη γραφική αποκατάσταση της σαρκοφάγου αριθ. 39 ο Μουτσόπουλος, *Σαρκοφάγος Ζίχνας*, σ. 3, εικ. 1, παίρνοντας ως βάση τη συμμετρία του θέματος και τις συνολικές διαστάσεις της πλάκας.

306. Βλ. σχετικά Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας*, σ. 108.

σε έργα μικροτεχνίας. Η χρήση του γενικεύεται από το 12ο αι. και διατηρείται ακόμη και στο 13ο στο διάκοσμο των ελλαδικών μνημείων, σε επιστύλια τέμπλων, υπέρθυρα, θωράκια, προσκυνητάρια και στη μεταλλοτεχνία³⁰⁷. Η ευρύτατη χρήση του στοιχείου αυτού στη βυζαντινή τέχνη συνδέεται ίσως με το αποτροπαϊκό νόημα που διατηρούσε το θέμα στη ρωμαϊκή περίοδο³⁰⁸, νόημα που ταιριάζει απόλυτα στις σαρκοφάγους.

Οι σαρκοφάγοι με τις κιονοστοιχίες αποτελούν οπωσδήποτε μια κλειστή ομάδα και ακολουθούν τη μεγάλη παράδοση των μικρασιατικών σαρκοφάγων των ρωμαϊκών χρόνων, που έχουν εξασκήσει μια σπουδαία επιρροή στην παλαιοχριστιανική τέχνη και στην τέχνη του Μεσαίωνα³⁰⁹.

Στην Κωνσταντινούπολη έχουμε ήδη από τον 6ο αι. παραδείγματα σαρκοφάγων, που κοσμούνται με κιονοστοιχίες, με ιωνικά κιονόκρανα και αχιβάδες στις κόγχες, όπως δείχνει ένα θραύσμα σαρκοφάγου στη Μονή της Χώρας³¹⁰ και ένα άλλο στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως³¹¹.

Ο περισσότερος διαδεδομένος τύπος των σαρκοφάγων που εξετάζουμε είναι αυτός που διακοσμείται με τριπλή τοξοστοιχία.

Η τοξοστοιχία με τα τέσσερα τόξα, που όπως προαναφέραμε κοσμή τις σαρκοφάγους αριθ. 29, 75 και πιθανώς 39, θεωρήθηκε ρωμαϊκή παραλλαγή του κανονικού τύπου³¹². Τη βλέπουμε ακόμη να εφαρμόζεται και στη μονόλιθη σαρκοφάγο από το Saray της Θράκης³¹³ και σε μια πλάκα από την Ηράκλεια την Ποντική³¹⁴.

Το θέμα της πενταπλής τοξοστοιχίας συναντιέται παράλληλα και στη ζωγραφική, όπως π.χ. στο παρεκκλήσιο του Στυλίου Νικήτα στην Καπαδοκία³¹⁵. Εκεί μάλιστα, στις άκρες, για να συμπληρωθεί η επιφάνεια του τοίχου, έχει ζωγραφιστεί από ένα τόξο στο μισό πλάτος, όπως συμβαίνει στη σαρκοφάγο αριθ. 19 (Π ή ν. 15α) στο Βατοπέδι και σε μια ψευδοσαρκοφάγο από την Αττάλεια³¹⁶.

Σ' όλες αυτές τις σαρκοφάγους το κύριο θέμα είναι ο σταυρός σε ποικίλες μορφές, που εμπλουτίζεται παραπέρα με άλλα στοιχεία, όπως δέντρα, άνθη και ελισσόμενους βλαστούς. Ωστόσο, όμως, δε λείπουν και οι ζωόμορφες παραστάσεις.

Στις μικρογραφίες του Μηνολογίου του Βατικανού απεικονίζονται σαρκοφάγοι με πρόσωπα κάτω από τόξα³¹⁷, πράγμα που δε συναντούμε σε καμιά από τις γνωστές σαρκοφάγους

307. Για την καταγωγή και εξέλιξη του θέματος, βλ. Α. Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, Βυζαντινά 5 (1973), σ. 139 κ.ε., όπου και αντίστοιχα παραδείγματα κινόνων με κόμβο σ' όλες τις μορφές της βυζαντινής τέχνης.

308. Βλ. Α. Μπούρα, ό.π., σ. 140.

309. Σχετικά με τις εθνικές μικρασιατικές σαρκοφάγους με κιονοστοιχίες και την επίδρασή τους στις αντίστοιχες σαρκοφάγους των χριστιανικών χρόνων, βλ. Wiegartz, Säulensarkophage, σ. 9.

310. Hjort, The Sculpture of Kariye Camii, σ. 270-271, εικ. 95.

311. Βλ. F. W. Deichmann, Konstantinopler und ravenatische Sarkophagprobleme, BZ 62 (1969), σ. 291 κ.ε., πίν. I.

312. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 164, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

313. Ό.π., σ. 160, 164 και πίν. 5b.

314. Ό.π., σ. 162, σημ. 9 και σ. 164, σημ. 18.

315. Βλ. G. P. Schiemenz, Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinbergen von Ortahisar, JÖB 18 (1969), σ. 244 κ.ε.

316. Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 163 κ.ε., εικ. 2, πίν. 7a.

317. C. Mango, Antique Statuary and the Byzantine Beholder, DOP 17 (1963), σ. 74, εικ. 12-14.

της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Γι' αυτό πρέπει να δεχθούμε, με κάποια ενδεχομένως επιφύλαξη, ότι ο σαρκοφάγοι αυτές έχουν ως πρότυπο αρχαίες και όχι βυζαντινές σαρκοφάγους³¹⁸.

Φαίνεται ότι και στην οθωμανική γλυπτική οι τεχνίτες εμπνεύστηκαν από τις βυζαντινές σαρκοφάγους με τις κιονοστοιχίες, θέμα που το χρησιμοποίησαν όχι βέβαια στους τάφους τους, αλλά στη διακόσμηση κρηνών, όπως άλλωστε χρησιμοποίησαν και τις ίδιες τις παλιότερες σαρκοφάγους ως δεξαμενές. Στα παραδείγματα κρηνών που σώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση, όχι μόνον η γενική διάταξη του θέματος, αλλά και ορισμένες λεπτομέρειες, όπως κυπαρίσσια και αστέρια, θυμίζουν τις χριστιανικές σαρκοφάγους με κιονοστοιχίες, με τη διαφορά βέβαια ότι τα τόξα είναι οξυκόρυφα.

Έτσι, οι τουρκικές κρήνες, που είναι διακοσμημένες με σειρά τόξων, μπορούν να θεωρηθούν ότι συνεχίζουν την παράδοση των βυζαντινών και κατ' επέκταση των αρχαίων σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες³¹⁹.

VI. ΣΤΑΥΡΟΙ

Το σχήμα του σταυρού συγκινούσε και συγκλόνιζε ανέκαθεν τους πιστούς, γιατί τους θύμιζε τον ιδρυτή της θρησκείας, που με το μαρτύριό του επάνω σε αυτόν τον ανέδειξε από απλό και συγκεκριμένο σχήμα σε υπερβατικό και αφηρημένο θρησκευτικό σύμβολο³²⁰.

Στο διάκοσμο των σαρκοφάγων, όπως και σ' όλες τις μορφές της τέχνης, ο σταυρός είναι το θέμα που παραστάθηκε με τη μεγαλύτερη συχνότητα και σε αφάνταστη ποικιλία παραλλαγών.

Στα ταφικά μνημεία η απεικόνιση του σταυρού συνδέεται άμεσα με την τελετουργία της ταφής, κατά την οποία το λείψανο σφραγίζεται με το σχήμα του σταυρού ή περιχύνεται σταυροειδώς με το λάδι της καντήλας. Αυτό, κατά την ερμηνεία του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Συμεών, δείχνει την πίστη στην ανάσταση του νεκρού, που θα έλθει μέσω του σταυρικού θανάτου και της ανάστασης του Χριστού³²¹.

Στις σαρκοφάγους οι σταυροί δεν παριστάνονται μόνο στις εξωτερικές όψεις και το

318. Βλ. Grabar, *Sculptures II*, σ. 29. Πρβλ. και στη δική μας εργασία σημ. 134. Γενικότερα το θέμα της σχέσης των μαρμάρινων βυζαντινών σαρκοφάγων με τις σαρκοφάγους που απεικονίζονται στη μνημειακή ζωγραφική και στα χειρόγραφα —ιδιαίτερα στις σκηνές της Ανάστασης και στα συναξάρια των Μαρτύρων— απασχόλησε διεξοδικά τον Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophag*, σ. 178. Το συμπέρασμά του είναι ότι στο διάκοσμο των γραπτών σαρκοφάγων υπάρχουν επιβιώσεις παλιότερων θεμάτων. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι καμιά από τις γνωστές σαρκοφάγους της μέσης βυζαντινής περιόδου δεν έχει την αντίστοιχή της στη ζωγραφική. Το ίδιο ασφαλώς ισχύει και για την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

319. Σχετικά με αυτή την εξέλιξη, βλ. Feld, *ό.π.*, σ. 183-184, πίν. 13, όπου και παραδείγματα. Σ' αυτά μπορεί να προστεθεί και μια άλλη πλάκα στην κρήνη του Καρά Μουσταφά Πασά στο Σεράι της Κωνσταντινουπόλεως: βλ. Ebersolt, *Mission archéologique*, σ. 19, 2, πίν. XIX.

320. Κατσαρός, *Ναός Αγίων Θεοδώρων Σταμνάς*, σ. 141.

321. Βλ. Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Περί του τέλους ημών και της ιεράς τάξεως της κηδείας, ΤΞΗ'*, PG 155, στήλη 685D-687A: *Και κατατίθεμεν τῷ τάφῳ τὸ λείψανον καὶ τῇ γῇ παραδιδόαμεν διὰ τῶν εὐχῶν, πληροῦντες τὸ θεῖον πρόσταγμα, τὸ «Γῇ εἰ, καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ» καὶ τὴν ἀνάστασιν δὲ κηρύττομεν, σφραγίζοντες τὸ λείψανον διὰ τοῦ σταυροῦ· ἢ ἔλαιον αὐτῷ ἐκχέοντες σταυροειδῶς ἐκ τῆς φωταγωγοῦ, ἢ σκεύει τινὶ τὴν γῆν ἐπιβάλλοντες· ὅτι εἰ καὶ θνητοὶ γεγενήμεθα, ἀλλ' ὁμως ἀναστήσόμεθα διὰ τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν σαρκωθέντος τε καὶ ἀποθανόντος σαρκί, καὶ ἀναστάντος, καὶ τὴν ἀνάστασιν ἡμῖν χορηγήσαντος. Καὶ ὅτι οὗτος ὁ θαπτόμενος ἀναστήσεται, ὥς καὶ ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ἐξενέστη.*

κάλυμμα³²², αλλά και στις εσωτερικές, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 4 (Π í ν. 4γ) και στην καλυπτήρια πλάκα της Αγνής Βιλλεαρδουίνου, αριθ. 64 (Π í ν. 52β). Το φαινόμενο αυτό πιστεύω ότι είναι κατάλοιπο της συνήθειας των παλαιοχριστιανικών χρόνων, οπότε τοποθετούσαν κατά την ταφή μαζί με το νεκρό μεταλλικούς σταυρούς ή διακοσμούσαν τους εσωτερικούς τοίχους του τάφου με ζωγραφιστούς σταυρούς ως αποτροπαϊκό σύμβολο εναντίον των πονηρών πνευμάτων³²³. Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν και οι σταυροί που απεικονίζονταν σε υπέρθυρα εκκλησιών και άλλων κτισμάτων, γιατί ο σταυρός φοβίζει και διώχνει τους δαίμονες, είναι ο φρουρός της Εκκλησίας σύμφωνα με το Θεόδωρο Στουδίτη³²⁴. Το νόημα αυτό νομίζω ότι μπορούμε να δούμε και στους μεμονωμένους σταυρούς που παριστάνονται στις όψεις και τα καλύμματα σαρκοφάγων, αλλά και σε αυτούς που είναι στη σειρά, όταν κυρίως συνοδεύονται από τις συντομογραφίες *IC-XC NIKA*³²⁵.

Οι σταυροί παριστάνονται μερικές φορές σε ελεύθερο κάμπο, τις περισσότερες φορές όμως εγγράφονται σε ορθογώνια διάχωρα και κύκλους ή πλαισιώνονται από τόξα. Το τελευταίο αυτό σχήμα, σταυρός δηλαδή κάτω από τόξο ή σειρά σταυρών κάτω από συνεχόμενα τόξα, κυριαρχεί στο διάκοσμο των σαρκοφάγων, θέμα που θεωρήθηκε ότι αποτελεί σύμπτυξη και απόδοση σε επίπεδο χώρο του σταυρού που εικονιζόταν στην κόγχη του Ιερού και φαινόταν από μακριά σαν να ήταν τοποθετημένος σε θριαμβευτικό τόξο³²⁶.

Οι σταυροί στις σαρκοφάγους παρουσιάζουν μια αφάνταστη ποικιλία τύπων και παραλλαγών, τις οποίες μπορεί να δει κανείς στο θεματολογικό πίνακα. Εδώ θα περιοριστούμε στα γενικότερα χαρακτηριστικά τους.

322. Στη ράχη του καλύμματος της μονόλιθης σαρκοφάγου του πρωτοσπαθάρου Ιωάννη στις Σέρρες, αριθ. 1, παρατηρούνται μικροί τόρμοι στη σειρά σε κανονικά διαστήματα μεταξύ τους. Οι τόρμοι αυτοί θα προορίζονταν προφανώς για την τοποθέτηση μεταλλικών στοιχείων και το πιθανότερο σταυρών, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι —όπως άλλωστε και σήμερα— ακόμη και στους πρόχειρους χριστιανικούς τάφους· βλ. Michaelis Pselli scripta minora, έκδ. E. Kurtz - F. Drexler, Milano 1936, I, σ. 305, στίχ. 24-28. Φαίνεται μάλιστα πως συχνά ιερόσυλοι αποσπούσαν τους σταυρούς από τη θέση τους, γιατί σε επιτύμβια επιγραφή του έτους 1067 από την Κωνσταντινούπολη διατυπώνονται απειλές και κατάρες για τους ιερόσυλους· βλ. Γεδεών, Έγγραφοι λίθοι, σ. 96.

323. Βλ. σχετικά Πάλλας, Σαλαμινικά, σ. 167, όπου και βιβλιογραφία. Η άποψη που διατύπωσε ο Α. Ορλάνδος (Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νυκλίου, ABME IB' (1973), σ. 86) ότι η απεικόνιση σταυρών στο εσωτερικό των τάφων μαρτυρεί αποφυγή επίδειξης και θα πρέπει να συνδυαστεί με τους διωγμούς εναντίον των Χριστιανών, δε φαίνεται πειστική. Ωστόσο, στη μελέτη αυτή μπορεί να δει κανείς ένα πλήθος παραδειγμάτων σταυρών που κοσμούν το εσωτερικό τάφων και σαρκοφάγων. Σε αυτούς μπορούν να προστεθούν και οι γραπτοί σταυροί στους παλαιοχριστιανικούς τάφους της Βέροιας, που αποκαλύφθηκαν το 1978· βλ. Θ. Παζαράς, Δύο τοιχογραφημένοι παλαιοχριστιανικοί τάφοι από τη Βέροια, Μακεδονικά 24 (1984), σ. 234 κ.ε., εικ. 2-4 και πίν. 1γ, 2β, 3α.

324. Βλ. Δ. Πάλλας, Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου, ΕΕΒΣ Α' (1960-1961), σ. 434, όπου και αναδρομή στις πηγές για το θέμα. Βλ. ακόμη Θ. Μ. Προβατάκης, Ο διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 295 κ.ε., όπου ο σταυρός θεωρείται ως φυλαχτό των πιστών ή αποτρόπαιο των δυνάμεων του κακού.

325. Πρβλ. Πάλλας, ό.π. Για συντομογραφίες ανάμεσα στις κεραίες σταυρών, βλ. Ν. Βέης, Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, Βυζαντίς Α' (1909), σ. 557 κ.ε. Κ. Γ. Ζησίου, Επιγραφαί Χριστιανικών χρόνων της Ελλάδος, Βυζαντίς Α' (1909), σ. 114 κ.ε. G. Subotić, Počeci monaškog života u crkva manastira Sretenja u Meteoriga, Zbornik za likovne umetnosti 2 (1966), σ. 172. Βλ. επίσης και τις συντομογραφίες στους ζωγραφιστούς σταυρούς του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 217 κ.ε., όπου και αναζήτηση της προέλευσής τους.

326. Βλ. σχετικά Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1937, σ. 348. Πρβλ. και Κατσαρός, Ναός Αγίων Θεοδώρων Σταμνάς, σ. 151 κ.ε., όπου γίνεται λόγος για την τοποθέτηση ζωγραφιστών σταυρών στην κόγχη του Ιερού Βήματος και στα τοξωτά τύμπανα στους παλαιοχριστιανικούς τάφους, για να εξαιρείται το παριστάνόμενο σημείον.

Σταυροί τύπου Μάλτας

Οι σταυροί του λεγόμενου τύπου Μάλτας —ισοσκελείς με διαπλατυσμένα άκρα— περικλείονται πάντα σε κύκλο ή δίσκο. Οι κεραίες τους απολήγουν άλλοτε σε τρίφυλλα κι άλλοτε σε ημικύκλια με σταγόνες ή μήλα.

Σταυρούς τύπου Μάλτας συναντούμε στις σαρκοφάγους αριθ. 6 (Π ί ν. 5β), 15 (Π ί ν. 12α), 33 (Π ί ν. 23β), 38 (Π ί ν. 26α), 55 (Π ί ν. 44β), 57 (Π ί ν. 46β), 59 (Π ί ν. 48), 62 (Π ί ν. 51α), 74 (Π ί ν. 59), 75 (Π ί ν. 60α-β) και 76 (Π ί ν. 60γ).

Οι σταυροί αυτοί μερικές φορές αποτελούν το μοναδικό διάκοσμο της πρόσοψης ή του καλύμματος, ως επί το πλείστον όμως συνδυάζονται με άλλους δύο ή και περισσότερους σταυρούς.

Το απλό αυτό διακοσμητικό σχήμα ακολουθεί την ομάδα των παλιότερων σαρκοφάγων που κοσμούνται μ' έναν ή περισσότερους σταυρούς, σαν αυτές π.χ. που βρέθηκαν κάτω από το νάρθηκα του βόρειου ναού της Μονής του Λιβός και που αποδόθηκαν στον 5ο ή 6ο αι.³²⁷.

Ισοσκελείς σταυροί

Οι κεραίες των ισοσκελών σταυρών είναι στις άκρες άλλοτε αποστρογγυλεμένες και άλλοτε απολήγουν σε μήλα και δίσκους ή ακόμη και σε άγκιστρα, όπως στους αριθ. 1 (Π ί ν. 1), 59 (Π ί ν. 48) και 62 (Π ί ν. 51α).

Μια παραλλαγή των ισοσκελών σταυρών αποτελούν αυτοί που είναι εγγεγραμμένοι σε κύκλο. Οι κεραίες τους αγκυρώνονται ανά δύο, σχηματίζοντας συνήθως ανθέμια απλά ή σύνθετα, όπως στους αριθ. 2 (Π ί ν. 3α), 12 (Π ί ν. 10α), 20 (Π ί ν. 15β), 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ), 55 (Π ί ν. 44β), 56 (Π ί ν. 45α και 46α) και 64 (Π ί ν. 52β). Σπανιότερα, οι κεραίες των σταυρών απολήγουν σε δύο μικρούς ταινιωτούς βλαστούς που διασταυρώνονται χιαστί, όπως στους αριθ. 47 (Π ί ν. 35γ) και 68 (Π ί ν. 55β).

Η μορφή αυτή του ισοσκελούς σταυρού μέσα σε κύκλο, με ανθέμια που φυτρώνουν από τις κεραίες και γεμίζουν τα διάκενά τους, παίρνει τη μορφή ενός πολύλοβου ρόδακα. Τέτοια κοσμήματα συναντιούνται εξίσου στη γλυπτική και τη μικρογραφία³²⁸, κυρίως σε προμετωπίδες κωδίκων, αλλά και σε τοιχογραφίες και υφάσματα³²⁹.

Υπάρχει επίσης και ισοσκελής σταυρός με μορφή αλυσιδωτού πλοχμού από τριμερή ταινία, αριθ. 74 (Π ί ν. 59).

Λατινικοί σταυροί

Οι ανισοσκελείς ή λατινικοί σταυροί που παριστάνονται στις σαρκοφάγους, συγκροτούν ένα σχετικά πολυάριθμο σύνολο. Οι κεραίες τους αποτελούνται συνήθως από μια ταινία και απολήγουν στις άκρες σε πολύτιμους λίθους, σταγόνες ή σφαίρες (μήλα), όπως τις βλέπουμε π.χ. στις σαρκοφάγους αριθ. 1 (Π ί ν. 1α και 2α), 14 (Π ί ν. 11β) και 78 (Π ί ν. 61β). Η εμφάνιση του διάλιθου λατινικού σταυρού εντοπίζεται, σύμφωνα με τις νομισματικές ενδείξεις, στην εποχή της βασιλείας του Θεοδοσίου Β'³³⁰. Υπάρχουν επίσης και λατινικοί σταυροί που είναι

327. Βλ. Macridy, *The Monastery of Lips*, σ. 272, πίν. 5, 70-73. Ο Feld (*Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 159) νομίζει ότι η απόδοση των σαρκοφάγων από το Macridy στον 5ο ή 6ο αι. δε στηρίζεται σε πλήρεις αρχαιολογικές ενδείξεις.

328. Βλ. Bon, *Dalle funéraire*, σ. 134, όπου παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία.

329. Τσιτουρίδου, 'Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 212-213, πίν. 109, όπου και άλλα παραδείγματα.

330. Sheppard, *Marble Slabs*, σ. 66, σημ. 11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

πλεχτοί από δύο διμερείς ταινίες και απολήγουν στις άκρες σε προεξέχουσες θηλιές, αριθ. 70 (Π ί ν. 56γ) και 64 (Π ί ν. 52α) ή από δύο διμερείς ταινίες που ορίζουν το περίγραμμα των κεραίων και απολήγουν στις άκρες σε δύο κόμβους, αριθ. 65 (Π ί ν. 53). Σταυροειδή πλέγματα της πρώτης μορφής ήταν αρκετά διαδεδομένα στα ψηφιδωτά δάπεδα της ύστατης αρχαιότητας. Από τις αρχές του 10ου αι. επανεμφανίζονται σε ανατολίζοντα χειρόγραφα, σε έργα μικροτεχνίας, σε θωράκια και επιστύλια ναών της μέσης βυζαντινής περιόδου, καθώς και στο σταυρό που αποτελούσε το αποκορύφωμα του τρούλου της Παναγίας του Οσίου Λουκά³³¹.

Οι πλεχτοί σταυροί της δεύτερης ομάδας, δηλαδή με τους κόμβους στις άκρες, θυμίζουν σταυρούς σε κεντήματα και υφαντά που απαντούν στην Ελλάδα από τον 11ο ως το 15ο αι.³³².

Σταυροί τύπου Αναστάσεως

Οι σταυροί του λεγόμενου τύπου Αναστάσεως ή πατριαρχικοί, που έχουν δύο οριζόντιες κεραίες, θυμίζουν τις λειψανοθήκες και κάνουν την εμφάνισή τους στον πρώιμο 9ο αι.³³³.

Ο σταυρός τύπου Αναστάσεως είναι σύμβολο του θριάμβου του Χριστού επάνω στο θάνατο. Το σταυρό αυτό συχνά κρατά ο Χριστός στις παραστάσεις της Καθόδου στον Άδη³³⁴.

Η συνηθέστερη μορφή με την οποία απαντά ο σταυρός αυτού του τύπου στις σαρκοφάγους είναι του φυλλοφόρου σταυρού, θέμα για το οποίο θα κάνουμε λόγο παρακάτω. Κατά τα άλλα, οι σταυροί τύπου Αναστάσεως διαμορφώνονται από απλή ή τριμερή ταινία με δεσίματα στις διασταυρώσεις των κεραίων. Οι απολήξεις τους είναι συνήθως αποστρογγυλεμένες και με πολύτιμους λίθους ή διαπλατυσμένες. Παραδείγματα μπορεί να δει κανείς στους αριθ. 12 (Π ί ν. 10α), 17 (Π ί ν. 13β), 21 (Π ί ν. 16), 23 (Π ί ν. 17α), 24 (Π ί ν. 18), 25 (Π ί ν. 19α), 31 (Π ί ν. 22γ), 32 (Π ί ν. 23α), 37 (Π ί ν. 26β), 43 (Π ί ν. 29), 45Α-Β (Π ί ν. 30β-32), 46Β₁ (Π ί ν. 35α), 49 (Π ί ν. 36β) και 91 (Π ί ν. 67β).

Στη συναρμοσμένη σαρκοφάγο αριθ. 51Α-Γ έχουμε στις δύο πλάγιες όψεις από έναν πλεχτό σταυρό τύπου Αναστάσεως (Π ί ν. 38α-β): ο ένας μοιάζει με πλέγμα από δύο διμερείς ταινίες με τρίφυλλα ανθέμια ενδιάμεσα, και ο άλλος με πλοχμό που συνθέτουν τρεις τριμερείς ταινίες.

Μια σχετικά σπάνια παραλλαγή παριστάνεται στην πλάκα αριθ. 79 (Π ί ν. 62β), που προέρχεται πιθανώς από ψευδοσαρκοφάγο, όπου ο σταυρός έχει τρεις οριζόντιες κεραίες, πατά επάνω σε σφαίρα, ενώ από τη ρίζα του φυτρώνουν φτερά. Σταυρός επάνω σε σφαίρα είναι γνωστός από νομίσματα της δυναστείας του Ηρακλείου³³⁵, ενώ ο φτερωτός σταυρός εμφανίζεται για πρώτη φορά σε νομίσματα των Παλαιολόγων, από τα μέσα του 13ου αι. Τα φτερά θεωρούνται ότι συμβολίζουν τους αγγέλους οι οποίοι δοξολογούν το σταυρό, που στην περίπτωση αυτή αντικαθιστά το Χριστό³³⁶.

331. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 48 κ.ε., εικ. 49-50, όπου και άφθονα παραδείγματα.

332. Bon, *Dalle funéraire*, σ. 135.

333. Sheppard, *Marble Slabs*, σ. 66, σημ. 11, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

334. Frazer, *Church Doors*, σ. 154, όπου και παραδείγματα.

335. Ο σταυρός επάνω σε σφαίρα εμφανίζεται σε νομίσματα του Ηρακλείου (629) (Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* II, 1, Washington 1968, σ. 269, αριθ. 59, πίν. Χ) και συνεχίζεται και στους διαδόχους του ως το Φιλιππικό (711-713): βλ. ό.π., II, 2, σ. 668, αριθ. 59, πίν. XLV.

336. Bertelé, *L'imperatore alato*, σ. 45.

Φυλλοφόροι σταυροί

Ο φυλλοφόρος σταυρός, αυτός δηλαδή που πλαισιώνεται στη βάση του από δύο δέντρα ή βλαστούς ή κληματίδες, κυριαρχεί στις σαρκοφάγους και μπορεί να θεωρηθεί τυπικό θέμα του διακόσμου τους³³⁷. Και αυτό γιατί ο φυλλοφόρος σταυρός εκφράζει κατ' εξοχήν την ιδέα του σταυρού ως συμβόλου της σωτηρίας και της ζωής. Είναι *τὸ ξύλον τὸ ζωοποιούν, τὸ ξύλον τὸ ζωοπάροχον*³³⁸. Αντιπροσωπεύει το Δέντρο της Ζωής, που ήταν φυτεμένο στον κήπο της Εδέμ ως Δέντρο της Γνώσης, το οποίο και στάθηκε η αιτία της αρχικής πτώσης του ανθρώπου³³⁹. Αλλά και η αιώνια ζωή προσφέρθηκε στον άνθρωπο δια μέσου του δέντρου-σταυρού, που στήθηκε στο μέσο της Νέας Εδέμ στην Ιερουσαλήμ. Είναι μια ερμηνεία που διατύπωσε με σαφήνεια ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός³⁴⁰.

Με την ίδια σημασία της αιωνιότητας και του συμβόλου του παραδείσου απεικονίζονται φυλλοφόροι σταυροί, εκτός από τις σαρκοφάγους, σε πολλές βυζαντινές ορειχάλκινες θύρες, σε λειψανοθήκες Τίμιου Ξύλου, σε θωράκια³⁴¹, νομίσματα, σφραγίδες και σε έργα ζωγραφικής³⁴².

Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου στη θέση του σταυρού χρησιμοποιείται εναλλακτικά, με το ίδιο νόημα, μια απεικόνιση του δέντρου της ζωής ή μια φιάλη που συμβολίζει την πηγή της ζωής³⁴³. Εξάλλου, ο φυλλοφόρος σταυρός δεν είναι τίποτε άλλο από μια παραλλαγή του δέντρου της ζωής, ένα θέμα που είχε αναπτυχθεί στη Μεσοποταμία πολύ πριν από τη χριστιανική εποχή και που πέρασε μετέπειτα στην τέχνη εξίσου του ανατολικού και του δυτικού κόσμου³⁴⁴.

Οι φυλλοφόροι σταυροί των σαρκοφάγων ανήκουν σ' όλους τους γνωστούς τύπους που είδαμε, εκτός από της Μάλτας· είναι δηλαδή ισοσκελείς, λατινικοί και τύπου Αναστάσεως. Μερικές φορές οι φυλλοφόροι σταυροί στηρίζονται επάνω σε βαθμιδωτή βάση, που θεωρεί-

337. Βλ. Grabar, *Sculptures II*, σ. 31.

338. Με τα επίθετα *ξύλον τὸ ζωοποιούν*, *ξύλον τὸ ζωοπάροχον* εξυμνείται ο σταυρός από το Θεόδωρο το Στουδίτη· βλ. Του εν αγίοις πατρός ημών και ομολογητού Θεοδώρου, ηγουμένου των Στουδίου, λόγος εις την προσκύνησιν του τιμίου και ζωοποιού σταυρού, εν τη Μεσσηνιστίμω, PG 99, στήλη 692B-700C. Πρβλ. και Frazer, *Church Doors*, σ. 148. Το επίθετο όμως *ζωοποιός* είναι ήδη γνωστό από τον 5ο αι., ενώ ο όρος *ξύλον τῆς ζωῆς* απαντά από τον 7ο αι. Βλ. Underwood, *The Fountain of Life*, σ. 97.

339. Βλ. Frazer, *Church Doors*, σ. 148 και Underwood, *The Fountain of Life*, σ. 100.

340. Ι. Δαμασκηνός, 'Εκδοσις ακριβῆς της ορθοδόξου πίστεως, IV, ΙΑ', PG 94, στήλη 1132 C: *Τοῦτον τὸν τίμιον σταυρόν προετύπωσε τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, τὸ ἐν τῷ παραδείσῳ ὑπὸ θεοῦ πεφυτευμένον. Ἐπειδὴ γὰρ διὰ ξύλου ὁ θάνατος, ἔδει διὰ ξύλου δωρηθῆναι τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν*.

341. Frazer, *Church Doors*, σ. 148, πίν. 1, 4, 11, 14-15, 17, 20, όπου και άλλα άφθονα παραδείγματα. Βλ. επίσης Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 30.

342. Συστηματικά το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού ερευνήσε ο D. T. Rice (*The Leaved Cross, Byzantinoslavica XI* (1950), σ. 72 κ.ε.), ενώ κατάταξη μεγάλου αριθμού παραδειγμάτων φυλλοφόρων σταυρών επιχείρησε ο J. Flemming (*Kreuz und Pflanzenornament, Byzantinoslavica XXX* (1969), σ. 87 κ.ε.), ερευνώντας παράλληλα και το πρόβλημα της προέλευσης του θέματος. Για την εξέλιξη του φυλλοφόρου σταυρού στη ζωγραφική, βλ. Κατσαρός, Ναός Αγίων Θεοδώρων Σταμνάς, σ. 144 κ.ε. Απεικόνιση φυλλοφόρων σταυρών βλέπουμε στις παρειές των παραθύρων του Αγίου Νικολάου του Ορφανού (Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 217 κ.ε., εικ. 108, 117-118), αλλά και άλλων μνημείων της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Κατά την άποψη του Κατσαρού (Ναός Αγίων Θεοδώρων Σταμνάς, σ. 149 κ.ε.), οι φυλλοφόροι σταυροί που παριστάνονται σε αυτές τις θέσεις δεν έχουν πια συμβολικό περιεχόμενο, αλλά καταλήγουν σε απλά διακοσμητικά στοιχεία, που εξυπηρετούν δευτερεύοντα διακοσμητικά προγράμματα στους ναούς.

343. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 74. Η ίδια, Το δέντρο της ζωής, σ. 66.

344. D. T. Rice, ό.π., σ. 77.

ται ανάμνηση του λόφου του Γολγοθά³⁴⁵. Έχουν διατυπωθεί όμως απόψεις που τη συνδέουν με απεικονίσεις βωμού σε σασανιδικά νομίσματα³⁴⁶.

Η εραλδική διάταξη των βλαστών, των φύλλων ή και των δέντρων που φυτρώνουν από τη ρίζα ή τη βάση του σταυρού ή απλώς τον πλαισιώνουν, παρουσιάζει μια μεγάλη ποικιλία παραλλαγών. Την απλούστερη μορφή αποτελούν σταυροί με δύο μικρούς βλαστούς που απολήγουν σε κισσόφυλλα ή τρίφυλλα, όπως π.χ. στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 29 (Π ί ν. 22α), 41 (Π ί ν. 28α) και 76 (Π ί ν. 60γ). Πιο σύνθετη μορφή παρουσιάζουν οι σταυροί με μαλακούς διμερείς βλαστούς και ημιανθέμια που σχηματίζουν ένα λυρόσχημο κόσμημα, όπως στους αριθ. 17 (Π ί ν. 13β), 29 (Π ί ν. 22α), 32 (Π ί ν. 23α) και 44 (Π ί ν. 30α).

Μερικοί σταυροί πλαισιώνονται από πλατιά ημίφυλλα άκανθας, όπως στους αριθ. 30 (Π ί ν. 22β), 43 (Π ί ν. 29) και 86 (Π ί ν. 65β) ή από λεπτούς ακανθοειδείς βλαστούς, π.χ. στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 31 (Π ί ν. 22γ), 40 (Π ί ν. 27α) και 77₁₋₂ (Π ί ν. 61α) ή ακανθοειδή ανθέμια, αριθ. 18 (Π ί ν. 14) και 39 (Π ί ν. 27β). Οι ακανθοειδείς βλαστοί μερικές φορές ελίσσονται περίτεχνα και γεμίζουν όλο το διαθέσιμο χώρο, όπως στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 49 (Π ί ν. 36β) και 60 (Π ί ν. 49).

Πολλές φορές από τη ρίζα ή τη βάση των σταυρών ξεκινούν κληματίδες που ελίσσονται σχηματικά γύρω από αυτούς ή απλώνονται σε όλη την επιφάνεια της πλάκας, με πτηνά και ζώα μερικές φορές ανάμεσα στις περιπλοκάδες τους, όπως συμβαίνει στους αριθ. 5 (Π ί ν. 5α), 23 (Π ί ν. 17α), 24 (Π ί ν. 18) και 27₁₋₂ (Π ί ν. 20). Οι συνθέσεις αυτές μπορεί να απηχούν τα λόγια του Ιησού *Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή*³⁴⁷.

Υπάρχουν και φυλλοφόροι σταυροί που οι βλαστοί τους απολήγουν σε άνθη λωτού στις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 25 (Π ί ν. 19α) και 37 (Π ί ν. 26β), θέμα που δεν είναι τόσο συχνό στη γλυπτική όσο στη ζωγραφική³⁴⁸.

Τέλος, ένα σημαντικό μέρος των φυλλοφόρων σταυρών αποτελούν αυτοί με τα κυπαρίσσια ή τα φοινικόδεντρα. Τα δέντρα αυτά άλλοτε φυτρώνουν απευθείας από τη ρίζα του σταυρού, όπως στους αριθ. 8 (Π ί ν. 6β), 9 (Π ί ν. 7), 65 (Π ί ν. 53) ή από το βαθμιδωτό βάθρο του, στους αριθ. 3 (Π ί ν. 3β), 12 (Π ί ν. 10α) και 24 (Π ί ν. 18) και άλλοτε απλώς τον πλαισιώνουν, όπως στους αριθ. 15 (Π ί ν. 12α), 20 (Π ί ν. 15β), 30 (Π ί ν. 22β), 40 (Π ί ν. 27α), 77₁₋₂ (Π ί ν. 61α), 78 (Π ί ν. 61β), 86 (Π ί ν. 65β) και 92 (Π ί ν. 67α).

Στην περίπτωση αυτή τονίζεται ακόμη περισσότερο η έννοια της αιωνιότητας και της ανάστασης που συμβολίζει ο σταυρός, γιατί, όπως αναφέραμε πιο πάνω, το κυπαρίσσι και ο φοίνικας είναι δέντρα αειθαλή και αιωνόβια³⁴⁹.

345. A. Grabar, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique II*, Paris 1946, σ. 275. Πρβλ. A. Frolov, *Notes sur les reliques et les reliquaires byzantins de Saint-Marc de Venise*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 205. Grabar, *Sculptures II*, σ. 87.

346. K. Ericsson, *The Cross on Steps and the Silver Hexagram*, JÖBG XVII (1968), σ. 152.

347. Ιωάννου, ΙΕ', 1-5.

348. Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 217 κ.ε., εικ. 117-118. Velenis, *Dva dvueznični nadpisa*, σ. 40.

349. Βλ. παραπάνω, σ. 103 κ.ε.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο A. Grabar³⁵⁰, τα έργα της ύστερης αρχαιότητας και του όψιμου μεσαίωνα, καθώς και τα έργα τέχνης του Βυζαντίου είναι δύσκολο να ταξινομηθούν χρονολογικά με βάση μόνον τα χαρακτηριστικά της μορφής και της επεξεργασίας τους. Και αυτό, γιατί οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες στις περιόδους αυτές δεν ακολουθούν μια τάση προοδευτικής τελειοποίησης. Αντίθετα, τα έργα συνδέονται το ένα με το άλλο με τη μίμηση ορισμένων προγενέστερων δημιουργημάτων, τόσο πρόσφατων όσο και παλιότερων. Ακόμη και οι ανανεώσεις που κατά καιρούς παρατηρούνται, είναι πράγματι ή μπορούν να είναι προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν εμπειρίες από ένα παρελθόν περισσότερο ή λιγότερο μακρινό³⁵¹.

Το ίδιο βέβαια, ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό, ισχύει και για τη βυζαντινή γλυπτική και ιδιαίτερα για τις σαρκοφάγους, αφού το μεγαλύτερο μέρος τους σώζεται αποσπασματικά και αποτελείται όχι από εικονιστικά, αλλά κυρίως από διακοσμητικά γλυπτά, όπου τα περιθώρια για προσωπική δημιουργία από μέρους του καλλιτέχνη είναι σχετικά περιορισμένα.

Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς και τις δυσκολίες, θα γίνει προσπάθεια για τη χρονολόγηση των σαρκοφάγων, που θα στηριχθεί τόσο σε εξωτερικά όσο και σε εσωτερικά κριτήρια. Μερικές από τις σαρκοφάγους χρονολογούνται με βεβαιότητα από τις επιγραφές τους, ενώ άλλες συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη χρονολογία κατασκευής των ναών όπου ήταν τοποθετημένες. Επίσης, για ορισμένες σαρκοφάγους μπορούν να μας βοηθήσουν και οι μαρτυρίες γραπτών πηγών, που μνημονεύουν το έτος θανάτου διαφόρων προσώπων. Για τις υπόλοιπες, που αποτελούν και την πλειονότητα, οι χρονολογίες θα προκύψουν από την τεχνολογική ανάλυση του διακόσμου τους και τη συσχέτισή του με τις ακριβώς χρονολογημένες σαρκοφάγους ή με άλλα χρονολογημένα από αντικειμενικές συνθήκες ή ύστερα από μελέτη γλυπτά. Παραπέρα δυνατότητες χρονολόγησης μας δίνουν οι συγκρίσεις του διακόσμου με άλλα έργα σε ελεφαντοστά, ζωγραφική και υφαντά. Στην περίπτωση όμως αυτή είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι η απόδοση των σαρκοφάγων σε μια εποχή θα γίνεται πολλές φορές με πιθανότητα και όχι βεβαιότητα. Γι' αυτό άλλωστε και μερικές τοποθετούνται σε ευρύτερα χρονικά πλαίσια, ενός ή και δύο αιώνων ακόμη. Γενικά, τα ανάγλυφα που εξετάζουμε ταξινομούνται σε ομάδες που εντάσσονται σε δύο μεγάλες περιόδους:

I. Στη μέση βυζαντινή περίοδο.

II. Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

I. ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Θεωρούμε σαν ένα από τα παλιότερα κομμάτια το θραύσμα της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 21 (Π ή ν. 16) στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, το οποίο είχαμε συμπεριλάβει και σε μια παλιότερη μελέτη μας³⁵². Όπως ήδη έχει επισημάνει ο Th. Ulbert³⁵³, το ανάγλυφο είναι δυνατό να συγκριθεί με τα ακριβώς χρονολογημένα γλυπτά των ναών της Σκριπούς (873/4) και του

350. Grabar, *Sculptures* II, σ. 5.

351. Ό.π.

352. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 57 κ.ε., αριθ. 23, πίν. XIII.

353. Ulbert, *Reliefstudien*, σ. 67, αριθ. 173, πίν. 46.

Θεολόγου Θηβών (872). Συγκεκριμένα, με μεγάλους σταυρούς και μονοκέφαλους αετούς, παρόμοιους με αυτούς της σαρκοφάγου, κοσμούνται θωράκια των τέμπλων των δύο παραπάνω μνημείων³⁵⁴. Κοινό γνώρισμά τους είναι τα επίπεδα κινημένα ζώα με ή χωρίς καθόλου νατουραλιστικές λεπτομέρειες στην απόδοση του σώματος.

Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά η σαρκοφάγος που εξετάζουμε θα μπορούσε να αποδοθεί προς το τέλος του 9ου αι.

Στα θωράκια του Θεολόγου Θηβών συγκαταλέγει ο Grabar³⁵⁵ και το αριστερό τμήμα μιας άλλης ψευδοσαρκοφάγου, αριθ. 22 από τη Ροτόντα (Π ί ν. 17β). Πέρα από το γεγονός ότι το ανάγλυφο δεν μπορεί να ανήκει στο τέμπλο του Αγίου Γρηγορίου Θηβών, γιατί βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη και αποτελεί τμήμα μιας μεγάλης ορθογώνιας πλάκας, ακόμη και μια τεχνοτροπική σύνδεσή του με τα γλυπτά του ναού αυτού δε θα ήταν επιτυχής. Αντίθετα, η έντονη καλλιγραφική διάθεση του διακόσμου στην πλάκα της Ροτόντας —που πρέπει να πάρει κατά τον Grabar³⁵⁶ μια ξεχωριστή θέση στα καλλιτεχνικά συμπλέγματα της βυζαντινής τέχνης— η γεωμετρική ακρίβεια, η συμμετρία και η κομψότητα στο σχέδιο μας οδηγούν σε δύο πλάκες με φυλλοφόρα κοσμήματα από την Πρεσθλάβα και σε ένα θωράκιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως. Τα δύο τελευταία ανάγλυφα έχουν αποδοθεί στο 10 αι.³⁵⁷, χρονολογία που μπορούμε να αποδεχθούμε και για την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 22.

Επιμέλεια στη σχεδίαση και διακοσμητική διάθεση χαρακτηρίζουν επίσης και τα ζώα που αλληλοσπαράζονται στην ανάγλυφη πλάκα αριθ. 83, πιθανώς από σαρκοφάγο (Π ί ν. 64β), που ήταν εκτεθειμένη παλιότερα στο Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης³⁵⁸. Το ανάγλυφο έχει εκτελεστεί σε επίπεδη και τραχιά τεχνική. Με βάση τα στοιχεία αυτά, σωστά πιστεύουμε ο Α. Grabar εντάσσει το ανάγλυφο σε μια ομάδα γλυπτών που δεν μπορούν να είναι παλιότερα από το 10ο αι.³⁵⁹. Την ομάδα αυτή αποτελούν η πλάκα αριθ. 685 (2248) του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, όπου παριστάνονται δύο λαοί να πίνουν από περιρραντήριο, και δύο ανάγλυφα εντοιχισμένα στη Γοργοεπήκοο της Αθήνας, με γρύπες που πίνουν πάλι από περιρραντήριο, αετούς που σπαράζουν φίδια και αετό που κρατά στα νύχια του λαγό³⁶⁰. Οπωσδήποτε όμως η σαρκοφάγος της Θεσσαλονίκης είναι πολύ ανώτερη ως προς την ποιότητα του σχεδίου.

Σε διαφορετική κατεύθυνση από τα γλυπτά που εξετάσαμε ως τώρα κινείται ο ανάγλυφος διάκοσμος της πλάκας αριθ. 53 (Π ί ν. 42), που σκέπαζε έναν από τους κτιστούς τάφους στην κρύπτη του καθολικού του Οσίου Λουκά. Πρόκειται για ένα έξοχο κομμάτι γλυπτικής με πλαίσιο από κουφικά κοσμήματα με ένθετη κηρομαστίχη. Τόσο ο G. Miles³⁶¹ παλιότερα όσο και ο Ε. Στίκας³⁶² αργότερα, που ασχολήθηκαν με τον ανάγλυφο διάκοσμο της πλάκας,

354. Α. Η. S. Megaw, *The Scripou Screen*, BSA 61 (1966), σ. 31, αριθ. 19, πίν. 4d και 6. Πρβλ. και αριθ. 32, πίν. 4ε, Σωτηρίου, *Ναός Θεολόγου Θηβών*, σ. 17, εικ. 27β.

355. Grabar, *Sculptures II*, σ. 95-96, πίν. XLIII, 5.

356. *Ο.π.*, σ. 96.

357. *Ο.π.*, σ. 113 κ.ε., πίν. LXIII, 3-5.

358. Η πλάκα, γνωστή από τη δημοσίευση του Grabar, *ό.π.*, σ. 123 κ.ε., πίν. LXIV, 4, στάθηκε αδύνατο να βρεθεί στις έρευνες που πραγματοποιήσαμε από το 1974 και μετά.

359. Grabar, *ό.π.*, σ. 123. Βλ. επίσης και Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 66, αριθ. 31, πίν. XVIII.

360. Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXIV, 1-3.

361. Miles, *Byzantium and the Arabs*, σ. 25 κ.ε., εικ. 45.

362. Στίκας, *Κτίσις Οσίου Λουκά*, σ. 95 κ.ε., εικ. 20, πίν. 27β, 28α, 30, παρένθ. πίν. Γ' και Ε'.

συγκρίνουν τα κοσμήματά της, ο πρώτος με αυτά του τέμπλου της Περιβλέπτου στα Πολιτικά της Εύβοιας, που ανάγονται στο τέλος του 10ου αι.³⁶³, και ο δεύτερος επιπλέον με τα κουφικά ανάγλυφα της ζώνης του Ιερού στο ναό της Παναγίας, που εφάπτεται στη βόρεια πλευρά του καθολικού του Οσίου Λουκά. Μόνον ο Ο. Feld φαίνεται να προτιμά μια χρονολόγηση στον 11ο αι., εφόσον δέχεται ότι τα ανάγλυφα της πλάκας αποτελούν μίμηση του διακόσμου των τοιχογραφιών της κρύπτης³⁶⁴.

Η ακριβέστερη όμως χρονολογία της καλυπτήριας πλάκας αριθ. 53 προκύπτει από την ανάλυση της Λ. Μπούρα, που διαπιστώνει σαφείς συγγένειες ανάμεσα στον περίτεχνο διάκοσμο της και τον αντίστοιχο του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά³⁶⁵. Ο ναός τοποθετείται χρονολογικά με βεβαιότητα μετά το 961 και με πολλή πιθανότητα στην περίοδο της βασιλείας του Ρωμανού Β' (959-963)³⁶⁶. Η άποψη αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την ομοιότητα που παρουσιάζει ο διάκοσμος της πλάκας με τα κουφικά συμπλέγματα σε ελεφαντοστέινο ισλαμικό κιβωτίδιο στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μαδρίτης, το οποίο κατασκευάστηκε για το χαλίφη Al-Mu'izz (952-975)³⁶⁷. Έτσι η πλάκα αριθ. 53 μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα στο γ' τέταρτο του 10ου αι.

Το γεγονός ότι υπάρχουν σαφείς μιμήσεις των θεμάτων της σαρκοφάγου, που επαναλαμβάνονται σε μια σειρά μνημείων στην Εύβοια και πολύ αργότερα στο Μυστρά, ερμηνεύθηκε ως ένδειξη ότι η πλάκα σκέπαζε τον τάφο κάποιου σημαντικού προσώπου, ίσως του ίδιου του οσίου Λουκά³⁶⁸.

Στην ίδια περίπου περίοδο ανήκει και η συναρμοσμένη σαρκοφάγος μιας άλλης σημαντικής μορφής του μοναχικού βίου, η σαρκοφάγος αριθ. 16 (Π ι ν. 13α) του Οσίου Αθανασίου στη Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Μόνον το επίπεδο κάλυμμα της σαρκοφάγου φαίνεται ότι διέθετε διάκοσμο, ο οποίος όμως έχει φθαρεί σε τέτοιο βαθμό που να μην μπορεί καθόλου ν' αναγνωριστεί³⁶⁹. Συνεπώς η χρονολογία του τάφου προκύπτει μόνον από την ημερομηνία θανάτου του οσίου, που συνέβη στα πρώτα χρόνια του 11ου αι. και πιθανώς στο 1001³⁷⁰.

Προβληματική είναι η χρονολόγηση της μονόλιθης σαρκοφάγου αριθ. 57 (Π ι ν. 46β-γ), έξω από τον Πύργο των Ανέμων στην Αθήνα, αφού μοναδικός διάκοσμός της είναι ένας εγχάρακτος σταυρός τύπου Μάλτας, εγγεγραμμένος σε κύκλο, με τρίφυλλες απολήξεις στις κεραίες. Ο Ο. Feld³⁷¹ απέδωσε με πολύ επιφύλαξη τη σαρκοφάγο στο 10ο αι., θεωρώντας ως μακρινό συγγενή του σταυρού τα διακοσμητικά θέματα σε μερικά ελεφαντοστά του 10ου αι.³⁷². Ο συσχετισμός αυτός είναι υπερβολικός, γιατί στα ελεφαντοστά πρόκειται για πολύ-

363. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις, σ. 74-75, εικ. 23. Πρβλ. και Ορλάνδος, Η Περίβλεπτος των Πολιτικών της Ευβοίας, σ. 183-184, εικ. 8.

364. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 180, σημ. 59.

365. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 113, σχέδ. 5β και εικ. 185.

366. Ό.π., σ. 121.

367. Ό.π., σ. 114, εικ. 186.

368. Ό.π., σ. 113-114, όπου και συγκεκριμένα παραδείγματα για τις μιμήσεις θεμάτων της σαρκοφάγου σε μνημεία της Εύβοιας και του Μυστρά.

369. Πού μπορεί να οφείλεται αυτό, βλ. παραπάνω Τυπολογία, σ. 64.

370. Βλ. P. Lemerle - A. Guillon - N. Svoronos, *Actes de Lavra I*, *Archives de l'Athos V*, Paris 1970, σ. 47 κ.ε. Για το βίο του οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου, βλ. τη νεότερη έκδοση του J. Noret, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, *Corpus Christianorum*, series Graeca 9, Turnhout-Leuven 1982.

371. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 159, εικ. 5a.

372. Βλ. απεικόνιση στους Goldschmidt - Weitzmann, *Elfenbeinskulpturen I*, αριθ. 41.

φυλλους ρόδακες και όχι σταυρούς. Η αλήθεια είναι ότι ο τύπος του σταυρού που εξετάζουμε, με τριφυλλόσχημη απόληξη των κεραιών, απαντά σε πολλά ανάγλυφα. Πανομοιότυπος εγχάρακτος σταυρός, που διατηρεί επίσης και τα σφηνοειδή τμήματα ανάμεσα στις κεραιές, βρίσκεται σε αχρονολόγητη πλάκα, εντοιχισμένη στη μεταβυζαντινή εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στο Μαρκόπουλο του Ωρωπού³⁷³. Όμοιοι σταυροί αποτελούν το μοναδικό διάκοσμο σε δύο υπέρθυρα, εντοιχισμένα το ένα στη νότια και το άλλο στην ανατολική όψη της Γοργοεπηκόου της Αθήνας³⁷⁴. Το μνημείο αυτό, βέβαια, δεν είναι πλήρως μελετημένο, ωστόσο όμως, από την ανάλυση της τεχνοτροπίας του ανάγλυφου διακόσμου των θυρωμάτων του, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε κατά το τέλος του 12ου αι.³⁷⁵. Η χρονολογία αυτή αποτελεί *terminus ante quem* για τα διάφορα ανάγλυφα που έχουν εντοιχιστεί στις όψεις του, από τα οποία τα περισσότερα αποδίδονται γενικά στο 10ο-11ο αι. Μερικά όμως από τα γλυπτά, που έχουν εκτελεστεί σε έξεργο ανάγλυφο με έντονα ανατολίζοντα στοιχεία, θα μπορούσαν να είναι σύγχρονα με το ναό, του τέλους δηλαδή του 12ου αι.³⁷⁶.

Τέλος, σταυροί τύπου Μάλτας με τρίφυλλη απόληξη των κεραιών, όπου όμως το βάθος ανάμεσά τους έχει αφαιρεθεί, παρατηρούνται σε αρκετά ανάγλυφα ναών της Μάνης, όπως σε θωράκιο και κιονίσκο τέμπλου του ναού του Αγίου Φιλίππου της Κουνιώτικης Πούλας, σε κιονίσκο τέμπλου του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Γαρδενίτσας και σε θωράκια του ναού του Αγίου Ιωάννη Κούνου³⁷⁷. Τα έργα αυτά προσγράφονται στο εργαστήριο του μαρμαρά Νικήτα, που έδρασε στη Μάνη κατά τον 11ο αι.³⁷⁸.

Από τα παραδείγματα που παραθέσαμε δεν μπορεί, βέβαια, ο σταυρός της σαρκοφάγου αριθ. 57 να περιοριστεί σε στενά χρονικά πλαίσια, μια χρονολόγησή του όμως γενικά στο 10ο-11ο αι. θα ήταν, νομίζουμε, μέσα στα πράγματα.

Στην ίδια εποχή μπορεί να τοποθετηθεί και η καλυπτήρια πλάκα αριθ. 6 (Π ί ν. 5β) από τη Βέροια, που κοσμεύεται πάλι με σταυρό τύπου Μάλτας σε κύκλο, αν και το ανάγλυφό του είναι πιο έξεργο από αυτό της προηγούμενης σαρκοφάγου. Ανάλογους σταυρούς παρατηρούμε πάλι σε επιστύλια εντοιχισμένα στη Γοργοεπήκοο της Αθήνας³⁷⁹.

Η συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 14 (Π ί ν. 11), όπως και οι άλλες τρεις ακόσμητες στο νότιο κλίτος της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, θα μπορούσαν να συνδεθούν χρονολογικά με την ίδρυση του ναού. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι η πλακόστρωση του δαπέδου διακόπτεται στο σημείο όπου αρχίζουν οι σαρκοφάγοι, πράγμα που σημαίνει ή ότι ο χώρος είχε προβλεφθεί από την αρχή για την κατασκευή τους ή ότι οι σαρκοφάγοι τοποθετήθηκαν πριν από την ολοκλήρωση της πλακόστρωσης του μνημείου³⁸⁰. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση πρέπει να δεχθούμε ότι οι τάφοι δεν απέχουν χρονικά πολύ από την κατασκευή του ναού. Ασφαλώς η χρονολογία ίδρυσης του ναού θα αποτελούσε *terminus post quem* και για την κατασκευή των ταφικών μνημείων, αν ταυτιζόταν σίγουρα η

373. Μπούρας - Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, Εκκλησίες Αττικής, σ. 358, εικ. 315.

374. Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXVI, a-b.

375. Ό.π., σ. 11.

376. Ό.π. Επίσης ο A. H. S. Megaw (*The Chronology of some Middle-Byzantine Churches*, BSA 32 (1931-1932). σ. 100, σημ. 2) πιστεύει ότι τα τελευταία γλυπτά που έχουν εντοιχιστεί στο μνημείο είναι του 12ου αι.

377. Ν. Δρανδάκης, Άγνωστα γλυπτά της Μάνης αποδιδόμενα στο μαρμαρά Νικήτα ή στο εργαστήριο του, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η' (1975-1976), σ. 19 κ.ε., πίν. 6α, 7β, 10γ και 13α.

378. Ν. Δρανδάκης, ό.π., σ. 19, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία για το μαρμαρά Νικήτα.

379. Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXVI, a και LXVII, b.

380. Βλ. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 149-150.

υπάρχουσα βασιλική του Αγίου Αχιλλείου με το ναό που αναφέρεται στις πηγές ότι έκτισε ο τσάρος Σαμουήλ στην περιοχή της Πρέσπας. Επειδή όμως δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους ερευνητές που ασχολήθηκαν κατά καιρούς με αυτό το θέμα³⁸¹, δυστυχώς δεν μπορούμε να έχουμε ασφαλή εξωτερικά κριτήρια για τη χρονολόγηση της σαρκοφάγου αριθ. 14.

Αλλά και η κακή διατήρηση της καλυπτήριας πλάκας, που ήταν και η μόνη διακοσμημένη, δε μας διευκολύνει και πολύ στη χρονολόγηση. Από τα θραύσματά της έχει αποκατασταθεί σχεδιαστικά ένας μεγάλος λαξευτός λατινικός σταυρός, με κεραίες που διχάζονται στις άκρες. Οι απολήξεις της κατακόρυφης κεραίας αγκαλιάζουν μικρούς κύκλους, που περικλείουν μικρότερους σταυρούς.

Η μορφή αυτή του σταυρού έχει ομοιότητες με μια σειρά σταυρών σε έργα μεταλλοτεχνίας και ελεφαντοστού, τα οποία έχει εντοπίσει ο Ν. Μουτσόπουλος και χρονολογούνται από τα μέσα ως τα τέλη του 10ου αι.³⁸². Ανάλογο σταυρό όμως βρίσκουμε να κοσμεί και τη

381. Τη βιβλιογραφία μέχρι το 1960 δίνει ο Στ. Πελεκανίδης (Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 1-6 και κυρίως 62 κ.ε.), όπου αντικρούει τις υποθέσεις των πρώτων ιστορικών που ασχολήθηκαν με το θέμα, Miljukov και Ivanov, ότι η σημερινή βασιλική του Αγίου Αχιλλείου είναι ο ναός που έκτισε ο τσάρος Σαμουήλ στην Πρέσπα. Το ναό χρονολογεί ο Πελεκανίδης (ό.π., σ. 78) με βάση την αρχιτεκτονική του μορφή και τον τοιχογραφικό του διάκοσμο, στον 11ο αι. και πιο συγκεκριμένα στην τρίτη δεκαετία του. Το 1964 ο Ν. Μουτσόπουλος (Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 194 κ.ε.) επανήλθε στις παλιότερες απόψεις και ταύτισε το ναό με αυτόν που ίδρυσε ο Σαμουήλ στην Πρέσπα, όπου θα υπήρχαν και τα ανάκτορά του. Σε αυτό επικαλείται ένα χειρόγραφο του Σκυλίτη (Codex Vindobonensis historicorum Graecorum LXXIV, fol. 14v, 27-15r, 1), στο οποίο αναφέρεται ότι ο Σαμουήλ μετέφερε το λείψανο του αγίου Αχιλλείου από τη Λάρισα στην Πρέσπα *ἐνθα ἦν αὐτῷ τὰ βασίλεια, οἶκον, κάλλιστον καὶ μέγιστον ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ* (του αγίου Αχιλλείου) *δομησάμενος*. Η φράση αυτή, κατά το Μουτσόπουλο, τοποθετεί την ίδρυση του ναού το 983 ή 986, μετά την επιστροφή του Σαμουήλ από την επίθεσή του εναντίον της Λάρισας. Το πρόβλημα της ίδρυσης του ναού του Αγίου Αχιλλείου έθιξε επίσης και ο Α. Grabar (Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid, Zbornik Radova Vizantološkog Insituta VIII/2 (1964), σ. 163-165). Ο Grabar, ξεκινώντας από τις επιγραφές στην κόγχη του Ιερού Βήματος, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι από την πρώτη στιγμή που γράφθηκαν αυτές ο ναός του Αγίου Αχιλλείου ήταν αρχιεπισκοπικός του κράτους του Σαμουήλ πριν το 1002, οπότε κατέλαβε την περιοχή ο Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος.

Το 1966 ο J. Ferluga (Vreme podizanja crkve sv. Ahileja na Prespi, Zbornik za likovne umetnosti 2 (1966), σ. 1-8), συνοψίζοντας τις μέχρι τότε απόψεις και τονίζοντας ιδιαίτερα τη σημασία του χειρογράφου του Σκυλίτη, που προαναφέραμε, υποστήριξε ότι δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο ναός του Αγίου Αχιλλείου κτίστηκε από το Σαμουήλ μετά το 985 ή 986, αφού τουλάχιστον επέστρεψε από την επιδρομή του στη Λάρισα. Με τις ανασκαφές που πραγματοποίησε ο Ν. Μουτσόπουλος στο χώρο της βασιλικής από το 1965 και ύστερα έφερε ξανά στην επικαιρότητα το ζήτημα της ίδρυσης του ναού του Αγίου Αχιλλείου και υποστήριξε και πάλι ότι αυτός είναι ο μνημονευόμενος από τις πηγές ότι ίδρυσε ο Σαμουήλ. Ως πρόσθετο επιχείρημα γι' αυτό θεωρεί τον κτιστό τάφο στη νότια κόγχη του διακονικού του ναού, που κατά τον ίδιο ερευνητή προοριζόταν να περιλάβει τα λείψανα του αγίου Αχιλλείου· βλ. σχετικά Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 145-148, ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙ, σ. 67 και Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙΙ, σ. 158 κ.ε. Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν έχει δοθεί ικανοποιητική απάντηση στην αντίρρηση του Πελεκανίδη (ό.π., σ. 62-63) ότι τα ανάκτορα του Σαμουήλ, όπου θα βρισκόταν και ο ναός, δεν μπορεί να ήταν στο μικρό σε έκταση νησί του Αγίου Αχιλλείου, αφού δεν έχουν επισημανθεί σε αυτό κοσμικά κτίσματα. Επίσης, δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι ο πρόχειρος τάφος του διακονικού του ναού, που βρέθηκε ταραγμένος και καλυπτόταν με την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 15 σε δεύτερη χρήση, περιείχε οπωσδήποτε τα οστά του αγίου Αχιλλείου.

382. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 163, όπου συγκεκριμένα παραδείγματα με σχετική βιβλιογραφία. Στα παραδείγματα αυτά μπορεί να προστεθεί ακόμη και ο σταυρός στην πίσω όψη ασημένιας σταυροθήκης με λείψανα Τιμίου Ξύλου. Πρόκειται για έργο βυζαντινό στο θησαυρό του Αγίου Μάρκου Βενετίας, που αποτελεί μίμηση στο 13ο αι. ενός έργου του 10ου αι. βλ. Α. Grabar, στο Il tesoro di San Marco. Il tesoro e il Museo, Firenze 1971 (έκδ. H. R. Hahnloser), σ. 34, αριθ. 24, πίν. XXVI.

στενή πλευρά της σαρκοφάγου του πρωτοσπαθάριου Ιωάννη, αριθ. 1, στις Σέρρες, η οποία χρονολογείται από την επιγραφή της ακριβώς στο 1050³⁸³ (Π ι ν. 1α και 2α).

Η αποσπασματική διατήρηση, λοιπόν, του διακόσμου της σαρκοφάγου σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το θέμα του σταυρού της έχει μια αρκετά μεγάλη διάρκεια ζωής, μας υποχρεώνει να την τοποθετήσουμε από το β' μισό του 10ου ως τα μέσα του 11ου αι.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 15 (Π ι ν. 12), που κάλυπτε σε δεύτερη χρήση τον κτιστό τάφο του διακονικού πάλι στον Άγιο Αχιλλείο Πρέσπας, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ασυνήθιστο θέμα της. Η παράσταση με τα πτηνά και ζώα σε μεγάλο μέγεθος, που πλαισιώνουν ένα λατινικό σταυρό στο κέντρο, αποτελεί, κατά τον Α. Grabar, ένα «άπαξ»³⁸⁴.

Η παρουσία ενός τέτοιου εξαιρετικού έργου στην περιοχή συνδέθηκε με τη δραστηριότητα του τσάρου Σαμουήλ και θεωρήθηκε ότι ανήκει είτε στον τάφο του Αγίου Αχιλλείου³⁸⁵ είτε του ίδιου του Σαμουήλ ή κάποιας εξέχουσας προσωπικότητας από το περιβάλλον του³⁸⁶. Η ταύτιση όμως της σημερινής ερειπωμένης βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου με το ναό που ίδρυσε ο Σαμουήλ, όπως αναφέραμε πιο πάνω, είναι σημείο αμφιλεγόμενο. Η αμφισβήτηση που υπάρχει γύρω από αυτό το θέμα και το γεγονός ότι η πλάκα της σαρκοφάγου αριθ. 15 δε βρέθηκε στην αρχική της θέση³⁸⁷, μας αναγκάζουν να είμαστε επιφυλακτικοί στη χρησιμοποίηση των ιστορικών μαρτυριών που αναφέρονται στην ανίδρυση του ναού.

Ωστόσο, το ίδιο το ανάγλυφο δίνει αρκετά στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Πέρα από τη διαπίστωση ότι τα θέματα της σαρκοφάγου επαναλαμβάνονται ακριβώς όμοια σε θωράκιο και πεσσίσκους πάλι του Αγίου Αχιλλείου³⁸⁸, αξιοπρόσεκτη είναι η κρυσταλλική μορφή των γλυφών. Η χαρακτηριστική αυτή τεχνική με την οποία έχουν εκτελεστεί τα οκτάκτινα αστεροειδή κοσμήματα, που στην ουσία είναι μια άρνηση της πλαστικής, εμφανίζεται στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία τον 11ο αι.³⁸⁹. Όμοιας τεχνικής αστεροειδή κοσμήματα βλέπουμε σ' ένα ταφικό τόξο του 11ου αι. από την Παλιά Σεβάστεια της Φρυγίας³⁹⁰, καθώς και σ' ένα αχρονολόγητο θωράκιο από το ναό της Περιβλέπτου στα Πολιτικά της Εύβοιας³⁹¹. Στο τελευταίο μάλιστα υπάρχουν και σταυροί που είναι όμοιοι με αυτούς στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 15 και στα θωράκια και τους πεσσίσκους του Αγίου Αχιλλείου.

Οι παραστάσεις των ζώων της σαρκοφάγου, με το μέγεθός τους, την επίπεδη εκτέλεση των σωμάτων και τα κοφτά περιγράμματα, θυμίζουν τα ανάγλυφα ζώα στα θωράκια από τη

383. Βλ. παρακάτω σ. 127 κ.ε.

384. Grabar, *Sculptures II*, σ. 64, αριθ. 50.

385. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου II, σ. 67 και κυρίως ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου III, σ. 165 κ.ε. Ο Ν. Μουτσόπουλος (Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου. Τετάρτη περίοδος εργασιών (1969), ΕΕΠΣΠΘ Ε' (1971-1972), σ. 368 κ.ε. και κυρίως σ. 382) υποστηρίζει ότι από τους τρεις σκελετούς που βρέθηκαν στον τάφο του διακονικού ο ένας ανήκε στον Άγιο Αχιλλείο και οι άλλοι δύο στους αγίους Οικουμένιο και Διόδωρο.

386. Ο Grabar (*Sculptures II*, σ. 64, αριθ. 50), που θεωρεί μάλιστα τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου καθεδρικό ναό του κράτους του Σαμουήλ, δεν αποκλείει την περίπτωση να βρισκόμαστε μπροστά στον τάφο του ίδιου ή κάποιου από το περιβάλλον του. Ο Moutsopoulos (*Le tombeau du tsar Samuil*, σ. 114 κ.ε., εικ. 1, 2, 3, 5, 6 και 8) υποστήριξε ότι ο Σαμουήλ είχε ταφεί στον τάφο Γ σε επαφή με το νότιο κλίτος της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου.

387. Βλ. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου I, σ. 145 κ.ε. Ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου III, σ. 165 και 175.

388. Βλ. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου I, σ. 146 και 196 κ.ε., εικ. 25 και 26, πίν. 30, 1-2 και ο ίδιος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου II, πίν. 40.

389. Grabar, *Sculptures II*, σ. 65, αριθ. 50.

390. Ό.π., σ. 41-42, αριθ. 11, πίν. VII, α, όπου και βιβλιογραφία.

391. Λιάπης, Μνημεία Ευβοίας, σ. 33, πίν. 16.

Stara Zagora³⁹² στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας, καθώς και δύο ανάγλυφα με παράσταση κυνοκεφάλων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως³⁹³, που αποδίδονται στον 11ο αι. Στην ίδια ομάδα μπορούν να ενταχθούν ακόμη άλλα δύο ανάγλυφα, με γρύπες γύρω από περιρραντήριο και αετούς που σπαράζουν φίδια, εντοιχισμένα στη δυτική όψη της Γοργοεπηκού της Αθήνας³⁹⁴. Γενικά, θα μπορούσε να πει κανείς ότι τίποτα δεν έρχεται σε αντίθεση με τη διαπίστωση ότι τα ανάγλυφα της σαρκοφάγου είναι έργα του 11ου αι. και ίσως των αρχών του.

Στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 30 (Π ί ν. 22β) από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ο φυλλοφόρος σταυρός θυμίζει έναν αντίστοιχο σταυρό —κυρίως ως προς τις βαθιές γλυφές των φύλλων της άκανθας— σε θωράκιο του Μουσείου του Βερολίνου, που αποδίδεται στον 9ο-10ο αι.³⁹⁵.

Ωστόσο, η ξερή γραμμική εκτέλεση του σταυρού παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το σταυρό στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 15 του Αγίου Αχιλλείου, που είδαμε ότι, με τεχνοτροπικά κριτήρια τουλάχιστον, χρονολογείται στον 11ο αι. και ίσως στις αρχές του³⁹⁶. Ακόμη, τα φύλλα της άκανθας, με τις μυτερές απολήξεις τους και τις βαθιές γλυφές, μπορούν να παραλληλιστούν με αυτά της σαρκοφάγου του Γιαροσλάβου στο Κίεβο, που πέθανε το 1054³⁹⁷, καθώς και με τα κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας του Κιέβου, που εγκαινιάστηκε το 1037³⁹⁸.

Έτσι, η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 30 θα μπορούσε να χρονολογηθεί με αρκετή ασφάλεια στο α' μισό του 11ου αι.

Τα ίδια ισχύουν και για το θραύσμα αριθ. 86 (Π ί ν. 65β), πάλι από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, που ανήκε πιθανώς σε ψευδοσαρκοφάγο και έχει ακριβώς τον ίδιο διάκοσμο, καθώς και για ένα άλλο θραύσμα στη Ροτόντα Θεσσαλονίκης, αριθ. 84 (Π ί ν. 64α).

Η καλυπτήρια πλάκα αριθ. 33 (Π ί ν. 23β) στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, που κοσμεύεται με συμπλεκόμενους κύκλους από τριμερή ταινία, οι οποίοι περικλείουν σταυρό και λημνίσκο, παρουσιάζει ένα θέμα πολύ συνηθισμένο στα θωράκια από το 10ο αι. και μετά³⁹⁹. Πιο συχνή όμως είναι η χρήση του στον 11ο αι., οπότε το βλέπουμε να επαναλαμβάνεται σχεδόν ίδιο στο κάλυμμα της λεγόμενης σαρκοφάγου της πριγκίπισσας Όλγας στο Κίεβο⁴⁰⁰, που χρονολογείται με βάση ιστορικά δεδομένα στο α' μισό του 11ου αι. και έχει κοινά στοιχεία ως προς την εκτέλεση του αναγλύφου με τη σαρκοφάγο του Γιαροσλάβου († 1054)⁴⁰¹.

Σύγχρονη με την πλάκα του Αγίου Δημητρίου, αριθ. 33, πρέπει να θεωρήσουμε την επίσης καλυπτήρια πλάκα αριθ. 38 (Π ί ν. 26α) από τη Ρεντίνα⁴⁰², γιατί μοιάζουν πολύ, τόσο στο γενικό διάκοσμο όσο και στην εκτέλεση του αναγλύφου.

392. Grabar, *Sculptures II*, σ. 72 κ.ε., αριθ. 70, πίν. XLIV.

393. Ό.π., σ. 8, αριθ. 7 και σ. 39, πίν. III, a-b.

394. Ό.π., σ. 8, πίν. LXVI, b.

395. Wulff, *Byzantinische Bildwerke II*, σ. 5, αριθ. 1704.

396. Βλ. παραπάνω.

397. Grabar, *Sculptures II*, σ. 86 κ.ε., αριθ. 76, πίν. LVI-LVII.

398. Ό.π., σ. 8, αριθ. 76 και σ. 83, πίν. LV.

399. Βλ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου*, σ. 184, πίν. 50δ, όπου και βιβλιογραφία.

400. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 173 και Grabar, *Sculptures II*, σ. 86, αριθ. 76, πίν. LVIII, b.

401. Βλ. V. V. Ermonskaia - G. D. Netunachina - T. F. Popova, *Russkaja memorial'naja skul'ptura. K istorii chudožestvennogo nadrgrobija v Rossii 11-načala 20v.*, Moskva 1978, σ. 16 κ.ε., πίν. I.

402. Για τη χρονολόγηση του καλύμματος της Ρεντίνας και τον παραλληλισμό του με ανάλογα γλυπτά, βλ. περισσότερα Μουτσόπουλος, *Σαρκοφάγος Ρεντίνας*, σ. 141 κ.ε. και κυρίως 152-153.

Στο ίδιο κλίμα, από άποψη θέματος και τεχνικής, κινείται και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 4 (Π ί ν. 4β) από τις Σέρρες, που περικλείει στους σφηρικούς τροχούς της αστεροειδή κοσμήματα, σταυρούς και πυροστρόβιλους. Παρόμοια θέματα κοσμούν θωράκια της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο⁴⁰³, θωράκια στο μητροπολιτικό ναό του Σωτήρος στο Černigov, που χρονολογείται στα 1038-1041⁴⁰⁴, καθώς και θωράκια και πεσσίσκους του τέμπλου της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα, η οποία ανακατασκευάστηκε γύρω στο 1025⁴⁰⁵.

Στην ίδια ομάδα με τα τρία προηγούμενα ανάγλυφα, αριθ. 33, 38 και 4, μπορεί να ενταχθεί και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 41 από την Ολυμπιώτισσα Ελασσόνας (Π ί ν. 28α). Το θέμα και εδώ είναι συμπλεκόμενοι κύκλοι, μεγάλοι και μικροί, που περικλείουν πυροστρόβιλους και σταυρούς. Οι σταυροί, με μήλα στις άκρες των κεραιών και με δύο μικρούς βλαστούς που φυτρώνουν από τη ρίζα τους, βρίσκουν τους ανάλογούς τους σε επιστύλιο εντοιχισμένο στο αέτωμα της νότιας όψης του ναού της Γοργοεπηκόου της Αθήνας⁴⁰⁶.

Τα τέσσερα ανάγλυφα που προαναφέραμε, αριθ. 33, 38, 4 και 41, τα οποία παραλληλίσταμε με γλυπτά των ναών της Γοργοεπηκόου της Αθήνας, της Αγίας Σοφίας Αχρίδας, της Αγίας Σοφίας Κιέβου και του Σωτήρος στο Černigov, καθώς και με τις σαρκοφάγους της Όλγας και του Γιαροσλάβου στο Κίεβο, μπορούν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα στο α' μισό του ΙΙου αι.

Το θραύσμα από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, αριθ. 87 (Π ί ν. 66α), που ανήκε πιθανώς σε ψευδοσαρκοφάγο και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 42 (Π ί ν. 28β-γ), που είναι στρωμένη στο δάπεδο του καθολικού της Ολυμπιώτισσας, φαίνονται έργα συγγενικά. Και τα δύο ανάγλυφα έχουν κοινό θέμα, σταυρούς κάτω από τόξα, που πλαισιώνονται από δέντρα. Γύρω από τους κορμούς των δέντρων τυλίγονται φίδια.

Ενδεχομένως, τα δύο αυτά γλυπτά θα μπορούσαν να χρονολογηθούν γύρω στα μέσα του ΙΙου αι., γιατί το σχηματοποιημένο δέντρο με τα διπλά περιγράμματα, δεξιά από τη βάση του σταυρού στο ανάγλυφο αριθ. 87, μοιάζει και στη μορφή και στην εκτέλεση με τα δέντρα στις άκρες του καλύμματος της σαρκοφάγου του Γιαροσλάβου στο Κίεβο, που πέθανε, όπως αναφέραμε πιο πάνω, το 1054⁴⁰⁷.

Ακριβώς στα μέσα του ΙΙου αι. μας οδηγεί η μονόλιθη λάρνακα από την Παλαιά Μητρόπολη των Σερρών, αριθ. 1 (Π ί ν. 1-2), που ανήκε, σύμφωνα με την επιγραφή που είναι χαραγμένη στο χείλος του καλύμματος, στον πρωτοσπαθάριο Ιωάννη⁴⁰⁸. Όπως προκύπτει από την ίδια επιγραφή, ο αξιωματούχος αυτός πέθανε στο έτος από κτίσεως κόσμου ΣΦΝΗ (6558) και στην τρίτη ινδικτιώνα, που αντιστοιχεί στο έτος 1050 και όχι στο 1054, όπως έχει γραφεί⁴⁰⁹.

Χαρακτηριστικό του διακόσμου αυτής της ακριβώς χρονολογημένης σαρκοφάγου είναι οι διάφοροι τύποι σταυρών, που μοιάζουν να έχουν μεταλλικά πρότυπα. Ο σταυρός στην πλάγια όψη, με τις ημικυκλικές υποδοχές στις άκρες των κεραιών που περικλείουν μικρές

403. Grabar, *Sculptures II*, σ. 8, αριθ. 76, και σ. 84, 4, πίν. LIX, b.

404. Ό.π., αριθ. 76, σ. 85, πίν. LX.

405. Ό.π., αριθ. 69, σ. 71 κ.ε., πίν. XLI, b, d, και XLII.

406. Ό.π., πίν. LXVI, a.

407. Βλ. παραπάνω σημ. 397.

408. Βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 1.

409. Η επιγραφή έχει χρονολογηθεί στο 1054, Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 168, πράγμα που δεν μπορεί να συμβαίνει, γιατί στο έτος 6558 αντιστοιχεί το 1050, με το οποίο συμπίπτει και η γ' ινδικτιώνα· βλ. H. Lietzmann, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1-2000 nach Christus*, Berlin 1956, σ. 44 και V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, σ. 255.

σφαίρες, παρουσιάζει κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά με το σταυρό της συναρμοσμένης σαρκοφάγου αριθ. 14 (Π í ν. 11β) στον Άγιο Αχιλλείο της Πρέσπας⁴¹⁰.

Ένα δεύτερο γνώρισμα των σταυρών στη μονόλιθη λάρνακα που εξετάζουμε είναι τα κρινάνθεμα που σχηματίζονται στις γωνίες της διασταύρωσης των κεραιών, τα οποία έχουν παραλληλιστεί με ανάλογα θέματα σε υφάσματα του 10ου και 11ου αι.⁴¹¹. Στα υφάσματα όμως δεν εικονίζονται σταυροί με κρινάνθεμα, αλλά ρόδακες που περικλείονται σε τετράγωνο πλαίσια από κρινάνθεμα στη σειρά ή κρινάνθεμα σε σταυροειδή διάταξη, ανάμεσα στα κενά εφαπτόμενων κύκλων. Ο παραλληλισμός λοιπόν αυτός, κατά την άποψή μας, δεν είναι επιτυχής, γιατί στα υφάσματα τα θέματα έχουν διαφορετική διάταξη, πιο σύνθετη απ' ό,τι στη σαρκοφάγο.

Στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 70 (Π í ν. 56γ) από την Άνδρο, ο δεξιός φυλλοφόρος σταυρός θυμίζει εν μέρει έναν άλλο σταυρό σε αχρονολόγητο θωράκιο από την περιοχή Αμαρουσίου της Αθήνας⁴¹².

Για τη χρονολόγηση της πλάκας αυτής μας βοηθά η ψευδοσαρκοφάγος κάποιου αξιωματούχου Βασιλείου, στο Μουσείο του Bari. Πρόκειται για έργο που έχει εισαχθεί στην Ιταλία από το Βυζάντιο και χρονολογείται με επιγραφή στο 1075⁴¹³.

Οι σταυροί στη σαρκοφάγο του Bari, με τη χαρακτηριστική μείωση των κεραιών προς το κέντρο και τα βαθιά ημικύκλια στις άκρες των κεραιών που απολήγουν σε σταγόνες, είναι τελείως όμοιοι με το δεξιό σταυρό της ψευδοσαρκοφάγου που εξετάζουμε. Αντίθετα, ο αριστερός σταυρός από πλεχτή ταινία, με προεξέχουσες θηλιές στις άκρες των κεραιών, μας φέρνει πίσω, στα τέλη του 10ου και στις αρχές του 11ου αι. Στην εποχή αυτή —γύρω στο 1000— τοποθετούνται, με βάση την τεχνική και τα διακοσμητικά τους θέματα, μια σειρά από πλεχτούς σταυρούς όμοιου τύπου, όπως αυτός που περιλαμβάνεται στη συλλογή της Παναγίας του Οσίου Λουκά και εκείνοι που απεικονίζονται σε δύο κωνσταντινοπολίτικα θωράκια, σ' ένα διπλό θωράκιο από τον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα και σ' ένα επιστύλιο του Μουσείου Σμύρνης⁴¹⁴.

Στα χρονικά αυτά πλαίσια από το 1000 περίπου ως το 1075, που ορίζουν τα ανάγλυφα που προαναφέραμε, θα μπορούσε να τοποθετηθεί και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 70.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 17 (Π í ν. 13β), με τους φυλλοφόρους σταυρούς κάτω από τόξα, είναι τοποθετημένη σήμερα στη φιάλη της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Η αρχική φιάλη, σύμφωνα με μια επιγραφή που βρέθηκε στο μοναστήρι, έχει ανεγερθεί το 1060⁴¹⁵. Στην κατασκευή αυτή του 11ου αι. έχουν αποδοθεί μόνον τρεις μαρμάρινες πλάκες, που κλείνουν τη νότια και νοτιοδυτική πλευρά του οκταγωνικού φράγματος που την περιβάλλει⁴¹⁶. Η πλάκα αριθ. 17 προστέθηκε οπωσδήποτε αργότερα μαζί με άλλες πλάκες σε κάποια επισκευή, γιατί δε συνδυάζεται με τη διακόσμηση των αρχικών θωρακίων και επιπλέον είναι σπασμένη στην αριστερή κατακόρυφη πλευρά, για να χωρέσει στο διάκενο. Συνεπώς, η χρονολογία κατασκευής της φιάλης δε μας βοηθά να προσδιορίσουμε τη χρονολογία της σαρκοφάγου.

410. Βλ. παραπάνω σ. 124, σημ. 382.

411. Βλ. Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, σ. 165, εικ. 17, όπου και βιβλιογραφία για απεικονίσεις του θέματος.

412. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, σ. 200, εικ. 270 (επάνω αριστερά).

413. Belting, Byzantine Art in Southern Italy, σ. 23, εικ. 31.

414. Βλ. σχετικά Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 48-49, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

415. Millet - Pargoire - Petit, Inscriptions de l'Athos, σ. 107 κ.ε.

416. Bouras, Grand Lavra Phiale, σ. 95-96, πίν. 47-48.

Είναι όμως γεγονός ότι η ψευδοσαρκοφάγος της Λαύρας, όπως ήδη είχαν παρατηρήσει οι Γ. και Μ. Σωτηρίου, μοιάζει με την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 29 (Π ί ν. 22α) από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, σήμερα στη Ροτόντα, και την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 31 (Π ί ν. 22γ) από τον Άγιο Δημήτριο⁴¹⁷. Στην ομάδα αυτή πρέπει ασφαλώς να προστεθούν ακόμη και οι ψευδοσαρκοφάγοι αριθ. 32 (Π ί ν. 23α), πάλι από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης, και αριθ. 76, στο Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο του Ηρακλείου (Π ί ν. 60γ).

Πράγματι και οι πέντε αυτές σαρκοφάγοι, που κοσμούνται με φυλλοφόρους σταυρούς κάτω από τόξα, χαρακτηρίζονται όχι μόνον από τα ίδια διακοσμητικά θέματα, αλλά και από την κοινή εκτέλεση του αναγλύφου τους. Οι Σωτηρίου πιστεύουν ότι στη σαρκοφάγο αριθ. 32 από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης το χαμηλό ανάγλυφο και το αραβίζον ανθέμιο οδηγούν στο 12ο αι., ενώ στην άλλη, αριθ. 31, η απλότητα και η αδρή εκτέλεση του αναγλύφου είναι χαρακτηριστικά του 10ου-11ου αι.⁴¹⁸. Στην ίδια εποχή, 10ο-11ο αι., φαίνεται να αποδίδουν και τις άλλες δύο σαρκοφάγους, αριθ. 29 από την Αγία Σοφία⁴¹⁹ και αριθ. 17 από τη Λαύρα. Αντίθετα, οι Μ. Καλλιγιάς και Th. Ulbert διατύπωσαν τη γνώμη ότι η πλάκα αριθ. 29, την οποία δε θεωρούν σαρκοφάγο, θα μπορούσε να προέρχεται από την αρχική διακόσμηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης και συνεπώς ανήκει στην εποχή της εικονομαχίας⁴²⁰. Η άποψη όμως αυτή δε βρήκε άλλους υποστηρικτές.

Το θέμα των σταυρών κάτω από τόξα χρησιμοποιείται για μια μεγάλη χρονική περίοδο, η εμφάνισή του όμως εντοπίζεται στον 11ο αι.⁴²¹, στον οποίο και θα μπορούσαν να χρονολογηθούν οι πέντε σαρκοφάγοι που εξετάσαμε παραπάνω. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι ο λατινικός σταυρός από τριμερή ταινία με τους ακανθοειδείς βλαστούς που φυτρώνουν από τη ρίζα του στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 31, είναι όμοιος μ' ένα σταυρό σε επίκρανο αμφικιονίου στο ναό του Χριστιάνου Τριφυλλίας, που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 11ου αι.⁴²².

Επίσης η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 44 (Π ί ν. 30α), που είναι εντοιχισμένη στον Άγιο Νικόλαο Πορταριάς Πηλίου, μοιάζει με την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 17 (Π ί ν. 13β) στη Λαύρα του Αγίου Όρους και συνεπώς θα μπορούσε και αυτή να χρονολογηθεί στον 11ο αι. Στη χρονολόγηση αυτή δεν αντιτίθεται το γεγονός ότι ο σταυρός που κοσμή τη σαρκοφάγο της Πορταριάς, με τις αποστρογγυλεμένες άκρες των κεραιών που απομιμούνται πολύτιμους λίθους και τους ρόδακες που συμπληρώνουν τα διάκενα, είναι δυνατό να συγκριθεί με το φυλλοφόρο σταυρό σε επιστύλιο εντοιχισμένο στη Γοργοεπήκοο της Αθήνας⁴²³. Το μνημείο αυτό, όπως προαναφέραμε, χρονολογείται κατά το τέλος του 12ου αι.⁴²⁴, ενώ τα περισσότερα ανάγλυφα, που είναι εντοιχισμένα στις εξωτερικές όψεις, αποδίδονται γενικά στο 10ο-11ο αι.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 44 από τον Άγιο Νικόλαο Πορταριάς θεωρήθηκε σύγχρονη⁴²⁵ με την ψευδοσαρκοφάγο από τις Σέρρες, αριθ. 77₁₋₂ (Π ί ν. 61α), που κοσμεύεται με

417. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου, σ. 184, σημ. 1, πίν. 58β.

418. Ό.π., σ. 183-184.

419. Ο Sheppard (Carved Marble Slabs, σ. 67, εικ. 2 και 3), ακολουθώντας τους Σωτηρίου, δέχεται επίσης τη συγγένεια της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 29 με την αριθ. 32, καθώς και την ψηλότερη χρονολόγηση στο 10ο-11ο αι.

420. Kalligas, Hagia Sophia, σ. 60 κ.ε., πίν. VIII, εικ. 15. Ulbert, Reliefstudien, σ. 62, αριθ. 174, πίν. 40.

421. Βλ. σχετικά Maslev, Sarkophagplatte aus Ladža köj, σ. 115 και Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, σ. 162, όπου παραδείγματα και βιβλιογραφία.

422. Stikas, L'église de Christianou, σ. 27 και 52-53, εικ. 30.

423. Βλ. απεικόνιση στους Michel - Struck, Kitchen Athens, εικ. 10.

424. Βλ. παραπάνω σ. 123, σημ. 375.

425. Μουτσόπουλος, Σαρκοφάγος Ζίχνας, σ. 31, πίν. 12.

τοξοστοιχία και σταυρούς πλαισιωμένους από ακανθοειδή ανθέμια. Ήδη ο A. Grabar⁴²⁶ βρίσκει ομοιότητα τόσο στο θέμα όσο και στην τεχνική μεταξύ του διακόσμου της ψευδο-σαρκοφάγου αριθ. 77₁₋₂ και των πριγκιπικών σαρκοφάγων του Κιέβου, που χρονολογούνται στο α' μισό του 11ου αι.⁴²⁷

Σε μια άλλη ψευδοσαρκοφάγο, πάλι από τις Σέρρες, αριθ. 78 (Π ί ν. 61β), αριστερά απεικονίζεται ένας σταυρός τύπου Αναστάσεως με κυπαρίσσια, κάτω από τόξο όμοιο με αυτό της προηγούμενης ψευδοσαρκοφάγου, κυρίως ως προς τη μορφή των κιονοκράνων. Ο σταυρός που απεικονίζεται στη δεξιά πλευρά, με κεραίες που απολήγουν σε μήλα, μπορεί να παραλληλιστεί με δύο σταυρούς στη μονόλιθη σαρκοφάγο του πρωτοσπαθάρη Ιωάννη, πάλι από τις Σέρρες, που χρονολογείται ακριβώς στο 1050⁴²⁸.

Μέσα στο ίδιο κλίμα με τις σαρκοφάγους των Σερρών κινείται και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 39 (Π ί ν. 27β) από τη γειτονική Ζίχνα, που κοσμεύεται με φυλλοφόρους σταυρούς κάτω από τόξα. Ως χρονολογία της σαρκοφάγου έχουν προταθεί τα τέλη του 11ου ή οι αρχές του 12ου αι.⁴²⁹. Πιστεύω όμως ότι πρέπει να τη θεωρήσουμε περισσότερο ως έργο του 11ου αι., αν λάβουμε υπόψη μας το πλάσιμο των ακανθοειδών ανθεμίων του μεσαίου σταυρού. Τα ανθέμια αυτά, με τις κοίλες πρισματικές γλυφές, θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με τα φύλλα άκανθας της χρονολογημένης στο α' μισό του 11ου αι. σαρκοφάγου του Γιαροσλάβου στο Κιέβο⁴³⁰ και κυρίως με τα φύλλα σε δύο μικρά κιονόκρανα στο ναό της Αγίας Σοφίας πάλι στο Κιέβο, τα οποία κατατάσσονται στα έργα του 11ου αι.⁴³¹.

Επίσης και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 43 (Π ί ν. 29), με σταυρούς κάτω από τοξοστοιχία, θα μπορούσε να συμπεριληφθεί στα έργα του 11ου αι., αν κρίνει κανείς από τον τρόπο που αποδίδονται τα πλατιά φύλλα της άκανθας με τις βαθιές γλυφές, τα οποία φυτρώνουν δεξιά και αριστερά από τους σταυρούς και θυμίζουν τα αντίστοιχα της σαρκοφάγου του Γιαροσλάβου.

Στην ομάδα των σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες συγκαταλέγεται επίσης η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 19 (Π ί ν. 15α), στο μεσονυκτικό του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου. Ο Bettini, που πρωτοδημοσίευσε τη σαρκοφάγο, δίνει μόνο φωτογραφία της χωρίς άλλα στοιχεία, το ότι όμως τη δημοσιεύει μαζί με έργα του 14ου-16ου αι. αποτελεί ίσως μια ένδειξη για τη γνώμη του⁴³². Σωστά, πιστεύουμε, ο O. Feld δε δέχεται μια τόσο όψιμη χρονολόγηση και θεωρεί τη σαρκοφάγο του Βατοπεδίου έργο του 11ου αι.⁴³³, κατατάσσοντάς την στις σαρκοφάγους με κιονοστοιχίες από το Saray της Θράκης⁴³⁴ και στη σαρκοφάγο αριθ. 92 (Π ί ν. 67α) από τον Λουτρό Ν. Έβρου, στο Μουσείο της Σόφιας. Η τελευταία μάλιστα χρονολογείται με βάση την επιγραφή της στο 1069⁴³⁵. Η θέση του Feld ενισχύεται ακόμη από το γε-

426. Grabar, *Sculptures II*, σ. 69, αριθ. 64, πίν. XXXVIII, f.

427. 'Ο.π., σ. 86 κ.ε., αριθ. 76.

428. Βλ. παραπάνω σ. 127, σημ. 409.

429. Μουτσόπουλος, *Σαρκοφάγος Ζίχνας*, σ. 34, όπου προηγείται εκτεταμένη τυπολογική και μορφολογική ανάλυση του διακόσμου της σαρκοφάγου.

430. Grabar, *Sculptures II*, σ. 86 κ.ε., αριθ. 76, πίν. LVI-LVII.

431. 'Ο.π., σ. 83, αριθ. 76, πίν. LV.

432. Bettini, *Scultura bizantina II*, σ. 46.

433. Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 163 κ.ε. και κυρίως σ. 165.

434. 'Ο.π., σ. 160, πίν. 5b.

435. Mashev, *Sarkophagplatte aus Ladža köj*, σ. 114-115. Ο Feld (*Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 163) γράφει, από παραδρομή προφανώς, ότι η επιγραφή χρονολογείται στο 1067.

γονός ότι ο διάκοσμος της ψευδοσαρκοφάγου του Βατοπεδίου έχει μεγάλες ομοιότητες θέματος και τεχνικής με την κύρια όψη της συναρμοσμένης σαρκοφάγου της λεγόμενης της Όλγας στο Κίεβο, όπως ήδη παρατήρησε ο Α. Grabar⁴³⁶, η οποία χρονολογείται στο α' μισό του ΙΙου αι. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει από μία τοξοστοιχία με πέντε ή έξι τόξα, κάτω από τα οποία στέκουν σταυροί και κυπαρίσσια σε χαμηλό επίπεδο ανάγλυφο. Συνεπώς και η ψευδοσαρκοφάγος του Βατοπεδίου αριθ. 19, που κατά την παράδοση θεωρείται κτητορική⁴³⁷, μπορεί να χρονολογηθεί στον ΙΙο αι.

Στην ομάδα των σαρκοφάγων με κιονοστοιχίες που εξετάσαμε παραπάνω, και που αποδίδουμε στον ΙΙο αι., νομίζω ότι μπορούν να ενταχθούν ακόμη τρεις ψευδοσαρκοφάγοι, αριθ. 5 (Π ί ν. 5α), 26 (Π ί ν. 19β) και 40 (Π ί ν. 27α). Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των πλακών αυτών και η φθορά του διακόσμου τους δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για λεπτομερέστερες συγκρίσεις.

Τέλος, η μονόλιθη λάρνακα του Οσίου Χριστοδούλου στην Πάτμο, αριθ. 75 (Π ί ν. 60α-β), η οποία κοσμεύεται επίσης με σταυρούς κάτω από τόξα, χρονολογείται με σχετική ακρίβεια λίγο μετά το 1093. Το έτος αυτό πέθανε ο όσιος και στη συνέχεια οι μαθητές του μετέφεραν το λείψανό του στην Πάτμο και το τοποθέτησαν σε αυτή τη σαρκοφάγο⁴³⁸.

Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου υπάρχει μια δεύτερη ψευδοσαρκοφάγος, αριθ. 18 (Π ί ν. 14), που κοσμεύεται με τρεις φυλλοφόρους λατινικούς σταυρούς, διαφορετικών τύπων. Ο αριστερός σταυρός μπορεί να συγκριθεί, κυρίως ως προς τα άκρα των κεραιών του, με το σταυρό στην πλάγια όψη της σαρκοφάγου του πρωτοσπαθάριου Ιωάννη στις Σέρρες, αριθ. 1 (Π ί ν. 1-2), η οποία, όπως είδαμε παραπάνω, χρονολογείται από την επιγραφή της ακριβώς στο 1050⁴³⁹. Ο μεσαίος σταυρός, με τις αποστρογγυλεμένες κεραιές, μοιάζει με το μεσαίο επίσης σταυρό στην πίσω όψη της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 4 (Π ί ν. 4β) από τις Σέρρες, την οποία χρονολογήσαμε, με βάση κυρίως το διάκοσμο της κύριας όψης της, στο α' μισό του ΙΙου αι.⁴⁴⁰. Ακόμη, ο δεξιός σταυρός της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 18, καθώς και τα δύο ψηλόκορμα κυπαρίσσια της είναι στοιχεία που απαντούν και στην άλλη ψευδοσαρκοφάγο του Βατοπεδίου, αριθ. 19, που θεωρείται, για τους λόγους που αναλύσαμε πιο πάνω, έργο του ΙΙου αι. Με τα δεδομένα αυτά και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 18, που συνδέεται επίσης με τους κτήτορες⁴⁴¹, όπως και η αριθ. 19, πρέπει να αποδοθεί επίσης στον ΙΙο αι.

436. Grabar, *Sculptures II*, σ. 86, αριθ. 76, πίν. LVIII, b.

437. Κτητορικό ονομάζει τον τάφο, όπου η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 19, ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός (Χρονικόν Μονής Βατοπαιδίου, σ. 83), χωρίς να διευκρινίζει σε ποιούς κτήτορες αποδίδεται. Αντίθετα, ο Σμυρνάκης ('Αγιον Όρος, σ. 433) αναφέρει την παράδοση ότι στον τάφο αυτό φυλάγονται τα οστά του αυτοκράτορα Θεοδοσίου, του Ανδρονίκου, μετέπειτα μοναχού Ακακίου, της Πλακιδίας, του Μανουήλ Παλαιολόγου και του Ιωάννη Καντακουζηνού ή μοναχού Ιωάσαφ. Αν πράγματι ο τάφος ανήκει στους κτήτορες της μονής, τότε, λαμβάνοντας υπόψη το διάκοσμο της ψευδοσαρκοφάγου, σ' αυτόν θα μπορούσε να είχαν ταφεί οι Αδριανουπολίτες Αθανάσιος, Νικόλαος και Αντώνιος, με τους οποίους συνδέεται ιστορικά η ίδρυση της μονής στα τέλη του Ιθου αι. (βλ. Σμυρνάκης, ό.π., σ. 427) και οι οποίοι θα πέθαναν μάλλον τον ΙΙο αι.

438. Βλ. Ε. Α. Βρανούση, Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοση και ιστορικά μαρτυρία, Αθήναι 1966, σ. 124-127. Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντινά τοιχογραφία της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, σ. 89 κ.ε.

439. Βλ. παραπάνω σ. 127 κ.ε.

440. Βλ. παραπάνω σ. 127.

441. Το γραπτό επίγραμμα, πιθανώς του Ιθου αι., επάνω στον τοίχο που φράζει το άνοιγμα του αρκοσολίου (βλ. Κατάλογος, αριθ. 18), μολοντί μεταγενέστερο, δεν αποκλείεται να απηχεί παλιά παράδοση που ανάγει και αυτό τον

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 62 (Π ί ν. 51α) του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, με τρεις κοίλους δίσκους που περικλείουν αγκυρωτό σταυρό στο μέσο και σταυρούς τύπου Μάλτας στις άκρες, είναι ενεπίγραφη, αλλά χωρίς χρονολογία. Η μορφή των γραμμάτων και η ακανόνιστη διάταξη των στίχων δείχνουν πιθανώς ότι η επιγραφή χαράχθηκε σε δεύτερη χρήση της πλάκας σε άλλο τάφο.

Πανομοιότυπος αγκυρωτός σταυρός σε κύκλο, με απομίμηση πολύτιμων λίθων στις γωνίες διασταύρωσης των κεραιών, κοσμεί τμήμα αχρονολόγητης πλάκας που βρέθηκε στις ανασκαφές του ναού των Αγίων Ασωμάτων Θησείου⁴⁴².

Ο σταυρός τύπου Μάλτας της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 62 έχει συσχετιστεί με έναν σταυρό της ίδιας μορφής σε θραύσμα μιας πλάκας στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας⁴⁴³.

Την ίδια τάση για λιτό διάκοσμο, που συνίσταται από τρεις λατινικούς σταυρούς στη σειρά, παρατηρούμε και στη μονόλιθη σαρκοφάγο στο μοναστήρι του Kurşunlu στην Προποντίδα, που χαρακτηρίστηκε μεσοβυζαντινή⁴⁴⁴. Παρόμοιοι, επίσης, αγκυρωτοί σταυροί και τύπου Μάλτας με της πλάκας αριθ. 62 βρίσκονται σε επιστύλια εντοιχισμένα στη Γοργοεπήκοο της Αθήνας⁴⁴⁵.

Σ' ένα στενόμακρο θωράκιο της συλλογής γλυπτών στο μοναστήρι του Οσίου Μελετίου⁴⁴⁶ έχουμε πάλι την ίδια διακοσμητική διάταξη, δηλαδή αγκυρωτό σταυρό στο μέσο και τύπου Μάλτας στις άκρες. Στο θωράκιο όμως ο διάκοσμος είναι συνθετότερος, γιατί οι σταυροί περικλείονται μέσα σε κύκλους από περιελισσόμενη ταινία και το όλο θέμα πλαισιώνεται από κυματοειδή βλαστό με ημιανθέμια. Το γλυπτό αυτό του Οσίου Μελετίου έχει εκτελεστεί σε χαμηλό ανάγλυφο, όπου το κόσμημα και το βάθος πλάθονται ελαφρά, στοιχεία που είναι χαρακτηριστικά του 12ου αι.⁴⁴⁷. Η απλότητα του διακόσμου όμως της δικής μας πλάκας και η επιπεδόγλυφη τεχνική της μπορούν να την τοποθετήσουν νωρίτερα, κατά τον 11ο αι., οπότε και εφαρμόζεται αυτή η τεχνική⁴⁴⁸.

Με όμοιους σταυρούς τύπου Μάλτας σε κύκλο, που πλαισιώνουν έναν ισοσκελή σταυρό με μήλα στις άκρες των κεραιών και ρόδακες και πυροστρόβιλους στα διάκενα, κοσμεύεται και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 59 (Π ί ν. 48) στο ναό των Αγίων Πάντων ή Ομολογητών της Αθήνας. Ο ναός αυτός ταυτίζεται, κατά τον Ορλάνδο⁴⁴⁹, με την ομώνυμη μονή που αναφέρεται στις επιστολές του Μιχαήλ Ακομινάτου⁴⁵⁰. Στη μονή αυτή οι Βελισσαριώτες, ισχυρή οικογένεια της Κωνσταντινουπόλεως, έδωσαν ατέλεια, γιατί σε αυτήν, όπως συμπεραίνει ο Σπ. Λάμπρος⁴⁵¹, θάφτηκε ο ανηψιός τους Θεοφύλακτος, που πέθανε γύρω στο 1187. Ο Ορ-

τάφο στους κτήτορες της μονής. Τα τελευταία χρόνια η παράδοση αυτή φαίνεται ότι είχε ατονήσει, αφού ο Θεόφιλος Βατοπαιδινός (Χρονικόν Μονής Βατοπαιδίου, σ. 83) απλώς αναφέρει την ύπαρξη του τάφου, χωρίς κανένα ιδιαίτερο σχόλιο.

442. Βλ. Ε. Στίκας, Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων «Θησείου», ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 126, πίν. 48β.

443. Βλ. Χ. Μπούρας, Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΓ' (1985-1986), αριθ. 623, σ. 68, εικ. 62.

444. C. Mango - I. Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara, DOP 27 (1973), σ. 258, εικ. 107.

445. Βλ. απεικόνιση στους Michel - Struck, Kirchen Athens, εικ. 15 και 16.

446. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 106, εικ. 52 (κάτω αριστερά).

447. Ό.π.

448. Ό.π.

449. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, σ. 129, εικ. 163.

450. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτος, Β', σ. 252-256.

451. Ό.π., Α', σ. 197-207 και Β', σ. 89, σημειώσεις σ. 479 και 580.

λάνδος θεωρεί πιθανό να έχει ταφεί ο Θεοφύλακτος σ' έναν από τους τρεις τάφους στη βορειοδυτική πλευρά του νάρθηκα⁴⁵², όπου ήταν τοποθετημένη και η ψευδοσαρκοφάγος που εξετάζουμε.

Αν οι υποθέσεις του Λάμπρου και του Ορλάνδου ισχύουν, τότε θα πρέπει να τοποθετήσουμε τη σαρκοφάγο αυτή στα τέλη του 12ου αι. Η τεχνοτροπική όμως ανάλυση του αναγλύφου μας οδηγεί στον 11ο αι. Οι ακραίοι σταυροί τύπου Μάλτας της ψευδοσαρκοφάγου στη Μονή Ομολογητών, καθώς και οι πυροστρόβιλοι ανάμεσα στις κεραίες του κεντρικού σταυρού μπορούν να συγκριθούν με τα αντίστοιχα διακοσμητικά θέματα της ψευδοσαρκοφάγου κάποιου αξιωματούχου Βασιλείου, που βρίσκεται, όπως προαναφέραμε, στο Μουσείο του Bari και που χρονολογείται από την επιγραφή της στο 1075. Πρόκειται, κατά τον Belting⁴⁵³, για έργο βυζαντινό που έχει εισαχθεί στην Ιταλία, γιατί η εκτέλεσή του έχει γίνει κατά τρόπο που μας είναι γνωστός από τις εντοιχισμένες πλάκες στους εξωτερικούς τοίχους της Γοργοεπηκόου της Αθήνας⁴⁵⁴.

Παρόμοιος σταυρός με το μεσαίο της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 59, που έχει επίσης πολύφυλλους ρόδακες και πυροστρόβιλους στα διάκενα των κεραιών του, κοσμεί και θωράκιο στον εξωνάρθηκα του Αγίου Θεοδώρου στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵⁵. Ο εξωνάρθηκας κατασκευάστηκε στο α' μισό του 14ου αι.⁴⁵⁶, τα θωράκιά του όμως, καθώς και τα κιονόκρανα είναι σε δεύτερη χρήση και δεν ανήκουν στην παλαιολόγεια περίοδο⁴⁵⁷, ούτε όμως και στον 7ο ή 8ο αι., όπως τα χρονολογούν οι Ebersolt και Thiers⁴⁵⁸. Η θέση τόσο των θωρακίων του Αγίου Θεοδώρου όσο και της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 59, που μας ενδιαφέρει κυρίως, είναι ανάμεσα στα έργα του 11ου αι., όπως δείχνει η ομοιότητα του διακόσμου της με τη χρονολογημένη ψευδοσαρκοφάγο του Βασιλείου στο Bari, που αναφέραμε πιο πάνω. Ακόμη, παρόμοιοι σταυροί τύπου Μάλτας συναντιούνται σ' ένα επιστύλιο της συλλογής του Οσίου Μελετίου, που τα θέματά του θεωρούνται ότι μένουν πιστά στους τύπους του 11ου αι.⁴⁵⁹.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 48 (Π ι ν. 36α) από την Άρτα θεωρήθηκε έργο του 9ου ή 10ου αι.⁴⁶⁰, πιστεύουμε όμως ότι πρέπει να συσχετιστεί με τις δύο προηγούμενες σαρκοφάγους αριθ. 62 (Π ι ν. 51α) και 59 (Π ι ν. 48), που χρονολογήσαμε στον 11ο αι. Και στη σαρκοφάγο της Άρτας ο αριστερός σταυρός, με τη μείωση των κεραιών του προς τα μέσα, τις προεξέχουσες σταγόνες στις άκρες των κεραιών, τους ρόδακες και τα πλέγματα στα διάκενα, μπορεί να παραλληλιστεί με τους σταυρούς στη χρονολογημένη στο 1075 σαρκοφάγο του Bari⁴⁶¹. Ο δεξιός πλεχτός σταυρός της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 48 της Άρτας, με ρόδακες και πυροστρόβιλους στα διάκενα, μοιάζει μ' ένα σταυρό σε αχρονολόγητο θωράκιο, εντοιχισμένο στο σημερινό μητροπολιτικό ναό της Άρτας⁴⁶².

452. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, σ. 129.

453. Belting, *Byzantine Art in Southern Italy*, σ. 23, εικ. 31.

454. Βλ. απεικόνιση Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXVIII, e.

455. J. Ebersolt - A. Thiers, *Les églises de Constantinople. Monuments de l'art byzantin III*, Paris 1913, σ. 162, εικ. 80. Πρβλ. και εικ. 77.

456. H. Hallensleben, *Zu Annexbauten der Kilise camii in Istanbul*, *IstMitt* 15 (1965), σ. 208-217 και κυρίως σ. 216-217.

457. A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 247 και πίν. LXX (αριστερά).

458. J. Ebersolt - A. Thiers, ό.π.

459. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 101, εικ. 49 (επάνω αριστερά) και Grabar, *Sculptures II*, σ. 102, αριθ. 85, πίν. LXXVI, c (επάνω αριστερά).

460. Ορλάνδος, Γλυπτά Άρτης, σ. 165.

461. Βλ. παραπάνω σημ. 453.

462. A. Ορλάνδος, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Άρτης*, ABME B' (1936), σ. 177, εικ. 5.

Επίσης η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 74 (Π ί ν. 59), κάποιου άγνωστου πρωτοσπαθάριου από την Πάτμο, έχει ενταχθεί, με βάση τη διάταξη των διαχώρων, αλλά και τη μορφή των σταυρών της κύριας όψης της, στην ίδια ομάδα με την προηγούμενη ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 48 από την Άρτα, την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 70 (Π ί ν. 56γ) από την Άνδρο⁴⁶³ και τη χρονολογημένη στο 1075 σαρκοφάγο στο Bari⁴⁶⁴, γι' αυτό και σωστά αποδόθηκε στον 11ο αι.⁴⁶⁵.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 54 (Π ί ν. 43) στο νότιο ταφικό παρεκκλήσιο του καθολικού της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλεσι του Κιθαιρώνα, παρόλο που βρίσκεται κατά χώραν, δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια, γιατί δεν είναι βέβαιο πότε κτίστηκαν τα παρεκκλήσια του ναού. Παλιότερα ο Ορλάνδος είχε χρονολογήσει τον κυρίως ναό στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αι. Τα παρεκκλήσια τα είχε θεωρήσει, με κάποια επιφύλαξη, σύγχρονα με το νάρθηκα, που τον απέδωσε με πιθανότητα στο 13ο ή 14ο αι.⁴⁶⁶. Σε πρόσφατη μελέτη του ο Χ. Μπούρας υποστήριξε ότι τόσο ο κυρίως ναός όσο και ο νάρθηκας κατασκευάστηκαν σύγχρονα, στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι.⁴⁶⁷. Για τα παρεκκλήσια όμως, που εδώ μας ενδιαφέρουν άμεσα, δε δίνει χρονολογία, γιατί πιστεύει ότι το θέμα χρειάζεται ειδική διερεύνηση.

Ο Grabar τοποθετεί με επιφύλαξη την ψευδοσαρκοφάγο στα τέλη του 11ου αι.⁴⁶⁸, χρονολογία που δεν έρχεται σε αντίθεση με το λιτό διάκοσμό της⁴⁶⁹.

Η πολύ απλή διακόσμηση της πρόσοψης δε δίνει στοιχεία για μια ακριβή χρονολόγηση, η οποία με βάση το θέμα θα μπορούσε να κυμανθεί από τον 11ο ως το 13ο αι. Η λύση για τη χρονολόγηση της ψευδοσαρκοφάγου που εξετάζουμε θα δοθεί όταν λυθεί οριστικά το θέμα της χρονολόγησης των ταφικών παρεκκλησιών, που ακόμη εκκρεμεί. Τα γενικά πλαίσια, στα οποία προς το παρόν μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 54, εκτείνονται επομένως από τον 11ο ως το 13ο αι.

Το πολύ απλό επίσης σχέδιο του σταυρού στη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 58 (Π ί ν. 47) της Μονής Πετράκη, όπου οι βλαστοί που φυτρώνουν από τη ρίζα του μοιάζουν με άγκιστρα, καθώς και η χονδροειδής απόδοση του τόξου που τον στεφανώνει φανερώνουν μια πρόχειρη δουλειά και δημιουργούν πολλές δυσκολίες για τη χρονολόγηση. Ίσως θα μπορούσε κανείς να τον εντάξει, μαζί με τον προηγούμενο σταυρό της ψευδοσαρκοφάγου της Ζωοδόχου Πηγής, αριθ. 54 (Π ί ν. 43), με επιφύλαξη στον 11ο-13ο αι.

Στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 8 (Π ί ν. 6β) από τη Βέροια, που κοσμεύεται με φυλλοφόρους σταυρούς κάτω από τόξα, τα ανθέμια και ημιανθέμια των βλαστών του δεξιού σταυρού και

463. Βλ. παραπάνω σ. 128.

464. Belting, *Byzantine Art in Southern Italy*, σ. 23, εικ. 31.

465. Farioli, *Una lastra marmorea a Patmos*, σ. 167 κ.ε., εικ. 1-9, όπου και άλλα συγκριτικά παραδείγματα. Η Farioli (ό.π., σημ. 1 στη σ. 167) αναφέρει την ύπαρξη στη Μονή Θεολόγου της Πάτμου και μιας άλλης αποσπασματικής πλάκας, που έχει ανάλογη τεχνοτροπία με την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 74, χωρίς να δίνει φωτογραφία της ή άλλα στοιχεία.

466. Ορλάνδος, *Μονή Ζωοδόχου Πηγής*, σ. 169 και 171-172, εικ. 2.

467. Ch. Bouras, *Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 21-35.

468. Grabar, *Sculptures II*, σ. 150, αριθ. 157, πίν. CXXXII, a.

469. Ζωγραφιστός σταυρός, με παρόμοιους φυλλοφόρους βλαστούς όπως της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 54, κοσμή και το πίσω μέρος ενός τριπτύχου της Μονής Σινά, που αποδίδεται στον 11ο αι. Βλ. K. Weitzmann, *Fragments of an Early St. Nicholas Triptych on Mount Sinai*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 1 κ.ε. και κυρίως σ. 4, εικ. 2 και 4.

του δέντρου της ζωής στο μέσο, καθώς και οι λεπτομέρειες των πουλιών έχουν εκτελεστεί σε μια γραμμική, σκληρή τεχνική. Παρόμοια τεχνική βλέπουμε στο προσκυνητάρι του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi, που θεωρείται σύγχρονο με την ίδρυση του ναού στο 1164⁴⁷⁰. Στο προσκυνητάρι ωστόσο του Nerezi ο διάκοσμος στο μέτωπο του τόξου που πλαισιώνει την εικόνα του αγίου Παντελεήμονα είναι πιο πυκνός, σαν χαλί.

Ο αριστερός σταυρός στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 8, τύπου Αναστάσεως, με τα δύο κυπαρίσσια που φυτρώνουν δεξιά και αριστερά από τη βάση του και τον αγκαλιάζουν, είναι ακριβώς όμοιος με αυτόν που παριστάνεται σε θωράκιο από το μαρμάρινο κιβώριο του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστό, από τις ιστορικές πηγές και τις φιλολογικές μαρτυρίες, ότι το μαρμάρινο κιβώριο του Αγίου Δημητρίου αντικατέστησε το αργυρό μετά το 904 και πριν από τα μέσα του 12ου αι.⁴⁷¹. Ο Grabar υποστηρίζει ότι το θωράκιο του κιβωρίου του Αγίου Δημητρίου δείχνει μια τάση για πλαστικότητα, πράγμα που κατά την άποψή του ενισχύει την απόδοσή του στο 12ο αι.⁴⁷².

Επίσης όμοιος σταυρός με κυπαρίσσια και ανάλογος αετός που κρατά στα νύχια του πέρδικα κοσμούν τις δύο όψεις ενός κιονοκράνου στο Μουσείο Ιωαννίνων. Το κιονόκρανο, που προέρχεται από τη βασιλική του Γλυκέος, θεωρείται μια πολύ προσεγμένη εργασία της μεσοβυζαντινής περιόδου⁴⁷³. Το κιονόκρανο διατηρεί το βασικό διακοσμητικό σχήμα των κιονοκράνων του 11ου αι., όπως το βλέπουμε στον Όσιο Λουκά και την Παναγία Χαλκέων, φέρνει όμως, κατά τον Grabar, μια καινοτομία με την προσθήκη του διπλού σταυρού και των ζωδίων⁴⁷⁴.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε φαίνεται ότι και η πλάκα της Βέροιας θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 12ο αι., πιστεύουμε όμως ότι μια απόδοσή της σε ευρύτερα χρονικά πλαίσια, στον 11ο-12ο αι. δηλαδή, θα ήταν προτιμότερη. Και αυτό γιατί ο διάκοσμός της δείχνει απλούστερος σε σχέση με τον πλούσιο διάκοσμο του ακριβώς χρονολογημένου προσκυνηταριού του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi.

Μεγάλη αναλογία στο θέμα με την προηγούμενη ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 8 παρουσιάζει και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 24 (Π ί ν. 18) στη Συλλογή της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Και σε αυτή τη σαρκοφάγο υπάρχει όμοιος σταυρός με δύο οριζόντιες κεραίες και κυπαρίσσια, που φυτρώνουν από τη βάση του και κλίνουν προς τα μέσα. Η κληματίδα που φυτρώνει από τη βάση του δεξιού σταυρού, με τα πουλιά που ραμφίζουν τα σταφύλια της, επαναλαμβάνεται και σε ένα θωράκιο εντοιχισμένο στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης⁴⁷⁵. Όμοιοι βλαστοί, διμερείς ή και απλοί με πεντάφυλλα ανθέμια κοσμούν και τα ενδύματα μορφών σε ελεφαντοστίνες πλάκες από την Αίγυπτο στο Μουσείο του Βερολίνου, που χρονολογούνται στον 11ο-12ο αι.⁴⁷⁶.

470. Grabar, *Sculptures II*, σ. 105, αριθ. 88, πίν. LXXVII, α.

471. Βλ. Ν. Θεοτοκά, *Περί των κιβωρίων των ναών του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινουπόλεως*, Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 399 κ.ε. και Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου*, σ. 179 κ.ε., εικ. 72, πίν. 55β.

472. Grabar, *Sculptures II*, σ. 104, 4.

473. Pallas, *Épiros*, στήλες 250 και 252, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία για τη βασιλική του Γλυκέος. Απεικόνιση του κιονοκράνου, βλ. Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXXVIII, c-d, όπου από παραδρομή σημειώνεται ότι το κιονόκρανο προέρχεται από την Πετροβίτσα.

474. Grabar, *Sculptures II*, ό.π., σ. 205.

475. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 83, αριθ. 49, πίν. XXVII.

476. E. Kühnel, *Die islamischen Elfenbeinskulpturen, VIII.-XIII. Jahrhundert*, Berlin 1971, σ. 68, αριθ. 88 (A-D), πίν. XCVII, XCVIII.

Σε προηγούμενη εργασία μας είχαμε αποδώσει την πλάκα αριθ. 24 της Ροτόντας με πιθανότητα στον 11ο αι.⁴⁷⁷. Η σχέση της όμως με την προηγούμενη από τη Βέροια, αριθ. 8, δείχνει ότι θα μπορούσε να χρονολογηθεί γενικότερα στον 11ο-12ο αι.⁴⁷⁸.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 12 (Π ί ν. 10α), που είναι στρωμένη σε δεύτερη χρήση στο δάπεδο του ναού των Αγίων Νικολάου και Φανουρίου στη Βέροια, κοσμεύεται μ' ένα πλέγμα από τριμερή ταινία, που σχηματίζει τρεις μεγάλους συνεχόμενους κύκλους. Το ίδιο θέμα με τους τρεις συνεχόμενους κύκλους, από τους οποίους οι δύο ακραίοι που σώζονται περικλείουν πολύφυλλους ρόδακες, συναντιέται και σε μια ψευδοσαρκοφάγο που βρέθηκε στις ανασκαφές του νότιου παρεκκλησιού της Μονής της Χώρας και αποδίδεται στο 10ο ή 11ο αι.⁴⁷⁹. Η σαρκοφάγος όμως αριθ. 12 δεν έχει καθόλου γεωμετρικά θέματα, αλλά σταυρούς από τους οποίους ο μεσαίος, με τις δύο οριζόντιες κεραίες και τα κυπαρίσσια, έχει τους παράλληλους του στις δύο προηγούμενες ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 8 και 24, που τις χρονολογούμε στον 11ο-12ο αι.

Επίσης ισοσκελείς σταυρούς με πεντάφυλλα ανθήμια στα διάκενα που σχηματίζουν οι συνενοόμενες άκρες των κεραίων —όπως του αριστερού σταυρού στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 12— βλέπουμε και στο τέμπλο του ναού του Σωτήρος στην Άμφισσα, που χρονολογείται στις αρχές του 12ου αι.⁴⁸⁰. Και στις δύο περιπτώσεις τα ανάγλυφα μοιάζουν πολύ και ως προς το θέμα και ως προς την εκτέλεση.

Μετά από αυτά μπορούμε να τοποθετήσουμε και αυτό το ανάγλυφο αριθ. 12 από τη Βέροια στον 11ο-12ο αι. Μαζί οπωσδήποτε πρέπει να κατατάξουμε και την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 2 (Π ί ν. 3α), από τις Σέρρες, που κοσμεύεται με το ίδιο θέμα των συνεχόμενων κύκλων. Ο αριστερός κύκλος, που διατηρεί και το διάκοσμό του, περικλείει πάλι σταυρό με κεραίες που αγκυρώνονται και συνενώνονται ανά δύο, σχηματίζοντας παραπληρωματικά ανθήμια στα διάκενα.

Με τις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 8 (Π ί ν. 6β) και 24 (Π ί ν. 18) από τη Βέροια και Θεσσαλονίκη, που χρονολογήσαμε στον 11ο-12ο αι., μπορούν ακόμη να συσχετιστούν και οι ψευδοσαρκοφάγοι αριθ. 9 (Π ί ν. 7) και 7 (Π ί ν. 6α) από τη Βέροια, 63 (Π ί ν. 51β) από την Κόρινθο, καθώς και τα αμφίβολα κομμάτια αριθ. 80 (Π ί ν. 62α) από τη Βέροια, 85 (Π ί ν. 65α) από τη Θεσσαλονίκη και 89 (Π ί ν. 66γ), 90 (Π ί ν. 66β) και 91 (Π ί ν. 67β) από την Κόρινθο. Τα ανάγλυφα αυτά χαρακτηρίζονται από το ίδιο θέμα: τοξοστοιχίες με σταυρούς απλούς ή πλεχτούς, από τη βάση των οποίων άλλοτε φυτρώνουν βλαστοί που ελίσσονται και περικλείουν μέσα στους μίσχους τους ανθήμια, άλλοτε κυπαρίσσια που αγκαλιάζουν τους σταυρούς και από τις δύο μεριές και άλλοτε πουλιά ανάμεσα σε κληματίδες ή απλώς σε εραλδικές συνθέσεις. Σε όλα κυριαρχεί μια συμμετρία και διακοσμητική διάθεση, γνωρίσματα που διακρίνουν και τις ψευδοσαρκοφάγους αριθ. 8 και 24, με τις οποίες αναμφίβολα πρέπει να αποτελέσουν μια ομάδα.

Η μονόλιθη σαρκοφάγος αριθ. 65 (Π ί ν. 53) στο Ναύπλιο και η πρόσοψη της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 61 (Π ί ν. 50) στη Μονή Πεντέλης έχουν μεγάλη ομοιότητα τόσο στο θέμα

477. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 81 κ.ε., αριθ. 48, πίν. XXVII.

478. Στον 11ο-12ο αι. χρονολογείται η ψευδοσαρκοφάγος και στον Κατάλογο της Έκθεσης των Ευρωπαϊκών 82· βλ. *Splendeur de Byzance. Europolia 82. Hellas-Grèce*, 2 octobre - 2 décembre 1982, σ. 83, εικ. 9 (κείμενο L. Bouras).

479. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, σ. 264-265, εικ. 88-89.

480. Βλ. Ορλάνδος, *Ο παρά την Άμφισσαν ναός*, σ. 193, εικ. 11α-β για το τέμπλο, σ. 195-196 για τη χρονολογία.

—μεμονωμένα τόξα με δίδυμους κιονίσκους σε διάχωρα, σταυροί λατινικοί ίδιοι στη γενική μορφή και τις λεπτομέρειες, ρόδακες και πυροστρόβιλοι— όσο και στην εκτέλεση του αναγλύφου. Δεν υπάρχει λοιπόν καμιά αμφιβολία ότι τα δύο αυτά έργα είναι σύγχρονα. Πρόβλημα όμως γεννιέται για την ακριβή χρονολόγησή τους, γιατί από το ένα μέρος οι τοξοστοιχίες με τους σταυρούς, από τους οποίους μερικοί πλαισιώνονται από κυπαρίσσια ή πουλιά, δείχνουν μια απλότητα και από το άλλο μέρος διαφαίνεται μια τάση εμπλουτισμού του διακόσμου με μαιάνδρους, πλοχμούς και ρόδακες. Μεμονωμένα τα επί μέρους στοιχεία τους, όπως τους ρόδακες και πυροστρόβιλους ή τα πουλιά που στρέφουν το κεφάλι προς τα πίσω και ραμφίζουν τη ράχη τους, τα βρίσκουμε σε θωράκιο του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi. Το θωράκιο από άλλους αποδίδεται στο πρώτο τέμπλο του ναού στον 11ο αι.⁴⁸¹, ενώ από άλλους χρονολογείται μαζί με τα υπόλοιπα γλυπτά του ναού στο 1164⁴⁸². Ωστόσο, τα διακοσμητικά θέματα του θωρακίου είναι συχνά σε ανάγλυφα και του 11ου και του 12ου αι.⁴⁸³. Για τους ίδιους λόγους και οι σαρκοφάγοι αριθ. 61 και 65 πιστεύουμε ότι πρέπει να τοποθετηθούν στα γενικά πλαίσια του 11ου-12ου αι.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 71 (Π ί ν. 56α) του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου, από την οποία σώζεται μόνον το αριστερό μέρος, είναι κατά πάσα πιθανότητα έργο ημίεργο. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι στην κύρια όψη έχει χαραχθεί μόνον το σχέδιο, χωρίς να δουλευτεί καθόλου η επιφάνεια. Κάτω από το σωζόμενο τόξο εικονίζεται δέντρο που το φύλλωμά του έχει τη μορφή λημνίσκου. Από τη βάση του φυτρώνουν δύο μικρότερα κυπαρίσσια. Ήδη ο Α. Ορλάνδος έχει παραλληλίσει το ανάγλυφο αυτό με τμήματα θωρακίων που βρίσκονται πάλι στο Μουσείο της Ρόδου, από τα οποία το ένα κοσμεύεται και με το θέμα του λημνίσκου⁴⁸⁴.

Όλα αυτά τα γλυπτά ο Ορλάνδος τα θεωρεί έργα του 11ου ή 12ου αι.⁴⁸⁵, χρονολογία που δεχόμαστε με επιφύλαξη, γιατί το μεμονωμένο θέμα που σώθηκε και το ημίεργο ανάγλυφο δε δίνουν τη δυνατότητα να προχωρήσουμε σε συγκρίσεις με άλλα χρονολογημένα έργα γλυπτικής.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 56 (Π ί ν. 45) στο σύνθετο ταφικό μνημείο του Οσίου Μελετίου στην ομώνυμη μονή έχει στην πρόσοψη για διάκοσμο μόνον ένα πλαίσιο από ανάγλυφα κυμάτια, ενώ στο κέντρο του καλύμματος ένα μετάλλιο που περικλείει ισοσκελή σταυρό, στολισμένο στις άκρες των κεραιών του με ημιανθήμια (Π ί ν. 46α).

Ο Α. Grabar πιστεύει ότι ο τάφος του Οσίου Μελετίου πρέπει να χρονολογηθεί ταυτόχρονα με το καθολικό, το οποίο είχε προορισμό να τον συμπεριλάβει⁴⁸⁶. Είναι βέβαια γνωστό από το βίο του οσίου ότι απεβίωσε γύρω στο 1105⁴⁸⁷ και συνεπώς γύρω στο έτος αυτό πρέπει να τοποθετηθεί και η κατασκευή του ταφικού του μνημείου. Όπως είδαμε όμως σε προηγούμενο κεφάλαιο⁴⁸⁸, υπάρχουν πολλά στοιχεία που πείθουν ότι ο τάφος του Οσίου Μελετίου δέχθηκε κατά καιρούς διάφορες επεμβάσεις και το κυριότερο ότι βρίσκεται στη

481. A. Tschilingirov, *Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien*, 4. bis 18. Jahrhundert, München 1979, σ. 330 και εικόνα στη σ. 45.

482. Grabar, *Sculptures II*, σ. 105, αριθ. 88, πίν. LXXVIII, α.

483. Ό.π.

484. Ορλάνδος, *Γλυπτά Ρόδου*, σ. 218, εικ. 164.

485. Ό.π., σ. 219.

486. Grabar, *Sculptures II*, σ. 103, αριθ. 85.

487. Νικολάου επισκόπου Μεθώνης, *Βίος του Οσίου Πατρός ημών Μελετίου του εν τῷ ὄρει της Μυυπόλεως ασκήσαντος*, έκδ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ο Όσιος Μελέτιος «ο νέος»*, εν Αθήναις 1968, σ. 29 και 70.

488. Βλ. παραπάνω *Τυπολογία*, σ. 79.

βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα, που αποτελεί, κατά τον Ορλάνδο, μεταγενέστερη προσθήκη, γύρω στο 1150⁴⁸⁹.

Όπως και να έχει το πράγμα όμως, είτε δηλαδή η σαρκοφάγος κατασκευάστηκε σύγχρονα με το θάνατό του οσίου είτε από μεταγενέστερη ανακομιδή των λειψάνων του με την ευκαιρία των εργασιών, είναι βέβαιο ότι πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά ανάμεσα στο 1105, έτος θανάτου του οσίου, και το 1150, πιθανό έτος της προσθήκης του εξωνάρθηκα.

Στη βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα του καθολικού του Οσίου Μελετίου υπάρχει ακόμη ένα αρκοσόλιο, όπου ήταν τοποθετημένη ψευδοσαρκοφάγος. Η πρόσοψη έχει χαθεί, σώθηκε όμως το κολουροπυραμιδοειδές κάλυμμά της, αριθ. 55 (Π ι ν. 44β), με σταυρούς σε κύκλους επάνω στην οριζόντια επιφάνειά του.

Ο Α. Ορλάνδος διαπιστώνει ότι το αρκοσόλιο είναι παλιό και ανήκει στην πρώτη φάση του νάρθηκα, όταν αυτός ήταν ακόμη κλειστός⁴⁹⁰, οπότε πρέπει να θεωρηθεί σύγχρονο με το καθολικό, που χρονολογείται στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αι.⁴⁹¹.

Ως προς τη μορφή το κάλυμμα μοιάζει με αυτό του αργυρού κιβωτιδίου στη Μονή Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους, που τοποθετείται στα μέσα του 12ου αι.⁴⁹².

Ο σταυρός τύπου Μάλτας, με τις σταγόνες στα άκρα των κεραίων και τα ενδιάμεσα κισσόφυλλα στην οριζόντια επιφάνεια του καλύμματος, μπορεί να συγκριθεί με τους σταυρούς που παριστάνονται κάτω από τοξοστοιχία σ' ένα επιστύλιο από την Κόρινθο. Στο επιστύλιο υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή⁴⁹³, που χρονολογείται από το Ν. Βέη στον 11ο-12ο αι.⁴⁹⁴.

Όμοιος σταυρός με τον μικρότερο του καλύμματος, που οι κεραίες του αγκυρώνονται και ενώνονται ανά δύο σχηματίζοντας ανθέμια, βρίσκεται στην κορυφή ενός αχρονολόγητου κιονίσκου, πάλι στην Αγορά της Αρχαίας Κορίνθου⁴⁹⁵. Επίσης ίδιοι σταυροί επάνω σε έξεργο κομβίο και δίσκο συναντιούνται και σε δύο επιστύλια του ναού της Περιβλέπτου στα Πολιτικά της Εύβοιας⁴⁹⁶. Τα επιστύλια της Περιβλέπτου έχουν, γενικά, αντίστοιχα θέματα και τεχνική με τα επιστύλια της συλλογής του Οσίου Μελετίου, που αποδίδονται στην εποχή των Κομνηνών⁴⁹⁷. Ακόμη, στον τρίκογχο ναό του Ταğar της Καππαδοκίας, στα διακοσμητικά θέματα των τοιχογραφιών υπάρχουν ανάμεσα στους ελίσσόμενους βλαστούς κύκλοι με σταυρούς, που οι αγκυροειδείς απολήξεις τους ενώνονται ανά δύο σε καρδιόσχημα ανθέμια. Οι τοιχογραφίες αυτές χρονολογήθηκαν από τα μέσα του 11ου ως τις αρχές του 12ου αι.⁴⁹⁸.

Από την ανάλυση που παραθέσαμε μπορούμε να πούμε ότι το κάλυμμα της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 55 κατασκευάστηκε σύγχρονα με το καθολικό του Οσίου Μελετίου στις αρχές ή το αργότερο ως τα μέσα του 12ου αι.

489. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 78 κ.ε., εικ. 12 και 16, όπου οι προσθήκες του νάρθηκα στα σχέδια χρονολογούνται γύρω στο 1150.

490. Ό.π., σ. 62.

491. Ό.π., σ. 65.

492. Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον, σ. 109 κ.ε. και για τη χρονολόγηση σ. 135, εικ. 6.

493. Scranton, Architecture of Corinth, σ. 119, αριθ. 157, πίν. 33.

494. N. Bees, Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, Athen 1941, αριθ. 12, σ. 27-28.

495. Scranton, Architecture of Corinth, σ. 107, αριθ. 34, πίν. 23.

496. Το ένα επιστύλιο είναι εντοιχισμένο στη δυτική όψη του ναού, ενώ το άλλο είναι τοποθετημένο στο σημερινό τέμπλο, επάνω από την Ωραία Πύλη· βλ. Λιάπης, Μνημεία Ευβοίας, σ. 33, πίν. 13α και 14γ.

497. Ορλάνδος, Μονή Οσίου Μελετίου, σ. 101 και 104, εικ. 49 (επάνω δεξιά).

498. M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967, I, σ. 52-56, όπου και βιβλιογραφία και III, πίν. 360.

Δύο πλάκες ψευδοσαρκοφάγων, η μία στο ναό των Αγίων Αποστόλων της Αθήνας, αριθ. 60 (Π í ν. 49) και η άλλη εντοιχισμένη στο υπέρθυρο του σημερινού μητροπολιτικού ναού της Άρτας, αριθ. 49 (Π í ν. 36β), από τις οποίες η πρώτη κοσμεύεται με φυλλοφόρους σταυρούς μέσα σε ορθογώνιο και πλέγματα και η δεύτερη με φυλλοφόρους σταυρούς κάτω από τόξα, αποτελούν αναμφισβήτητα έργα πολύ συγγενικά. Στην ίδια ενότητα με τις δύο σαρκοφάγους κατατάσσεται από τη Λ. Μπούρα και ένα επιστύλιο από το χρονολογημένο στο 1158 ναό του Ταξιάρχη Μεσσαριάς στην Άνδρο⁵⁰⁰. Και στα τρία ανάγλυφα, όπως ήδη παρατήρησε η Λ. Μπούρα, κυριαρχεί ένα χαρακτηριστικό φυτικό κόσμημα από τριταινιωτούς βλαστούς με ανθεμοειδείς απολήξεις σε χαμηλό ανάγλυφο, ενώ τα έξεργα στοιχεία είναι πολύ περιορισμένα. Το κόσμημα αυτό διαφοροποιείται ουσιαστικά από τις ανθεμωτές έλικες του 10ου και 11ου αι., χάρη στην κλασικότερη απόδοση των ανθεμίων, που με την εξαιρετική ακρίβεια στη χάραξη και την κρυσταλλική υφή τους αποκτούν και πάλι κάτι από το χαρακτήρα του φύλλου της άκανθας.

Στο 12ο αι. χρονολογεί τη σαρκοφάγο αριθ. 60 και ο Α. Grabar, θεωρώντας την ένα από τα ωραιότερα παραδείγματα γλυπτικής για την εποχή αυτή⁵⁰², ενώ αποδίδει την καλυπτήρια πλάκα αριθ. 51Γ (Π ή ν. 38γ-δ) από το νότιο τάφο της Μονής Βλαχερνών στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 49 από την Άρτα⁵⁰³. Είδαμε όμως ότι οι διαστάσεις της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 49 δε συμπίπτουν με αυτές του καλύμματος στο νότιο τάφο των Βλαχερνών, οπότε αποκλείεται να προέρχονται από το ίδιο ταφικό μνημείο⁵⁰⁴.

Το μνημείο της Αγίας Τριάδας έχει χρονολογηθεί ανάμεσα στα 1050-1150⁵⁰⁵. Η χρονική όμως αυτή περίοδος μπορεί να θεωρηθεί μόνον ενδεικτική για την κατασκευή της σαρκοφάγου, μια και δεν είναι εξακριβωμένο αν ήταν τοποθετημένη σε αυτό το κτίσμα ή αν έχει μεταφερθεί από αλλού.

499. Βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 3.

500. Bouras, Architectural Sculptures, σ. 65-67 και 72 κ.ε.

501. 'Ο.π., σ. 67.

502. Grabar, *Sculptures* II, σ. 104 κ.ε., αριθ. 87b, πίν. LXXIX, b.

503. 'Ο.π., σ. 145, πίν. CXXV.

504. Βλ. παραπάνω Τυπολογία, σ. 66 κ.ε.

505. Ορλάνδος, Αγία Τριάς Κριεζώτη, σ. 14 κ.ε.

506. Αυτό ισχύει κυρίως για τη διακόσμηση των χειρογράφων· βλ. Frantz, *Illuminated Ornament*, σ. 60, πίν. XIII, 4.

σο, είναι χαρακτηριστικό ότι με παρόμοιο πλαίσιο ελικοειδούς βλαστού κοσμεύεται μια σειρά από ελεφαντοστέινα κιβωτίδια, που βρίσκονται στην Αγία Σοφία του Novgorod, στο Μουσείο του Hermitage στο Leningrad και στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης και που αποδίδονται στο 12ο αι.⁵⁰⁷. Στην ίδια εποχή θα μπορούσε να χρονολογηθεί και το δικό μας ανάγλυφο, επιπλέον και για το λιτό και κομψό διάκοσμό του, όπως σημειώνει ο Α. Grabar⁵⁰⁸.

II. ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η ενεπίγραφη καλυπτήρια πλάκα αριθ. 10 (Π ί ν. 8), που σκέπαζε τον τάφο του Ιωάννη Κομνηνού Καμύτζη, μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στα 1246 και 1258, περίοδο στην οποία τοποθετείται με βάση τα ιστορικά δεδομένα ο θάνατος του Καμύτζη. Στην ίδια εποχή, στα μέσα δηλαδή του 13ου αι., οδηγεί και η μελέτη των επιγραφικών στοιχείων⁵⁰⁹. Ακόμη, με τη χρονολογία αυτή συμφωνεί και ο επιπεδόγλυφος διάκοσμος του αναγλύφου, παρόλο που σώζεται μόνον το πλαίσιό του από έναν αλυσιδωτό πλοχμό, το πόδι ενός λιονταριού κι ένας μικρός βλαστός.

Στη συναρμοσμένη σαρκοφάγο του νότιου κλίτους της Μονής Βλαχερνών στην Άρτα είδαμε ότι τις πλάγιες όψεις αποτελούσαν οι δύο ορθογώνιες πλάκες αριθ. 51Α και 51Β (Π ί ν. 38α-β και 39α). Σε αυτές παριστάνονται κάτω από τόξα πλεχτοί σταυροί, από τους οποίους ο ένας πλαισιώνεται από μονοκέφαλους αετούς. Ως κάλυμμα της σαρκοφάγου χρησιμοποιείτο η επίπεδη πλάκα αριθ. 51Γ (Π ί ν. 38γ-δ), με συμπλεκόμενους κύκλους, σταυρούς και πλέγματα.

Ο αρχικός ναός των Βλαχερνών, που ήταν βασιλική, τοποθετείται στο β' μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. και μετασκευάστηκε σε τρουαίο στα μέσα του 13ου αι.⁵¹⁰, χρονολογία που πρέπει να θεωρηθεί ως *terminus post quem* για την κατασκευή της σαρκοφάγου. Οι δύο αετοί που πλαισιώνουν το σταυρό στη μια στενή πλευρά, παρόλο που έχουν παράξενη μορφή, είναι σίγουρο ότι αποτελούν παράσταση ανάλογη με αυτήν του δικέφαλου αετού· πρόκειται δηλαδή για τους διπλούς ή βασιλικούς αετούς, που μνημονεύονται από τους βυζαντινούς συγγραφείς. Γι' αυτό πιστεύω ότι σωστά συμπεραίνει ο Α. Ορλάνδος⁵¹¹ ότι η πλάκα αυτή και συνεπώς και ολόκληρη η σαρκοφάγος θα ανήκουν σε κάποιο τάφο επιφανούς μέλους της οικογένειας των δεσποτών της Ηπείρου, που είχαν οικειοποιηθεί το δικέφαλο αετό ως έμβλημα της βασιλικής καταγωγής τους. Αλλά και οι επιγραφές που βρέθηκαν μέσα σε αυτή τη σαρκοφάγο, καθώς και η επιγραφή που καλύπτει τη βόρεια ακόσμητη σαρκο-

507. Goldschmidt - Weitzmann, *Elfenbeinskulpturen I*, σ. 41, αριθ. 47a, πίν. XXVI, a, αριθ. 48a, πίν. XXVII, a και σ. 42, αριθ. 49a, πίν. XXIX, a.

508. Grabar, *Sculptures II*, σ. 151, αριθ. 158, πίν. CXXXII. Η παραβολή όμως του σταυρού της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 69, που επιχειρεί ο Grabar, με τους φυλλοφόρους σταυρούς της ψευδοσαρκοφάγου των Αγίων Αποστόλων της Αθήνας, της μονόλιθης σαρκοφάγου του Γιαροσλάβου και ενός θωρακίου στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, δεν είναι πολύ επιτυχής.

509. Βλ. Χρ. Τσιούμη, *Μαρμάρινη βυζαντινή επιγραφή από τη Βέροια*, *Κληρονομία* 3 (1971), σ. 340-341. Το κείμενο της επιγραφής, βλ. επίσης παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 10.

510. Βλ. Ορλάνδος, *Μονή Βλαχερνών*, σ. 49 και 180. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σ. 20 κ.ε., όπου νεότερα στοιχεία και συμπληρωματική βιβλιογραφία.

511. Ορλάνδος, *Μονή Βλαχερνών*, σ. 33.

φάγο, δείχνουν ότι η Μονή των Βλαχερνών ήταν το μαυσωλείο των δεσποτών της Ηπείρου στο 13ο αι.⁵¹².

Εξετάζοντας αυτά καθ' εαυτά τα ανάγλυφα διαπιστώνουμε ότι στις πλάγιες όψεις οι σταυροί και κυρίως αυτός με το περίτεχνο πλέγμα και τα τρίφυλλα ανάμεσα φαίνεται ότι εμπνέεται από έργα χρυσοχοΐας⁵¹³, αλλά και από ξυλόγλυπτα και σμάλτα⁵¹⁴. Η μια πλάγια όψη με τους αετούς σε πολύ έξεργο ανάγλυφο μοιάζει μ' ένα κιονόκρανο με παράσταση παγωνιών, που προέρχεται πιθανώς από το παλιό τέμπλο του καθολικού της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα⁵¹⁵, που θεωρείται κτίσμα του δεσπότη Μιχαήλ Β' Δούκα⁵¹⁶, πριν από το 1271.

Στην άλλη στενή πλευρά, το τόξο επάνω από το σταυρό με τη σειρά των ανθεμίων παρουσιάζει συγγένεια ως προς το θέμα με το επιστύλιο του τέμπλου της πρόθεσης του καθολικού της Μονής Βλαχερνών, που είναι σήμερα εντοιχισμένο στο υπέρθυρο της βόρειας θύρας του νάρθηκα⁵¹⁷.

Στο κάλυμμα το ανάγλυφο είναι πιο χαμηλό με πλούσιο φυτικό διάκοσμο και πλοχμούς, στοιχεία που εξέχουν σε διαφορετικό βαθμό και μπορεί να ξεχωρίσει κανείς δύο ή και τρία επίπεδα. Ο διάκοσμος είναι πυκνός και καλύπτει όλη τη διαθέσιμη επιφάνεια ως το τελευταίο σημείο της (*hogor vacui*). Ο τρόπος που έχει αποδοθεί η κληματίδα του πλαισίου σε επιτεδόγλυφη τεχνική, μπορεί να συγκριθεί μ' ένα τμήμα επιστυλίου, πιθανώς από το τέμπλο του καθολικού της Κάτω Παναγιάς⁵¹⁸, που, όπως αναφέραμε, κτίστηκε στην εποχή του Μιχαήλ Β' Δούκα.

Η σαρκοφάγος αυτή στο νότιο κλίτος της Μονής των Βλαχερνών, κατά τον Grabar, που τη συγγέει με το βόρειο τάφο, μοιάζει πολύ με τη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας και μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 13ου αι.⁵¹⁹, χρονολογία για την οποία συνηγορούν, όπως είδαμε, και τα ιστορικά δεδομένα και οι συγκρίσεις με τα γλυπτά της Κάτω Παναγιάς και του τέμπλου του καθολικού των Βλαχερνών. Αντίθετα, ο Δ. Πάλλας χρονολογεί τη σαρκοφάγο το αργότερο στο 1296, οπότε φαίνεται ότι πέθανε ο δεσπότης Νικηφόρος, γιος του Μιχαήλ Δούκα και της Θεοδώρας, στον οποίο πιστεύει ότι ανήκε ο τάφος⁵²⁰.

Το μεγάλοπρεπο σύνθετο ταφικό μνημείο της Αγίας Θεοδώρας, στον ομώνυμο ναό της Άρτας, χρονολογείται μετά το 1270, οπότε και τοποθετείται ο θάνατος της αγίας⁵²¹.

512. Κατά τον Ορλάνδο (ό.π., σ. 49), ίσως σ' έναν από τους δύο τάφους της Μονής Βλαχερνών να ήταν θαμμένοι και ο δεσπότης Μιχαήλ Β' Δούκας (1237-1271). Πρβλ. γι' αυτό και Nicol, *Despotate of Epiros*, σ. 198.

513. Grabar, *Sculptures II*, σ. 145, αριθ. 152, πίν. CXXIV.

514. Βλ. J. Maksimović, *La sculpture byzantine du XIIIe siècle*, Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, σ. 33, όπου ο διάκοσμος της σαρκοφάγου παραλληλίζεται με ανάγλυφα σε μάρμαρο, ξυλόγλυπτα και έργα χρυσοχοΐας και χυμευτικής του 13ου αι.

515. Pallas, *Epiros*, στήλη 283, όπου και βιβλιογραφία. Απεικόνιση βλ. Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, εικ. 14 στη σ. 82.

516. Pallas, *Epiros*, ό.π., και Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, σ. 80.

517. Pallas, *Epiros*, στήλη 284, όπου και βιβλιογραφία. Απεικόνιση βλ. Ορλάνδος, *Μονή Βλαχερνών*, εικ. 13 στη σ. 20 και εικ. 22 στη σ. 27.

518. Pallas, *Epiros*, στήλη 283. Απεικόνιση βλ. Ορλάνδος, *Κάτω Παναγιά*, εικ. 13 στη σ. 81.

519. Grabar, *Sculptures II*, σ. 145, αριθ. 152.

520. Pallas, *Epiros*, στήλη 284.

521. Βλ. Ορλάνδος, *Τάφος Αγίας Θεοδώρας*, σ. 105 κ.ε. Οι πληροφορίες για τη ζωή της αγίας Θεοδώρας προέρχονται από το βίο της που συνέταξε ο μοναχός Ιώβ και δημοσίευσε πρώτος ο Α. Μουστοξύδης, *Βίος της Οσίας Θεοδώρας υπό Ιώβ*, *Ελληνομνήμων* 1 (1843), σ. 42-47. Νεότερη έκδοση έγινε από τον Migne, *Ιώβ μοναχού, Βίος της βασιλίσσης Αγίας Θεοδώρας*, PG 127, στήλη 903-908. Για άλλες εκδόσεις του βίου της οσίας Θεοδώρας, βλ. Α. Ορλάνδος, *Η Αγία Θεοδώρα της Άρτης*, ABME Β' (1936), σ. 88, σημ. 1.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο της τυπολογίας, η σημερινή μορφή του τάφου δεν είναι η αρχική και μόνον η πρόσοψή του, αριθ. 50 (Π ι ν. 37), μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε αυτόν⁵²².

Τα ανάγλυφα της πρόσοψης, όπου παριστάνονται η αγία Θεοδώρα και ο γιος της Νικηφόρος κάτω από τόξο, περιστοιχισμένοι από τις προτομές δύο αγγέλων, αποτελούν ένα νέο στοιχείο και φανερώνουν τη ρήξη με την παράδοση, που ρύθμιζε τη διακόσμηση των σαρκοφάγων ως τον 11ο και 12ο αι.⁵²³.

Το ανάγλυφο δείχνει έντονη επίδραση της ζωγραφικής, που φαίνεται στις πλάγιες προοπτικά αποδοσμένες βάσεις των κιονίσκων, αλλά και στον τρόπο που αποδίδονται τα πρόσωπα, τα χέρια, τα μαλλιά, τα ενδύματα και τα φτερά των αγγέλων. Άλλη συνέπεια αυτής της εξάρτησης από τη ζωγραφική είναι ότι όλα τα ανάγλυφα, και προπαντός οι μορφές των δεσποτών, εξέχουν μ' έναν τρόπο βίαιο από την επιφάνεια του βάθους και δίνουν την εντύπωση κολλημένων και όχι ανάγλυφων κομματιών⁵²⁴.

Η αδεξιότητα στη σχεδίαση και στο πλάσιμο του αναγλύφου είχαν δημιουργήσει την υπόνοια ότι πρόκειται για έργο μεταγενέστερο και μάλιστα των χρόνων της τουρκοκρατίας⁵²⁵. Το πολύ-πολύ όμως θα μπορούσε να θεωρηθεί αποτέλεσμα μιας επαρχιακής δουλειάς του 13ου αι., παρόλο που δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και ένα ανάγλυφο στο Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, που παριστάνει έναν άγγελο⁵²⁶, είναι πολύ συγγενικό στην τεχνοτροπία με τη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας.

Στενή, οπωσδήποτε, σχέση φανερώνει το επίπεδο ανάγλυφο με τα ανάγλυφα της Παρηγορήτισσας. Όλα αυτά τα ανάγλυφα, επισημαίνει ο Μ. Χατζηδάκης, ανήκουν σε μια τοπική σχολή, που πιθανώς ιδρύθηκε στην Άρτα από Ιταλούς τεχνίτες⁵²⁷. Κάπως διαφορετική γνώμη διατυπώνει ο Κλ. Wessel, ο οποίος δε θεωρεί τα γλυπτά της σαρκοφάγου της Αγίας Θεοδώρας και της Παρηγορήτισσας της Άρτας έργα δυτικών, αλλά ντόπιων τεχνιτών που είχαν δει κάποια δυτικά πρότυπα, από τα οποία και επηρεάστηκαν⁵²⁸.

Η συναρμοσμένη σαρκοφάγος της Άννας Μαλιασηνής, αριθ. 45Α-Δ (Π ι ν. 30β-33), μπορεί να χρονολογηθεί με βάση τα έγγραφα των Μονών της Μακρινίτσας και Νέας Πέτρας στο Πήλιο, απ' όπου και αντλούμε τις πληροφορίες για την οικογένεια των Μαλιασηνών και των κτημάτων τους στη Θεσσαλία⁵²⁹. Ως τον Οκτώβριο του 1274, τόσο η Άννα όσο και ο

522. Βλ. παραπάνω Τυπολογία, σ. 79 κ.ε.

523. Grabar, Sculptures II, σ. 145, αριθ. 152.

524. Ό.π.

525. Ο Ορλάνδος (Τάφος Αγίας Θεοδώρας, σ. 111 κ.ε.) απορρίπτει με πειστικά επιχειρήματα την άποψη ότι η σαρκοφάγος είναι έργο μεταγενέστερο.

526. Grabar, Sculptures II, σ. 154, αριθ. 163, πίν. CXLI, b.

527. Βλ. Μ. Chatzedakis στο έργο των W. F. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, PKG 3, πίν. και σημ. 109.

528. Κ. Wessel, Byzantinische Plastik der palaiologischen Periode, Byzantion 36 (1966), σ. 224-225.

529. Το αρχείο των Μονών της Μακρινίτσας και Νέας Πέτρας στο Πήλιο, δημοσιεύθηκε από τους Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, 4, σ. 331-439. Συμπληρωματικά για το αρχείο, βλ. τη νεότερη μελέτη του F. Barisič, Diplomatar tesalijskih manastira Makrinitisa i Nea Petra, Zbornik Radova Visantološkog Instituta 16 (1975), σ. 93 κ.ε. Επίσης Β. Ferjančič, Posedi porodice Maliasina u Tesaliji, Zbornik Radova Visantološkog Instituta 9 (1966), σ. 33 κ.ε. Ο ίδιος, Tesalija u XII i XIV veku, Beograd 1974, σ. 75-94. Βιβλιοκρισία του τελευταίου από τον G. Weiss, Βυζαντινά 10 (1980), σ. 467 κ.ε. και κυρίως σ. 473-474. Για την ιστορία της οικογένειας των Μαλιασηνών, βλ. επίσης Ρ. Charanis, The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century, Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson, Princeton, New Jersey, 1951, σ. 346-349.

σύζυγός της Νικόλαος, άρχοντας της Δημητριάδας, αναφέρονται με τα κοσμικά τους ονόματα⁵³⁰, ενώ λίγο αργότερα, και πάντως πριν από το 1276, ασπάστηκαν το μοναχικό σχήμα και άλλαξαν τα ονόματά τους· ο Νικόλαος έγινε Ιωάσαφ και η Άννα ονομάστηκε Ανθούσα⁵³¹, όπως μνημονεύεται και στην επιγραφή της σαρκοφάγου. Στο τέλος Ιουνίου του 1276 η Άννα-Ανθούσα δε ζει πια, εφόσον στα έγγραφα, από την ημερομηνία αυτή και μετά, μνημονεύονται ο σύζυγός της, ως Ιωάσαφ βέβαια, είτε μόνος είτε με το γιο τους Ιωάννη⁵³². Ο θάνατος λοιπόν της Μαλιασηνής και κατά συνέπεια η κατασκευή της σαρκοφάγου της πρέπει να τοποθετηθούν ανάμεσα στα 1274 και 1276.

Το γεγονός ότι η σαρκοφάγος της Μαλιασηνής μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ακρίβεια, σε συνδυασμό με το λεπτό κουφικό διάκοσμο και τα επιμελημένα αραβουργηματοειδή σχέδια, που έχουν εκτελεστεί σε επίπεδο ανάγλυφο (*sculpture champlevée*)⁵³³, δίνουν σε αυτήν ιδιαίτερη αξία. Ανάλογα θέματα, άλλοτε απλούστερα και άλλοτε πολυπλοκότερα, σε επιπεδόγλυφη τεχνική με χρήση έγχρωμης κηρομαστίχης ενδιάμεσα, παρατηρούνται και σ' άλλα μνημεία του 13ου και 14ου αι. στη Θεσσαλία, το Άγιο Όρος και τη Μακεδονία⁵³⁴, όπως στο τέμπλο της Πόρτα-Παναγιάς (γύρω στο 1283)⁵³⁵, στο καθολικό της Μονής Χελανδαρίου (γύρω στο 1300)⁵³⁶ και στον άμβωνα της Αχρίδας, που χρονολογείται στο 1317⁵³⁷. Στον κύκλο των γλυπτών αυτών μπορούμε να εντάξουμε ακόμη μερικά τεμάχια επιστυλίου τέμπλου, εντοιχισμένα στο καθολικό του Αγίου Λαυρεντίου⁵³⁸ στο Πήλιο, καθώς και τα επιπεδόγλυφα στη Συλλογή των Τουρκικών Λουτρών στη Βέροια, τα περισσότερα από τα οποία προέρχονται από την Παλαιά Μητρόπολη της ίδιας πόλης και ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα στον άμβωνά της⁵³⁹.

530. Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata*, 4, σ. 372.

531. Ό.π., σ. 337.

532. Ο Νικόλαος Μαλιασηνός και η σύζυγός του Άννα Μαλιασηνή άσκησαν μαζί το δικαίωμα του κτήτορα στις Μονές της Μακρινίτσας και του Προδρόμου της Νέας Πέτρας στο Πήλιο· κληρονόμος μετά το θάνατό τους στις δύο αυτές μονές ήταν ο γιος τους Ιωάννης (Miklosich - Müller, ό.π., σ. 334, 339, 375). Το γεγονός ότι σε γράμμα του ιερομονάχου Κυπριανού, ηγουμένου της Μονής της Πανυπεράγνου, με ημερομηνία 30 Ιουνίου 1276 μαρτυρείται ότι παραχωρήθηκε στη μονή του το ήμισυ των κτημάτων της Πέτρας, με έγγραφο που υπογράφουν μόνον ο Νικόλαος Μαλιασηνός, ο γιος του Ιωάννης και οι μοναχοί της Μονής της Μακρινίτσας (Miklosich - Müller, ό.π., σ. 420-421), σημαίνει ότι την ημερομηνία αυτή η Άννα Μαλιασηνή δε ζούσε πλέον. Επίσης, σε άλλα δύο μεταγενέστερα έγγραφα των ετών 1279 και 1280 (Miklosich - Müller, ό.π., σ. 422 και 424) ο Νικόλαος Μαλιασηνός μνημονεύεται μόνος· πρβλ. και Avraméa - Feissel, *Inscriptions de Thessalie*, σ. 377.

533. Για τον όρο, βλ. Bréhier, *Sculpture*, σ. 96 κ.ε.

534. Πρβλ. Παζαράς, *Σαρκοφάγος Άννας Μαλιασηνής*, σ. 362.

535. Millet, *L'ancien art serbe*, σ. 146. Ο ίδιος, *Sculptures byzantines de Démétrias*, σ. 211, εικ. 14. Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, σ. 27, εικ. 18. Πρβλ. και Σωτηρίου, *Αραβικά διακοσμήσεις*, σ. 79 και Grabar, *Sculptures II*, σ. 149, αριθ. 155, πίν. CXXXI, d.

536. Millet, *L'ancien art serbe*, σ. 146, εικ. 154-155. Ο ίδιος, *Sculptures byzantines de Démétrias*, σ. 211. Nenadović, *Arhitektura Hilandara*, σ. 108-111, εικ. 19-21, πίν. 128-131. Πρβλ. και Σωτηρίου, *Αραβικά διακοσμήσεις*, σ. 79, εικ. 40.

537. Millet, *L'ancien art serbe*, σ. 146, εικ. 156. Ο ίδιος, *Sculptures byzantines de Démétrias*, σ. 211 κ.ε., εικ. 13. Grabar, *Sculptures II*, σ. 149, αριθ. 156, πίν. CXXXVI-CXXXIX, a-c. Πρβλ. και Σωτηρίου, *Αραβικά διακοσμήσεις*, σ. 79.

538. Τα επιπεδόγλυφα του Αγίου Λαυρεντίου αποδόθηκαν σε τέμπλο του 13ου-14ου αι. Βλ. Ν. Γιαννόπουλος, *Η επί του Πηλίου Μονή του Αγίου Λαυρεντίου*, ΕΕΒΣ II (1935), σ. 388 κ.ε., εικ. 4-5. Σε μια νεότερη μελέτη, η Ρ. Λεωνοδοπούλου-Στυλιανού (*Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 9 (1977-1979), σ. 242-244) φαίνεται να προτιμά μια πρώιμη, κατά την άποψή μου, χρονολόγηση στο 12ο αι.

539. Μερικά απ' αυτά τα γλυπτά αρχικά τα είχαμε θεωρήσει τμήματα τέμπλου. Βλ. Παζαράς, *Σαρκοφάγος*

Η εφαρμογή της επιπεδόγλυφης τεχνικής στη διακόσμηση του εσωτερικού των ναών αποτελεί συμπλήρωση του ζωγραφικού διακόσμου τους, γιατί στην ουσία δεν πρόκειται για πλαστική, αλλά για ζωγραφική απόδοση των θεμάτων⁵⁴⁰.

Σ' όλα αυτά τα μνημεία του 13ου και 14ου αι. που αναφέραμε πιο πάνω είναι φανερή η ισλαμική επίδραση⁵⁴¹, που οφείλεται κατά την άποψη του G. Millet σε σελτζουκικά πρότυπα⁵⁴². Αντίθετα, ο Grabar υποστηρίζει ότι τα έργα αυτά είναι εμπνευσμένα από ισλαμικά υφάσματα, κυρίως ισπανικά και τις ιταλικές απομιμήσεις τους⁵⁴³.

Αναμφίβολα, με τη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής συνδέεται και η δεύτερη συναρμοσμένη σαρκοφάγος του Πηλίου, αριθ. 46Α-Β (Πί ν. 34 και 35α-β), τόσο θεματικά όσο και από άποψη τεχνικής. Πιστεύουμε ότι πρόκειται για ένα έργο που μιμείται άμεσα τη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής, χωρίς όμως να αποδίδει την πνοή και τη ζωντάνια της. Η δεύτερη αυτή σαρκοφάγος θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι., αμέσως μετά το 1276.

Μαζί με τις δύο αυτές σαρκοφάγους μπορούμε να συσχετίσουμε ακόμη και ένα θραύσμα εντοιχισμένο στο ναό της Επισκοπής Άνω Βόλου, αριθ. 88 (Πί ν. 65γ), που πιθανώς προέρχεται από ψευδοσαρκοφάγο. Και σε αυτό υπάρχει σταυρός κάτω από τόξο και φυτικά θέματα όμοια με αυτά των δύο προηγούμενων σαρκοφάγων, σε επιπεδόγλυφη τεχνική.

Στην ενότητα των συναρμοσμένων σαρκοφάγων αριθ. 45Α-Δ, 46Α-Β και της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 88 από το Πήλιο εντάσσεται αναμφισβήτητα και η επίπεδη επιτάφια πλάκα αριθ. 52 (Πί ν. 40-41) από τη Μονή Κοζίλης, σήμερα στο Μουσείο Νικοπόλεως. Τα θέματα είναι παράλληλα: πτηνά και ζώα σε μεγάλους κύκλους και περιμετρικά πλαίσιο από συνεχόμενους μικρούς κύκλους που συμπλέκονται με ρόμβους, στη θέση των κουφικών που είχαν οι προηγούμενες σαρκοφάγοι. Ο ίδιος πυκνός διάκοσμος σε τεχνική *champlevée*, που δίνει την εντύπωση χαλιού, κυριαρχεί και στη σαρκοφάγο της Κοζίλης, όπως και στις σαρκοφάγους του Πηλίου.

Τα μικρά ζώα και πτηνά μέσα στις φυλλωσιές, που περικλείουν οι συνεχόμενοι κύκλοι του πλαισίου, θα μπορούσαν ακόμη να παραλληλιστούν και ως προς το θέμα και ως προς την επιπεδόγλυφη τεχνική, με την ανάγλυφη επένδυση στη Βασίλειο Πύλη της Παρηγορήτισσας της Άρτας⁵⁴⁴, η οποία χρονολογείται από την κτητορική επιγραφή ανάμεσα στα 1283 και 1296⁵⁴⁵. Επίσης παρόμοιο πλέγμα από κύκλους και ρόμβους, χωρίς φυτικά θέματα ενδιάμεσα,

Άννας Μαλιασηνής, σ. 362, πίν. 6-7. Νεότερα στοιχεία βλ. Th. Pazaras, *Reliefs of a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century*, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, *Recueil des Rapports du IVe colloque Serbo-grec*, Belgrade 1985, σ. 161-162, εικ. 26-35.

540. Για την εκτεταμένη εφαρμογή της επιπεδόγλυφης τεχνικής με ένθετη κηρομαστίχη στο 13ο και 14ο αι., που εντάσσεται στο ζωγραφικό διάκοσμο των μνημείων, βλ. M. Šuput, *Vizantijski reljefi sa pastom iz XIII i XIV veka*, *Zograf* 7 (1977), σ. 36 κ.ε.

541. Τα κουφικά και ανατολίζοντα θέματα εισάγονται μαζικά για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο στον ανάγλυφο διάκοσμο της Παναγίας του Οσίου Λουκά. Με το διάκοσμο αυτό σχετίζεται και η επιτάφια πλάκα αριθ. 53 στην Κρύπτη του Οσίου Λουκά. Βλ. σχετικά Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σποραδικά και κυρίως σ. 115-121.

542. Millet, *Sculptures byzantines de Démétrias*, σ. 212 κ.ε.

543. Grabar, *Sculptures II*, σ. 152. Για την ερμηνεία γενικότερα των κουφικών διακοσμήσεων στην Ελλάδα, βλ. Σωτηρίου, Αραβικά διακοσμήσεις, σ. 83 κ.ε. και Miles, *Byzantium and the Arabs*, σ. 1 κ.ε.

544. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, σ. 96 κ.ε., εικ. 104-108.

545. Ό.π., σ. 153 κ.ε. και κυρίως σ. 158.

καλύπτει και τους πεσσίσκους του τέμπλου του ναού της Παναγίας στην Απιδιά Λακωνίας, το οποίο αποδίδεται στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι.⁵⁴⁶, όπως επίσης και έναν αχρονολόγητο πεσσίσκο τέμπλου στο Μουσείο του Μυστρά⁵⁴⁷.

Το χαρακτηριστικό θέμα των δύο παγονιών που συμπλέκουν τους λαιμούς και έχουν ανορθωμένες τις ουρές σ' έναν από τους μεγάλους κύκλους της πλάκας της Κοζίλης, συναντιέται και σ' ένα κιονόκρανο του τέμπλου της Πόρτα-Παναγιάς, που χρονολογείται στο 1283⁵⁴⁸. Επίσης και στο επιστύλιο του παλιού τέμπλου της Μονής Βλαχερνών, που τοποθετείται στα μέσα του 13ου αι.⁵⁴⁹, βλέπουμε πάλι δύο αντιμέτωπα παγόνια, έξεργα όμως και πλαστικά αποδοσμένα, με ανορθωμένες τις ουρές να συμπλέκουν με τον ίδιο τρόπο τους λαιμούς τους, όπως και στην επιτάφια πλάκα της Κοζίλης.

Η ανάλυση που προηγήθηκε δείχνει ότι η επιτάφια πλάκα της Κοζίλης χρονολογείται οπωσδήποτε μετά τα μέσα του 13ου αι. Η μεγάλη ομοιότητά της μάλιστα με τη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής, που χρονολογείται με βεβαιότητα στο διάστημα 1274-1276, και η σχέση της με το κιονόκρανο της Πόρτα-Παναγιάς (1283), είναι στοιχεία που επιτρέπουν τη χρονολόγησή της στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι.⁵⁵⁰.

Με βεβαιότητα επίσης μπορεί να χρονολογηθεί η επιτύμβια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού, αριθ. 47 (Π ι ν. 35γ), που είναι εντοιχισμένη στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μακρινίτσας. Ο Νείλος Μαλιασηνός, που μνημονεύεται στο επιτύμβιο επίγραμμα της πλάκας⁵⁵¹, ταυτίστηκε πειστικά, νομίζουμε, από το Ν. Γιαννόπουλο με το σύζυγο της Άννας Μαλιασηνής Νικόλαο Μαλιασηνό⁵⁵², ο οποίος ανάμεσα στα 1274 και 1276 ασπάστηκε το μοναχικό σχήμα και ονομάστηκε Ιωάσαφ⁵⁵³. Κατά την προαγωγή του σε μεγαλόσχημο προφανώς άλλαξε το πρώτο μοναχικό του όνομα και μετονομάστηκε σε Νείλο. Ο Νικόλαος Μαλιασηνός, ως Ιωάσαφ, ζούσε ακόμη τουλάχιστον ως το 1280⁵⁵⁴. Συνεπώς, το έτος αυτό πρέπει ν' αποτελέσει *terminus post quem* για το θάνατο του Μαλιασηνού και την κατασκευή της σαρκοφάγου.

Αλλά και από την άποψη του διακόσμου, που τον αποτελούν ανθισμένα κουφικά και παραπληρωματικά αραβουργηματοειδή θέματα, όπως και από την άποψη της επιπεδόγλυφης τεχνικής, η πλάκα συγγενεύει στενότερα με τη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής, που όπως είδαμε παραπάνω χρονολογείται ανάμεσα στα 1274-1276. Συνεπώς και η επιτύμβια πλάκα του

546. Ορλάνδος, *Εκ των Απιδεών*, σ. 130, εικ. 2 και 5.

547. Millet, *Monuments de Mistra*, πίν. 52, 10.

548. Ορλάνδος, *Πόρτα-Παναγιά*, σ. 27 και πίν. 15.

549. Το επιστύλιο είναι εντοιχισμένο ως υπέρθυρο στη βόρεια θύρα του νάρθηκα και θεωρείται έργο Κωνσταντινουπολιτών τεχνιτών. Βλ. Ορλάνδος, *Μονή Βλαχερνών*, σ. 27, 29, εικ. 13 και 22 και σ. 49.

550. Στο 13ο αι. φαίνεται ότι η Μονή Κοζίλης βρισκόταν σε κάποια ακμή, μια και αποσύρθηκε και πέθανε σε αυτήν ο πρώην μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος, ανάμεσα στα 1232 και 1235. Επίσης, μαρτυρείται ότι το 1283 ο μητροπολίτης Κοζίλης μετέχει σε σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη· βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Η Επισκοπή και η Μονή Κοζίλης στην Ήπειρο (συναγωγή συμπερασμάτων-προβλήματα)*, *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Athènes 1976, II, Athènes 1981, σ. 839 κ.ε.

551. Βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 47. Το επίγραμμα αποδόθηκε στο Μανουήλ Ολόβολο· βλ. Ανταμέα - Feissel, *Inscriptions de Thessalie*, σ. 379.

552. Γιαννόπουλος, *Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντινά μοναί*, σ. 223-224. Για το θέμα αυτό, βλ. περισσότερα Ανταμέα - Feissel, *Inscriptions de Thessalie*, σ. 378-379.

553. Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata*, 4, σ. 333, 336 κ.ε. και 420 κ.ε.

554. Σχετικά με το Νικόλαο Μαλιασηνό, βλ. E. Trapp - H. V. Beyer, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* 7, Wien 1985, αριθ. 16523, σ. 56-57, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ανταμέα - Feissel, *Inscriptions de Thessalie*, σ. 377 κ.ε.

Νείλου Μαλιασηνού μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. και μάλιστα μετά το 1280.

Μαζί με την επιτύμβια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού πρέπει να χρονολογηθεί χωρίς αμφιβολία και η ταφική πλάκα αριθ. 68 (Π ι ν. 55β) της Συλλογής του Τζαμιού της Χαλκίδας. Μοναδικό της κόσμημα έχει έναν ισοσκελή σταυρό από τριμερή ταινία σε κοίλο δίσκο, με ταινιωτούς βλαστούς που φυτρώνουν από τις κεραίες του και συμπλέκονται ανά δύο, όμοιο με αυτόν στην πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού. Πανομοιότυπος σταυρός με αυτόν στην πλάκα της Χαλκίδας, σαν να πρόκειται για έργο του ίδιου τεχνίτη, υπάρχει και σε μια αχρονολόγητη πλάκα, εντοιχισμένη στον περίβολο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Ωρωπό⁵⁵⁵. Η πλάκα του Ωρωπού πλαισιώνεται επιπλέον από διακοσμητική ταινία με πλέγματα και ανθισμένα κουφικά, πράγμα που την εντάσσει επίσης στον κύκλο των γλυπτών του Πηλίου και γενικότερα, των γλυπτών που έχουν ισλαμικές επιδράσεις.

Τέλος, κλείνουμε τον κύκλο των γλυπτών που σχετίζονται με τη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής με μια αποσπασματικά σωζόμενη πλάκα στο Γενί Τζαμί της Έδεσσας, αριθ. 79 (Π ι ν. 62β). Το διάκοσμο και εδώ αποτελούν κύκλοι, από τους οποίους ο ένας, καθώς και τα ενδιάμεσα κενά συμπληρώνονται με φυτικά θέματα όμοια με αυτά της σαρκοφάγου της Μαλιασηνής και του συζύγου της. Στην ίδια εποχή μας οδηγεί και ο φτερωτός σταυρός που περικλείει ο δεξιός κύκλος του αναγλύφου της Έδεσσας. Ο τύπος αυτός του σταυρού εμφανίζεται στα βυζαντινά νομίσματα του 13ου αι., όπως σε νομίσματα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282), καθώς και σε νομίσματα άλλων αυτοκρατόρων της παλαιολόγειας δυναστείας, τα οποία δεν έχουν ταυτιστεί⁵⁵⁶.

Η καλυπτήρια πλάκα αριθ. 64 (Π ι ν. 52) που βρέθηκε στην Ανδραβίδα και σκέπαζε τη συναρμοσμένη σαρκοφάγο της Αγνής, συζύγου του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλεαρδουίνου και κόρης του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ Δούκα, μπορεί να χρονολογηθεί ακριβώς. Σύμφωνα με την επιγραφή που είναι γραμμένη στα γαλλικά στο πλαίσιο της πλάκας, η Αγνή πέθανε στις 4 Ιανουαρίου του 1286⁵⁵⁷.

Τα θέματα της πίσω όψης του καλύμματος χρησιμοποιούνται σ' όλες τις εποχές από τους Βυζαντινούς⁵⁵⁸. Ο σταυρός μέσα σε κύκλο, με αγκυρωμένες τις κεραίες που ενώνονται και σχηματίζουν τρίφυλλα, συναντιέται εξίσου στη μικρογραφία⁵⁵⁹ και τη γλυπτική, όπως είδαμε εξετάζοντας το κάλυμμα της σαρκοφάγου αριθ. 55 στη Μονή του Οσίου Μελετίου⁵⁶⁰.

Στην κύρια όψη ο σταυρός από τριμερή ταινία με κόμβους στις άκρες των κεραιών θυμίζει κεντήματα ή υφαντά και απαντά παντού στην Ελλάδα από τον 11ο ως το 14ο αι.⁵⁶¹.

555. Ι. Ν. Κουμανούδης, Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 82, αριθ. 58, πίν. 40α.

556. Bertelé, L'imperatore alato, αριθ. 39, 41-42, 48-51 και 61-62.

557. Βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 64. Bon, Dalle funéraire, σ. 131.

558. Βλ. Bon, ό.π., σ. 134 κ.ε.

559. Π.χ. στο χφ. Barberini gr. 54, με χρονολογία 1282 και Coislin 79, με χρονολογία 1078-1081· βλ. Frantz, Illuminated Ornament, πίν. V, 4 και VIII, 3. Πρβλ. και Bon, Dalle funéraire, σ. 134.

560. Βλ. παραπάνω σ. 138, σημ. 494-497.

561. Βλ. Bon, Dalle funéraire, σ. 135, όπου παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία. Σε αυτά μπορεί να προστεθεί και ανάλογος σταυρός σε επιστύλιο του παλιού τέμπλου της Αγίας Σοφίας στο Μυστρά (Millet, Monuments de Mistra, πίν. 56, 13), καθώς επίσης κι ένας σταυρός σε επίκρανο διαχωριστικού κιονίσκου από τη Μονή του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη, που τελικά αποδόθηκε στην παλαιολόγεια περίοδο. Βλ. Mango - Hawkins, Additional Finds at Fenari Isa, σ. 180, αριθ. 23, εικ. 29.

Τα παγόνια, που συμπληρώνουν τα γωνιακά διαμερίσματα ανάμεσα στο πλαίσιο και το σταυρό, έχουν χονδροειδή σώματα και κεφάλια, πράγμα που μπορεί ν' αποδοθεί από το ένα μέρος στην αδεξιότητα του τεχνίτη και από το άλλο στην προσπάθειά του να γεμίσει όλο το χώρο. Τα παγόνια αυτά απέχουν πολύ από την αριστοκρατική κομψότητα των παγωνιών των βυζαντινών αναγλύφων⁵⁶².

Οι τέσσερις σαλαμάντρες μέσα στα ορθογώνια διαμερίσματα γύρω από το κέντρο του σταυρού είναι θέμα που φαίνεται ότι έχει αγνοηθεί από τους βυζαντινούς γλύπτες. Πάντως παριστάνεται σ' ένα ελληνικό χειρόγραφο αλχημείας του 10ου αι., αριθ. 2327 της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού⁵⁶³. Αντίθετα, στη Δύση φαίνεται ότι είναι πιο συχνή η χρήση του⁵⁶⁴.

Έχοντας κανείς υπόψη του τα θέματα της σαρκοφάγου, που εν μέρει είναι βυζαντινά και εν μέρει δυτικά, καθώς και την αδεξιότητα με την οποία έχουν αποδοθεί, δυσκολεύεται να αποφανθεί για την καταγωγή του καλλιτέχνη. Σωστά, νομίζουμε, παρατηρεί ο Α. Bon ότι ο καλλιτέχνης θα μπορούσε να είναι είτε ένας δυτικός που εργαζόταν στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και του ανέθεσαν να εκτελέσει κάποια βυζαντινά μοτίβα που δε γνώριζε καλά ή ένας Έλληνας γλύπτης με όχι ιδιαίτερη δεξιότητα⁵⁶⁵.

Ανεξάρτητα όμως από αυτό, όπως τονίζει ο ίδιος ερευνητής, σημασία έχει το γεγονός ότι η πλάκα είναι ακριβώς χρονολογημένη, ότι έγινε σε μια περιοχή φραγκικής κυριαρχίας για μια πριγκίπισσα βυζαντινής καταγωγής και διακοσμείται με θέματα κυρίως βυζαντινά⁵⁶⁶.

Η επιτύμβια πλάκα του διακόνου Κλήμεντος, αριθ. 13 (Π ί ν. 10β), που είναι στρωμένη σε δεύτερη χρήση στο δάπεδο της Παναγίας Παλιοφορίτισσας στη Βέροια, καλύπτεται όλη από σηρικούς τροχούς που περικλείουν ψαθωτά πλέγματα, ενώ τα ενδιάμεσα κενά συμπληρώνουν ανθήμια, ρόδακες και ημιανθήμια, σε επιπεδόγλυφη τεχνική (*champlevée*).

Συνεχόμενους κύκλους, που περικλείουν ανάλογα πλέγματα, διασπασμένα ανθήμια, αλλά και πτηνά και ζώα, καθώς και συμπληρωματικά ανθήμια στα διάκενα των κύκλων, βρίσκουμε στην ξυλόγλυπτη θύρα στη δυτική είσοδο της Μονής της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, που χρονολογείται με επιγραφή στο έτος 1296 ή 1305⁵⁶⁷. Επίσης, ανάλογα διακοσμητικά θέματα παρατηρούνται και σε μια άλλη ξυλόγλυπτη θύρα στην Κόκκινη Εκκλησιά στο Βουλγαρέλλι, που χρονολογείται και αυτή στα τέλη του 13ου αι., πριν το 1281⁵⁶⁸.

Στις λεπτομέρειες τα ανθήμια και ημιανθήμια στην πλάκα του Κλήμεντος μοιάζουν με τα άλλα επιπεδόγλυφα γλυπτά της συλλογής στη Βέροια και κυρίως με τα κιονόκρανα και τα επιστύλια⁵⁶⁹, τα οποία έχουν πάρα πολλά κοινά γνωρίσματα με τα αντίστοιχα του άμβωνα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα, που χρονολογείται στο 1317⁵⁷⁰.

Με τα δεδομένα αυτά η πλάκα αριθ. 13 από τη Βέροια μπορεί να χρονολογηθεί με απόλυτη βεβαιότητα στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αι.

562. Βλ. Bon, *Dalle funéraire*, σ. 135, όπου και βιβλιογραφία.

563. 'Ο.π., σ. 138.

564. 'Ο.π.

565. 'Ο.π., σ. 139.

566. Bon, *Pierres inscrites*, σ. 96.

567. Σωτηρίου, *Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας*, σ. 327 κ.ε., εικ. 111. Πρβλ. και Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*, σ. 23 κ.ε., εικ. 15-18. Επίσης, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 1986, αριθ. 20, σ. 32-35.

568. Ορλάνδος, *Παναγία Βελλάς*, σ. 157 κ.ε., εικ. 5 και σ. 167.

569. Βλ. παραπάνω σ. 143, σημ. 539.

570. Βλ. παραπάνω σ. 143, σημ. 537.

Μέσα στο ίδιο κλίμα με την προηγούμενη καλυπτήρια πλάκα κινούνται και δύο άλλα κομμάτια από τη Βέροια, αριθ. 82₁₋₂ (Π ί ν. 63), το ένα στρωμένο στο δάπεδο του Αγίου Νικολάου και Φανουρίου και το άλλο στο δάπεδο της Παλιοφορίτισσας. Ο διάκοσμος εδώ περιορίζεται μόνο σ' ένα πλαίσιο από συνεχόμενους κύκλους που συμπλέκονται με ρόμβους, οι οποίοι απολήγουν στις γωνίες τους σε φτερωτά ανθέμια, όμοια με της προηγούμενης πλάκας, αριθ. 13. Παρόμοιο πλέγμα από συνεχόμενους κύκλους που αλληλοσυμπλέκονται με σειρά από ρόμβους, σε επιπεδόγλυφη επίσης τεχνική, κοσμεί και το κάτω μέρος των πεσσίσκων του τέμπλου του ναού της Παναγίας στην Απιδιά Λακωνίας, το οποίο αποδίδεται στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι.⁵⁷¹. Επίσης, όμοιο πλέγμα έχει και η επιτάφια πλάκα από την Κοζίλη, αριθ. 52 (Π ί ν. 40), που χρονολογήσαμε στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι.⁵⁷².

Έτσι και οι δύο πλάκες από τη Βέροια, αριθ. 82₁₋₂, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι.

Στην ίδια ενότητα με τα προηγούμενα ανάγλυφα, αριθ. 13 και 82₁₋₂, ανήκει και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 35 (Π ί ν. 24) στη Μονή Βλατάδων Θεσσαλονίκης, που προέρχεται από τον τάφο του Νίκωνα Σκουτέριου Καπανδρίτη, όπως προκύπτει από τα συμπληρώματά του⁵⁷³. Από το διάκοσμο της πλάκας διασώθηκαν τέσσερις κύκλοι σε διάταξη τετραγώνου, που συνδέονται μεταξύ τους με μικρότερους κύκλους κατά το σύστημα των σηρικών τροχών και περικλείουν ανθέμια και ρόδακες. Παρόμοια διάταξη παρουσιάζει και ο διάκοσμος στην ξύλινη θύρα της Κόκκινης Εκκλησιάς στο Βουλγαρέλλι, που είδαμε ότι χρονολογείται προς το τέλος του 13ου αι., πριν το 1281. Ανάλογα θέματα επίσης βρίσκουμε και στην ξυλόγλυπτη θύρα στη Μονή Ολυμπιώτισσας Ελασσόνας, που χρονολογείται από την επιγραφή της στο έτος 1296 ή 1305. Συνεπώς και η ψευδοσαρκοφάγος του Νίκωνα Καπανδρίτη θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο τέλος του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. Με τη χρονολογία αυτή συμφωνούν και τα ιστορικά δεδομένα, αφού στη Μονή Βλατάδων βρίσκεται το κάλυμμα της σαρκοφάγου ενός άλλου μέλους της οικογένειας των Καπανδριτών, του Γεωργίου Καπανδρίτη, που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, απεβίωσε αυτή την εποχή.

Πράγματι, το επίγραμμα που είναι χαραγμένο επάνω στο κάλυμμα αριθ. 36 και είναι αφιερωμένο στο Γεώργιο Καπανδρίτη, έχει συσχετιστεί πολύ σωστά από τον Α. Ξυγγόπουλο μ' ένα ανάλογο επίγραμμα του Μανουήλ Φιλή για το ίδιο πρόσωπο⁵⁷⁴. Από τα δύο αυτά επιγράμματα μπορούμε περίπου να προσδιορίσουμε το θάνατο του Γεωργίου Καπανδρίτη, αφού είναι γνωστό ότι η ακμή του Φιλή συμπίπτει με τα τέλη του 13ου και τα μέσα του 14ου αι.⁵⁷⁵.

571. Ορλάνδος, *Εκ των Απιδεών*, εικ. 2 και 5, σ. 128 κ.ε. και για τη χρονολόγηση, σ. 129-130.

572. Βλ. παραπάνω σ. 144 κ.ε.

573. Η ανάγνωση των τριών συμπλημάτων οφείλεται στον Ξυγγόπουλο, *Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι*, σ. 356 κ.ε., που διόρθωσε παλιότερη ανάγνωση του Παπαγεωργίου, *Μονή των Βλαταίων*, σ. 427 κ.ε. Σε νεότερη μελέτη του ο Ξυγγόπουλος (Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 32 κ.ε.) προχώρησε περισσότερο, διατυπώνοντας την άποψη ότι στον τέταρτο φθαρμένο κύκλο θα υπήρχε το όνομα Ορφανός, που πιθανώς είναι ο κτήτορας του Αγίου Νικολάου Ορφανού και πατέρας του Γεωργίου Καπανδρίτη. Η υπόθεση αυτή του Ξυγγόπουλου έχει απορριφθεί ως αβάσιμη. Πρώτα γιατί δεν είναι γνωστή η προέλευση της πλάκας, ύστερα γιατί το συμπλήρωμα, όπου θα ήταν γραμμένο το επίθετο Ορφανός, δεν το είδε κανείς ποτέ και τέλος γιατί ο Γεώργιος Σκουτέριος Καπανδρίτης, από την ίδια οικογένεια, στο επίγραμμα του καλύμματος της σαρκοφάγου του αριθ. 36 δεν έχει το επίθετο Ορφανός. Περισσότερα βλ. Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σ. 38 κ.ε. και Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Μία εξαφανισθείσα σημαντική μονή της Θεσσαλονίκης. Η Μονή Φιλοκάλλη, Μακεδονικά 21* (1981), σ. 344-345.

574. Ξυγγόπουλος, *Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου Ι*, σ. 347 κ.ε.

575. *Ο.π.*, σ. 349.

Όσον αφορά τον ανάγλυφο διάκοσμο της σαρκοφάγου αριθ. 36 (Π ί ν. 25), έχει εκτελεστεί με ιδιαίτερη φροντίδα και παρουσιάζει από τεχνική άποψη τα ίδια χαρακτηριστικά με μια ομάδα αναγλύφων του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αι. Έτσι, σε μια αποσπασματικά σωζόμενη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου ή καλύμματος από τη Μονή του Λιβός, που τοποθετείται στην παλαιολόγια περίοδο, εικονίζεται παρόμοιο θέμα με αυτό της πρόσοψης του καλύμματος του Καπανδρίτη, δηλαδή συνεχόμενοι ρόμβοι και εραλδικά λιοντάρια, σε ανάλογο σχέδιο και τεχνική⁵⁷⁶. Το κύριο αυτό θέμα, τους συνεχόμενους δηλαδή ρόμβους που σχηματίζει η περιελισσόμενη ταινία, όπως παρατήρησε ο Ξυγγόπουλος, συναντούμε και σε επιστύλια του Μυστρά⁵⁷⁷ και πανομοιότυπο επίσης στο επάνω γείσο του άμβωνα της Αχρίδας, που χρονολογείται στο 1317.

Ακόμη, ο φυτικός διάκοσμος της πρόσοψης του καλύμματος έχει συνδεθεί από τον ίδιο μελετητή και με τη σαρκοφάγο της Μαλιασινής και θα μπορούσε να παραλληλιστεί ακόμη με την ανάγλυφη διακόσμηση των θυρωμάτων της Μονής Χελανδαρίου (γύρω στο 1300), της εκκλησίας των Ταξιαρχών στη Λοκρίδα (14ος αι.) και του τόξου επάνω από την είσοδο της Παρηγορήτισσας της Άρτας (1283-1296)⁵⁷⁸.

Τα παράλληλα παραδείγματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω σε συνδυασμό με το επίγραμμα του Φιλή, δείχνουν ότι το κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη θα μπορούσε να τοποθετηθεί με βεβαιότητα στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αι., δηλαδή γύρω στο 1300⁵⁷⁹.

Στην ίδια εποχή με το προηγούμενο γλυπτό μπορεί να χρονολογηθεί και η μονόλιθη λάρνακα αριθ. 66 (Π ί ν. 54), που είναι εντοιχισμένη στο κωδωνοστάσιο της Παναγίας στην Απιδιά Λακωνίας κοντά στη Μονεμβασία, και θεωρείται από την τοπική παράδοση ως τάφος του πεθερού του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου⁵⁸⁰. Ανεξάρτητα από αυτό, γεγονός είναι ότι οι δύο λημνίσκοι μέσα σε κυκλικά πλέγματα που πλαισιώνουν το σταυρό στην κύρια όψη της σαρκοφάγου, καθώς και το κόσμημα της επίστεψης απο ελικοειδή βλαστό με αναδιπλούμενα ημιανθέμια, είναι ίδια με αυτά στα θωράκια και το επιστύλιο του τέμπλου του ίδιου ναού. Τόσο τα θέματα όσο και η τεχνική είναι ακριβώς ίδια, πράγμα που δικαιολογεί την άποψη του Ορλάνδου ότι είναι σύγχρονα έργα, του τέλους του 13ου και των αρχών του 14ου αι.⁵⁸¹, άποψη που αποδέχεται και ο Grabar⁵⁸², προτιμώντας όμως τα τέλη του 13ου αι. Ο Ορλάνδος μάλιστα προχωρεί ακόμη περισσότερο, διατυπώνοντας την τολμηρή υπόθεση ότι τα δύο αυτά ανάγλυφα, το τέμπλο δηλαδή και η σαρκοφάγος, είναι δωρεά του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), επειδή ανήκουν τεχνοτροπικά στην εποχή του και επειδή είναι γνωστό ότι ο αυτοκράτορας αυτός ευεργέτησε με πολλούς τρόπους τη Μονεμβασία και την περιοχή της⁵⁸³.

576. Η πλάκα έχει αποκατασταθεί σχεδιαστικά από τους Mango - Hawkins, *Additional Finds at Fenari Isa*, σ. 180 κ.ε., αριθ. 27, σχέδ. Α στη σ. 181 και εικ. 32-35. Πρβλ. και Grabar, *Sculptures II*, σ. 129, αριθ. 128, πίν. CIV, a-e.

577. Ξυγγόπουλος, *Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου I*, σ. 352, όπου και βιβλιογραφία.

578. Ό.π., σ. 353 κ.ε., όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης και Grabar, *Sculptures II*, σ. 151, αριθ. 159.

579. Με τη χρονολογία αυτή συμφωνεί και ο Grabar, ό.π. Ο Ξυγγόπουλος (*Σαρκοφάγος Γεωργίου Καπανδρίτου I*, σ. 356) προτιμά μάλλον τις αρχές του 14ου αι.

580. Ορλάνδος, *Εκ των Απιδιών*, σ. 132.

581. Ό.π., σ. 129-132, εικ. 1-2 και 4-5.

582. Grabar, *Sculptures II*, σ. 143, αριθ. 151, πίν. CXX, CXXXII, e.

583. Ορλάνδος, *Εκ των Απιδιών*, σ. 132.

Το σαμαρωτό ενεπίγραφο κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ (Π ί ν. 9) από τη Βέροια, όπως προαναφέραμε, είναι, μετά τη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας, το μόνο εικονιστικό γλυπτό στη σειρά των ταφικών μνημείων της Ελλάδας.

Παρά την αποσπασματική διατήρηση του καλύμματος, τα σχέδια και η περιγραφή του Delacoulonche μας βοηθούν να συμπληρώσουμε τη σκηνή, που παρίστανε την Εις Άδου Κάθοδον του Χριστού⁵⁸⁴. Ο Α. Ξυγγόπουλος, αναλύοντας την εικονογραφία της παράστασης, βρίσκει ότι το χωνοειδές στέμμα του Δαβίδ έχει το αντίστοιχό του σε αυτό που φορά ο Σολομών στα ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας, ενώ ο τύπος του Προδρόμου με τον εσωτερικό στενό χιτώνα και το ιμάτιο απαντά στη σκηνή της Ανάστασης στο ναό της Παναγίας του Ρεζ⁵⁸⁵.

Από τεχνική άποψη το ανάγλυφο είναι σκληρό⁵⁸⁶ και γραμμικό, σε αντίθεση με τα πλαστικά έργα του 13ου και 14ου αι., όπως τα ξέρουμε στα ανάγλυφα της Μονής Βλαχερνών στην Άρτα και στη Μονή της Χώρας.

Ο Ξυγγόπουλος ακόμη συγκρίνει το ανάγλυφο της Βέροιας με τα ανάγλυφα τριών τόξων στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας. Ο τρόπος της απόδοσης της κόμης και της γενειάδας του Ησαΐα και του Προδρόμου της Βέροιας είναι πολύ συγγενικός με τον τρόπο που αποδίδεται το κεφάλι του Προδρόμου στο τρίτο τόξο της Αθήνας⁵⁸⁷.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις αυτές, ο παραπάνω μελετητής κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ανάγλυφο μπορεί να χρονολογηθεί στο 14ο αι. Στην παλαιολόγεια περίοδο, χωρίς να την προσδιορίζει ακριβώς, κατατάσσει το ανάγλυφο και ο R. Lange⁵⁸⁸.

Την άποψη για τη χρονολόγηση του γλυπτού της Βέροιας στην παλαιολόγεια περίοδο ενισχύει ακόμη και το αποσπασματικά σωζόμενο επιτύμβιο επίγραμμα⁵⁸⁹. Βέβαια ο Ξυγγόπουλος⁵⁹⁰ το συσχέτισε ως προς το ύψος με το επιτύμβιο επίγραμμα του μοναχού Θεοδοσίου, στη Μονή του Οσίου Λουκά, που χρονολογείται από άλλους στο 10ο και από άλλους στο 12ο αι.⁵⁹¹. Πιστεύουμε όμως ότι το επίγραμμα της Βέροιας είναι πολύ επηρεασμένο από τα ποιήματα του Φιλή, αν δεν είναι δημιούργημά του. Ο πρώτος μάλιστα στίχος *Ἀνθρῶπε δεῦρο στηθι καὶ σκόπει τάδε*, απαντά αυτούσιος σε επίγραμμα του Φιλή με τον τίτλο «Επιτάφιοι εις ευειδή τινα νέον αποθανέντα»⁵⁹². Και αφού είναι γνωστό ότι η ακμή του Φιλή συμπίπτει με τα τέλη του 13ου και τα μέσα του 14ου αι., όπως ήδη αναφέραμε, στην περίοδο αυτή πιστεύουμε ότι θα μπορούσε να τοποθετηθεί και το ανάγλυφο αριθ. 11₁₋₃ από τη Βέροια.

Τα επίπεδα καλύμματα των δύο ψευδοσαρκοφάγων αριθ. 72 (Π ί ν. 57) και 73 (Π ί ν. 58), στα αρκοσόλια δεξιά και αριστερά από την είσοδο του ναού του Αγίου Φανουρίου στη Ρόδο, κοσμούνται με έναν απλό λατινικό σταυρό, σε πολύ χαμηλό επίπεδο ανάγλυφο, μέσα σε

584. Delacoulonche, *Mémoire*, σ. 209 κ.ε., αριθ. 91a-b.

585. Ξυγγόπουλος, *Εικονογραφικά γλυπτά*, σ. 261-264, όπου και βιβλιογραφία. Για απεικόνιση του Σολομώντα στη Μονή της Χώρας, βλ. Underwood, *Kariye Djami*, 3, πίν. 72 και του Προδρόμου στο Ρεζ, Sv. Radojčić, *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966, πίν. 74.

586. Ξυγγόπουλος, *Εικονογραφικά γλυπτά*, σ. 265 και Lange, *Reliefikone*, αριθ. 53.

587. Ξυγγόπουλος, *Φραγκοβυζαντινά γλυπτά*, σ. 69 κ.ε., εικ. 11, 13.

588. Lange, *Reliefikone*, αριθ. 53.

589. Βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 11.

590. Ξυγγόπουλος, *Εικονογραφικά γλυπτά*, σ. 268.

591. Βλ. Ε. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, εν Αθήναις 1970, σ. 28, εικ. 18, όπου και διάφορες απόψεις για τη χρονολογία του επιγράμματος.

592. Βλ. E. Miller, *Manuelis Philae Carmina II*, Amsterdam 1967, σ. 263, CCXLIII, στίχ. 1.

κοίλο ορθογώνιο. Καθώς ο σταυρός δεν έχει κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, είναι δύσκολο να βρεθούν παράλληλα συγκριτικά παραδείγματα. Ωστόσο όμως, για τη χρονολόγηση των ψευδοσαρκοφάγων —και συνεπώς και των ανάγλυφων καλυμμάτων τους— μας βοηθούν οι τοιχογραφίες στο τύμπανο του νότιου αρκοσολίου. Σε αυτό εικονίζονται δύο μικρά παιδιά και δύο ανδρικές μορφές, από τις οποίες η μία προσφέρει ομοίωμα του ναού στο Χριστό. Την τοιχογραφία συνοδεύει επιγραφή που αναφέρει την κοίμηση κάποιου Κωνσταντίνου. Ως έτος θανάτου του αναγράφεται το 1335/6⁵⁹³. Συνεπώς, γύρω από τη χρονολογία αυτή πρέπει να τοποθετηθούν και οι τάφοι, που θ' ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα στους κτήτορες του ναού ή μάλλον σ' αυτόν που δαπάνησε για την προσθήκη του δυτικού τμήματος του ναού και τον αδερφό του⁵⁹⁴.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 37 (Π ί ν. 26β) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τόσο για τα θέματά της —διπλό φυλλοφόρο σταυρό στο μεσαίο διάχωρο, φτερωτούς γρύπες και δικέφαλους αετούς στα δύο ακραία— όσο και για τη δίγλωσση επιγραφή της, στα ελληνικά και σλαβικά, που ονομάζει τη σαρκοφάγο τάφο του Μιχαήλ⁵⁹⁵.

Το θέμα του ανθισμένου λωτού, που βλέπουμε στους βλαστούς του σταυρού της σαρκοφάγου, σπανίζει στη γλυπτική, ενώ συναντιέται συχνά στις μικρογραφίες και τη μνημειακή ζωγραφική⁵⁹⁶. Σταυροί με δύο οριζόντιες κεραίες και με βλαστούς που έχουν άνθη λωτού βρίσκονται στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, που χρονολογείται στη δεκαετία 1310-1320⁵⁹⁷.

Ιδιομορφία παρουσιάζουν τα κεφάλια των δικέφαλων αετών, τα οποία δεν είναι διπλά, αλλά τριπλά. Το σχήμα αυτό έχει ερμηνευθεί ως έμβλημα, το οποίο προήλθε από το συνδυασμό του σώματος αετού με κρινάνθεμο. Τέτοιος συνδυασμός παρατηρείται για πρώτη φορά σε νομίσματα του Γεωργίου Τερτερή. Επίσης, κρινάνθεμο συναντούμε και σε νομίσματα της Νίκαιας και όμοιο, ως επίστεψη δικέφαλου αετού, σε νομίσματα του Μιχαήλ Σισμάν⁵⁹⁸.

Ο Γ. Βελένης, συνδυάζοντας τα εικονογραφικά στοιχεία του φυλλοφόρου σταυρού με τα άνθη λωτού και τη μορφή των αετών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πλάκα μπορεί να περιοριστεί χρονικά στο α' μισό του 14ου αι.⁵⁹⁹. Τα εμβλήματα της πλάκας σε συνδυασμό με τη δίγλωσση επιγραφή —σλαβική και ελληνική— τον οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο νεκρός καταγόταν από βασιλική γενιά του Βυζαντίου και είχε κληρονομικούς δεσμούς με το θρόνο της Βουλγαρίας. Τέτοιες προσωπικότητες, που έδρασαν στο α' μισό του 14ου αι. με το όνομα Μιχαήλ, θα μπορούσαν να είναι ο γιος του Κωνσταντίνου Ασέν και της Μαρίας Παλαιολογίνας ή ο πρωτότοκος γιος του Ιβάν Ασέν Γ' και της Ειρήνης Παλαιολογίνας, ο γνωστός ως Μιχαήλ Παλαιολόγος Ασάν⁶⁰⁰. Τα κοινά βιογραφικά στοιχεία δυσκολεύουν τον παραπάνω μελετητή ν' αποφανθεί για ποιόν από τους δύο πρόκειται. Ωστόσο όμως, τονίζει το γεγονός ότι παλιότερα είχε εντοπιστεί στη Δοϊράνη μια πλάκα σαρκοφάγου με δίγλωσση

593. Ορλάνδος, *Μνημεία Ρόδου*, σ. 170-172 κ.ε., εικ. 133-134.

594. Ό.π., σ. 171.

595. Βλ. παραπάνω Κατάλογος, αριθ. 37 και Velenis, *Dva Dvuezični nadpisa*, σ. 42 κ.ε.

596. Velenis, ό.π., σ. 40.

597. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1964, πίν. 152-153. Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σ. 217 κ.ε., πίν. 117, 119 για τους σταυρούς και σ. 265 για τη χρονολόγηση.

598. Velenis, *Dva Dvuezični nadpisa*, σ. 42, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

599. Ό.π.

600. Ό.π., σ. 43.

πάλι επιγραφή και έμβλημα αετού. Η πλάκα αυτή ανήκε σύμφωνα με την επιγραφή της στην Ειρήνη, κόρη κάποιου Μιχαήλ, ο οποίος, κατά το Βελένη⁶⁰¹, θα μπορούσε ίσως να είναι ο Μιχαήλ Παλαιολόγος Ασάν.

Αν στηριχθεί κανείς όχι μόνο στα εικονογραφικά στοιχεία του σταυρού και του δικέφαλου αετού, αλλά και στην τεχνική της εκτέλεσης του αναγλύφου, νομίζουμε ότι δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στο α' μισό του 14ου αι., γιατί τα θέματα αυτά συνεχίζονται και στο β' μισό του αιώνα αυτού. Ο φυλλοφόρος σταυρός π.χ. με άνθη λωτού απαντά σε φορητή εικόνα των Μετεώρων, που χρονολογείται ανάμεσα στα 1367 και 1384⁶⁰². Ανθισμένους λωτούς και μάλιστα με βλαστούς που έχουν την ίδια κρυσταλλική νεύρωση, όπως και στην ψευδοσαρκοφάγο του Χορτιάτη, βρίσκουμε επίσης σε θωράκια της Μονής Χελανδαρίου, του β' μισού του 14ου αι.⁶⁰³. Τέλος, παρόμοιοι σχηματοποιημένοι δικέφαλοι αετοί, που τα κεφάλια τους μοιάζουν με έλικες και έχουν τρίφυλλο ανάμεσά τους, κοσμούν και τα ενδύματα του κτήτορα του ναού του Αγίου Πέτρου στο Bjelo Polje της Σερβίας, που χρονολογείται στον προχωρημένο 14ο αι. και μάλιστα μετά το 1346⁶⁰⁴.

Με βάση καθαρά τεχνολογικά κριτήρια λοιπόν, η ψευδοσαρκοφάγος του Χορτιάτη ανάγεται στο 14ο αι. Δυστυχώς, η δίγλωσση επιγραφή που είναι χαραγμένη στην πλάκα και αναφέρει μόνον το όνομα Μιχαήλ, δε βοηθά να καθορίσουμε ακριβέστερα τη χρονολόγηση. Ωστόσο, ένα πρόσθετο στοιχείο, που δεν έχει μέχρι τώρα ληφθεί υπόψη, θα μπορούσε ενδεχομένως να ενισχύσει την άποψη ότι ο μνημονευόμενος στην επιγραφή Μιχαήλ συνδέεται ίσως και με το όνομα Ασάν: σε τουρκικό τεφτέρι καταγραφής φόρων των αρχών του 15ου αι. υπάρχει η πληροφορία ότι στο τιμάριο δύο Σέρβων, του Νικόλα και του Κώστα, που ήταν γιοι ενός εξισλαμισθέντος χριστιανού, συμπεριλαμβάνεται και το μοναστήρι του Χορτιάτη μαζί με το εγκαταλειμμένο χωριό που έχει το όνομα Honato Asana (Χωνάτου Ασάνη)⁶⁰⁵.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 25 (Π ή ν. 19α) από τη Θεσσαλονίκη, όπως και η προηγούμενη του Χορτιάτη, διαιρείται σε ορθογώνια διάχωρα που σχηματίζει τριμερής ταινία.

Σε προηγούμενη μελέτη μας⁶⁰⁶ είχαμε συσχετίσει τα αντίνωτα ζώα του δεξιού διαχώρου αυτής της σαρκοφάγου με τους γρύπες στα διάκενα των κεραίων σταυρού σε θωράκιο εντοιχισμένο στη Γοργοεπήκοο της Αθήνας⁶⁰⁷, καθώς και μ' ένα ζευγάρι ζώων που πλαισιώνουν δέντρο στο γείσο του ναού του Χριστιάνου Τριφυλλίας (11ος αι.)⁶⁰⁸. Με τα δεδομένα αυτά είχαμε αποδώσει το ανάγλυφο της Θεσσαλονίκης στο 10ο-11ο αι. Πέρα από αυτά όμως, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο φυλλοφόρος σταυρός τύπου Αναστάσεως του μεσαιού διαχώρου

601. Στην πρόσφατη μελέτη του, ο Velenis (ό.π., σ. 44-45) πρότεινε νέα ανάγνωση της επιγραφής στη σαρκοφάγο της Ειρήνης από τη Δοϊράνη, που έχει πρωτοδημοσιευθεί από τον I. Ivanov, *Bálgarski starini iz Makedonija*, Sofija 1931², σ. 199.

602. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Νέαι προσωπογραφίαι της Μαρίας Παλαιολογίνας και του Θωμά Πρελιούμποβιτς, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-1965), σ. 55, πίν. 20β.

603. J. Maksimović, *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad 1971, πίν. 244-245. Βλ. και Nenadović, *Arhitektura Hilandara*, εικ. 148-152.

604. Millet, *Les églises de Rascie I*, σ. 149, εικ. 73, όπου και μνεία άλλων δικέφαλων αετών σε ενδύματα μορφών σε τοιχογραφίες και άλλων μνημείων της Σερβίας.

605. Βλ. Turski Izvori za Bálgarskata Istorija, serija XV-XVI. *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae. Series XV-XVI*, τ. 13, Sofija 1966, σ. 428-429 και Β. Δημητριάδης, Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία, *Μακεδονικά* 20 (1980), σ. 380.

606. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 73 κ.ε., αριθ. 40, πίν. XXII.

607. Βλ. απεικόνιση στους Michel - Struck, *Kirchen Athens*, εικ. 7 (αριστερά).

608. Stikas, *L'église de Christianou*, σ. 27 κ.ε., εικ. 34.

έχει τους αντίστοιχούς του στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στη δεκαετία 1310-1320⁶⁰⁹, καθώς και στη σαρκοφάγο του Χορτιάτη, αριθ. 37, που είπαμε ότι μπορεί να αποδοθεί επίσης στο 14ο αι. Υπάρχει όμως μια διαφορά στην εκτέλεση του ανάγλυφου. Οι βλαστοί του σταυρού και τα άνθη του λωτού της ψευδοσαρκοφάγου του Χορτιάτη διαμορφώνονται από διμερή ταινία, με γλυφή κρυσταλλικής τομής, ενώ της Θεσσαλονίκης, αριθ. 25, έχουν εκτελεστεί πάλι σε χαμηλό, αλλά σχετικά στρογγυλό ανάγλυφο.

Οι αναλογίες που παρουσιάζει η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 25 της Θεσσαλονίκης με αυτήν του Χορτιάτη αριθ. 37, όπως η διαίρεση του πεδίου σε ορθογώνια διάχωρα από τριπλή ταινία, ο φυλλοφόρος σταυρός με τα άνθη λωτού, η εραλδική σύνθεση με τα αντίνωτα ζώα και η προσπάθεια να καλυφθεί όλη η επιφάνεια, θα μπορούσαν να τοποθετήσουν και τη σαρκοφάγο αριθ. 25 στην παλαιολόγια περίοδο. Επειδή όμως, όπως είδαμε, υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά των ζώων με άλλα ανάλογα του 10ου-11ου αι., διατηρούμε κάποια επιφύλαξη για τη χρονολόγησή της στο 14ο αι.

Ένα θραύσμα πλάκας, αριθ. 67 (Π ί ν. 55α) από τη Συλλογή του Τζαμιού Χαλκίδας, που προέρχεται πιθανώς από ψευδοσαρκοφάγο, κοσμείται μ' ένα λατινικό σταυρό, με πλατείς βλαστούς που φυτρώνουν από τη βάση και που οι κορυφές τους λυγίζουν προς τα έξω. Πανομοιότυπος λατινικός σταυρός φυλλοφόρος, με τριφυλλόσχημη απόληξη των κεραιών και όμοιους βλαστούς, υπάρχει και σε θωράκιο ενός παρεκκλησιού του μοναστηριού της Παντάνασσας στο Μυστρά, που πλαισιώνεται από τα μονογράμματα *Καντακουζηνός Παλαιολόγος*⁶¹⁰. Αν ληφθεί υπόψη ότι η δυναστεία των Καντακουζηνών κυβέρνησε το Μυστρά από το 1348-1384⁶¹¹, τότε το θωράκιο αυτό μπορεί να χρονολογηθεί χοντρικά στο β' μισό του 14ου αι., περίοδο στην οποία μπορεί να αποδοθεί και η εκτέλεση της πλάκας αριθ. 67 από τη Χαλκίδα.

Η αποσπασματική διατήρηση της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 34 (Π ί ν. 23γ) από τη Μονή Βλατάδων δεν αφήνει πολλά περιθώρια για μια ακριβή χρονολόγηση. Ωστόσο, νομίζουμε ότι ο φυλλοφόρος σταυρός της κάτω από το τόξο μπορεί να συγκριθεί με το προηγούμενο ανάγλυφο αριθ. 67 από τη Χαλκίδα, καθώς και με το θωράκιο του Μυστρά που αναφέραμε.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 28 (Π ί ν. 21), με αετούς και φτερωτούς γρύπες κάτω από τόξα, που είχε ξαναχρησιμοποιηθεί ως πρόσοψη κρήνης κοντά στην Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης και βρίσκεται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, έχει χρονολογηθεί ως τώρα σε διάφορες εποχές.

Ο Tafrali, που πρωτοδημοσίευσε το ανάγλυφο, το απέδωσε στον 8ο-9ο αι.⁶¹², ενώ ο Σωτηρίου θεώρησε το ανάγλυφο, με βάση το διακοσμητικό του χαρακτήρα, τυπικό δείγμα της τέχνης του 14ου αι., που ανήκε στον τάφο κάποιου επίσημου προσώπου της εποχής των Παλαιολόγων⁶¹³.

Σε προηγούμενη εργασία μας είχαμε παραλληλίσει τον ανάγλυφο διάκοσμο της ψευδο-

609. Βλ. παραπάνω σημ. 597.

610. Βλ. Millet, *Monuments de Mistra*, πίν. 62, 15. Επίσης στο Μουσείο του Μυστρά υπάρχει και ένα άλλο όμοιο θωράκιο με το μονόγραμμα του Καντακουζηνού· βλ. G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, BCH 23 (1899), αριθ. 38, σ. 141-142.

611. Σχετικά με τη διάρκεια και τις περιόδους διακυβέρνησης του Μυστρά από τους Καντακουζηνούς, βλ. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée I*, Paris 1932, σ. 94-118.

612. O. Tafrali, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, σ. 77, εικ. 20.

613. Sotiriou, *Guide*, σ. 62, αριθ. 287, εικ. 25.

σαρκοφάγου, λόγω του διακοσμητικού του χαρακτήρα, με την ανάγλυφη πλάκα, πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου από τη Θεσσαλονίκη, αριθ. 83, που τη χρονολογήσαμε με πιθανότητα στο 10ο αι.⁶¹⁴.

Σε πρόσφατη μελέτη της η Μ. Καμπούρη⁶¹⁵ δέχεται ότι στη σαρκοφάγο υπάρχουν γνωρίσματα και της τέχνης των Μακεδόνων, όπως είναι η τοξοστοιχία και ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται ο αετός, πιστεύει όμως ότι καθοριστικά στοιχεία για τη χρονολόγηση αποτελούν ο καθαρά διακοσμητικός χαρακτήρας του αναγλύφου και η επιπεδόγλυφη τεχνική, που διακρίνουν την παλαιολόγεια τέχνη⁶¹⁶.

Η ίδια ερευνήτρια προχωρεί ακόμη σε νέα ανάγνωση των συμπλημάτων, τα οποία διάβασε ως *Μανουήλ Κουρτίκης*. Το πρόσωπο αυτό προσπαθεί να ταυτίσει με το Μανουήλ Ταρχανειώτη Κουρτίκη, μια εξέχουσα φυσιογνωμία του 14ου αι. στη Θεσσαλονίκη, που αναφέρεται στην Ιστορία του Καντακουζηνού και πιθανώς είναι ο ίδιος που μνημονεύεται στις επιστολές του Δημ. Κυδώνη⁶¹⁷. Το όνομα Ταρχανειώτης θα ήταν γραμμένο, κατά την Καμπούρη, σ' ένα συμπλήμα στο ακραίο δεξιό διάχωρο, που σήμερα λείπει⁶¹⁸. Με τα δεδομένα αυτά θεωρεί ως *terminus post quem* για την κατασκευή της σαρκοφάγου το έτος 1390, κατά το οποίο έχει γραφεί η τελευταία χρονολογημένη επιστολή του Κυδώνη προς τον Ταρχανειώτη.

Είναι μάλλον γεγονός ότι τα παλαιολόγεια στοιχεία, κυρίως όσον αφορά την τεχνική του αναγλύφου της σαρκοφάγου, είναι περισσότερα σε σχέση με αυτά της εποχής των Μακεδόνων και συνεπώς είναι πιθανότερη μια χρονολόγηση της σαρκοφάγου στην παλαιολόγεια περίοδο και μάλιστα στο 14ο αι. Τώρα, αν η σαρκοφάγος αυτή ανήκει στο Μανουήλ Ταρχανειώτη Κουρτίκη, που μνημονεύεται στα διάφορα έγγραφα που προαναφέρθηκαν, είναι βέβαια μια υπόθεση που δεν μπορεί να αποκλειστεί, αλλά και δύσκολα να επιβεβαιωθεί.

Ένα θραύσμα πλάκας, αριθ. 81 (Π ι ν. 62γ) από τη Βέροια, που ανήκε πιθανώς σε ψευδοσαρκοφάγο, με παράσταση αετών που πίνουν από περιρραντήριο με στριφτό στέλεχος, θα μπορούσε να ενταχθεί, τόσο για το θέμα του όσο και για την τεχνική του, στην ίδια ενότητα με την προηγούμενη ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 28 (Π ι ν. 21) και να χρονολογηθεί και αυτό στο 14ο αι.

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 20 (Π ι ν. 15β) στη Μονή Παντοκράτορος Αγίου Όρους κοσμείται με τοξοστοιχία. Κάτω από τα τόξα της παριστάνονται σταυροί, δεξιά με δύο οριζόντιες κεραιές (τύπου Αναστάσεως), πλαισιωμένος με κυπαρίσσια, και αριστερά ισοσκελής, που οι άκρες των κεραιών του αγκυρώνονται και ενώνονται σε ανθέμια με καρδιόσχημη απόληξη. Ο σταυρός του τύπου της Αναστάσεως με τις αποστρογγυλεμένες άκρες των κεραιών θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τον αντίστοιχο σταυρό της ψευδοσαρκοφάγου του Χορτιάτη, αριθ. 37 (Π ι ν. 26β), που χρονολογείται στο 14ο αι.⁶¹⁹. Παρόμοιος φυλλοφόρος

614. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωομόρφους παραστάσεις*, σ. 67, αριθ. 32, πίν. XVIII.

615. Καμπούρη-Βαμβούκου, *Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου*, σ. 105.

616. Ως ανάλογα παραδείγματα η Καμπούρη (ό.π., σ. 104) φέρνει τη σαρκοφάγο της Μαλιασηνής, αριθ. 45Α-Δ, τον άμβωνα της Αχρίδας, το επιστύλιο της Πόρτα-Παναγιάς και κυρίως τα ανάγλυφα της Παρηγορητίσσης στην Άρτα. Ιδιαίτερες ομοιότητες βρίσκει ότι υπάρχουν ανάμεσα στην ψευδοσαρκοφάγο μας και τα ανάγλυφα του τοξωτού υπέρθυρου στη Βασιλείο Πύλη της Παρηγορητίσσης. Επίσης, τονίζει την ομοιότητα με το ανάγλυφο της Ανάληψης του Αλεξάνδρου από την Περίβλεπτο του Μυστρά· βλ. εικόνα στου Millet, *Monuments de Mistra*, πίν. 49, 2.

617. Καμπούρη-Βαμβούκου, *Ανάγλυφη πλάκα σαρκοφάγου*, σ. 101 κ.ε.

618. Σε σχέδιο της ψευδοσαρκοφάγου —όχι όμως απόλυτα πιστό— που δίνουν οι Ch. Texier - R. P. Pullan (*L'architecture byzantine*, London 1864, σ. 1) δε σημειώνεται τρίτο συμπλήμα.

619. Βλ. παραπάνω σ. 152.

σταυρός με τον αριστερό, που έχει τη μορφή ρόδακα, και μάλιστα εγγεγραμμένος σε κύκλο υπάρχει και σαν απόληξη γραπτής διακόσμησης στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη⁶²⁰, που χρονολογείται στη δεκαετία 1310-1320. Το σταυρό με μορφή ρόδακα βλέπει κανείς συχνά σε χειρόγραφα, όπως π.χ. στο χειρόγραφο 70 της Εθνικής Βιβλιοθήκης στην Αθήνα, του 14ου αι.⁶²¹.

Με τα δεδομένα αυτά μπορούμε να τοποθετήσουμε τη σαρκοφάγο αριθ. 20 στο 14ο αι. Με τη χρονολογία αυτή άλλωστε δεν έρχεται σε αντίθεση και η παράδοση που συνδέει τη σαρκοφάγο με τον τάφο των κτητόρων της Μονής του Παντοκράτορος⁶²².

Η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 27₁₋₂ (Π ή ν. 20) από τη Θεσσαλονίκη⁶²³ είναι διακοσμημένη με σταυρό, κληματίδα, πουλιά και ζώα που τρώνε τα σταφύλια. Ως τώρα έχει χρονολογηθεί από άλλους στον 9ο-10ο αι. και από άλλους στο 13ο-14ο αι. Συγκεκριμένα, ο Α. Grabar συσχετίζει το διάκοσμο της ψευδοσαρκοφάγου μας με τρία θωράκια του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως (αριθ. 3978, 3979, 3157), τα δύο πρώτα με παράσταση παγωνιών και το τρίτο με γεωμετρικά σχέδια, τα οποία αποδίδει στον 9ο-10ο αι.⁶²⁴. Πέρα από το γεγονός ότι η χρονολόγηση των γλυπτών της Κωνσταντινουπόλεως στον 9ο-10ο αι. αμφισβητείται⁶²⁵, και η τεχνοτροπική συγγένεια που βρίσκει ο Grabar με αυτά δεν είναι πολύ πειστική. Πιο πιθανή, ωστόσο, φαίνεται η συγγένεια που διαπιστώνει ο ίδιος μελετητής ανάμεσα στα πτηνά και τα ζώα της σαρκοφάγου με τα αντίστοιχα στα γλυπτά της Σκριπούς και του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου Θηβών. Με βάση την παρατήρηση αυτή είχαμε αποδεχθεί σε προηγούμενη μελέτη μας ως ορθή τη χρονολόγηση του Grabar στον 9ο-10ο αι.⁶²⁶.

Ο Γ. Σωτηρίου, στον κατάλογο του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, χωρίς να συζητά το θέμα, θεωρεί τη σαρκοφάγο έργο του 13ου ή 14ου αι.⁶²⁷. Η άποψη αυτή φαίνεται να είναι πιο σωστή, αν λάβουμε υπόψη μας τον πυκνό διάκοσμο που καλύπτει και την τελευταία γωνία του κάμπου της σαρκοφάγου, πράγμα που μας φέρνει στο νου έργα σίγουρα χρονολογημένα στην παλαιολόγεια περίοδο, όπως το κάλυμμα της συναρμοσμένης σαρκοφάγου στη Μονή Βλαχερνών, αριθ. 51Γ (Π ή ν. 38γ-δ), τη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής, αριθ. 45Α-Δ (Π ή ν. 30β, 33) και την επιτάφια πλάκα από τη Μονή Κοζίλης, αριθ. 52 (Π ή ν. 40-41).

Κυρίως όμως, ο τρόπος που συστρέφονται τα κλαδιά της κληματίδας με τα ανθεμοειδή φύλλα στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 27₁₋₂ (Π ή ν. 20) θυμίζει το φύλλωμα που γεμίζει τα κενά

620. Βλ. Τσιτουρίδου, 'Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 212, πίν. 109, όπου και αναφορές σε τοιχογραφίες άλλων σύγχρονων μνημείων.

621. Βλ. P. Buberl, *Die Miniaturhandschriften der Nationalbibliothek in Athen*, DAW 60 (1917), σ. 22, αριθ. 70, πίν. XXIX, Α, 79, φ. 2. Πρβλ. και T. Velmans, *La couverture de l'Evangile dit de Morozov et l'évolution de la reliure byzantine*, CA 28 (1979), σ. 133 κ.ε., εικ. 24. Για παρόμοιους σταυρούς σε άλλα χειρόγραφα, βλ. βιβλιογραφία στην Τσιτουρίδου, 'Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 213.

622. Ιδρυτές της Μονής Παντοκράτορος, λίγο μετά τα μέσα του 14ου αι., αναφέρονται ο Αλέξιος Στρατηγόπουλος, Μέγας Στρατοπεδάρχης του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και ο αδελφός του Ιωάννης, Μέγας Πριμικήριος, οι οποίοι και θα πέθαναν μέσα στο 14ο αι. Για τους κτήτορες της μονής, βλ. P. Lemerle, *Sur la date d'une icône byzantine*, CA 2 (1947), σ. 129-132. Για άλλη βιβλιογραφία και συζήτηση σχετικά με την ίδρυση της μονής, βλ. Ε. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες και εικόνες της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους*, Μακεδονικά 18 (1978), σ. 181 κ.ε.

623. Για την αποκατάσταση της σαρκοφάγου, βλ. Θ. Παζαράς, *Συμπλήρωσις αναγλύφου πλακός του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, AAA VII (1974), σ. 360 κ.ε.

624. Grabar, *Sculptures I*, σ. 97, πίν. XLIV.

625. Βλ. σχετικά Th. Ulbert, *Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts*, *IstMitt* 19-20 (1969-1970), σ. 351, αριθ. 39, πίν. 73, 1-4.

626. Παζαράς, *Ανάγλυφοι πλάκες με ζωμόρφους παραστάσεις*, σ. 64, αριθ. 30, πίν. XVII.

627. Sotiriou, *Guide*, σ. 63, αριθ. 286.

ανάμεσα στη μορφή του Χριστού και τους αγγέλους στο μέτωπο του αρκοσολίου του Τορνίκη στη Μονή της Χώρας⁶²⁸, καθώς επίσης και μια πλάκα πάλι από μέτωπο αρκοσολίου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως, που προέρχεται επίσης από την παλαιολόγια περίοδο⁶²⁹. Βέβαια, τα ζώα στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 27₁₋₂ τα διακρίνει μια αδέξια σχεδίαση και χονδροειδής τεχνική, χαρακτηριστική του 9ου-10ου αι., η παρουσία τους όμως σε αυτή την πλάκα θα μπορούσε να αποδοθεί ή στην αναβίωση παλιότερων στοιχείων ή στην αδεξιότητα του τεχνίτη.

Με επιφύλαξη λοιπόν χρονολογούμε την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 27₁₋₂ γενικά στο 13ο-14ο αι.

Με αυτή τη σαρκοφάγο μπορεί να συσχετιστεί χρονολογικά αναμφισβήτητα και η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 23 (Π ί ν. 17α), πάλι από τη Θεσσαλονίκη, που έχει το ίδιο θέμα του σταυρού με την περιπλεκόμενη κληματίδα, η οποία γεμίζει όλο το χώρο.

628. Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, σ. 250, κ.ε., εικ. 66.

629. Ό.π., σ. 252, εικ. 68.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την εξέταση του υλικού που προηγήθηκε μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες γενικότερες παρατηρήσεις και συμπεράσματα σχετικά με την τυπολογία, το διάκοσμο και την τεχνική του αναγλύφου των σαρκοφάγων της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική μορφή και την κατασκευή των σαρκοφάγων, αυτές μπορούν να καταταγούν στους εξής τύπους:

Σαρκοφάγοι μονόλιθες

Οι μονόλιθες σαρκοφάγοι είναι πολύ περιορισμένες σε αριθμό —έξι μόνον από τις ενενήντα δύο συνολικά σαρκοφάγους. Είναι κατασκευασμένες, όπως και στα πρώτα χριστιανικά χρόνια, από ένα τεμάχιο μαρμάρου και έχουν τη μορφή κιβωτιόσχημων λαρνάκων. Τα τοιχώματά τους είναι συνήθως κατακόρυφα εσωτερικά και εξωτερικά, με εξαίρεση τη σαρκοφάγο αριθ. 1 του πρωτοσπαθάρη Ιωάννη στις Σέρρες, η οποία εσωτερικά είναι κοίλη και ανθρωπόμορφη.

Παρά το γεγονός ότι οι λάρνακες αυτές ήταν αυτοτελείς και ανεξάρτητες από οποιαδήποτε άλλη κατασκευή, ωστόσο, ήταν πάντα τοποθετημένες κοντά σε τοίχους κτιρίων ή κάτω από αρκοσόλια, γι' αυτό μόνον οι ορατές πλευρές τους ήταν κατεργασμένες ή διέθεταν διάκοσμο.

Σαρκοφάγοι συναρμοσμένες

Κύριο γνώρισμα αυτών των σαρκοφάγων είναι ότι συναρμολογούνται από ανεξάρτητες πλάκες, που διαμορφώνουν τις κατακόρυφες πλευρές και το κάλυμμά τους.

Ούτε αυτή η ομάδα αριθμεί πολλά παραδείγματα στην Ελλάδα. Σε αυτήν εντάσσονται έξι συνολικά σαρκοφάγοι, από τις οποίες οι τέσσερις εφάπτονταν —με τη μία ή τις δύο πλευρές— στους τοίχους εκκλησιών και μόνο δύο ήταν περίοπτες: η σαρκοφάγος αριθ. 45Α-Δ της Άννας Μαλιασηνής και η αριθ. 46Α-Β, παρόμοια με την προηγούμενη. Ωστόσο, ούτε αυτές θα ήταν τοποθετημένες «in medio ecclesiae», όπως συμβαίνει στη Δύση⁶³⁰, αλλά κοντά στους τοίχους των πλάγιων κλιτών ή του νάρθηκα, όπως δείχνει η περίοπτη συναρμοσμένη σαρκοφάγος που αποδίδεται στην Ελένη, την αδελφή του Stefan Uroš Dečanski του Γ' (1320-1331), στη Μονή της Dečani⁶³¹ της Σερβίας. Και αυτό γιατί και οι σαρκοφάγοι των Σέρβων ηγεμόνων και πατριαρχών του 13ου και 14ου αι., που σώζονται κατά χώραν, ακολουθούν —με ελάχιστες εξαιρέσεις— τη βυζαντινή παράδοση⁶³².

Ο τρόπος κατασκευής των συναρμοσμένων σαρκοφάγων είναι γνωστός τουλάχιστον από την ύστερη αρχαιότητα και συνεχίζεται ως τα νεότερα ακόμη χρόνια.

Ψευδοσαρκοφάγοι σε αρκοσόλια ή σε άμεση εξάρτηση από κτίσματα

Στην κατηγορία αυτή ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία του υλικού που έχουμε στη διάθεσή μας.

630. Bogyay, Sarkophag des Heiligen Stephan, σ. 308.

631. Bošković - Petković, Dečani I, σ. 104 κ.ε., εικ. 98, 100 και πίν. XV, Β.

632. Maksimović, Kamen, σ. 393.

Οι ψευδοσαρκοφάγοι είναι ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, που χαρακτηρίζονται από το χαμηλό τους ύψος σε σχέση με το αρκετά μεγάλο μήκος τους. Η αναλογία αυτή μήκους και ύψους είναι που τις διαφοροποιεί ουσιαστικά από ανάλογα αρχιτεκτονικά γλυπτά και κυρίως από τα θωράκια. Οι ψευδοσαρκοφάγοι φράζουν την πρόσοψη μιας κτιστής λάρνακας, που διαμορφώνεται μέσα σε αρκοσόλιο, το οποίο ανοίγεται στο πάχος της τοιχοποιίας των εκκλησιών. Η μορφή αυτής της ταφικής κατασκευής είναι γνωστή τουλάχιστον από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια και αποτελεί, κατά πάσα πιθανότητα, σύμπτυξη των ταφικών μνημείων των αυτοκρατορικών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, τα οποία αποτελούνταν από ανεξάρτητες ή εντοιχισμένες κτιστές καμάρες, κάτω από τις οποίες τοποθετούνταν μονόλιθες σαρκοφάγοι.

Οι ψευδοσαρκοφάγοι που έχουν συγκεντρωθεί μπορούν, με βάση τον τρόπο που συνδέονται με τους τοίχους του αρκοσολίου, να κατανεμηθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

Ψευδοσαρκοφάγοι με εφαπτόμενες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου

Οι κατακόρυφες παρυφές των σαρκοφάγων αυτών είναι εντελώς λείες και δεν εισχωρούν στους πλάγιους τοίχους, αλλά εφάπτονται σε αυτούς, όπως μας δείχνει η σωζόμενη κατά χώραν ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 54 στη Μονή της Παναγίας Ζωδόχου Πηγής, κοντά στο Δερβενοσάλεσι του Κιθαιρώνα.

Εκτός από αυτή τη γενική μορφή παρατηρούνται και ελαφρές παραλλαγές, όταν η σαρκοφάγος δεν εφαρμόζει απευθείας στην εσωτερική πλευρά των κατακόρυφων τοίχων των αρκοσολίων, αλλά σε δύο ειδικά διαμορφωμένες εσοχές, δεξιά και αριστερά στα μέτωπα των τοίχων. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της παραλλαγής αποτελεί η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 19, η λεγόμενη των κτητόρων, στη Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους.

Ψευδοσαρκοφάγοι με εντοιχισμένες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου

Από την ομάδα αυτή δεν έχουν σωθεί στην Ελλάδα μνημεία κατά χώραν, ούτε μας είναι γενικά γνωστά από το ήδη δημοσιευμένο υλικό. Το γεγονός όμως ότι οι παρυφές των στενών πλευρών των ψευδοσαρκοφάγων είναι λεπτότερες και αδρά κατεργασμένες δεν μπορεί να εξηγηθεί διαφορετικά, παρά μόνον αν αυτές εντοιχίζονταν στις παρειές των τοίχων των αρκοσολίων. Μια αξιοσημείωτη παραλλαγή αποτελούσε ενδεχομένως η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 29 από τη Θεσσαλονίκη, η οποία συνδεόταν στις άκρες με τους τοίχους του αρκοσολίου με τη μεσολάβηση μαρμάρινων κιονίσκων.

Ψευδοσαρκοφάγοι σε σύνθετα ταφικά μνημεία

Στην ομάδα αυτή ανήκει ο τάφος του Οσίου Μελετίου, αριθ. 56, στον Κιθαιρώνα και πιθανώς της Αγίας Θεοδώρας, αριθ. 50, στην Άρτα. Πρόκειται για ιδιόμορφες ταφικές κατασκευές από μια κτιστή υπόγεια λάρνακα —που αποτελούσε τον κυρίως τάφο— και μια υπέργεια ψευδοσαρκοφάγο κάτω από αρκοσόλιο. Στην περίπτωση αυτή έχουμε επιβίωση στη βυζαντινή εποχή της διμερούς ταφικής διάταξης, από την υπερκείμενη σορό και την υποκείμενη εισώστη ή χαμοσόριον.

Στο ερώτημα με τι είδους καλύμματα σκεπάζονται οι διάφοροι τύποι των βυζαντινών σαρκοφάγων που εξετάσαμε, δεν μπορεί να δοθεί πλήρης απάντηση, γιατί σώθηκαν πολύ λιγότερα καλύμματα απ' ό,τι λάρνακες. Πάντως, έχουμε ένα σαμαρωτό κάλυμμα στη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 1, ένα επίπεδο στη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 75, τρία επίπεδα καλύμματα σε συναρμοσμένες σαρκοφάγους και άλλα τόσα σε ψευδοσαρκοφάγους και, τέλος, δύο κολουροπυραμιδοειδή καλύμματα, ένα στο σύνθετο ταφικό μνημείο του Οσίου Μελετίου,

αριθ. 56 και ένα στο αρκοσόλιο στη βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα της ομώνυμης μονής, αριθ. 55.

Πέρα από αυτά όμως, που σώζονται κατά χώραν ή γνωρίζουμε την προέλευσή τους, έχουν συγκεντρωθεί και άλλα δώδεκα καλύμματα, δύο σαρκοφάγα και τα υπόλοιπα επίπεδα, τα οποία είναι αδύνατο να προσδιορίσει κανείς σε τι είδους ταφική κατασκευή ανήκαν.

Για την καλύτερη εφαρμογή των καλυμμάτων στους τάφους δημιουργείται εσοχή στην εξωτερική ή εσωτερική πλευρά του χείλους και αντίστοιχη διαμόρφωση στο κάλυμμα. Άλλοτε πάλι, και κυρίως στις ψευδοσαρκοφάγους, τα χείλη είναι λοξότμητα προς τα μέσα ή προς τα έξω. Στα πλάγια τοιχώματα και στο πίσω μέρος των αρκοσολίων τα καλύμματα εδράζονται σε κτιστές προεξοχές ή σε μαρμάρινα λοξότμητα γείσα, που προεξέχουν από τους τοίχους.

Εκείνο που ίσως εντυπωσιάζει είναι ο μικρός αριθμός μονόλιθων λαρνάκων σε σχέση κυρίως με τις ψευδοσαρκοφάγους, που ήταν τοποθετημένες σε αρκοσόλια εκκλησιών ή καθολικά μοναστηριών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι και στην παλαιοχριστιανική περίοδο ο αριθμός των μονόλιθων σαρκοφάγων, σε σύγκριση με τις άλλες πολυάριθμες μορφές των ταφικών κατασκευών, πρέπει να ήταν περιορισμένος, αφού η χρησιμοποίηση λαρνάκων αποτελούσε προνόμιο των εύπορων χριστιανών⁶³³. Ακόμη, δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι πολλές από τις μονόλιθες λάρνακες έπαθαν μεγάλες φθορές με το να χρησιμοποιηθούν μεταγενέστερα σε διάφορες κατασκευές και προπαντός ως δεξαμενές σε κρήνες⁶³⁴. Αυτό όμως το γεγονός είχε πολλές φορές και αντίθετο αποτέλεσμα: τη διατήρηση δηλαδή ορισμένων λαρνάκων, που αλλιώς θα μπορούσαν να είχαν καταστραφεί τελείως.

Πέρα όμως από αυτές τις εξωτερικές αιτίες, υπάρχουν λόγοι ιστορικοί και θρησκευτικοί που συντέλεσαν στη μείωση της κατασκευής αυτοτελών σαρκοφάγων. Με την αλλαγή δηλαδή που φέρνει ο χριστιανισμός, σύμφωνα με την οποία οι νεκροί δε λατρεύονται πια ως οικογενειακές θεότητες, όπως στην αρχαία εποχή, αλλά θεωρούνται απλώς ευσεβείς θνητοί, ανακόπτεται και η τάση για κατασκευή πολυτελών ταφικών μνημείων⁶³⁵, ασφαλώς και ανά-γλυφων σαρκοφάγων.

Η αλλαγή αυτή αντικατοπτρίζεται στο γεγονός ότι τώρα πια δε συνηθίζονται ιδιαίτερα μαυσωλεία για την ταφή των νεκρών, όπως π.χ. στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, αλλά προσκτίσματα που υποτάσσονται στα κύρια οικοδομήματα των ναών⁶³⁶. Ήδη η στροφή αυτή είχε γίνει από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, ο οποίος ίδρυσε μαυσωλείο προσαρτημένο στο ναό των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινουπόλεως⁶³⁷, ακολουθώντας πιθανό-

633. C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie*, Paderborn 1913, σ. 494.

634. Μια ένδειξη για τη χρησιμοποίηση μονόλιθων σαρκοφάγων σε κρήνες, ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αποτελεί η απεικόνιση κρηνών στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β', όπου οι δεξαμενές κοσμούνται με θέματα που συναντούμε σε εθνικές σαρκοφάγους, από τις οποίες ασφαλώς έχουν επηρεαστεί: βλ. C. Mango, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder*, DOP 17 (1963), σ. 74, εικ. 13. Επίσης, για τη μετατροπή αυτοκρατορικών λαρνάκων σε κρήνες, βλ. Κουκουλές, *Η τελευταία*, σ. 243, πίν. ΙΓ', 2. Ακόμη, ο όρος της δημοτικής «λαρνάκι», που χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη λίθινη σκάφη για το πότισμα ζώων (βλ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήναι 1964, ανατύπωση), δεν αποκλείεται να προέρχεται από την ευρύτατη χρησιμοποίηση των σαρκοφάγων ως δεξαμενών σε βρύσες.

635. Βλ. Πάλλας, *Καμαρωτοί τάφοι*, σ. 858 κ.ε.

636. Ό.π., σ. 860.

637. Ό.π. Στο μαυσωλείο του Μ. Κωνσταντίνου και σ' ένα δεύτερο που πρόσθεσε ο Ιουστινιανός πάλι στο ναό των Αγίων Αποστόλων και που ονομάστηκαν «ηρώα», θάβονταν οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινουπόλεως ως τις

τατα αρχαία παράδοση, που εδώ όμως αναζωπυρώθηκε από το χριστιανικό πνεύμα της ταφής ad sanctos⁶³⁸.

Σιγά-σιγά όμως και τα μαυσωλεία-προσκτίσματα καταργήθηκαν και στη συνέχεια, παρά τη σχετική απαγόρευση, άρχισαν για λόγους ευσέβειας να θάβονται οι νεκροί και μέσα στις εκκλησίες⁶³⁹.

Αρχικά επιτρεπόταν η ταφή μόνον κληρικών μέσα στους ναούς και μάλιστα στο Ιερό Βήμα, όπου τα λείψανα των μαρτύρων⁶⁴⁰. Οι λαϊκοί θάβονταν στο νάρθηκα και στα πλάγια κλίτη, τα οποία έχουν υποδεέστερη θρησκευτική σημασία και συνεπώς δε θεωρούνταν ότι γινόταν παραβίαση της απαγόρευσης της ταφής μέσα στις εκκλησίες. Έτσι τα πλάγια κλίτη, προπάντων των μοναστικών εκκλησιών, διαμορφώθηκαν σε χώρους με ταφικό προορισμό, έγιναν δηλαδή νεκρικά παρεκκλήσια⁶⁴¹. Στο τέλος όμως της βυζαντινής περιόδου (15ος αι.) είχε καταργηθεί αυτή η διάκριση και θάβονταν μέσα στον κυρίως ναό και λαϊκοί⁶⁴².

Το παράδειγμα της ταφής μέσα στις εκκλησίες έδωσαν οι ίδιοι οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Τα προσαρτημένα στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων μαυσωλεία είχαν πάψει από πολύ καιρό να είναι ο τόπος ταφής των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Ο τελευταίος αυτοκράτορας που είχε ταφεί σ' αυτά ήταν ο Κωνσταντίνος Η' († 1028)⁶⁴³, ο αδελφός του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου. Ωστόσο, πριν από το γεγονός αυτό, ήδη από το α' μισό του 10ου αι., οι βασιλείς είχαν καθιερώσει πρώτοι το έθιμο να επιλέγουν για χώρους ταφής τους όχι

αρχές του 11ου αι. Η πρώτη και σπουδαιότερη μαρτυρία για τις αυτοκρατορικές σαρκοφάγους στο ναό των Αγίων Αποστόλων μας παρέχεται στο γνωστό έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Porphyrogenitus, De cerimoniis I, βιβλ. II, κεφ. 42, σ. 642-649. Ο κατάλογος ολοκληρώθηκε μετά το θάνατο του Πορφυρογέννητου, αφού αναφέρεται και ο τάφος του ίδιου (ό.π., I, βιβλ. II, κεφ. 42, σ. 643, στίχ. 7) και η μνεία ότι είναι ήδη νεκρός (ό.π., I, βιβλ. II, κεφ. 42, σ. 649, στίχ. 2). Δεύτερη πηγή για τις αυτοκρατορικές λάρνακες αποτελεί ο κατάλογος που μας δίνει ο Νικόλαος Μεσαρίτης (τέλη 12ου-αρχές 13ου αι.), περιγράφοντας το ναό των Αγίων Αποστόλων (A. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche: Zwei Basiliken Konstantins II, Die Apostelkirche in Konstantinopel, Leipzig 1908, σ. 81 κ.ε.). Στη συνέχεια υπάρχει ένας σύντομος κατάλογος των αυτοκρατορικών σαρκοφάγων από τον C. Du Fresne Ducange, Constantinopolis Christiana, Paris 1680, IV, σ. 109-110, με λάθη μερικές φορές που επαναλαμβάνονται και στον κατάλογο που δημοσίευσε στις αρχές του 18ου αι. ο A. Banduri, Imperium orientale I, Paris 1711, σ. 121.

Σχετικά με τις πηγές, βλ. και Κουκουλές, Η τελευταία, σ. 237. Vasiliev, Imperial Sarkophagi, σ. 3 κ.ε. Επίσης, Grierson, The Tombs and Obits, σ. 1 κ.ε. και κυρίως 10 κ.ε., όπου σχολιάζονται τα ιστορικά και φιλολογικά προβλήματα που προκύπτουν από έναν άλλο κατάλογο του 13ου αι., που μας παραδόθηκε στα λατινικά. Ο κατάλογος αυτός, παρόλο που δεν είναι πλήρης, από μια άποψη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί δίνει την ημερομηνία του θανάτου ή της ταφής κάθε αυτοκράτορα, από τον Κωνσταντίνο το Μέγαλο († 337) ως το Μιχαήλ Ε' († 1042).

Για τις σωζόμενες αυτοκρατορικές λάρνακες, βλ. Ebersolt, Mission archéologique, σ. 1 κ.ε. R. Delbrueck, Antike Porphyrtwerke, Berlin - Leipzig 1932, σ. 221 κ.ε. Mango, Three Imperial Sarcophagi, σ. 397 κ.ε.

638. Πάλλας, Καμαρωτοί τάφοι, σ. 860. Ο ίδιος, Σαλαμινιακά, σ. 177, σημ. 4, όπου και σχετική βιβλιογραφία για την ταφή ad sanctos.

639. Πάλλας, Καμαρωτοί τάφοι, σ. 860.

640. Πάλλας, Σαλαμινιακά, σ. 177. Κουκουλές, Η τελευταία, σ. 186 και 187, όπου αντικρούεται ως αβάσιμη η άποψη του Γεδεών, Έγγραφοι λίθοι, σ. 197 κ.ε., ότι δήθεν οι νεότεροι χρόνοι καθιέρωσαν το έθιμο να θάβονται όλοι ανεξαιρέτως οι νεκροί μέσα στους ναούς.

641. Πάλλας, Σαλαμινιακά, σ. 179.

642. Ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών, Περί του τέλους ημών και της ιεράς τάξεως της κηδείας, ΤΞΔ', PG 155, στήλη 677C-D, γράφει: Διὸ καὶ ὅδε χρεῶν τοὺς μὲν ἀρχιερεῖς ἐγγύτερον τιθέναι τοῦ θυσιαστηρίου· τοὺς ἱερεῖς δὲ μετ' αὐτοὺς καὶ λοιποὺς πάντας κληρικοὺς· περὶ δὲ τὰς πύλας τοῦ ναοῦ τοὺς λαϊκοὺς· ὃ δὴ καὶ ἐν ταῖς μοναῖς ἀκριβέστερον ἔτι τηρεῖται... Νῦν δὲ πάντα τῇ ἀμελείᾳ παρεωράθη τὰ εὐλαβῆ καὶ τὰ τῆς τάξεως καταλέλυνται· καὶ πάντα γίνεται φύρδην.

643. Vasiliev, Imperial Sarkophagi, σ. 7.

τα παραδοσιακά μανσωλεία, αλλά τις εκκλησίες μοναστηριών που είχαν ιδρύσει κατά τη διάρκεια της ζωής τους, με σκοπό να ταφούν εκεί⁶⁴⁴.

Το παράδειγμα των αυτοκρατόρων ακολούθησε και η αριστοκρατία, πολιτική και στρατιωτική, καθώς και εξέχοντες μοναχοί κτήτορες μονών, που εξασφάλιζαν την ταφή τους μέσα στα καθολικά μονών που οι ίδιοι είχαν ιδρύσει και στα οποία συνήθως αποσύρονταν στο τέλος της ζωής τους⁶⁴⁵.

Οι σαρκοφάγοι μάλιστα που ήταν αφιερωμένες σε αγίους, όπως του Οσίου Αθανασίου στη Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους και του Οσίου Μελετίου στην ομώνυμη μονή, απολάμβαναν ιδιαίτερης τιμής και λατρείας. Τους αποδίδονταν η δύναμη για την ίαση ασθενειών και την τέλεση θαυμάτων και γενικά θεωρούνταν ότι εκπροσωπούσαν τη θεϊκή παρουσία⁶⁴⁶.

Από τα παραδείγματα που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι οι ψευδοσαρκοφάγοι στην Ελλάδα απαντούν σε μικρό αριθμό τον 9ο και 10ο αι., πυκνώνουν κατά τον 11ο και 12ο αι. και πληθαίνουν κατά την παλαιολόγια περίοδο. Από την τελευταία μάλιστα αυτή περίοδο σώθηκαν οι περισσότερες επώνυμες και πλούσια διακοσμημένες σαρκοφάγοι. Οι σαρκοφάγοι αυτές ανήκουν σε μέλη μεγάλων οικογενειών της επαρχίας, όπως π.χ. των Δουκάδων στην Ήπειρο και των Μαλιασηνών στη Θεσσαλία, που καθώς έχουν συγκεντρώσει στα χέρια τους πλούτο και δύναμη, έχουν τη δυνατότητα και προπάντων τη φιλοδοξία να κατασκευάζουν πολυτελή ταφικά μνημεία.

Σε αυτό βέβαια ακολουθούν το παράδειγμα της πρωτεύουσας, όπου επίσης στην παλαιολόγια περίοδο παρατηρείται μια άνθηση των ταφικών μνημείων με μορφή αρκοσολίων, όπως τα βλέπουμε κυρίως στη Μονή της Χώρας. Τα μνημεία αυτά όμως διαφοροποιούνται από τις ψευδοσαρκοφάγους της Ελλάδας, κυρίως ως προς την επένδυση των μετώπων των αρκοσολίων⁶⁴⁷. Στην Κωνσταντινούπολη τα μέτωπα καλύπτονται με ανάγλυφο διάκοσμο, πράγμα που δε συμβαίνει στην Ελλάδα. Ορισμένα μαρμάρινα τόξα του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, με φραγκοβυζαντινά ανάγλυφα⁶⁴⁸, αν τελικά προέρχονται από ταφικά αρκοσόλια, πράγμα που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, πρέπει να θεωρηθούν ως εξαίρεση.

Σχετικά με το θεματολόγιο που ακολουθούν τα ανάγλυφα στις σαρκοφάγους της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, η πρώτη διαπίστωση είναι ότι υπάρχουν ελάχιστα εικονιστικά γλυπτά⁶⁴⁹, όλα και όλα δύο, και αυτά προέρχονται από την παλαιολόγια περίοδο. Πρόκειται για την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 50 από την Άρτα, όπου παριστάνονται με αυτοκρατορική μεγαλοπρέπεια η αγία Θεοδώρα με το γιο της Νικηφόρο, παισιωμένοι από δύο σεβίζοντες αγγέλους, και το αποσπασματικά σωζόμενο σαμαρωτό κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ από τη Βέροια, με την Εισ Άδου Κάθοδον του Χριστού.

644. Κουκουλές, Η τελευταία, σ. 238 κ.ε., όπου απαριθμούνται με βάση τις πηγές οι ναοί, εκτός από το ναό των Αγίων Αποστόλων, που χρησιμοποιήθηκαν για την ταφή των αυτοκρατόρων και των μελών των οικογενειών τους. Πρβλ. και J. Deér, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge, Massachusetts, 1959, σ. 130. Γενικότερα για τη συνήθεια των βυζαντινών αυτοκρατόρων να καταφεύγουν σε μοναστήρια, βλ. R. Guiland, *Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και το θέλητρον του μοναστηρίου*, ΕΕΒΣ ΚΑ' (1951), σ. 215-234.

645. Underwood, *Kariye Djami*, I, σ. 269.

646. Dölger, *Mönchsland Athos*, σ. 264.

647. Βλ. βιβλιοκρισία στο έργο του Grabar, *Sculptures II*, από τη Λ. Μπούρα στα Βυζαντινά 9 (1977), σ. 458.

648. Ξυγγόπουλος, *Φραγκοβυζαντινά γλυπτά*, σ. 69-102.

649. Αντίθετα, στη ζωγραφική και συγκεκριμένα στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' παριστάνονται σαρκοφάγοι με γυμνές μορφές στη σειρά, που εμπνέονται όμως από αρχαία πρότυπα και όχι από σύγχρονές τους σαρκοφάγους· βλ. Grabar, *Sculptures II*, σ. 29.

Το φαινόμενο αυτό δεν παρατηρείται μόνο στις σαρκοφάγους της Ελλάδας, αλλά και της Κωνσταντινουπόλεως και σε όλη τη σφαίρα της επιρροής της, σε αντίθεση με τις παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους, που έχουν να επιδείξουν πολύ μεγαλύτερο αριθμό ανάγλυφων συνθέσεων με πρόσωπα.

Στα παραδείγματα που έχουμε υπόψη μας κυριαρχεί η γεωμετρική διαίρεση της επιφάνειας, στην οποία υποτάσσονται τα επιμέρους διακοσμητικά στοιχεία. Συναντιούνται σχεδόν όλες οι μορφές γεωμετρικών σχημάτων σε μια εντυπωσιακή ποικιλία παραλλαγών. Ο διάκοσμος, που πλαισιώνεται από τα γεωμετρικά θέματα, είναι παράλληλος με αυτόν που παρατηρούμε και στα άλλα αρχιτεκτονικά γλυπτά της περιόδου και κυρίως στα θωράκια, αλλά και στα χειρόγραφα, στα ξυλόγλυπτα και στα υφαντά. Οπωσδήποτε όμως, τα κύρια διακοσμητικά θέματα στις σαρκοφάγους δεν επιλέγονται τυχαία, αλλά έχουν πάντα σχέση με συμβολικές έννοιες, όπως προστασία του τάφου και του νεκρού, αποτροπή του κακού, πάλη του αγαθού με το κακό, προσδοκία της ανάστασης και αθανασίας των ψυχών.

Τα ζώα και τα πτηνά συναντιούνται σε μικρό αριθμό στις σαρκοφάγους της μέσης βυζαντινής περιόδου, ενώ είναι αρκετά συχνή η παρουσία τους στα ταφικά μνημεία της εποχής των Παλαιολόγων. Πιο συχνά παριστάνεται ο φτερωτός γρύπας, ο αετός, μονοκέφαλος και δικέφαλος, το παγόνι και σπανιότερα το λιοντάρι. Δε λείπουν επίσης και τα ερπετά, όπως οι σαλαμάντρες και κυρίως τα φίδια που τυλίγονται γύρω από δέντρα, σε συνδυασμό με σταυρούς, οπότε αποκτούν την έννοια του παραδεισιακού συμβόλου.

Στις σαρκοφάγους εξακολουθεί να παριστάνεται ακόμη και η γνωστή από την παλαιοχριστιανική εποχή σύνθεση της πηγής με τα πουλιά ή τα ζώα που πίνουν από αυτήν. Το θέμα συνδέεται με το βάπτισμα και συμβολίζει το θάνατο και την ανάσταση του Χριστού.

Σε μερικές σαρκοφάγους εικονίζεται και το δέντρο της ζωής, πλαισιωμένο κυρίως από πτηνά. Σχετίζεται άμεσα με την πηγή της ζωής, με την οποία συνδέεται μορφολογικά, αλλά και συμβολικά και ταυτίζεται με τον ίδιο το σταυρό ως σύμβολο αιώνιας ζωής και σωτηρίας.

Σαν μια κλειστή ομάδα ξεχωρίζουν οι ψευδοσαρκοφάγοι ή μονόλιθες σαρκοφάγοι, που ακολουθούν την παράδοση των παλαιοχριστιανικών σαρκοφάγων με τοξοστοιχίες. Στις προσόψεις των σαρκοφάγων αυτών το κύριο θέμα, εκτός από τα τόξα, είναι οι σταυροί σε μια μεγάλη ποικιλία τύπων και παραλλαγών, που εμπλουτίζονται και με άλλα στοιχεία, όπως δέντρα —κυπαρίσσια ή φοίνικες— φύλλα άκανθας, κληματίδες και περιπλοκάδες. Ο φυλλοφόρος σταυρός έχει παρασταθεί με τη μεγαλύτερη συχνότητα, γιατί στη βυζαντινή θεολογία θεωρείται *τὸ ξύλον τὸ ζωοποιοῦν, τὸ ξύλον τὸ ζωοπάροχον*, που συμβολίζει το Δέντρο της Γνώσης. Αυτό στάθηκε η αιτία της αρχικής πτώσης του ανθρώπου, αλλά και το μέσο με το οποίο κερδήθηκε η αιώνια ζωή και σωτηρία.

Ο αριθμός των παραδειγμάτων των σαρκοφάγων με θέμα τις τοξοστοιχίες που πλαισιώνουν σταυρούς, νομίζω ότι μας επιτρέπει αυτή τη στιγμή να πούμε με βεβαιότητα ότι το θέμα αυτό αποτελεί ένα τυπικό στοιχείο του διακοσμητικού τους λεξιλογίου και κυριαρχεί στον 11ο και 12ο αι., χωρίς, ωστόσο, να λείπει και από την παλαιολόγεια περίοδο⁶⁵⁰. Το βασικό αυτό σχήμα, η τοξοστοιχία δηλαδή, επιβιώνει και στα μεταβυζαντινά χρόνια και χρησιμοποιείται στη διακόσμηση κρηνών από τους Οθωμανούς λιθογλύπτες, οι οποίοι πρέπει να εμπνεύστηκαν από την κληρονομιά των χριστιανικών σαρκοφάγων με τις κιονοστοιχίες⁶⁵¹.

650. Grabar, ό.π., σ. 31. Maslev, *Sarkophagplatte aus Ladža köj*, σ. 115 και Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, σ. 162.

651. Βλ. παραπάνω Διακόσμηση, σημ. 319.

Μια άλλη κατεύθυνση δείχνουν οι σαρκοφάγοι στων οποίων τις προσόψεις, αλλά και τα καλύμματα, απεικονίζονται μεγάλοι συμπλεκόμενοι κύκλοι ή σφηρικοί τροχοί, που περι-κλείουν πάλι σταυρούς ή πλέγματα. Το θέμα αυτό το βλέπουμε και σε θωράκια, πεσσίσκους και επιστύλια, καθώς και σε χειρόγραφα της μέσης βυζαντινής περιόδου.

Ως δευτερεύοντα παραπληρωματικά θέματα χρησιμοποιούνται τα ανθέμια σε μια μεγάλη ποικιλία παραλλαγών, οι πυροστρόβιλοι και οι ρόδακες, προπάντων στα διάκενα των κεραιών των σταυρών, καθώς και τα αστεροειδή κοσμήματα, που θεωρούνται από τα παλαιο-χριστιανικά χρόνια ως παραδείσια σύμβολα ή τουλάχιστον ότι ανακαλούν στη μνήμη έναν παραδείσιο χώρο.

Αν στα θέματα που προτιμούνται στις σαρκοφάγους υπάρχει μια σχετική εξειδίκευση και ορισμένη επιλογή, ωστόσο, στην εκτέλεση του αναγλύφου εφαρμόζονται τεχνικές που ακολουθούν και τα σύγχρονα έργα γλυπτικής.

Η αποσπασματική όμως διατήρηση του υλικού μας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του έχει απομακρυνθεί από την αρχική του θέση, δυσκολεύει τον εντοπισμό των διαδοχικών φάσεων στην εξέλιξη του αναγλύφου, καθώς και την απόδοση των έργων σε συγκεκριμένα εργαστήρια ή σχολές. Παρ' όλα αυτά διαφαίνονται ορισμένες γενικές τάσεις, που μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε κατά κάποιο τρόπο τα γλυπτά γεωγραφικά και χρονολογικά. Μεγαλύτερη δυσκολία υπάρχει για την περίοδο των Μακεδόνων και Κομνηνών, ενώ για την παλαιολόγεια εποχή έχουμε περισσότερες δυνατότητες να προσεγγίσουμε τα έργα, τόσο με εξωτερικά όσο και με εσωτερικά κριτήρια.

Στον 9ο αι. και προς τα τέλη του αποδίδουμε μόνον τα θραύσματα του αριθ. 21 από τη Θεσσαλονίκη, του οποίου ο διάκοσμος έχει κοινά γνωρίσματα με τα ανάγλυφα δύο χρονολογημένων μνημείων της μετεικονομαχικής περιόδου, του ναού της Σκριπούς (873/4) και του Θεολόγου Θηβών (872).

Ο 10ος αι. έχει να επιδείξει κάπως μεγαλύτερο, αλλά πάλι περιορισμένο αριθμό ανάγλυφων σαρκοφάγων. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζουν τρεις για την ποιότητά τους. Η μία είναι η ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 22 από τη Θεσσαλονίκη, που διακρίνεται για τη γεωμετρική ακρίβεια, τη συμμετρία και την κομψότητα στο σχέδιο, στοιχεία που παρατηρούμε σε ανάγλυφα αυτής της εποχής από την Κωνσταντινούπολη και την Πρεσθάβα. Η δεύτερη ψευδοσαρκοφάγος, αριθ. 83, πάλι από τη Θεσσαλονίκη, κοσμεύεται με ζώα σε μια έντονη διακοσμητική διάθεση, αλλά τραχιά τεχνική και παρουσιάζει κοινά γνωρίσματα με αντίστοιχα έργα από την Κωνσταντινούπολη και με μερικά από τα παλιότερα ανάγλυφα που είναι εντοιχισμένα στους εξωτερικούς τοίχους της Γοργοεπηκόου της Αθήνας. Τέλος, μια ξεχωριστή περίπτωση του τέλους του 10ου αι. αποτελεί η καλυπτήρια πλάκα αριθ. 53 στην Κρύπτη του Οσίου Λουκά, με πλαίσιο από κουφικά κοσμήματα. Το τελευταίο είναι ένα έξοχο κομμάτι γλυπτικής σε επιπεδόγλυφη τεχνική, όπου το βάθος των κοσμημάτων συμπληρώνεται με έγχρωμη κηρομαστίχη. Συνδέεται άμεσα με το γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας του Οσίου Λουκά, που εισάγει μαζί με την Ελλάδα τα ανατολίζοντα στοιχεία⁶⁵².

Στον 11ο αι., οπότε πια τα παραδείγματα πολλαπλασιάζονται σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες, διαπιστώνουμε στον ανάγλυφο διάκοσμο των σαρκοφάγων δύο καλλιτεχνικά ρεύματα: ένα απλοϊκό και ένα εκλεπτυσμένο. Οι δύο αυτές τάσεις επικρατούν και στα υπόλοιπα γλυπτά έργα της περιόδου και είναι διαδεδομένες σε όλη την αυτοκρατορία⁶⁵³.

652. Μπούρα, Γλυπτός διάκοσμος Παναγίας, σ. 115-121.

653. Grabar, Sculptures II, σ. 15.

Το απλοϊκό ρεύμα εκπροσωπείται κυρίως από την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 15 στον Άγιο Αχιλλείο της Πρέσπας και κατά δεύτερο λόγο από τα κομμάτια αριθ. 30, 84 και 86 από τη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για μια ομάδα αναγλύφων πιο αρχαϊκή, που αποτελεί κατά κάποιο τρόπο απόηχο του διακόσμου της μετεικονομαχικής περιόδου. Στα έργα αυτά επικρατεί μια ξηρή γραμμική εκτέλεση με τεχνική κρυσταλλικής υφής. Τα ζώα διακρίνονται για τα εντελώς επίπεδα σώματά τους με κοφτά περιγράμματα. Ανάλογα γλυπτά βλέπουμε και σε άλλα μνημεία της Ελλάδας (Περίβλεπτος στα Πολιτικά της Εύβοιας, Γοργοεπήκοος στην Αθήνα), σε ταφικά τόξα από τη Φρυγία, σε θωράκια με ζώα από τη Stara Zagora, καθώς και σε ανάγλυφα από την Κωνσταντινούπολη.

Στο άλλο, το εκλεπτυσμένο ρεύμα, θα μπορούσαμε να εντάξουμε ενδεικτικά τις επιτάφιας πλάκες αριθ. 33 από τη Θεσσαλονίκη και 38 από τη Ρεντίνα, καθώς και την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 4 από τις Σέρρες. Το ανάγλυφο σε αυτά τα έργα είναι στρογγυλό και μαλακό, με κοσμήματα από συμπλεκόμενους κύκλους και σηρικούς τροχούς, που περικλείουν σταυρούς, πλέγματα και πυροστρόβιλους, όπως τα βλέπουμε στη λεγόμενη σαρκοφάγο της Όλγας στο Κίεβο, αλλά και σε θωράκια της Αγίας Σοφίας πάλι στο Κίεβο, στο ναό του Σωτήρος στο Černigov και της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα.

Παράλληλα, όμως, μέσα στον 11ο αι. έχουμε και τη μεγάλη ομάδα των σαρκοφάγων με τις τοξοστοιχίες και φυλλοφόρους σταυρούς, αριθ. 26, 29, 31 και 32 από τη Θεσσαλονίκη, αριθ. 39 από τη Ζίχνα, αριθ. 77₁₋₂, 78 και 5 από τις Σέρρες, αριθ. 17 και 19 από το Άγιο Όρος και αριθ. 44, 43 και 40 από τη Θεσσαλία. Τα ανάγλυφα αυτά θα μπορούσαν να τοποθετηθούν χρονολογικά ανάμεσα στα δύο άκρα και να θεωρηθούν ίσως ενδιάμεσοι σταθμοί στην εξέλιξη από το απλοϊκό στο εκλεπτυσμένο ανάγλυφο.

Μια άλλη ομάδα σαρκοφάγων, αριθ. 8, 12, 9, 80 από τη Βέροια, αριθ. 2 από τις Σέρρες, αριθ. 24 και 85 από τη Θεσσαλονίκη και μερικά κομμάτια, αριθ. 63, 89, 90 και 91 από την Κόρινθο, κοσμούνται με φυλλοφόρους σταυρούς κάτω από τοξοστοιχίες ή μέσα σε κύκλους. Στα ανάγλυφα αυτά βλέπουμε να συνδυάζεται μια σκληρή γραμμική τεχνική, σαν αυτή στο προσκυνητάρι του Nerezi (1164), με μια τάση για πλαστικότητα, που χαρακτηρίζει πάλι έργα του 12ου αι. Ωστόσο, θεωρούμε προτιμότερη μια τοποθέτηση των έργων αυτών σε ευρύτερα χρονικά πλαίσια, στον 11ο-12ο δηλαδή αι., γιατί ο διάκοσμός τους φαίνεται απλούστερος σε σχέση με αυτόν του ακριβώς χρονολογημένου προσκυνηταριού στο Nerezi.

Στα ίδια πλαίσια του 11ου-12ου αι. χρονολογούμε ακόμη δύο πολύ συγγενικά μεταξύ τους έργα, τη μονόλιθη σαρκοφάγο αριθ. 65 από το Ναύπλιο και την ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 61 στην Πεντέλη· γιατί στα δύο αυτά γλυπτά τα κύρια θέματα, όπως σταυροί, πουλιά και κυπαρίσσια, εμπλουτίζονται με μαιάνδρους, πλοχμούς και ρόδακες, διακοσμητικά στοιχεία που συναντούμε συχνά σε ανάγλυφα του 11ου και 12ου αι.

Με βεβαιότητα στο 12ο αι. και μάλιστα στο α' μισό χρονολογείται το σύνθετο ταφικό μνημείο του Οσίου Μελετίου, αριθ. 56 και το κάλυμμα της ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 55 από την ομώνυμη μονή. Και στις δύο περιπτώσεις ο διάκοσμος είναι λιτός, αλλά συγχρόνως κομψός, από σταυρούς σε κύκλους με ημιανθήμια στις άκρες ή κισσόφυλλα στα διάκενα των κεραιών, σε σχετικά έξεργο και μαλακό ανάγλυφο.

Μια τελείως διαφορετική κατεύθυνση μέσα στο 12ο αι. δείχνουν οι ψευδοσαρκοφάγοι αριθ. 60 στους Αγίους Αποστόλους της Αθήνας και αριθ. 49 στην Άρτα. Σε αυτές κυριαρχεί ένα χαρακτηριστικό κόσμημα από τριταινωτούς ακανθοειδείς βλαστούς, με εξαιρετική ακρίβεια στη χάραξη και κρυσταλλική υφή. Το κόσμημα αυτό διαφοροποιείται από τις ανθεμωτές έλικες του 10ου και 11ου αι. και παρουσιάζει μια κλασικότερη απόδοση των ανθεμίων. Τα δύο αυτά έργα αποτελούν μια ενότητα με το ακριβώς χρονολογημένο επιστύλιο του Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου και συνεπώς θα μπορούσαν να αποδοθούν με μεγάλη πιθανότητα στο γ' τέταρτο του 12ου αι.

Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, οι παλιότερες σαρκοφάγοι που γνωρίζουμε χρονολογούνται στα μέσα του 13ου αι.

Το νέο στοιχείο στη διακόσμηση των σαρκοφάγων αποτελεί η απεικόνιση προσώπων και φανερώνει ακριβώς τη γενικότερη προτίμηση για τα εικονιστικά ανάγλυφα, που παρατηρείται στην παλαιολόγια πλαστική. Αλλά και πάλι η τάση αυτή περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην πρωτεύουσα⁶⁵⁴. Στις σαρκοφάγους, όπως αναφέραμε πιο πάνω, έχουμε μόνο δύο παραδείγματα με εικονιστικά ανάγλυφα: τη σαρκοφάγο αριθ. 50 της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα, που χρονολογείται μετά το 1270, και το κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃ στη Βέροια με την Εισ Άδου Κάθοδον του Χριστού (τέλη 13ου-μέσα 14ου αι.). Τα έργα αυτά, παρά το γεγονός ότι έχουν εκτελεστεί σε σχετικά έκτυπο ανάγλυφο, δε χαρακτηρίζονται για την πλαστικότητά τους και δείχνουν περισσότερη εξάρτηση από τη ζωγραφική και την ξυλογλυπτική. Οι μορφές εξέχουν μ' έναν τρόπο βίαιο επάνω από την επιφάνεια του βάθους και δίνουν την εντύπωση κολλημένων και όχι ανάγλυφων κομματιών. Ασφαλώς είναι κατώτερα σε ποιότητα από τα αντίστοιχα ανάγλυφα αυτής της περιόδου, που σώθηκαν στην πρωτεύουσα.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στη νότια συναρμοσμένη σαρκοφάγο των Βλαχερνών, των μέσων του 13ου αι., όπου οι σταυροί στις πλάγιες όψεις έχουν εκτελεστεί σε έξεργο πάλι ανάγλυφο, αλλά σχετικά απότομο, που μαρτυρεί μια μίμηση πολυτελών έργων χρυσοχοΐας.

Εκείνο όμως που χαρακτηρίζει κυρίως τη γλυπτική των Παλαιολόγων είναι η επιπεδόγλυφη τεχνική που βλέπουμε να εφαρμόζεται ιδιαίτερα στις σαρκοφάγους. Στη λεία επιφάνεια του μαρμάρου χαράζεται μόνον το περίγραμμα του θέματος και στη συνέχεια αφαιρείται το βάθος, που πολλές φορές συμπληρώνεται με έγχρωμη κηρομαστίχη. Αλλά και τα ίδια τα μάρμαρα θα πρέπει να βάφονταν, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα ίχνη κόκκινου χρώματος που διατηρούνται στην ψευδοσαρκοφάγο αριθ. 28 στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας⁶⁵⁵. Στην περίπτωση του επιπεδόγλυφου ουσιαστικά δεν πρόκειται για ανάγλυφο, μια και λείπει τελείως η πλαστικότητα, αλλά για μια τεχνική που στηρίζεται στις ζωγραφικές αξίες. Είναι μια τάση, που όπως πολύ σωστά έχει τονιστεί, ασκείται παράλληλα με την εικονιστική γλυπτική της περιόδου και σαν ένα είδος αντίθεσης μ' αυτήν⁶⁵⁶. Η επιπεδόγλυφη τεχνική, εξαιτίας της επιπεδότητας της επιφάνειας και της πολυχρωμίας που πετυχαίνεται με την ένθεση της κηρομαστίχης, δίνει το ίδιο αισθητικό αποτέλεσμα με τη γνωστή από τη ρωμαϊκή εποχή τεχνική του *opus sectile*⁶⁵⁷.

Ανάμεσα στις σαρκοφάγους της Ελλάδας υπάρχουν μερικά αριστουργήματα αυτού του είδους, όπως η συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 45Α-Δ της Άννας Μαλιασηνής, που χρονολογείται με βεβαιότητα ανάμεσα στα 1274 και 1276, μια παρόμοια και σύγχρονη με αυτήν αριθ. 46Α-Β από το Πήλιο, οι επιτάφιοι πλάκες αριθ. 52 από την Κοζήλη, αριθ. 47 του Νείλου

654. Βλ. ό.π., σ. 18 κ.ε. και κυρίως σ. 20 και H. Belting, *Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel*, *MJBK XXIII* (1972), σ. 63-100. Πρβλ. και βιβλιοκρισία στο έργο του Grabar, *Sculptures II*, από τη Λ. Μπούρα στα *Βυζαντινά* 9 (1977), σ. 457.

655. Γλυπτά που έχουν χρωματιστεί στην περίοδο των Παλαιολόγων, συναντούμε ακόμη στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό της Θεσσαλονίκης· βλ. απεικόνιση, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ο Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός, Θεσσαλονίκη 1970, πίν. I. Για τα γραπτά κοσμήματα, βλ. Τσιτουρίδου, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, σ. 209 κ.ε. Πρβλ. και Λ. Μπούρα, ό.π., σ. 457. Επίσης, κιονόκρανα βαμμένα έχουμε και στο ναό της Παμμακαρίστου της Κωνσταντινουπόλεως· βλ. H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Washington 1978, πίν. XI.

656. Grabar, *Sculptures II*, σ. 21.

657. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Η τεχνική *opus sectile* στην εντοιχία διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 150 κ.ε.

Μαλιασσηνού και αριθ. 13 του διακόνου Κλήμεντος από τη Βέροια, καθώς και το κάλυμμα αριθ. 36 της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη στη Μονή Βλατάδων της Θεσσαλονίκης.

Τα θέματα των αναγλύφων αυτών συνίστανται σε κουφικά και φυτικά κοσμήματα από ταινιωτούς βλαστούς που αλληλοσυμπλέκονται, δημιουργώντας περίτεχνα αραβουργηματοειδή σχέδια. Το διάκοσμο συμπληρώνουν πτηνά, όπως αετοί και παγόνια, αλλά και φανταστικά ζώα, όπως γρύπες και το όλο ανάγλυφο δίνει την εντύπωση χαλιού. Πρόκειται ασφαλώς για μια τεχνική με φανερή ισλαμική επίδραση, που προέρχεται από τη μίμηση ανατολικών υφασμάτων.

Ανάλογα θέματα στην ίδια τεχνική, άλλοτε απλούστερα και άλλοτε πολυπλοκότερα, παρατηρούνται και στο τέμπλο της Πόρτα-Παναγιάς, στον άμβωνα της Αχρίδας, στα υπέρθυρα της Μονής Χελανδαρίου, σε κιονόκρανα και γείσα ενός άμβωνα από τη Βέροια, σε ανάγλυφες πλάκες, υπέρθυρα και γείσα στην Παναγία της Επισκοπής Άνω Βόλου, στην Παναγία της Μακρινίτσας και στη Μονή του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στην παλαιολόγια περίοδο παρατηρούμε και μια ανάμειξη τεχνικών, που δεν είναι βέβαια ασυνήθιστη και στους προηγούμενους αιώνες. Έτσι, στην ψευδοσαρκοφάγο από το Χορτιάτη αριθ. 37 παρατηρούμε ότι τα ζώα έχουν αποδοθεί επίπεδα, ενώ ο φυτικός διάκοσμος σε χαμηλό ανάγλυφο, κρυσταλλικής όμως υφής, όπως σε παλιότερα έργα του 11ου και 12ου αι. Ακόμη, στο κάλυμμα αριθ. 36 της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη από τη Μονή Βλατάδων, παρατηρούμε ότι στην πρόσοψη ο διάκοσμος είναι επιπεδόγλυφος και προβάλλει σ' ένα έδαφος ανώμαλο για να δεχθεί κηρομαστίχη, ενώ το ανθέμιο με τους ελικοειδείς βλαστούς στη στενή πλευρά έχει μια πλαστικότητα, που θυμίζει την πλοκή και την τεχνοτροπία αναγλύφων του 12ου αι.

Στην τελευταία περίοδο της βυζαντινής γλυπτικής διαφαίνεται μια τάση για τοπικές ιδιομορφίες, που θα μπορούσε να εξηγηθεί από την πολιτική διάσπαση της παλιάς αυτοκρατορίας, ύστερα από τη φραγκική κατάκτηση. Ιδιαίτερη σημασία, ωστόσο, έχει η παρατήρηση ότι στο Μυστρά η γλυπτική γενικά εκπροσωπείται σε μικρή έκταση⁶⁵⁸, γεγονός που μπορεί να επεκταθεί και στα ταφικά μνημεία. Ασφαλώς το γεγονός ότι δεν έχουν εντοπιστεί ανάγλυφες σαρκοφάγοι στο Μυστρά σημαίνει ότι θα ήταν τόσο περιορισμένος ο αριθμός τους, ώστε δεν έφτασαν σε μας.

Αντίθετα, στην Ήπειρο, κατά την εποχή των Παλαιολόγων, η γλυπτική παρουσιάζει κάποια άνθηση και φανερώνει τη δραστηριότητα ενός τοπικού εργαστηρίου στην Άρτα την εποχή αυτή. Οι δεσπότες της Ηπείρου, ανάμεσα στα άλλα έργα γλυπτικής, κυρίως μαρμάρινα τέμπλα, μας άφησαν και τη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας και αυτές στη Μονή Βλαχερνών. Τα έργα αυτά δείχνουν κάποια σχέση με την Κωνσταντινούπολη, αλλά έχουν εκτελεστεί μ' έναν τρόπο πιο αδέξιο. Η τέχνη αυτή, περισσότερο από αλλού, μας δίνει τη δυνατότητα να διακρίνουμε τη σχέση της με άλλες τέχνες και κυρίως με τη ζωγραφική και τη χρυσοχοΐα.

Η ιδιαίτερα αξιόλογη ομάδα των σαρκοφάγων σε επιπεδόγλυφη τεχνική με ισλαμίζοντα χαρακτηριστικά, που περιλαμβάνει έργα από τη Θεσσαλία (Πήλιο), την Ήπειρο (Κοζίλη), τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη, είδαμε ότι συνδέεται άμεσα με το τέμπλο της Πόρτα-Παναγιάς, τον άμβωνα της Αχρίδας, τα θυρώματα στο Χελανδάρι και με ορισμένα γλυπτά στη

658. Grabar, *Sculptures II*, σ. 21.

Συλλογή της Βέροιας. Καθώς τα έργα αυτά περιορίζονται γεωγραφικά σε μικρό σχετικά χώρο και χρονολογούνται σε μια περίοδο σαράντα περίπου χρόνων (1274-1317), μπορούν να θεωρηθούν δημιουργήματα του ίδιου εργαστηρίου, τεχνίτες του οποίου δούλεψαν σε όλα αυτά τα μνημεία⁶⁵⁹. Το εργαστήριο αυτό θα μπορούσε ίσως να τοποθετηθεί στη Θεσσαλονίκη, η οποία, όπως είναι γνωστό, αποτελεί την εποχή αυτή ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο. Ωστόσο, είναι πρόωρο να καταλήξει κανείς σε οριστικά συμπεράσματα στο θέμα αυτό, γιατί, όπως ήδη έχει τονιστεί, η γλυπτική δεν έχει μελετηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να επιτρέπει με βεβαιότητα τον εντοπισμό συγκεκριμένων εργαστηρίων.

Οι δυτικές επιδράσεις, αν εξαιρέσουμε τα τρία τόξα του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, τα οποία δεν είναι βέβαιο ότι ανήκαν σε ταφικά αρκοσόλια, περιορίζονται σε ελάχιστα ταφικά μνημεία της παλαιολόγιας περιόδου.

Εκεί που θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για κάποια δυτικά στοιχεία είναι η σαρκοφάγος της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα. Η ανάγλυφη πρόσοψή της, αριθ. 50, όπως και τα ανάγλυφα της Παρηγορήτισσας πιστεύεται ή ότι ανήκουν σε μια τοπική σχολή, που ιδρύθηκε στην Άρτα από δυτικούς τεχνίτες, ή ότι είναι έργα ντόπιων τεχνιτών, οι οποίοι εμπνεύστηκαν από δυτικά πρότυπα.

Επίσης, ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ταφική πλάκα αριθ. 64 από την Ανδραβίδα, πρωτεύουσα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η πλάκα αυτή κατασκευάστηκε για την Αγνή Βιλλεαρδουίνου, μια βυζαντινή πριγκίπισσα που είχε παντρευτεί Φράγκο ηγεμόνα. Ωστόσο, παρά τη γαλλική επιγραφή που είναι χαραγμένη στο πλαίσιο της πλάκας, τα θέματα του διακόσμου της είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος βυζαντινά, αποδοσμένα όμως μ' έναν τρόπο αδέξιο. Έτσι, ο τεχνίτης θα μπορούσε να είναι είτε ένας δυτικός, που του ανέθεσαν να εκτελέσει βυζαντινά θέματα που δεν τα γνώριζε καλά, είτε ένας Έλληνας γλύπτης, με όχι ιδιαίτερη δεξιότητα.

Τέλος, στο κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη στη Μονή Βλατάδων, που χρονολογείται γύρω στο 1300, βλέπουμε έναν τριγωνικό θυρεό με δύο εραλδικά λιοντάρια. Πρόκειται για οικόσημο, που μαρτυρεί κάποιους λατινικούς νεοτερισμούς, οι οποίοι δε λείπουν την εποχή αυτή και από την Κωνσταντινούπολη.

Οπωσδήποτε, όμως, τα μεμονωμένα λατινικά στοιχεία στα ανάγλυφα των σαρκοφάγων αποτελούν, όπως έχει τονιστεί, πρωτοβουλίες ορισμένων πριγκίπων και ευγενών⁶⁶⁰ και δεν μπορούν να έχουν γενικότερη σημασία. Η μεγάλη πλειοψηφία των σαρκοφάγων της Ελλάδας —όπως άλλωστε και τα άλλα έργα της γλυπτικής— εντάσσεται μέσα στην καθαυτό βυζαντινή παράδοση.

659. Η δραστηριότητα του εργαστηρίου αυτού επεκτείνεται και σ' άλλα μνημεία της Σερβίας αυτής της εποχής, όπως στην Banjska και στο ναό των Αγίων Ιωακείμ και Άννας (1314), που έκτισε ο κράλης Μιλούτιν. Για τον ανάγλυφο διάκοσμο αυτών των μνημείων, βλ. M. Šuput, *Vizantijski plastični ukras u graditeljskim delima kralja Milutina*, *Zbornik za likovne umetnosti* 12 (1976), σ. 43-55, εικ. 9-12.

660. Grabar, *Sculptures II*, σ. 23. Οπωσδήποτε, η δυτική επίδραση είναι πιο φανερή σε δύο επιτύμβια μνημεία, ένα που βρέθηκε στα περίχωρα του Τυρνόβου και που παριστάνει μια ανάγλυφη ξαπλωμένη μορφή κάποιου Βούλγαρου τσάρου του 14ου αι. και ένα αποσπασματικό πορταίτο του Στέφανου Δουσάν —το κεφάλι λείπει— κοντά στο Prizren· βλ. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, σ. 137, εικ. 58-59. Πρβλ. και Grabar, *Sculptures II*, σ. 23 και σ. 157, αριθ. 170, 171, πίν. CXLIV. Αλλά και εδώ πάλι πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις.

RELIEF SARCOPHAGI AND TOMB SLABS OF THE MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIODS IN GREECE

INTRODUCTION

Very little interest has hitherto been taken in Byzantine sarcophagi, unlike those of the Early Christian period. What we know about them comes chiefly from A. Orlandos's work, which is generally limited to a presentation of the material, but sometimes also gives architectural reconstructions. An attempt at a broader study has in some cases been made by A. Xyngopoulos and in part by G. Soteriou, as well as by certain other younger scholars.

It should also be noted that the general work by A. Grabar, *Sculptures I and II*, includes, with a commentary, the most important of the hitherto known sarcophagi of the Middle and Late Byzantine periods in Greece.

The first systematic study, however, to attempt a more substantial review of the problem was made by O. Feld, who in his article, *Mittelbyzantinische Sarkophage* (RQ 65 (1970), pp. 158-184), brought together a considerable number of Middle Byzantine sarcophagi, chiefly coming from Constantinople, Asia Minor and Kiev, with some mention of those in Greece. Feld's study is considered to —and indeed does— mark the beginning of research into a totally neglected field of Byzantine art.

The purpose of our study is to assemble and examine the sarcophagi that have from time to time been published in isolated publications, as well as the material we have discovered in the course of our research in museums, sculpture collections and various monuments in Greece. The main body of our work consists of unpublished material.

The work is divided into four chapters with a supplement at the end of general comments and conclusions. The first chapter comprises the catalogue, which follows a geographical order based on the provenance of each object, beginning with Macedonia and proceeding south to the rest of Greece and the islands. This gives a picture of the geographical distribution of the sarcophagi. The catalogue first details the facts about the object, that is its present location, inventory number in the collection where it is exhibited and its material, dimensions and chronology. There follows a detailed description and, at the end, the relevant bibliography.

The second chapter examines the sarcophagi from the point of view of their architectural forms and classifies them into different types according to their method of construction and their dependence or otherwise on buildings. Furthermore, sarcophagi have been restored and fragments identified as parts of sarcophagi that were hitherto thought to be simple relief slabs.

The third chapter deals with the sculptural decoration of the sarcophagi and explores the symbolic interpretation of the subjects and their relation to those on sarcophagi outside Greece or in other art forms.

In the fourth and final chapter a chronological arrangement of the material is attempted on the basis of the historical and stylistic evidence.

Finally, the study concludes with a section containing comments and conclusions about the forms, decoration and technique of relief on sarcophagi.

TYPOLGY

The sarcophagi have been divided into three basic types with different variations according to shape, construction and dependence or otherwise on other structures, as follows:

I. Monolithic sarcophagi

Monolithic sarcophagi are very restricted in number —no more than six out of a total of ninety-two. They are made, like those of the Early Christian period, out of a single block of marble and have the form of chest-shaped coffins. The walls are usually vertical inside and out, with the exception of the coffin of the protospatharius Ioannes, no. 1, in Serres, which is concave inside and shaped like a human body (F i g s. 2-3; P l s. 1-2).

Although these sarcophagi were separate and independent of any other structure, they were nevertheless always placed close to the walls of buildings or under arcosolia, for which reason only their visible sides were worked or carried decoration.

II. Fitted sarcophagi

Their main characteristic is that they were fitted together from separate slabs that formed the vertical sides and the cover.

This group, too, does not number many examples in Greece. It includes a total of six sarcophagi, of which four were touching with one or both of their sides the walls of the churches they were in, and only two were free-standing: the sarcophagus of Anna Maliasene, no. 45A-Δ (F i g. 8), and another identical in subject matter and technique to it, no. 46A-B. Even these, however, would not have been placed «in medio ecclesiae», as in the West, but close to the walls of the aisles or the narthex, as can be seen in the case of the free-standing fitted sarcophagus attributed to Helen, the sister of Stefan Uroš Dečanski III (1320-1331), in the Monastery of Dečani in Serbia. The sarcophagi of the Serbian rulers and patriarchs of the 13th and 14th centuries that have survived *in situ* also generally followed, with very few exceptions, the Byzantine tradition.

The method of construction of fitted sarcophagi was known at least in late antiquity and it has continued even into modern times.

III. Pseudosarcophagi in arcosolia or immediately dependent on buildings

By far the greatest part of the material at our disposal belongs to this category.

Pseudosarcophagi are rectangular marble slabs characterized by their relatively low height in relation to their length. This proportion of length to height is what basically differentiates them from comparable architectural sculptures and particularly closure panels.

Pseudosarcophagi have been so called because they give the impression of being complete marble cists, whereas in fact they are merely the fronts of coffins built inside arcosolia that have been opened in the thickness of the church walls.

This form of grave construction is known from at least Early Christian times and in all probability represents a contraction of the funerary monuments of the Imperial and Early Christian periods, during which monolithic sarcophagi were placed beneath free-standing built vaults or in vaults within walls.

The pseudosarcophagi that we have assembled can be classified into the following categories according to the way in which they are attached to the walls of the arcosolium:

1. Pseudosarcophagi with their ends in contact with the faces of the arcosolium

The vertical sides of these sarcophagi are quite smooth and not inserted into the end walls but on them, as in the case of the pseudosarcophagus no. 54, preserved *in situ* in the Monastery Panaghia Zoodochos Pege near Dervenosalesi on Kithairon (F i g. 9; P l. 43).

In addition to this general form, a very few variations can be seen in which the sarcophagus does not fit directly into the inner side of the vertical walls of the arcosolium, but into two specially formed recesses on either side in the fronts of the pilasters. A typical example of this variation is the pseudosarcophagus no. 19, the so called Founders' Sarcophagus, in the Vatopedi Monastery on Mt Athos (F i g. 11; P l. 15a).

2. Pseudosarcophagi with the ends built into the faces of the arcosolium

No monuments belonging to this group have survived *in situ* in Greece, nor are any known to us generally among the material published so far. The fact, however, that the edges of the short sides of these pseudosarcophagi are thinner and heavily worked can only be explained if they were built into the faces of the walls of the arcosolia. A noteworthy variation may be the pseudosarcophagus no. 29 (P l. 22α) from Thessaloniki, whose ends are joined to the walls of the arcosolium by means of small pillars (F i g. 14γ).

3. Pseudosarcophagi in composite funerary monuments

To this group belong the tomb of Hosios Meletios, no. 56, on Kithairon (F i g s. 15-16; P l. 45) and probably that of Haghia Theodora, no. 50, in Arta (P l s. 36γ-δ and 37). These are peculiar funerary complexes consisting of a built underground cist, which is the main tomb, and an aboveground pseudosarcophagus beneath an arcosolium. These are instances of the survival into the Byzantine period of the bipartite funerary arrangement, with an overlying coffin and an underlying *eisoste* or *chamosorion*.

To the question, what kinds of lid were used to cover the different types of Byzantine sarcophagi we have examined, a full answer cannot be given, because very few lids from any coffins have survived. We have, however, a pedimental lid on the monolithic sarcophagus no. 1 (F i g. 2β; P l s. 1-2), a flat lid on the monolithic sarcophagus no. 75 (P l. 60α-β), three flat lids on fitted sarcophagi and the same number on pseudosarcophagi, and, finally, two truncated-pyramidal lids, one on the composite grave monument of Hosios Meletios, no. 56 (F i g s. 15-16; P l. 45α), and the other on the arcosolium in the north side of the esonarthex of the monastery of that name, no. 55 (P l. 44β).

In addition to these, however, which are either *in situ* or have a known provenance, another twelve lids have been brought together, two saddle-shaped and the rest flat, but it is impossible to say from what sort of funerary structure they came.

To effect a better fit for the lids on the tombs, the inner or outer edges of the rim were recessed and the lids were correspondingly shaped. In other cases, especially with the pseudosarcophagi, the rims were bevelled inwards or outwards. On the side walls and at the back of the arcosolia the lids were seated on built projections or bevelled marble cornices that projected from the walls.

What is rather striking is the small number of monolithic coffins in relation to the pseudosarcophagi, which were placed in arcosolia in regular and monastic churches. We must remember, however, that in the Early Christian period as well the number of monolithic sarcophagi must have been limited compared with the numerous other forms of tomb monuments, because they were the prerogative of the well-to-do Christians. Also we must not overlook the fact that many of the monolithic sarcophagi suffered considerable damage through subsequent reuse in various structures and above all as cisterns at springs, although this also resulted in the survival of a number of sarcophagi that might otherwise have been totally destroyed.

Apart from these external causes, however, there were historical and religious reasons that contributed to the diminution in the construction of separate sarcophagi. The change in beliefs concerning the dead brought by Christianity, in accordance with which the dead were no longer worshipped as family divinities, as they had been in antiquity, but were simply regarded as pious mortals, put a check on the tendency to make luxurious funerary monuments, including relief sarcophagi.

The change brought about by Christianity lay in the fact that special mausolea for the burial of the dead were no longer customary, as they had been, for example, in the Hellenistic and Roman periods; their place was taken by ancillary constructions subordinated to the main

edifices of the churches. This change had already begun in the time of Constantine the Great, who built a mausoleum attached to the church of the Holy Apostles in Constantinople, most probably following an ancient tradition, which in this case, however, was revived by the Christian spirit of interment *ad sanctos*.

Gradually, however, even the ancillary mausolea ceased to be built, and in spite of the prohibition to that effect the dead began for reasons of piety to be buried within the churches.

Initially only members of the clergy were allowed to be buried in the church and indeed within the sanctuary, where the relics of martyrs were interred. Lay people were buried in the narthex or aisles; since these areas were of secondary religious importance, this was not considered a violation of the prohibition against burial in the church. Thus the aisles, especially in the monastic churches, became places with a funerary function, in other words funerary chapels. At the end of the Byzantine period, however (15th c.), this distinction lapsed and lay people were also buried in the main church.

The emperors of Byzantium themselves set the example of intrachurch burial. The mausolea attached to the church of the Holy Apostles had long ceased to be the burial places of the Byzantine emperors. The last emperor to be buried in them was Constantine VIII († 1028), the brother of Basil II Bulgaroctonus. Before this, however, ever since the first half of the 10th c., the emperors had begun to adopt the custom of choosing for their burial places not the traditional mausolea but the churches of the monasteries they had founded during their lifetimes with this purpose in mind, namely to be buried in them when they died.

The example of the emperors was followed by the aristocracy, both political and military, and by monks who built monasteries, ensuring a burial for themselves in the churches of the monasteries they had founded and to which they customarily retired towards the end of their lives.

The sarcophagi of saints, like that of Hosios Athanasios in the Monastery of Grand Lavra on Mt Athos, or of Hosios Meletios in the monastery of that name, enjoyed especial honour and veneration. They were credited with the power of healing the sick and performing miracles and were generally thought to represent the divine presence.

From the examples known to us it appears that pseudosarcophagi in Greece were few in number during the 9th and 10th centuries, were commoner in the 11th and 12th centuries and became numerous in the Palaeologan period. In this period we also have the greatest number of richly decorated and eponymous sarcophagi. These belonged to members of the great provincial families, like those of Doukas in Epirus and Maliasenos in Thessaly, who, having amassed wealth and power in their hands, had the means and above all the ambition to build ostentatious tombs for themselves.

In this they were indeed following the example of the capital, where in the Palaeologan period a flowering of grave monuments in the form of arcosolia, as seen chiefly in the Monastery of Chora, was to be observed. These differ from the pseudosarcophagi of Greece, principally in the facing of the front of the arcosolium. In Constantinople the fronts of the arcosolia were covered with marble ornamentation, something not found in Greece. Some marble arches in the Byzantine Museum of Athens with Franco-Byzantine reliefs, if in fact they are from funerary arcosolia, which cannot be confirmed, must be considered exceptions.

DECORATION

In regard to the subject matter depicted in the reliefs on the sarcophagi of the Middle and Late Byzantine periods in Greece, the first observation is that there are very few figurative sculptures, two in all, and these are from the Palaeologan period. One is the pseudosarcophagus no.

50 from Arta, on which Haghia Theodora is depicted in her imperial majesty with her son Nicephorus, flanked by two attendant angels (P l. 37). The other is the fragmentarily preserved saddleback lid no. 11₁₋₃ from Beroia with the Descent of Christ into Hell (P l. 9).

This phenomenon is apparent not only in the sarcophagi of Greece, but in those of Constantinople and its sphere of influence, in contrast to the Early Christian sarcophagi, which display a much greater number of relief compositions depicting people.

In the examples we are considering the predominant scheme is a geometrical subdivision of the surface to which the particular decorative elements are subordinate. Virtually all the geometrical forms appear and in a striking number of variations. The decoration, which is framed by geometric subjects, follows a course parallel to that observed in the other architectural sculptures of the time, particularly those on the closure panels, but also in manuscripts, wood-carving and fabrics. In any case, however, the main decorative themes on the sarcophagi were not chosen at random, but had a symbolic significance connected with the protection of the tomb and its occupant, the warding off of evil, the conflict between good and evil, and the anticipation of the resurrection and immortality of the spirit.

Animals and birds are found in small numbers on the sarcophagi of the Middle Byzantine period, but they appear with considerable frequency on the tomb monuments of the Palaeologan period. The most commonly depicted are the winged griffon, the eagle, both single- and double-headed, the peacock and more rarely the lion. Reptiles also appear, like salamanders and particularly snakes coiled around trees, and in combination with crosses, in which cases they acquire the meaning of symbols of paradise.

On the sarcophagi the well-known Early Christian representation of a spring with birds and animals drinking from it continues to be depicted. The theme is connected with baptism and symbolizes the death and resurrection of Christ.

The tree of life flanked chiefly by birds is also represented on some sarcophagi. It is directly related to the fountain of life, with which it is morphologically connected, and it is also identified symbolically with the cross itself as the symbol of eternal life and salvation.

We can distinguish a closed group of pseudosarcophagi and monolithic sarcophagi which continue to follow the tradition of the Early Christian sarcophagi with colonnades. On the facades of these sarcophagi the main subjects, apart from the arches, are crosses in a great diversity of types and variations, which are also embellished with other elements, such as trees—cypresses or palm trees—acanthus leaves, vine tendrils and scrolls. The foliate cross was the most frequently depicted, because in Byzantine theology it was regarded as «the tree of vivification», «the tree of vitalization», symbolizing the Tree of Knowledge. This was the cause of man's original fall, but also the way to eternal life and salvation.

The number of examples of sarcophagi with arcades flanking crosses permits us, I think, to say at this moment with certainty that this theme is a typical element in their decorative repertoire and predominates in the 11th and 12th centuries, although it continues to be present in the Palaeologan period.

This basic motif, the arcade, even survives into post-Byzantine times and was used in the decoration of fountains by Ottoman stone carvers, who must have been inspired by the heritage of Christian sarcophagi with colonnades.

A different course is followed by the sarcophagi whose facades and covers depict large intersecting circles of *rotae sericae*, again enclosing crosses or interlacing patterns. We also see this subject on closure panels, colonnettes and epistyles as well as in manuscripts of the Middle Byzantine period.

A wide variety of palmettes was used as secondary fill motives, and firewhirls and rosettes, especially in the blank spaces on the arms of the crosses, as well as stelliform ornaments, which

in the Early Christian period were regarded as paradise symbols, or at least as recalling a paradisiacal place.

RELIEF STYLES AND CHRONOLOGY

If in the subjects favoured for the decoration of sarcophagi there was relative specialization and a certain selectivity, nevertheless in the execution of the reliefs the techniques employed followed contemporary works of sculpture.

The fragmentary condition, however, of our material, together with the fact that most of it has been removed from its original position, makes it difficult to trace the successive stages in the development of relief carving and to attribute works to particular workshops or schools. In spite of this, certain general trends can be distinguished that enable us to some extent to locate the sculptures in time and place. The greatest difficulty arises for the periods of the Macedonians and the Comnenes, while for Palaeologan period we are better able to approach the works both historically and stylistically.

To the 9th c., and towards its close, we would attribute only fragment no. 21 (P l. 16α) from Thessaloniki; its decoration is related to that of the two dated monuments of the post-Iconoclastic period, the churches of Skripou (873/4) and Theologos at Thebes (872).

The 10th c. can display a larger, but still limited number of sculptures, of which three stand out for their quality. One is the pseudosarcophagus no. 22 (P l. 17β) from Thessaloniki, which is distinguished for its geometric precision, symmetry and elegance of design, elements that can be observed in the sculpture of this period from Constantinople and Presthlava. The second relief, slab no. 83 (P l. 64β), again from Thessaloniki, is adorned with animals in a powerful decorative arrangement but executed in a rough technique, and presents features in common with equivalent works from Constantinople and with some older reliefs built into the outside walls of the Gorgoëpikoos in Athens. Finally, the cover slab no. 53 (P l. 42) in the crypt of Hosios Loukas, with a border of pseudo-kufic design, is an exceptional instance from the end of the 10th c. The last relief is an outstanding fragment of sculpture in the *champlevé* technique, in which the ground of the decoration is filled with coloured mastic inlay. It is directly related to the similar sculptural decoration in the Panaghia of Hosios Loukas, which imported a mass of orientalizing motives into Greece.

By the 11th c. examples of reliefs had multiplied compared with the previous centuries and two different artistic streams can be distinguished in the decoration on sarcophagi, one simple and the other refined. These two styles prevailed also in the other sculptural works of the period and were diffused throughout the empire.

The simple style is chiefly exemplified by the pseudosarcophagus no. 15 (P l. 12) in Haghi-os Achilleios at Prespa, and to a lesser degree by the fragments nos. 30 (P l. 22β), 86 (P l. 65β) and 84 (P l. 64α) from Thessaloniki. These are a more archaic group of reliefs that in a way echo the decoration of the post-Iconoclastic period. They are characterized by a bare linear execution in the chip carving technique (*Kerbschnitt*). The animals are distinguished by their completely flat bodies with sharp outlines. Similar reliefs can be seen on other monuments in Greece (the Peribleptos at Politika on Euboea, the Gorgoëpikoos in Athens), on funerary arches in Phrygia, on closure panels with animals from Stara Zagora as well as in reliefs from Constantinople.

As examples of the refined style we may point to the tomb slabs nos. 33 (P l. 23β) from Thessaloniki and 38 (P l. 26α) from Redina, as well as the pseudosarcophagus no. 4 (P l. 4) from Serres. The relief on these is round and soft, with designs of intersecting circles and *rotae sericae* enclosing crosses, interlacing patterns and firewhirls, as can be seen on the sarcophagus

of Olga in Kiev, on closure panels in Haghia Sophia, also in Kiev, and in the churches of the Saviour in Černigov and Haghia Sophia at Ochrid.

At the same time, however, in the middle of the 11th c., we also have the large group of sarcophagi with the colonnades and foliate crosses, nos. 29 (P l. 22α), 31 (P l. 22γ), 32 (P l. 23α) and 26 (P l. 19β) from Thessaloniki, no. 39 (P l. 27β) from Zichna, nos. 77₁₋₂ (P l. 61α), 78 (P l. 61β) and 5 (P l. 5α) from Serres, nos. 17 (P l. 13β) and 19 (P l. 15α) from Mt Athos and nos. 44 (P l. 30α), 43 (P l. 29) and 40 (P l. 27α) from Thessaly. These reliefs fall between the two extremes just mentioned and may be regarded as intermediate stages in the development of the simple and the refined relief styles.

Another group of sarcophagi, nos. 8 (P l. 6β), 12 (P l. 10α), 9 (P l. 7) and 80 (P l. 62α) from Beroia, no. 2 (P l. 3α) from Serres, nos. 24 (P l. 18) and 85 (P l. 65α) from Thessaloniki and a few fragments, nos. 63 (P l. 51β), 89 (P l. 66γ), 90 (P l. 66β) and 91 (P l. 67β) from Corinth are decorated with foliate crosses beneath arcades or within circles. In these reliefs we see the hard linear technique of the Nerezi icon-stand (1164) combined with a search for plasticity, which again is a characteristic of 12th c. works. Nevertheless, we prefer to place these works in a broader chronological framework, in the 11th-12th centuries, because their decoration appears to be simpler than that of the precisely dated Nerezi icon-stand.

Within this same 11th-12th c. chronological framework we would also place two works closely related to each other, the monolithic sarcophagus no. 65 (P l. 53) from Nauplion and the pseudosarcophagus no. 61 (P l. 50) in Pendele, because on both of them the principal subjects, like crosses, birds and cypresses, are embellished with meanders, braids and rosettes, decorative elements that are frequently found in 11th and 12th c. reliefs.

We can date firmly to the 12th c., and indeed to its first half, the composite funerary monument of Hosios Meletios, no. 56 (P l. s. 45-46α) and the cover of the pseudosarcophagus no. 55 (P l. 44β) from the monastery of that name. In both cases the decoration is simple but at the same time elegant, consisting of crosses in circles with half-palmettes on the ends or ivy leaves in the blank spaces on the arms, in a comparatively high and soft relief.

A completely different trend in the 12th c. can be seen in the pseudosarcophagi nos. 60 (P l. 49) in the Church of Holy Apostles in Athens and 49 (P l. 36β) at Arta. On these a characteristic decoration of triple band acanthoid shoots predominates, with exceptional precision in a chip carving technique. This decoration is distinct from the palmette spirals of the 10th and 11th centuries and presents a more classical rendering of the palmettes. These two works constitute a unity with the accurately dated epistyle in the Taxiarches Mesarias on Andros and can thus be attributed with great probability to the third quarter of the 12th c.

In the Late Byzantine period the oldest sarcophagi available to us date to the middle of the 13th c.

The new element in the decoration of sarcophagi consists of the presence of human figures and it precisely reflects the general preference for pictorial reliefs that is to be seen in Palaeologan sculpture. But again this trend is almost exclusively confined to the capital. Among the sarcophagi, as we mentioned above, we have only two examples with pictorial reliefs, the sarcophagus no. 50 (P l. 37) of Haghia Theodora at Arta, which is dated after 1270, and the cover no. 11₁₋₃ (P l. 9) in Beroia with the Descent of Christ into Hell (end of 13th-middle of 14th c.). These works, in spite of having been executed in a relatively high relief, are not characterized by plasticity and show a greater dependence on painting and woodcarving. The forms stand out forcefully above the surface of the ground and give the impression of being attached rather than carved in relief. They are certainly inferior in quality to the comparable reliefs of this period that have survived in the capital.

Something similar occurred with the mid-13th c. fitted sarcophagus in the Monastery of

Vlachernes at Arta, on which the crosses on the transverse sides have been executed again in high relief, but relatively abruptly, evidence of imitation of works in gold.

What characterizes the sculpture of the Palaeologan period, however, is the *champlevé* technique, which is used particularly on sarcophagi. First the design is incised on the smooth marble surface and the background is cut away; it is then often filled with coloured mastic inlay. The marble itself, however, must also have been painted. This can be concluded from the traces of red colour surviving on pseudosarcophagus no. 28 (P l. 21) in the Byzantine Museum of Athens. The *champlevé* process is not properly speaking relief, because it completely lacks plasticity, but rather a technique founded on the principles of painting. It was a trend which, as has correctly been stressed, was exercised alongside the figurative sculpture of the time and as a kind of contrast to it. The technique of *champlevé*, because of the flatness of the surface and the polychrome effect produced by use of the mastic inlay, creates the same aesthetic effect as the *opus sectile* known from the Roman period.

Among the sarcophagi in Greece there are a number of masterpieces of their kind, such as the fitted sarcophagus no. 45A-Δ (P l s. 30β-33) of Anna Maliasene, which is reliably dated to 1274-1276, another one similar to it, no. 46A-B (P l s. 34 and 35α-β), the tomb slabs nos. 52 (P l s. 40-41) from Kozile, 47 (P l. 35γ) of Neilos Maliasenos and 13 (P l. 10β) of the deacon Clemens from Beroia, as well as the cover no. 36 (P l. 25) of the sarcophagus of George Kapandrites in the Monastery of Vlatadon in Thessaloniki.

The subjects in these reliefs comprise pseudo-kufic and foliate patterns of bands of interweaving tendrils, creating elaborate arabesques. The decoration is completed by birds such as eagles and peacocks, as well as by imaginary beasts like griffons, and the whole relief creates the effect of a carpet. It is certainly a technique that shows a clear Islamic influence and derives from imitating Anatolian fabrics. Similar subjects in the same technique, sometimes simpler and sometimes more complicated, can be seen on the iconostasis of Porta-Panaghia, the pulpit in Ochrid, the lintels in the Monastery of Chelandari, the capitals and iconostasis epistyles from Beroia, relief slabs, lintels and cornices in the Panaghia Episkope in Ano Volos, the Panaghia in Makrinita and the Monastery of Hagios Laurentios on Pelion.

We should point out, however, that in the Palaeologan period a mixture of techniques can be seen which is certainly not unusual in the preceding centuries as well. Thus on the sarcophagus in Chortiates no. 37 (P l. 26β) it may be observed that the animals have been rendered in the flat and the foliate decoration in low relief but in the chip carving technique, as in the earlier works of the 11th and 12th centuries. Again, on the cover no. 36 of the sarcophagus of George Kapandrites from the Monastery of Vlatadon we see that on the front the decoration is in *champlevé* and projects above a background left rough to receive the mastic inlay (P l. 25α, γ-δ), while the palmette with tendrils on the narrow side has a plasticity recalling the composition and style of 12th c. reliefs (P l. 25β).

In the last period of Byzantine sculpture there is a tendency for particular local forms to appear; this can be explained by the political fragmentation of the old empire after the Frankish conquest. Of particular importance, however, is the observation that sculpture is represented only to a slight extent at Mistra, and this also applies to the funerary monuments. Certainly the fact that relief sarcophagi have not been found in Mistra means that their number must have been so limited that they have not come down to us.

In Epirus, on the other hand, during the period of the Palaeologi, sculpture manifests a certain flowering and reveals the functioning of a local workshop in Arta at that time. The despots of Epirus, among other works of sculpture, especially marble iconostases, have left us the sarcophagus of Haghia Theodora and those of the Vlachernes' Monastery. These works show a certain relationship with Constantinople, but the rendering is clumsier. This art, more

than that of elsewhere, enables us to perceive its connection with other arts, especially painting and gold-work.

We have seen that the particularly outstanding group of sarcophagi in the *champlevé* technique with islamizing features, which includes works from Thessaly (Pelion), Epirus (Kozile), Beroia and Thessaloniki, are directly related to the iconostasis of Porta-Panaghia, the pulpit in Ochrid, the lintels in Chelandari and certain sculptures in the Beroia collection. Since these works are geographically confined to a relatively small area and date to a period of about forty years (1274-1317), they may be considered as the products of the same workshop, whose craftsmen worked on all these pieces. This workshop may perhaps have been located in Thessaloniki, which was at that time, as we know, a great artistic centre, but it is premature to pronounce a final judgement on this because, as we have already stressed, the sculpture has not been sufficiently studied to allow us to establish the location of individual workshops with certainty.

Western influences, if we except the three arches in the Byzantine Museum of Athens, of which we are not even sure that belonged to funerary arcosolia, are confined to a very few tomb monuments of the Palaeologan period.

Where we might speak of some Western elements is in connection with the sarcophagus of Haghia Theodora in Arta. Its relief front, no. 50 (P l. 37), like the reliefs of the Parigoritissa, is believed to be by a local school that was established in Arta by Western craftsmen, or to be the work of local craftsmen inspired by Western models.

Another typical example is the tomb slab no. 64 (P l. 52) from Andravida, the capital of the Principality of Achaia. This slab was made for Agnes Villehardouin, a Byzantine princess who had married a Frankish prince. In spite of the French inscription incised on the edge of the slab, however, the decorative subjects are for the most part Byzantine, although rendered in a clumsy fashion. Hence the craftsman could have been a Westerner commissioned to carve Byzantine subjects that he did not know well, or else a Greek sculptor without much skill.

Finally, we see on the cover of the sarcophagus of George Kapandrites in the Monastery of Vlatadon, which dates to ca. 1300, a triangular escutcheon with two heraldic lions (P l. 25δ). It is a coat of arms showing evidence of Latin innovations, which in that period were also evident in Constantinople.

In any case, however, isolated Latin elements in the sarcophagus reliefs were, as has been said, due to the enterprise of a number of princes and noblemen and could have had no more general significance. The great majority of the sarcophagi in Greece —like the other works of sculpture— fall within the pure Byzantine tradition.

Translation: W. W. Phelps

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

- I. Σαρκοφάγοι μονόλιθες: αριθ. 1, 57, 58, 65, 66, 75
- II. Σαρκοφάγοι συναρμωσμένες: αριθ. 14, 16, 45Α-Δ, 46Α-Β, 51Α-Γ, 64
- III. Ψευδοσαρκοφάγοι σε αρκοσόλια ή σε άμεση εξάρτηση από κτίσματα
Ψευδοσαρκοφάγοι με επαπτόμενες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου: αριθ. 2, 7, 8, 9, 12, 15, 17, 19, 20, 24, 25, 26, 27₁₋₂, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 54, 55, 59, 60, 61, 63, 67, 69, 70, 71, 74, 76, 92
Ψευδοσαρκοφάγοι με εντοιχισμένες τις άκρες στις παρειές αρκοσολίου: αριθ. 4, 23, 29, 62, 72, 73
Ψευδοσαρκοφάγοι σε σύνθετα ταφικά μνημεία: αριθ. 50, 56
Ψευδοσαρκοφάγοι αδιάγνωστου τύπου: αριθ. 5, 18, 21, 22, 37, 39
- IV. Επιτάφιος πλάκες-καλύμματα σαρκοφάγων αδιάγνωστου τύπου
Επίπεδα καλύμματα: αριθ. 3, 6, 10, 13, 33, 38, 47, 52, 53, 68
Σαμαρωτά καλύμματα: αριθ. 11₁₋₃, 36
- V. Ανάγλυφα προερχόμενα πιθανώς από σαρκοφάγους: αριθ. 77₁₋₂, 78, 79, 80, 81, 82₁₋₂, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ*

ΘΕΪΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΜΟΡΦΕΣ

Η Αγία Θεοδόρα με το γιο της Νικηφόρο, περιστοιχισμένοι από δύο αγγέλους: 50 (37)
Εις Ἄδου Κάθοδος: 11₁₋₃ (9α-γ)

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΖΩΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

Αετοί

μεμονωμένοι: 9 (7), 28 (21), 52 (40)
ανάμεσα σ' άλλα ζώα: 37 (26β)
εραλδικοί δεξιά και αριστερά από σταυρό: 21 (16), 51Α (38α), 61 (50)
ανάμεσα σε κληματίδες που φυτρώνουν από σταυρό: 7 (6α), 24 (18)
δεξιά και αριστερά από το δέντρο της ζωής: 8 (6β), 45Α (30β, 32α), 45Β₁₋₂ (31, 32β), 46Β₁ (35α), 52 (40, 41α)
δεξιά και αριστερά από περιρραντήριο: 28 (21), 81 (62γ)
που μάχονται με φίδια: 45Γ-Δ (33), 83 (64β)
που επιτίθενται σε άλλο ζώο ή πτηνό: 15 (12α)

Γρύπες

μεμονωμένοι μέσα σε γεωμετρικά σχήματα: 37 (26β), 45Α (30β, 32α), 45Β₁₋₂ (31, 32β), 46Α (34)
κάτω από τόξα: 28 (21)
που σπαράζουν λαγούς: 52 (41β), 83 (64β)

Ερπετά

φίδια τυλιγμένα σε κορμούς δέντρων: 32 (23α), 42 (28β-γ)
σαλαμάντρες σε συνδυασμό με παγόνια: 64 (52α)

Καμήλα στην οποία επιτίθεται πτηνό: 15 (12α)

Λιοντάρια

μεμονωμένα (;): 10 (8)
εραλδικά δεξιά και αριστερά από θυρεό: 36 (25δ)

Παγόνια

μέσα σε γεωμετρικά σχήματα σε συνδυασμό με σαλαμάντρες: 64 (52α)
με συμπλεκόμενους λαιμούς: 52 (40, 41γ)
δεξιά και αριστερά από περιρραντήριο: 63 (51β)

Διάφορα πτηνά ή ζώα

ανάμεσα σε κληματίδες: 27₁₋₂ (20)
σε μικρό μέγεθος ως παραπληρωματικά θέματα: 7 (6α), 20 (15β), 51Γ (38δ), 52 (40, 41δ)

ΦΥΤΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ανθέμια

ακανθοειδή: 26 (19β), 28 (21), 37 (26β), 77₁₋₂ (61α)
ακανθοειδή εναλλασσόμενα με άνθη λωτού: 51Β (38β), 51Γ (39β)
καλυκοειδή: 31 (22γ)
καρδιόσχημα: 20 (15β), 32 (23α), 36 (25β), 51Γ (38γ-δ), 52 (40), 79 (62β), 92 (67α)
πολύφυλλα: 5 (5α), 7 (6α), 8 (6β), 13 (10β), 17 (13β), 22 (17β), 34 (23γ), 35 (24), 77₁₋₂ (61α), 80 (62α)
τετράφυλλα: 36 (25γ)
τρίφυλλα: 25 (19α), 37 (26β), 43 (29), 44 (30α), 49 (36β), 61 (50α)
φτερωτά: 8 (6β), 13 (10β)

* Από τα ζεύγη των αριθμών που δίνονται, ο πρώτος αντιστοιχεί στην αρίθμηση του Καταλόγου, ενώ ο δεύτερος, μέσα σε παρένθεση, στους Πίνακες.

Ανθισμένα κουφικά: 45A (30β, 32α), 45B₁₋₂ (31, 32β), 46A (34), 46B₁₋₂ (35α-β), 47 (35γ), 53 (42)

Βλαστοί

ελικοειδείς με ημιανθέμια: 23 (17α), 49 (36β), 50 (37α,δ), 69 (56β)

μικροί με ημιανθέμια: 10 (8), 20 (15β), 45Γ-Δ (33)

με άνθη λωτού και κισσόφυλλα: 45A (30β, 32α), 45B₁₋₂ (31, 32β), 46A (34), 46B₁₋₂ (35α-β), 47 (35γ), 88 (65γ)

με ημιανθέμια, καρδιόσχημα ανθέμια και κισσόφυλλα: 52 (40), 79 (62β)

με κισσόφυλλα: 74 (59)

Δέντρα

αδιάγνωστα: 51A (38α), 51B (38β)

κυπαρίσσια: 19 (15α), 26 (19β), 64 (52β), 92 (67α)

της ζωής: 8 (6β), 9 (7), 45A (30β, 32α), 45B₁₋₂ (31, 32β), 46B₁ (35α), 52 (40, 41α)

φοινικόδεντρα: 30 (22β), 86 (65β)

Κληματίδες

ελικοειδείς: 51Γ (38γ-δ)

πλεχτές: 51Γ (38γ-δ)

ΚΥΡΙΑ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ ΤΟΥΣ

Κυκλικά κοσμήματα

αυτοτελείς κοίλοι δίσκοι: 1 (1), 62 (51α), 68 (55β)

δίσκοι έξεργοι και κύκλος από ταινία: 55 (44β)

Κύκλοι

αλυσιδωτοί: 15 (12α)

αυτοτελείς: 6 (5β), 56 (46α), 57 (46β), 64 (52β), 76 (60γ), 79 (62β)

συνδεόμενοι με μικρότερους κύκλους ή κόμβους: 2 (3α), 12 (10α), 33 (23β), 38 (26α), 41 (28α), 47 (35γ), 52 (40)

συνδεόμενοι με κόμβους σε συνδυασμό με τόξο ή ορθογώνιο: 45A (30β, 32α), 45B₁₋₂ (31, 32β), 46B₁₋₂ (35α-β), 60 (49)

συνδεόμενοι με κόμβους και αλληλοσυμπλεκόμενοι με ρόμβους: 52 (40), 82₁₋₂ (63)

συνδεόμενοι με κόμβους και πλοχμούς: 51Γ (38γ-δ)

Ορθογώνια παραλληλόγραμμα

αυτοτελή κοίλα: 72 (57), 73 (58), 78 (61β)

ανάμεσα στις κεραίες σταυρού: 64 (52α)

συνεχόμενα: 10 (8), 48 (36α), 59 (48), 70 (56γ)

με πλατιά κατακόρυφη ταινία ή πλέγμα ενδιάμεσα: 61 (50α), 65 (53)

συνδεόμενα με κόμβους στο κέντρο των πλευρών: 22 (17β), 25 (19α), 35 (24), 37 (26β)

Ρόμβοι

συνδεόμενοι με κόμβους στις κορυφές: 36 (25α,γ-δ)

αλληλοσυμπλεκόμενοι με κύκλους που συνδέονται με κόμβους: 52 (40), 82₁₋₂ (63)

Σηρικοί τροχοί: 4 (4β), 13 (10β), 35 (24)

Τετράγωνα

αυτοτελή κοίλα: 1 (1)

αλληλοσυμπλεκόμενα και εγγεγραμμένα σε κύκλο: 52 (40, 41γ)

συνδεόμενα με ορθογώνια κατά το σύστημα των σηρικών τροχών: 74 (59)

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΑ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Αστεροειδή

εξάκτινα: 1 (1β), 4 (4β), 13 (10β), 21 (16), 43 (29), 48 (36α)

οκτάκτινα: 4 (4β), 15 (12α), 44 (30α), 50 (37γ)

πολύακτινα: 51Γ (38γ-δ), 58 (47)

Αστράγαλοι: 60 (49), 61 (50α), 64 (52α)

Δισκάρια - μικροί κύκλοι με ή χωρίς μονογράμματα: 13 (10β), 25 (19α), 28 (21), 29 (22α), 31 (22γ), 35 (24), 44 (30α), 48 (36α), 51B (38β), 61 (50), 65 (53), 69 (56β), 76 (60γ), 89 (66γ), 90 (66β), 91 (67β)

Κόμβοι - πλέγματα

αστεροειδή πολύακτινα: 47 (35γ)

εγγεγραμμένα σε τετράγωνο με κύκλο στο κέντρο και ημικύκλια στις τέσσερις γωνίες: 74 (59)

κλειδί Σολομώντα: 60 (49)

κυκλικά με κόμβους σε δύο σημεία της περιφέρειας: 48 (36α), 60 (49)

με κόμβους σε τέσσερα σημεία της περιφέρειας: 48 (36α), 51Γ (38γ-δ), 60 (49), 66 (54α,γ)
 με κόμβους σε έξι σημεία της περιφέρειας: 60 (49)
 ψαθωτά από το συνδυασμό δύο καρδιόσχημων θεμάτων: 13 (10β)
 λημνίσκοι: 2 (3α), 33 (23β), 38 (26α), 60 (49), 66 (54α,γ), 71 (56α)
 οκτώσχημα: 8 (6β)
 Μαϊάνδρος: 61 (50)
 Πλοχομοί
 αλυσιδωτοί: 10 (8), 45B_I (31, 32β), 45Γ-Δ (33), 51Γ (38γ-δ), 65 (53)
 σύνθετοι από τρεις ταινίες: 65 (53)
 σχηματοποιημένοι: 60 (49)
 Πυροστρόβιλοι: 4 (4β), 41 (28α), 43 (29), 48 (36α), 59 (48), 61 (50), 65 (53), 66 (54γ), 83 (64β)
 Ρόδακες: 5 (5α), 8 (6β), 15 (12α), 19 (15α), 35 (24), 39 (27β), 48 (36α), 59 (48), 61 (50), 65 (53), 66 (54γ)

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Κοίλα ορθογώνια σχήματα με τοξωτή επίστεψη: 54 (43), 69 (56β)
 Τόξα αυτοτελή: 58 (47)
 Τόξα στηριζόμενα σε κιονίσκους
 μεμονωμένα: 50 (37γ), 51A (38α), 51B (38β), 78 (61β)
 σε σειρά ανεξάρτητα μεταξύ τους: 21 (16), 32 (23α), 43 (29), 61 (50α), 65 (53), 92 (67α)
 Τόξα συνεχόμενα με μορφή τριπλής τοξοστοιχίας
 με αρράβδωτους κιονίσκους και τόξα από απλή ταινία: 9 (7), 40 (27α), 42 (28β-γ)
 με αρράβδωτους κιονίσκους και τόξα από τριμερή ταινία: 8 (6β), 20 (15β)
 με δίδυμους κιονίσκους και τόξα από απλή ταινία: 31 (22γ)
 με δίδυμους κιονίσκους και τόξα από τριμερή ταινία: 77₁₋₂ (61α)
 με δίδυμους κιονίσκους με κόμβους και τόξα από απλή ταινία: 26 (19β)
 με δίδυμους κιονίσκους με κόμβους και τόξα από τριμερή ταινία: 7 (6α), 17 (13β), 28 (21), 49 (36β)
 Τόξα συνεχόμενα με μορφή τετραπλής τοξοστοιχίας: 29 (22α), 39 (27β), 75 (60α-β)
 Τόξα συνεχόμενα με μορφή πενταπλής τοξοστοιχίας
 με δίδυμους κιονίσκους και τόξα από απλή ταινία: 19 (15α)
 με δίδυμους κιονίσκους και τόξα από τριμερή ταινία: 76 (60γ)
 Τόξα σε συνδυασμό με συνεχόμενους κύκλους: 45A (30β, 32α), 45B₁₋₂ (31, 32β), 46B₁₋₂ (35α-β), 88 (65γ)
 Τοξοστοιχία με άγνωστο αριθμό τόξων: 5 (5α), 34 (23γ), 44 (30α), 63 (51β), 71 (56α), 81 (62γ), 85 (65α), 87 (66α), 89 (66γ), 90 (66β), 91 (67β)

ΣΤΑΥΡΟΙ

Κάτω από τόξα

Ισοσκελείς φυλλοφόροι
 με βλαστούς στις απολήξεις και των τεσσάρων κεραιών: 20 (15β)
 με κισσόφυλλα στη βάση: 76 (60γ)
 αγκιστρωτοί με κυπαρίσσια: 39 (27β)

Λατινικοί απλοί

με θηλιές στις άκρες των κεραιών: 75 (60α-β)
 με φύλλα άκανθας ή ακανθοειδείς βλαστούς: 31 (22γ), 40 (27α), 42 (28β-γ), 49 (36β), 77₁₋₂ (61α)
 με ακανθοειδή ανθέμια: 39 (27β)
 με κυπαρίσσια: 40 (27α), 65 (53), 77₁₋₂ (61α), 92 (67α)
 με δέντρα και φίδια: 42 (28β-γ)

Λατινικοί πλεχτοί

με κόμβους στις άκρες των κεραιών: 65 (53)
 με ανθεμοειδείς βλαστούς: 8 (6β)
 με κληματίδες: 7 (6α)
 με κυπαρίσσια: 9 (7)

Μάλτας: 75 (60α-β)

Τύπου Αναστάσεως πλεχτοί

μεμονωμένοι: 51B (38β)
 με πτηνά στη βάση: 51A (38α)

Τύπου Αναστάσεως φυλλοφόροι

με ακανθοειδείς βλαστούς: 43 (29), 49 (36β)

με βλαστούς που απολήγουν σε κουκουνάρι: 21 (16)

με μαλακούς βλαστούς: 17 (13β), 31 (22γ), 32 (23α), 45Α (30β, 32α), 45Β₁ (31, 32β), 91 (67β)

Μέσα σε ελεύθερο κάμπο

Ισοσκελείς

αγκιστρωτοί: 4 (4γ)

με διαπλευρωμένα τα άκρα των κεραιών: 4 (4γ)

με αποστρωγγυλεμένα τα άκρα των κεραιών: 4 (4γ)

Λατινικοί φυλλοφόροι

με ημίφυλλα άκανθας: 30 (22β), 86 (65β)

με ακανθοειδή ανθέμια: 18 (14)

με κληματίδες και πτηνά: 24 (18)

με κυπαρίσσια: 15 (12α)

με ελικοειδείς μαλακούς βλαστούς: 66 (54γ), 67 (55α)

Τύπου Αναστάσεως

με κληματίδα: 23 (17α)

με κυπαρίσσια: 24 (18)

Μέσα σε κύκλους ή δίσκους

Ισοσκελείς

αγκιστρωτοί: 62 (51α)

μικροί με σφαιρίδια στις άκρες των κεραιών: 14 (11β-γ)

φυλλοφόροι και στις τέσσερις άκρες των κεραιών: 2 (3α), 12 (10α), 47 (35γ), 51Γ (38γ-δ), 55 (44β), 56 (46α), 64 (52β), 68 (55β)

με κισσόφυλλα στη βάση: 41 (28α)

με σύνθετους ακανθοειδείς βλαστούς στη βάση: 60 (49)

Λατινικοί με σταγόνες ή μήλα στα άκρα των κεραιών: 1 (2α)

Μάλτας: 6 (5β), 15 (12α), 33 (23β), 38 (26α), 55 (44β), 57 (46β), 59 (48), 62 (51α), 74 (59), 76 (60γ)

Τύπου Αναστάσεως

πτερωτοί: 79 (62β)

φυλλοφόροι με κυπαρίσσια: 12 (10α)

Μέσα σε ορθογώνια ή τετράγωνα διάχωρα

Ισοσκελείς

απλοί με μήλα στα άκρα των κεραιών: 59 (48)

από λεπτό στέλεχος με κρινάνθεμα ανάμεσα στις κεραιές: 1 (1)

με υποδιαιρεμένες τις κεραιές: 1 (1)

πλεχτοί: 48 (36α), 74 (59)

φυλλοφόροι με σύνθετους ακανθοειδείς βλαστούς: 60 (49)

Λατινικοί

με σταγόνες στις άκρες των κεραιών: 48 (36α), 74 (59)

πλεχτοί: 64 (52α), 70 (56γ)

φυλλοφόροι με ακανθοειδείς βλαστούς: 70 (56γ)

φυλλοφόροι με μαλακούς βλαστούς: 22 (17β)

Τύπου Αναστάσεως

φυλλοφόροι με άνθη λωτού: 25 (19α), 37 (26β)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΣΑΡΚΟΦΑΓΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ ΠΛΑΚΩΝ

Αριθ.

Κατ.

1. Μονόλιθη σαρκοφάγος του πρωτοσπαθάρου Ιωάννη, 21, 58, 59, 60, 115, 125, 127, 128, 157
2. Ψευδοσαρκοφάγος, 22, 136
3. Επιτάφια πλάκα μοναχού Κλήμεντος, 22, 85, 139
4. Ψευδοσαρκοφάγος, 22, 23, 76, 107, 127
5. Ψευδοσαρκοφάγος, 23, 131
6. Επιτάφια πλάκα, 23, 85, 86, 123
7. Ψευδοσαρκοφάγος, 23, 24, 72, 112, 136
8. Ψευδοσαρκοφάγος, 24, 72, 98, 104, 112, 134, 135, 136
9. Ψευδοσαρκοφάγος, 24, 72, 98, 104, 112, 136
10. Επιτάφια πλάκα Ιωάννη Κομνηνού Καμύτση, 25, 85, 95, 140
- 11₁₋₃. Κάλυμμα σαρκοφάγου, 25, 26, 87, 88, 90, 92, 93, 150
12. Ψευδοσαρκοφάγος, 26, 72, 136
13. Επιτάφια πλάκα διακόνου Κλήμεντος, 26, 85, 107, 147
14. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος, 27, 64, 123, 124, 125, 128
15. Ψευδοσαρκοφάγος, 27, 72, 96, 100, 125, 126, 164
16. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος του Οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου, 27, 63, 64, 122, 161
17. Ψευδοσαρκοφάγος, 28, 72, 128, 129, 164
18. Ψευδοσαρκοφάγος, 28, 81, 103, 119, 131
19. Ψευδοσαρκοφάγος, 28, 29, 72, 75, 81, 112, 130, 131, 158, 164
20. Ψευδοσαρκοφάγος, 29, 73, 154, 155
21. Ψευδοσαρκοφάγος, 29, 30, 112, 120, 121
22. Ψευδοσαρκοφάγος, 30, 121
23. Ψευδοσαρκοφάγος, 30, 76, 156
24. Ψευδοσαρκοφάγος, 30, 31, 72, 82, 135, 136
25. Ψευδοσαρκοφάγος, 31, 72, 152, 153
26. Ψευδοσαρκοφάγος, 31, 72, 131
- 27₁₋₂. Ψευδοσαρκοφάγος, 31, 32, 72, 155, 156
28. Ψευδοσαρκοφάγος, 32, 72, 97, 98, 153, 154, 165
29. Ψευδοσαρκοφάγος, 32, 33, 77, 113, 129
30. Ψευδοσαρκοφάγος, 33, 72, 126
31. Ψευδοσαρκοφάγος, 33, 72, 112, 129
32. Ψευδοσαρκοφάγος, 33, 34, 112, 129
33. Κάλυμμα σαρκοφάγου, 34, 85, 126, 164
34. Ψευδοσαρκοφάγος, 34, 72, 153
35. Ψευδοσαρκοφάγος του Νίκωνα Σκουτέρου Καπανδρίτη, 34, 35, 72, 107, 148
36. Κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτη, 35, 87, 95, 102, 106, 148, 149, 166, 167
37. Ψευδοσαρκοφάγος, 35, 36, 81, 99, 151, 152, 153
38. Κάλυμμα σαρκοφάγου, 36, 85, 126, 127, 164
39. Ψευδοσαρκοφάγος, 36, 37, 111, 112, 113, 119, 130, 164
40. Ψευδοσαρκοφάγος, 37, 112, 131
41. Ψευδοσαρκοφάγος, 37, 72, 127
42. Ψευδοσαρκοφάγος, 37, 72, 127
43. Ψευδοσαρκοφάγος, 37, 38, 72, 130
44. Ψευδοσαρκοφάγος, 38, 72, 129, 130
- 45Α-Δ. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος της Άννας Μαλιασηνής, 38, 39, 40, 41, 64, 68, 69, 70, 99, 102, 105, 111, 142, 143, 144, 145, 146
- 46Α-Β. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος, 40, 64, 69, 70, 102, 105, 144, 157, 165
47. Επιτάφια πλάκα Νείλου (Νικολάου) Μαλιασηνού, 40, 41, 85, 102, 110, 145, 146, 165, 166
48. Ψευδοσαρκοφάγος, 41, 42, 72, 133
49. Ψευδοσαρκοφάγος, 42, 67, 72, 139
50. Ψευδοσαρκοφάγος της Αγίας Θεοδώρας, 42, 43, 77, 79, 80, 81, 90, 91, 141, 142, 150, 158, 161, 165, 166, 167
- 51Α-Γ. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος, 42, 43, 64, 66, 67, 99, 139, 140, 141, 155, 165, 166
52. Επιτάφια πλάκα, 44, 85, 86, 94, 97, 105, 144, 145, 165

53. Επιτάφια πλάκα, 44, 85, 86, 102, 121, 122, 144
54. Ψευδοσαρκοφάγος, 45, 71, 72, 134, 158
55. Κάλυμμα σαρκοφάγου, 45, 81, 82, 138, 146, 164
56. Σύνθετο ταφικό μνημείο του Οσίου Μελετίου, 45, 46, 77, 78, 79, 81, 82, 137, 138, 164
57. Μονόλιθη σαρκοφάγος, 45, 46, 58, 122, 123
58. Μονόλιθη σαρκοφάγος, 46, 58, 134
59. Ψευδοσαρκοφάγος, 46, 72, 132, 133
60. Ψευδοσαρκοφάγος, 46, 47, 72, 111, 139
61. Ψευδοσαρκοφάγος, 47, 72, 112, 136, 137
62. Ψευδοσαρκοφάγος, 47, 76, 77, 132
63. Ψευδοσαρκοφάγος, 47, 48, 72, 97, 136
64. Επιτάφια πλάκα Αγνής Βιλλεαρδούνου, 48, 64, 67, 68, 96, 97, 146, 147, 167
65. Μονόλιθη σαρκοφάγος, 48, 49, 58, 136, 137, 164
66. Μονόλιθη σαρκοφάγος, 49, 58, 149
67. Ψευδοσαρκοφάγος, 49, 50, 153
68. Επιτάφια πλάκα, 50, 85, 146
69. Ψευδοσαρκοφάγος, 50, 72, 103, 139, 140
70. Ψευδοσαρκοφάγος, 50, 51, 72, 128
71. Ψευδοσαρκοφάγος, 50, 51, 72, 137
72. Ψευδοσαρκοφάγος, 51, 77, 81, 82, 150, 151
73. Ψευδοσαρκοφάγος, 51, 77, 81, 82, 150, 151
74. Ψευδοσαρκοφάγος ενός άγνωστου πρωτοσπαθάριου, 51, 72, 103, 106, 108, 110, 134
75. Μονόλιθη σαρκοφάγος του Οσίου Χριστοδούλου, 51, 52, 58, 112, 113, 131
76. Ψευδοσαρκοφάγος, 52, 72, 112, 129
- 77₁₋₂. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 52, 53, 129, 130
78. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 53, 130
79. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 53, 117, 146
80. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 53, 54, 136
81. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 54, 154
- 82₁₋₂. Επιτάφια πλάκα (:), 54, 106, 148
83. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 54, 55, 94, 99, 121, 154
84. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 54, 55, 126
85. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 55, 136
86. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 55, 126
87. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 55, 127
88. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 55, 56, 144
89. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 55, 56, 136
90. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 56, 136
91. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 56, 136
92. Ψευδοσαρκοφάγος (:), 56, 57, 101, 112, 130

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Αγία Θεοδώρα, 42, 77, 79, 80, 90, 91, 141, 142, 150, 158, 161, 165, 166, 167
 Άγιον Όρος, 143, 164
 Μονή Βατοπεδίου, 28, 72, 81, 130, 158
 Μονή Μεγίστης Λαύρας, 27, 63, 98, 100, 108, 128, 129
 Μονή Παντοκράτορος, 29, 73, 154, 155
 Μονή Χελανδαρίου, 102, 149, 152, 166
 Άγιος Αχιλλεῖος, 124, 125
 Άγιος Αθανάσιος (Αθωνίτης), βλ. Όσιος Αθανάσιος
 Άγιος Διόδωρος, 125
 Άγιος Στέφανος, 90, 91, 108
 Αγνή Βιλλεαρδουίνου, 48, 64, 67, 96, 105, 109, 115, 146
 Afyon Karahisar, 110
 Αθήνα
 Άγιοι Απόστολοι, 46, 111, 139, 140, 164
 Άγιοι Ασώματοι Θησείου, 132
 Βυζαντινό Μουσείο, 31, 32, 47, 72, 76, 92, 95, 97, 103, 132, 140, 153, 165, 167
 Γοργοεπήκοος, 98, 100, 103, 121, 123, 126, 127, 129, 132, 152, 163, 164
 Εθνική Βιβλιοθήκη, 103, 155
 Μονή Αγίων Πάντων ή Ομολογητών, 46, 72, 132
 Μονή Πεντέλης, 47, 136
 Μονή Πετράκη, 46, 58, 108, 134
 Πύργος Ανέμων, 45, 58, 122
 Αίγυπτος, 94, 135
 Albenga (Ιταλία), 72
 Αλέξιος Στρατηγόπουλος, 75, 155
 Al-Mu'izz, 122
 Άμφισσα, ναός Σωτήρος, 82, 136
 Ανδραβίδα, 48, 64, 67, 146, 167
 Άγιος Ιάκωβος, 67
 Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, 96, 149
 Άννα Κομνηνή, 90, 104
 Άννα Μαλιασινή, 38, 39, 64, 68, 69, 70, 102, 111, 142, 143, 144, 145, 146, 154, 155, 157, 165
 Αντιόχεια, 21
 Άνω Βόλος, Επισκοπή, Παναγία, 38, 39, 40, 55, 68, 144, 166
 Απιδιά (Λακωνία), Κοίμηση Θεοτόκου (Παναγία), 49, 58, 106, 110, 145, 148, 149
 Αρκάσα (Κάρπαθος), βασιλική Αγίας Αναστασίας, 110
 Αρμενία, 85
 Αρσένιος, αρχιεπίσκοπος, 63
 Άρτα, 166, 167
 Αγία Θεοδώρα, 42, 79
 Άγιος Δημήτριος Κατσούρη, 106
 Κάτω Παναγιά, 141
 Μητρόπολη, 42, 67, 139
 Μονή Αγίου Γεωργίου, 79
 Μονή Βλαχερνών, 43, 64, 66, 91, 97, 99, 139, 140, 141, 145, 150, 155, 165
 Παρηγορήτισσα, 41, 99, 100, 142, 144, 149, 154
 Αττάλεια, Μουσείο, 71
 Αυγουστίνος, 97
 Αυρηλία Φιλικίσσιμα, 89
 Αφροδισιάδα (Καρία), 78
 Αχρίδα
 Αγία Σοφία, 103, 127, 147, 164
 Άγιος Νικόλαος, 97
 Εθνικό Μουσείο, 90
 Περίβλεπτος, 90

Balduin V, 91
 Banjska, 167
 Bari, Μουσείο, 21, 71, 128, 133
 Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος, 124, 160
 Βενετία, Άγιος Μάρκος, 94, 95, 104, 124
 Beran (Ivangrad), 84
 Βέροια
 Άγιος Νικόλαος και Φανούριος, 26, 54, 136, 148
 Μονή Αγίου Γεωργίου, 25
 Παλαιά Μητρόπολη, 143,
 Παναγία Παλιοφορίτισσα, 26, 54, 147, 148
 Τουρκικά Λουτρά, 23, 24, 25, 54, 90, 102, 143
 Χριστός, 92
 Βερολίνο, Μουσείο, 94, 97, 110, 135
 Bjelo Polje (Σερβία), Άγιος Πέτρος, 152
 Βουδαπέστη, Εθνικό Μουσείο, 90, 91, 108
 Βουλγαρέλλι (Ήπειρος), Κόκκινη Εκκλησία, 108, 147, 148
 Budimlja, Άγιος Γεώργιος, 84

 Černigov, ναός Σωτήρος, 127, 164
 Γεώργιος Καπανδρίτης, 35, 87, 95, 102, 106, 148, 166, 167
 Γεώργιος Σκουτέριος Καπανδρίτης, 148
 Γεώργιος Τερτερής, 99, 151
 Γιαροσλάβος, 59, 84, 126, 127, 130, 140
 Γλυκύ (Θεσπρωτία), βασιλική, 135
 Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος, 67, 146
 Γρηγοράς πρωτοσπαθάριος, 99
 Γρηγόριος Νανζιανζηνός, 98

 Δαβίδ, 93, 150
 Δανιήλ Β΄, επίσκοπος, 63
 Dečani, 63, 157
 Δερβενοσάλεσι (Κιθαιρώνας), Μονή Ζωοδόχου Πηγής, 45, 71, 134, 158
 Δέσιανη (Θεσσαλία), Παναγία, 37
 Δημήτριος Κυδώνης, 154
 Δοϊράνη, 151
 Δούρα-Ευρωπός, 91
 Δωρόθεος, Πρώτος Αγίου Όρους, 75

 Έδεσσα, Γενί Τζαμί, 53, 146
 Ειρήνη Παλαιολογίνα, 151
 Ελασσόνα (Θεσσαλία), Μονή Ολυμπιώτισσας, 37, 108, 127, 147
 Ερεσσός (Λέσβος), βασιλική Αγίου Ανδρέα, 102
 Eskişehir, 84
 Εύβοια, 122
 Πολιτικά, Περίβλεπτος, 125, 138, 164
 Εφραίμ, Πατριάρχης, 63

 Ζίχνα, 36, 130
 Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, 36

 Flachet C. J., 85

 Gradac, 63

 Hortaci Suleiman Efendi, 63
 Ηράκλεια η Ποντική, 113

Ηράκλειο (Κρήτη), Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο, 52, 129

Ηράκλειος, 117

Ησαΐας, 93, 150

Θεοδόσιος Β΄, 116

Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις, 99

Θεόδωρος Μετοχίτης, 82, 83

Θεόδωρος Στουδίτης, 115

Θεοφύλακτος Βελισσαριώτης, 132, 133

Θεσσαλονίκη, 166

Αγία Σοφία, 33, 55, 126, 129

Άγιος Δημήτριος, 33, 34, 55, 101, 126, 127, 129, 135

Άγιος Νικόλαος Ορφανός, 34, 115, 118, 148, 151, 153, 155, 165

Αχειροποίητος, 32, 153

Επταπύργιο, 100, 98

Μονή Βλατάδων, 34, 35, 87, 148, 153, 166, 167

Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο, 54, 121

Παναγία Χαλκέων, 70, 110, 135

Ροτόντα, 29, 30, 31, 33, 55, 63, 72, 76, 82, 98, 121, 126

Θήβα

Άγιος Γρηγόριος Θεολόγος, 121, 155, 163

Άγιος Λουκάς, 61

Μουσείο, 104

Θυάτειρα, 71

Ιεράπολη, 89

Ιεροσόλυμα, 91

Ιουστινιανός, 159

Ιωάννης Αλέξανδρος, τσάρος, 90, 91

Ιωάννης Απόκαυκος, 145

Ιωάννης Δαμασκηνός, 118

Ιωάννης Γ΄, επίσκοπος Split, 71, 73, 82

Ιωάννης Δ΄, επίσκοπος Split, 71, 73, 82

Ιωάννης, γιος του Μιχαήλ Β΄ Δούκα, 66

Ιωάννης Κομνηνός Καμύτζης, 25, 95, 140

Ιωάννης πρωτοσπαθάρης, 21, 59, 115, 125, 157

Ιωάννης Πριμικήριος, 75, 155

Ιωαννίκιος, επίσκοπος, 63

Ιωάννινα, Μουσείο, 135

Καντακουζηνών δυναστεία, 153

Καππαδοκία

ναός στο Tağar, 138

παρεκκλήσιο Στυλίτη Νικήτα, 113

Καστοριά, Παναγία Κουμπελίδικη, 61

Κέφαλος (Κως), βασιλική Αγίου Στεφάνου, 110

Κίεβο, 59, 63, 84

Αγία Σοφία, 126, 127, 130, 164

Κιθαιρώνας, Μονή Οσίου Μελετίου, 45, 72, 81, 82, 132, 133, 137, 138, 146

Κιουτάχεια, 99

Κλήμης διάκονος, 26, 107, 111, 147, 166

Κλήμης μοναχός, 22, 139

Κοζίλης Μονή, 44, 85, 97, 106, 144, 145

Κόρινθος, Μουσείο, 47, 56

Κριμαία, 85

Κυρήνεια (Κύπρος), 90

Κωνσταντίνος Ασέν, 151

Κωνσταντίνος Η΄, 160

Κωνσταντίνος Μέγας, 91, 159, 160
 Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, 89, 98, 160
 Κωνσταντινούπολη, 92, 115, 163, 166
 Αγία Ευφημία, 83
 Αγία Σοφία, 101
 Άγιοι Απόστολοι, 159, 160
 Αρχαιολογικό Μουσείο, 58, 70, 71, 90, 91, 96, 113, 121, 126, 142, 155, 156
 Κρήνη Καρά Μουσταφά Πασά, 114
 Μονή Λιβός, 59, 116, 146, 149
 Μονή Παντοκράτορος, 92
 Μονή Χώρας, 21, 71, 73, 76, 83, 90, 91, 107, 113, 136, 150, 156, 161
 Παμμακάριστος, 165
 Taskasar, συνοικία, 70
 Κωνστάντιος Β΄, 91
 Kursunlu (Προποντίδα), 132

 Ladža kōj, βλ. Λουτρός Αλεξανδρουπόλεως
 Leningrad, Μουσείο Hermitage, 140
 Λοκρίδα, Ταξιάρχης, 149
 Λουτρός Αλεξανδρουπόλεως (παλιά Ladža kōj), 56, 130

 Μαδρίτη, Αρχαιολογικό Μουσείο, 122
 Μακάριος Τριγώνης, 64
 Μακρινίτσα, 110, 142
 Άγιος Αθανάσιος, 40, 69, 145
 Παναγία, 166
 Μαλιασηνοί, 142, 161
 Μάνη, 110
 Γαρδενίτσα, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 123
 Κουινιώτικη Πούλα, Άγιος Φίλιππος, 123
 Κούνος, Άγιος Ιωάννης, 123
 Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, 85
 Μανουήλ Κουρτίκης Ταρχανειώτης, 154
 Μανουήλ Φιλής, 148, 150
 Μαρκόπουλο (Ωρωπός), Ζωοδόχος Πηγή, 123
 Μάρκος Μηνοφάνους Λαγίδας, 71
 Μαρία Παλαιολογίνα, 151
 Ματθαίος Ασάνης, 95
 Μεσαριά (Άνδρος)
 Άγιος Νικόλαος, 50
 Ταξιάρχης, 139
 Μεσοποταμία, 118
 Μετέωρα, 152
 Μικρά Ασία, 60, 71, 78, 89, 125
 Μιχαήλ Ακομινάτος, 132
 Μιχαήλ Β΄ Δούκας, 42, 48, 66, 67, 141, 146
 Μιχαήλ, γιος του Μιχαήλ Β΄ Δούκα, 66
 Μιχαήλ Ε΄, 160
 Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, 146, 155
 Μιχαήλ Παλαιολόγος Ασάν, 151
 Μιχαήλ Σισμάν, 99, 151
 Μονεμβασία, 149
 Μύρα, Άγιος Νικόλαος, 128
 Μυστράς, 92, 102, 122, 149, 153, 154
 Αγία Σοφία, 146
 Μητρόπολη, 106
 Μουσείο, 104, 106, 145, 153

Παντάνασσα, 153
 Περίβλεπτος, 154

 Νάξος, Αγία Κυριακή, 108
 Ναύπακτος, 145
 Ναύπλιο, 48, 58, 164
 Νέα Αγχίαλος, βασιλική Α', 101
 Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο, 140
 Νείλος Μαλιασηνός, 40, 69, 102, 110, 145, 146, 165, 166· βλ. και Νικόλαος Μαλιασηνός
 Nemanja, 84
 Nerezi, Άγιος Παντελεήμων, 109, 135, 137
 Νίκαια, Κοίμηση, 71
 Νικήτας Χωνιάτης, 85
 Νικηφόρος, γιος της Θεοδώρας και του Μιχαήλ Β' Δούκα, 42, 80, 90, 142, 161
 Νικόδημος, αρχιεπίσκοπος, 63
 Νικόλαος Βαλτζέρης, 57
 Νικόλαος Μαλιασηνός, 69, 143, 145· βλ. και Νείλος Μαλιασηνός
 Νικόλαος Μεσαρίτης, 160
 Νικόπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο, 44, 144
 Νίκων Σκουτέριος Καπανδρίτης, 35, 107, 148
 Νουβία, 85
 Νουμίδια, 59
 Nova Zagora, 94
 Novgorod, Αγία Σοφία, 140
 Novi Pazar, Άγιος Πέτρος, 84

 Όλγα, πριγκίπισσα, 63, 85, 126, 131
 Όσιος Αθανάσιος (Αθωνίτης), 27, 63, 64, 84, 122, 161
 Όσιος Μελέτιος, 45, 77, 78, 81, 137, 158, 161
 Όσιος Χριστόδουλος, 51, 58, 131

 Παλαιά Διαθήκη, 104
 Παλιά Σεβάστεια (Φρυγία), 125
 Παρίσι
 Cabinet des Médailles, 91
 Εθνική Βιβλιοθήκη, 96, 147
 Μουσείο Cluny, 22
 Πάταρα (Λυκία), 60
 Πάτμος, Μονή Θεολόγου, 51
 Ρεό
 Άγιοι Απόστολοι, 63
 Άγιος Δημήτριος, 63, 84
 Παναγία, 63, 150
 Πετριά (Ν. Πέλλης), 53
 Πήλιο, 69, 102, 144
 Άγιος Λαυρέντιος, 143, 166
 Πόρτα-Παναγιά, 97, 99, 145, 154, 166
 Πορταριά (Πήλιο)
 Άγιος Νικόλαος, 38, 129
 Μονή Νέας Πέτρας, 39, 68, 69, 70
 Πρεσθάβα, 121, 163
 Πρέσπα, Άγιος Αχιλλεύς, 27, 64, 96, 100, 123, 124, 125, 128, 164
 Prizren, 167
 Πρόδρομος, 93, 150
 Prvoslav, 84

 Ραβέννα, 85, 97
 Galla Placidia, 111

Ρεντίνα, 126, 164
 Κάστρο, 36
 Ρέθυμνο, Αρχαιολογικό Μουσείο, 93
 Ρόδος
 Άγιος Φανούριος, 51, 72, 77, 81, 82, 150
 Αρχαιολογικό Μουσείο, 50, 137
 Ρωμανός Β΄, 86, 122

 Saint Omer, Μουσείο, 96
 Σάμος, βασιλική Παναγίτσας, 102
 Σαμουήλ, τσάρος, 124, 125
 Saray (Αν. Θράκη), 113, 130
 Sarmaşık Köyü, 59, 107
 Σέρρες
 Μπεζεστένι, 22, 23, 53, 76
 Παλαιά Μητρόπολη, 21, 22, 58, 127
 Σηλυμβρία, 84
 Σινά Μονή, 134
 Σκαλούφια (Κρήτη), 93
 Σκριπού, 120, 155, 163
 Σμύρνη, 89
 Σολομών, 150
 Soročani, 102
 Σόφια, Εθνικό Μουσείο, 56, 94, 130
 Stara Zagora, 98, 99, 126
 Στείρι
 Μονή Οσίου Λουκά, 44, 85, 86, 102, 135, 144, 150, 163
 Παναγία Οσίου Λουκά, 101, 102, 108, 109, 117, 122, 128, 144, 163
 Stefan Uroš Dečanski, 63, 157
 Στέφανος Δουσάν, 167
 Συμεών, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 114, 160

 Τουρίνο, Μουσείο, 97
 Τραϊανούπολη, 57
 Τράλλεις, 71
 Τριφυλλία, ναός Χριστιάνου, 129
 Τύρνοβο, 167

 Φίλιππικός, 117
 Φυσιολόγος, 95, 99

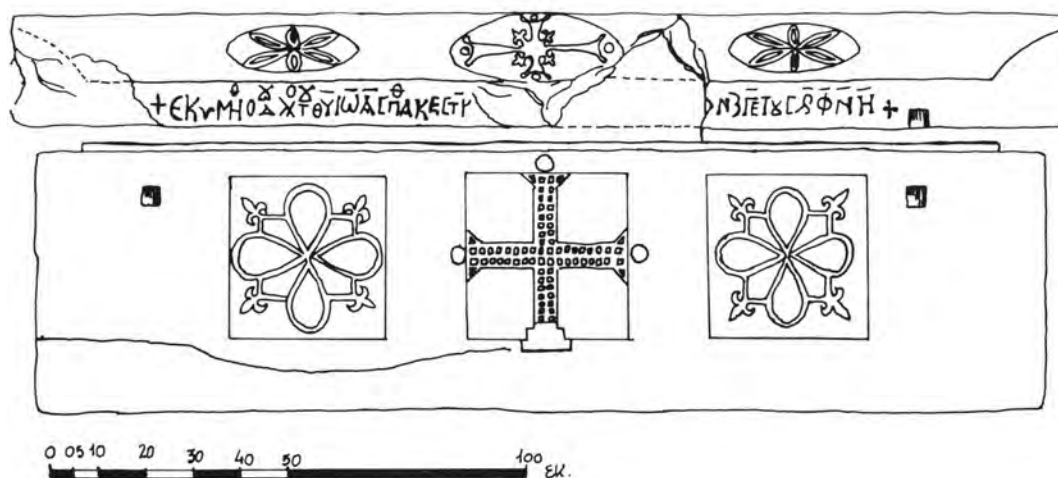
 Χαλκίδα, Τζαμί, 50, 146, 153
 Χορτιάτης, 99
 Μεταμόρφωση Σωτήρος, 35
 Χριστόφορος πρωτοσπαθάρης, 70

 Ψαχνά (Εύβοια), Αγία Τριάδα Κριεζώτη, 50, 139

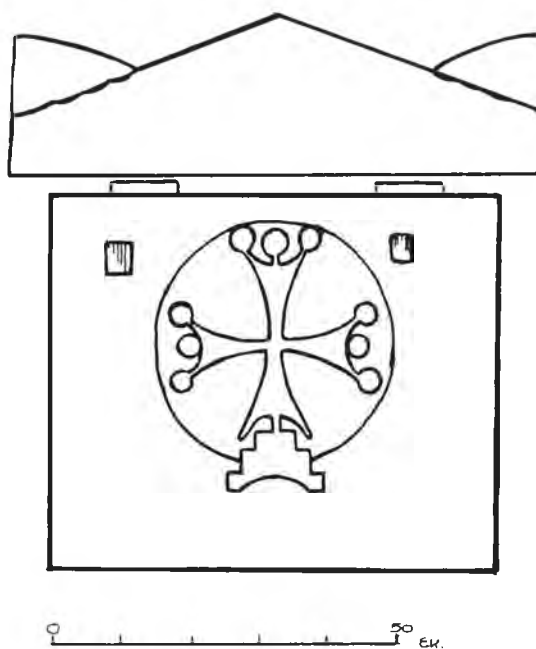
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ

- Αρχείο Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών: Πίν. 66β.
 Bon, Dalle funéraire, εικ. 3, 4: Πίν. 52α-β.
 Ν. Γιαννόπουλος, Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς, ΕΕΒΣ ΙΣΤ' (1940) εικ. Ι, σ. 373: Πίν. 27α.
 Ν. Ζωχιός: Σχέδ. του Πίν. 14α.
 Farioli, Una lastra marmorea a Patmos, εικ. 2: Πίν. 59β.
 Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, πίν. 5α: Πίν. 46β.
 Α. Frantz, The Church of the Holy Apostles. The Athenian Agora, XX, New Jersey 1971, εικ. 6: Πίν. 49β.
 Grabar, Sculptures I, πίν. LXIV, 4: Πίν. 64β.
 Grabar, Sculptures II, πίν. CXXXI, α: Πίν. 35β.
 Κ. Θεοχαρίδου: Σχέδ. των Πίν. 16β, 18β, 20β, 21β, 32α-β, 33β, 33ε.
 Π. Θεοχαρίδης: Σχέδ. 1, 4, 5, 7-12, 14-17 και 19 εντός κειμένου.
 G. Kazazow, Zur Archäologie Thrakiens, AA 33 (1918), εικ. 18: Πίν. 67α.
 Η. Κόλλιας: Πίν. 56α, 57α-β, 58α-β.
 Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Πάτμος, Αθήνα 1957, εικ. 57: Πίν. 60α.
 Miles, Byzantium and the Arabs, εικ. 53: Πίν. 35α.
 Ν. Μουτσόπουλος: Πίν. 26α, 27β.
 Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου Ι, εικ. 10: Πίν. 11β.
 Μουτσόπουλος, Βασιλική Αγίου Αχιλλείου ΙΙ, εικ. 41α: Πίν. 11γ.
 Moutsopoulos, Le tombeau du tsar Samuil, fig. 8: Σχέδ. 6 εντός κειμένου.
 Χ. Μπούρας: Πίν. 59α.
 Ν. Νικονάνος: Πίν. 11α.
 Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί, εικ. 13: Πίν. 24β.
 Ξυγγόπουλος, Βυζαντινόν κιβωτίδιον, εικ. 6: Πίν. 44β.
 Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεία Αθηνών, εικ. 163: Πίν. 48β· εικ. 254: Πίν. 50α.
 Ορλάνδος, Μνημεία Άνδρου, εικ. 43: Πίν. 56γ.
 Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, εικ. 68-69: Πίν. 60β.
 Α. Ορλάνδος, Η μητρόπολις των Σερρών, ABME Ε' (1939-1940), εικ. 8, σ. 163: Πίν. 61α.
 Θ. Παζαράς: Πίν. 1α, 2β, 3α-β, 4α-β, 5α-β, 6α-β, 7α, 8, 9α-β, 10α-β, 12α-β, 13α-β, 15α-β, 16α, 17α-β, 18α, 19α-β, 20α, 21α, 22α-γ, 23α-γ, 24α, 25α-δ, 26β, 28α-β, 29, 30α-β, 31, 33α, γ-δ, 34, 35γ, 36α-δ, 37α-γ, 38α-δ, 39α-β, 40, 41α-δ, 42α, 43α-β, 44α, 45α-β, 46α, γ, 47α-β, 48α, 49α, 50β, 51α, 53α-β, 54α-γ, 55α-β, 56β, 61α-β, 62α-γ, 63α-β, 64α, 65α-γ, 66α, γ, 67β.
 Ι. Παπάγγελος: Πίν. 14β.
 Μ. Πολυβίου: Σχέδ. 13 εντός κειμένου και Πίν. 60γ.
 Scranton, Architecture of Corinth, πίν. 22, αριθ. 20: Πίν. 51β.
 Αικ. Στέλιαρου: Σχέδ. του Πίν. 59β.
 Στίκας, Κτίτωρ Οσίου Λουκά, παρένθ. πίν. Ε': Πίν. 42β.
 Κ. Τροχίδης: Σχέδ. 2, 3, 18 και 20 εντός κειμένου και σχέδ. των Πίν. 1β, 2α, 4γ, 7β, 9γ.
 Κ. Τσουρή: Πίν. 37δ.
 Ν. Χαρκιολάκης: Σχέδ. του Πίν. 28γ.

ΠΙΝΑΚΕΣ

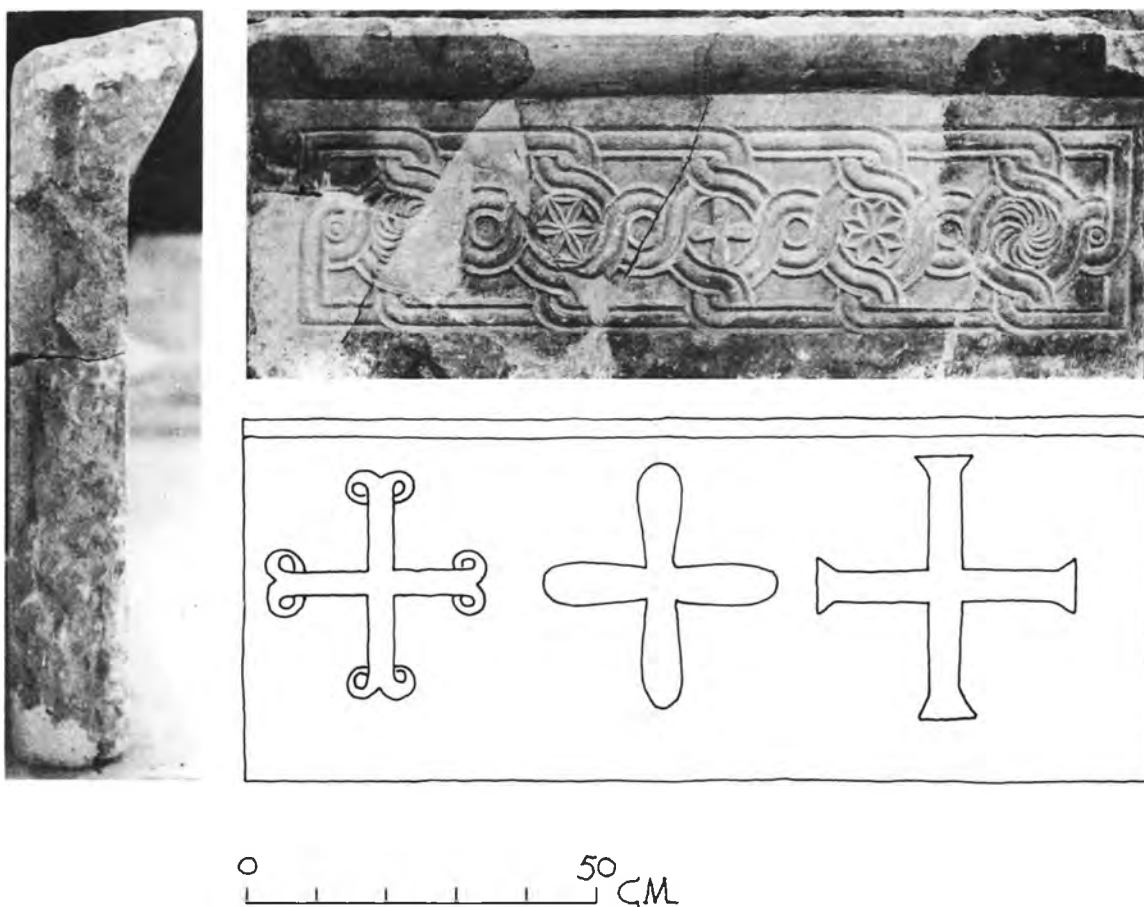
Σέρρες. Παλαιά Μητρόπολη. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 1. α) Κύρια και πλάγια όψη. β) Σχέδιο της κύριας όψης. 1050.

Σέρρες, Παλαιά Μητρόπολη. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 1. α) Σχέδιο της πλάγιας όψης. β) Σύνδεση καλύμματος και σώματος. 1050.

Σέρρες, Παλαιά Μητρόπολη. α) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 2. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι. β) Κάλυμμα αριθ. 3. Επάνω επιφάνεια. 1171.

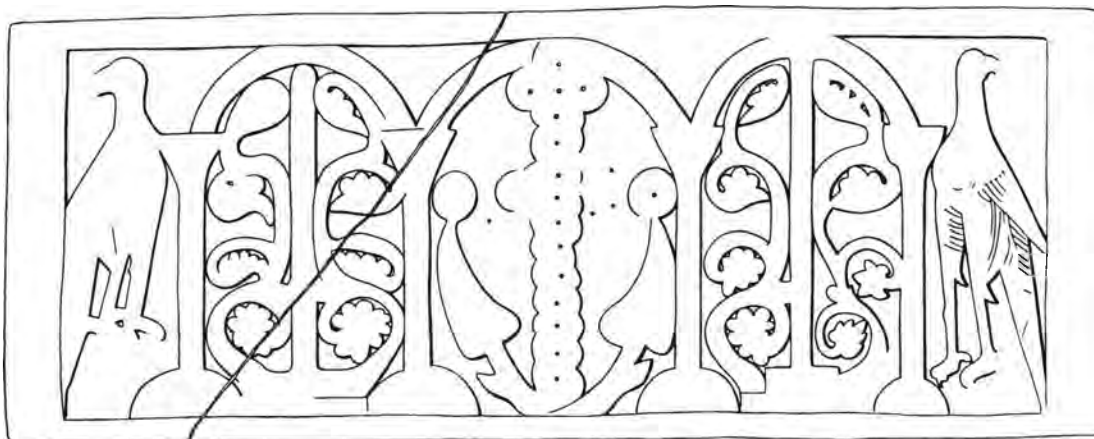
Σέρρες. Μπεζεστένι. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 4. α) Πλάγια όψη. β) Κύρια όψη. γ) Σχέδιο της πίσω όψης. Α΄ μισό ΙΙου αι.

α) Σέρρες, Μπεζεστένι. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 5. Κύρια όψη. 11ος αι. β) Βέροια, Τουρκικά Λου-
τρά. Κάλυμμα αριθ. 6. Επάνω επιφάνεια. 10ος-11ος αι.

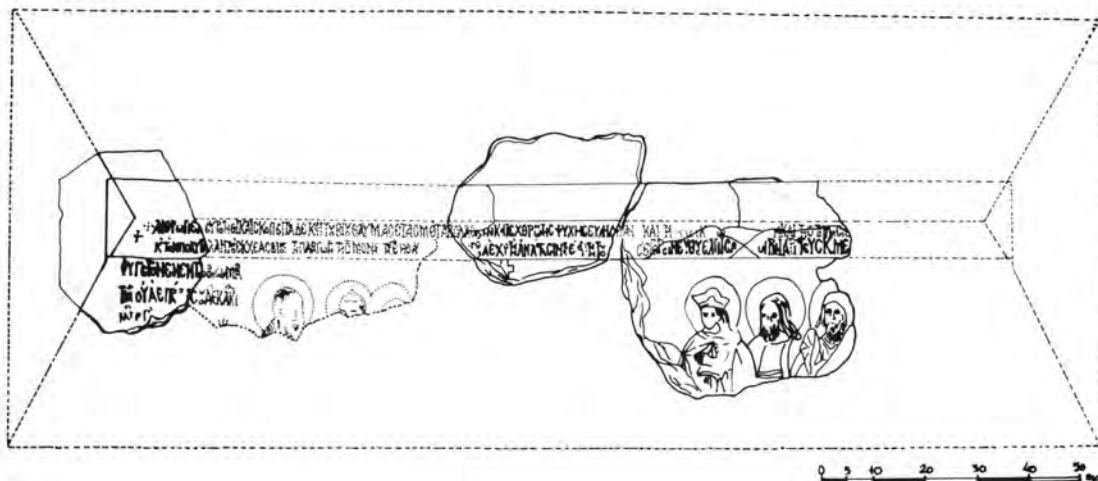
Βέροια. Τουρκικά Λουτρά. α) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 7. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι. β) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 8. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι.

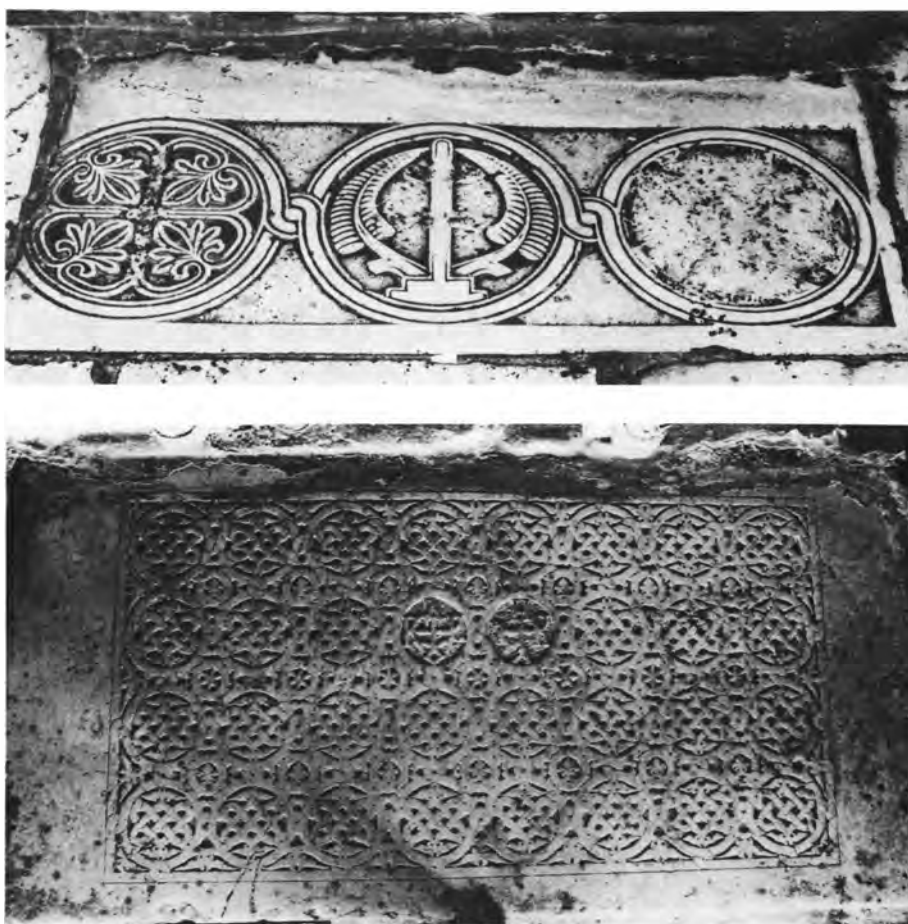
α-β) Βέροια. Τουρκικά Λουτρά. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 9. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχέδιο).
11ος-12ος αι.

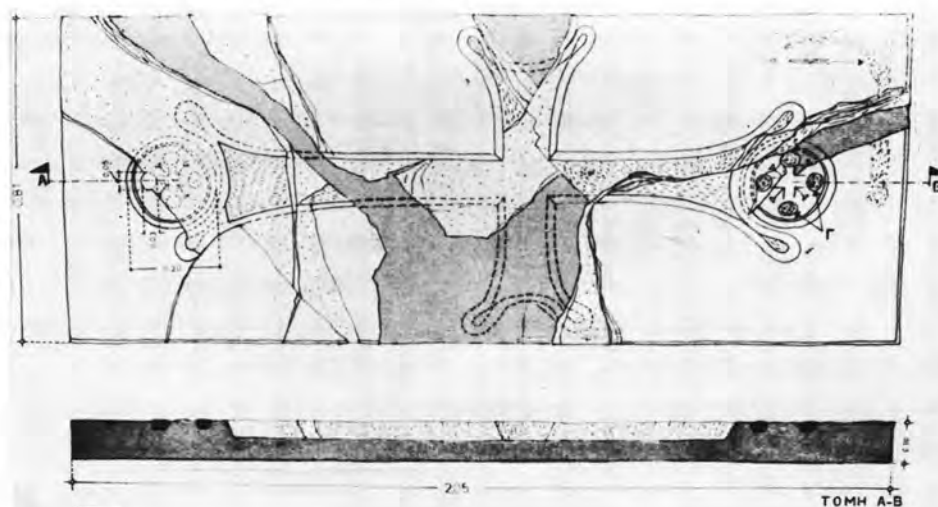
Βέροια. Τουρκικά Λουτρά. Κάλυμμα αριθ. 10. Επάνω επιφάνεια. 1246-1258.

α) Βέροια. Τουρκικά Λουτρά. Κάλυμμα αριθ. 11₁₋₂. Αριστερό τμήμα της διακοσμημένης επιφάνειας. Τέλη 13ου-μέσα 14ου αι. β-γ) Κάλυμμα αριθ. 11₁₋₃. Δεξιό τμήμα της διακοσμημένης επιφάνειας και σχεδιαστική αποκατάσταση του συνόλου (άνοψη). Τέλη 13ου-μέσα 14ου αι.

α) Βέροια. Ναός Αγίων Νικολάου και Φανουρίου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 12. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι. β) Βέροια. Ναός Παναγίας Παλιοφορίτισσας. Κάλυμμα αριθ. 13. Επάνω επιφάνεια. Τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

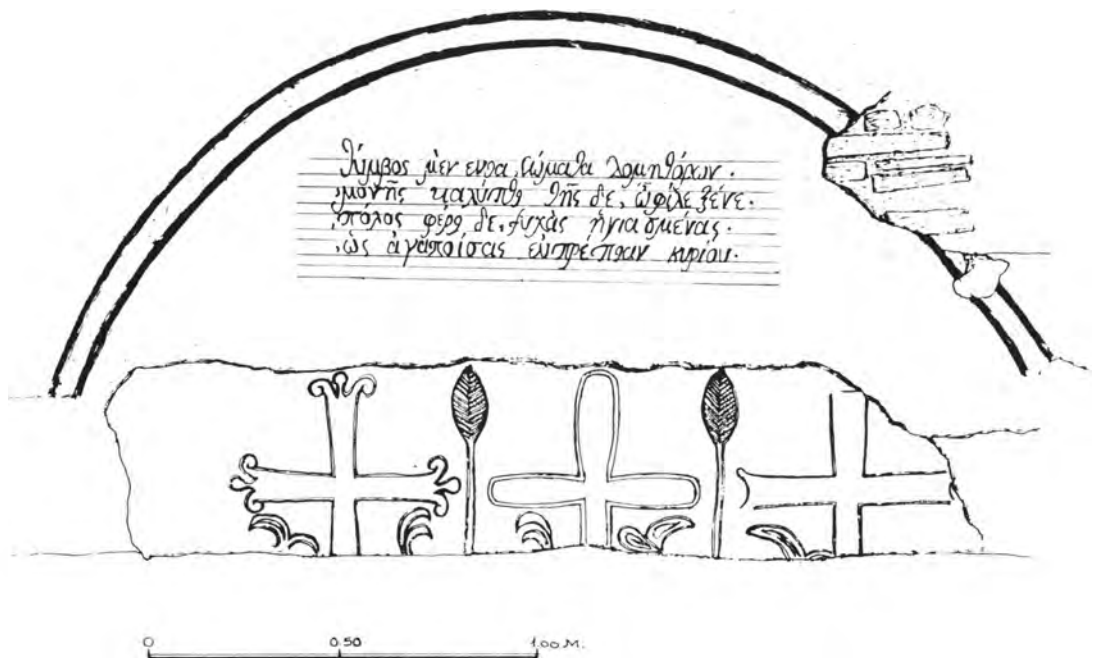
Μικρή Πρέσπα. Ναός Αγίου Αχιλλείου. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 14. α) Η σαρκοφάγος όπως είναι σήμερα (μέσο). β) Άνοψη και κατά μήκος τομή του καλύμματος. γ) Λεπτομέρεια της απόληξης των κεραιών του σταυρού. Β' μισό 10ου-μέσα 11ου αι.

Μικρή Πρέσπα. Ναός Αγίου Αχιλλείου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 15. α) Κύρια όψη. β) Η ψευδο-σαρκοφάγος ως κάλυμμα σε δεύτερη χρήση, κατά χώραν. Αρχές ΙΙου αι.

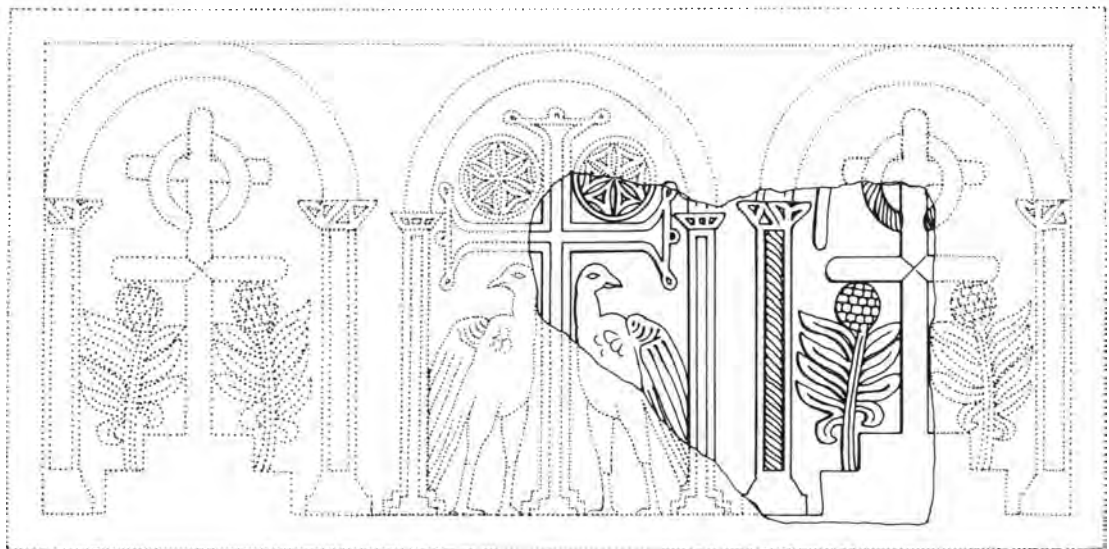
Άγιον Όρος, Μονή Μεγίστης Λαύρας, α) Συναρμωσμένη σαρκοφάγος αριθ. 16, κατά χώραν. Αρχές 11ου αι. (1001:). β) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 17. Κύρια όψη. 11ος αι.

Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Βατοπεδίου. Ψευδοσαρκοφάγος ἀριθ. 18 σε ἀρκοσόλιο, κατὰ χώραν. α) Σκαρίφημα τοῦ ἀρκοσολίου. β) Κύρια ὄψη τῆς ψευδοσαρκοφάγου. Π1ος αἰ.

α) Άγιον Όρος, Μονή Βατοπεδίου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 19 σε αρκοσόλιο, κατά χώραν. 11ος αι. β) Άγιον Όρος, Μονή Παντοκράτορος. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 20. Κύρια όψη. 14ος αι.

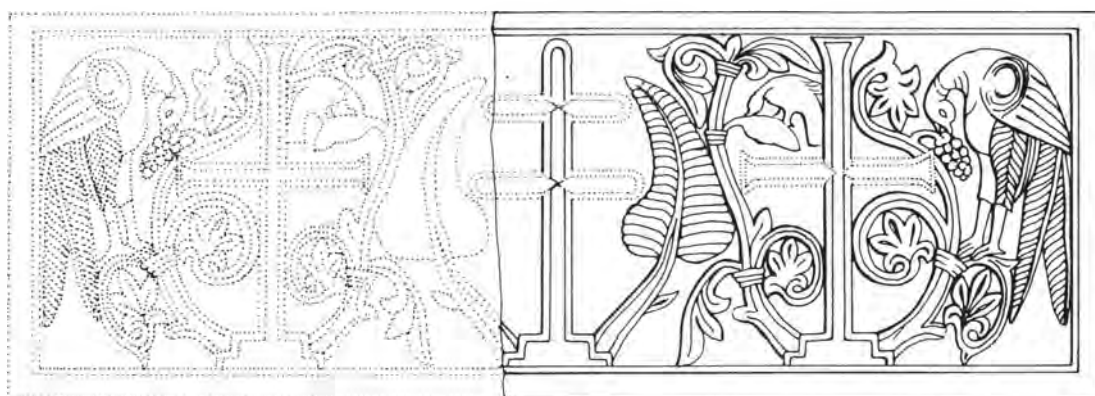

0 0,1 0,3 0,6 1,0M

α-β) Θεσσαλονίκη. Ροτόντα. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 21. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχεδιαστική αποκατάσταση). Τέλη 9ου αι.

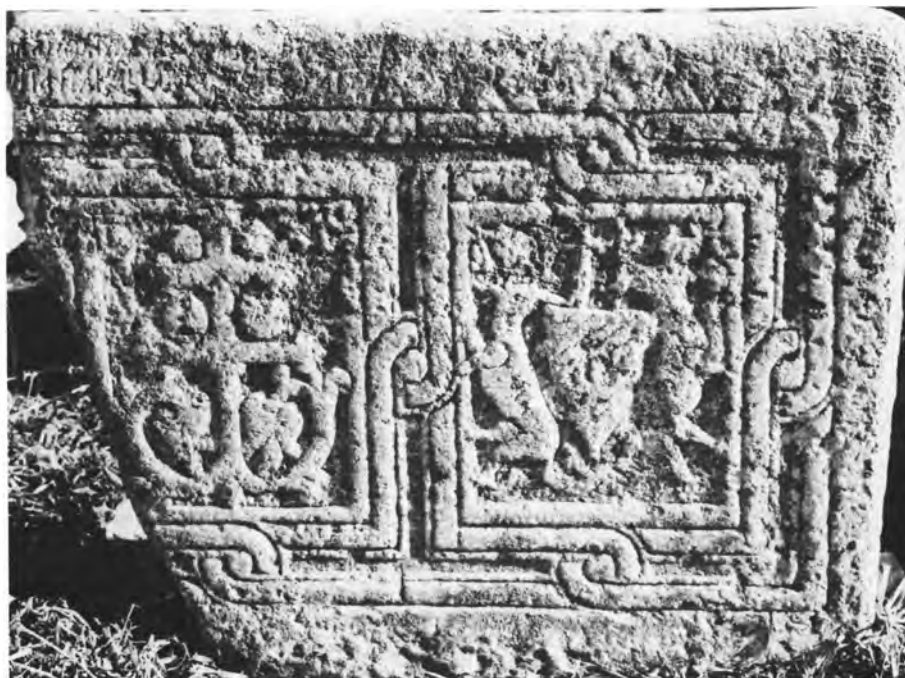

Θεσσαλονίκη. Ροτόντα. α) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 23. Κύρια όψη. 13ος-14ος αι. (:). β) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 22. Κύρια όψη. 10ος αι.

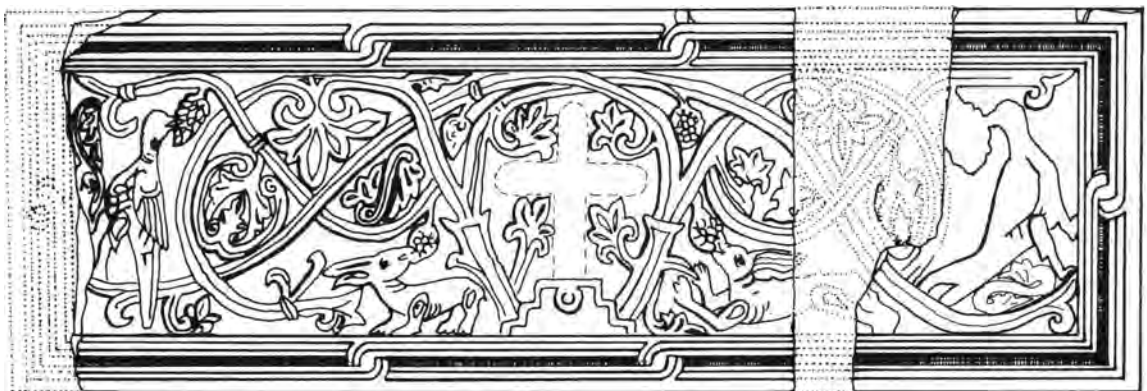

0 0,1 0,3 0,6 1,0M

α-β) Θεσσαλονίκη. Ροτόντα. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 24. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχεδιαστική αποκατάσταση). 11ος-12ος αι.

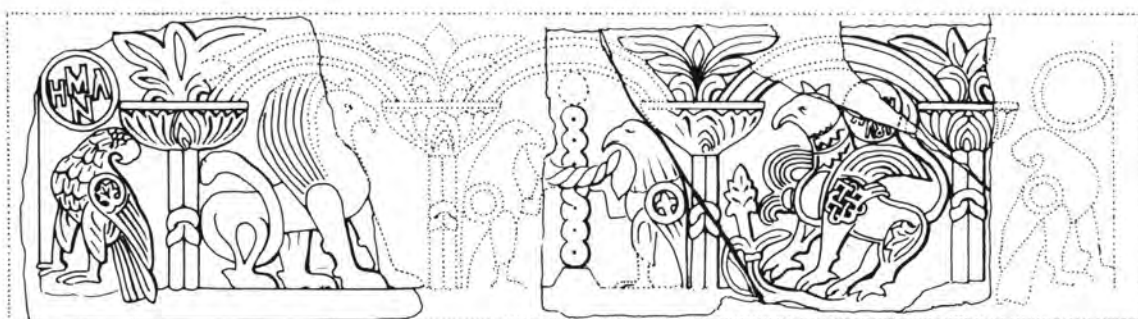

Θεσσαλονίκη. Ροτόντα. α) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 25. Κύρια όψη. 14ος αι. (;). β) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 26. Κύρια όψη. 11ος αι.

0 01 03 06 10 m

α-β) Θεσσαλονίκη. Ροτόντα - Αθήνα. Βυζαντινό Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 27₁₋₂. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχεδιαστική αποκατάσταση). 13ος-14ος αι. (:).

0 0,1 0,3 0,6 1,0 M

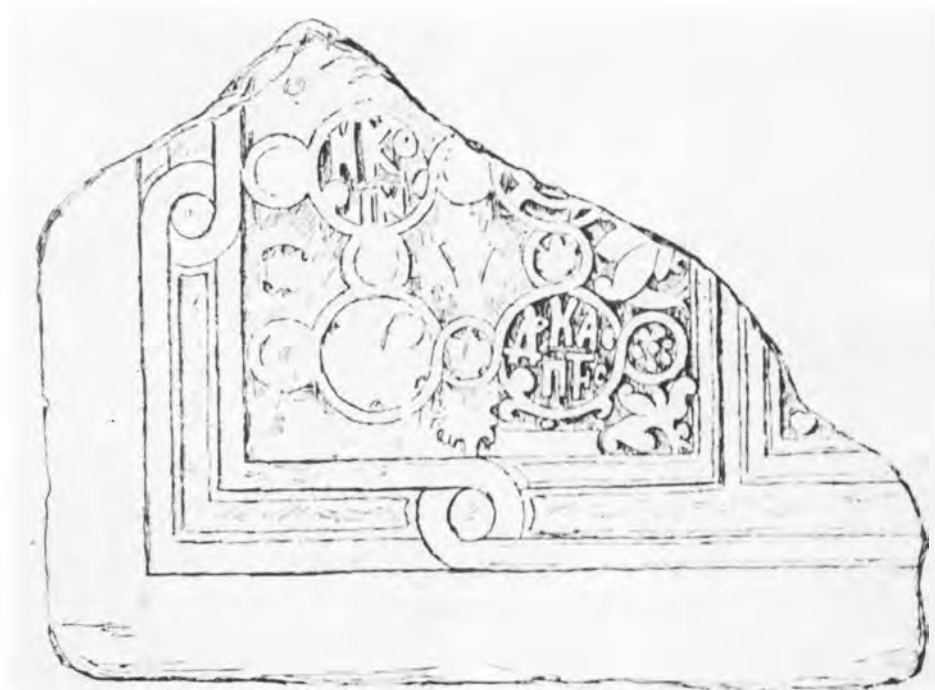
α-β) Αθήνα. Βυζαντινό Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 28. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχεδιαστική αποκατάσταση). 14ος αι.

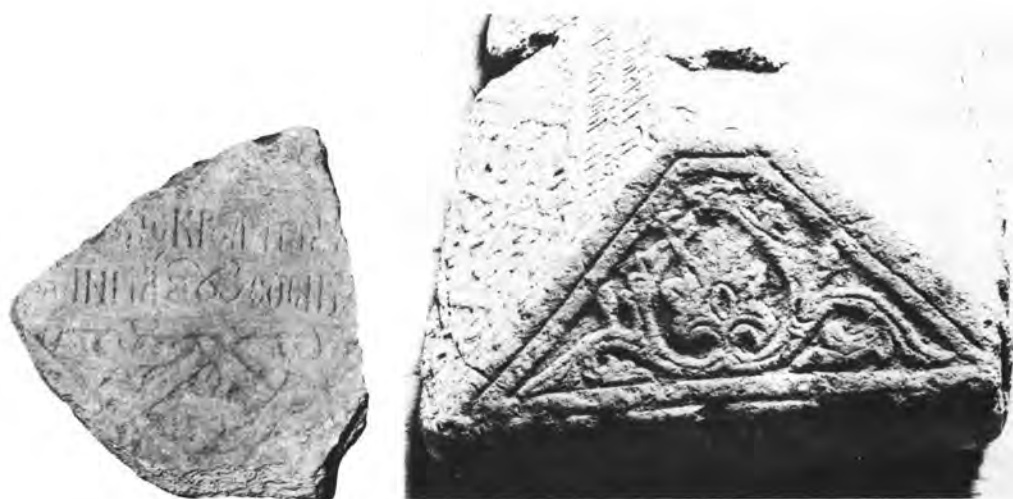
α) Θεσσαλονίκη, Ροτόντα, Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 29. Κύρια όψη. 11ος αι. β) Θεσσαλονίκη, Ροτόντα, Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 30. Κύρια όψη. Α΄ μισό 11ου αι. γ) Θεσσαλονίκη, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου, Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 31. Κύρια όψη. 11ος αι.

- α) Θεσσαλονίκη. Κρύπτη Αγίου Δημητρίου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 32. Κύρια όψη. 11ος αι.
 β) Θεσσαλονίκη. Κρύπτη Αγίου Δημητρίου. Κάλυμμα αριθ. 33. Επάνω επιφάνεια. Α΄ μισό 11ου αι.
 γ) Θεσσαλονίκη. Μονή Βλατάδων. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 34. Κύρια όψη. Β΄ μισό 14ου αι.

α-β) Θεσσαλονίκη. Μονή Βλατάδων. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 35. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχέδιο). Τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

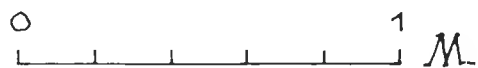
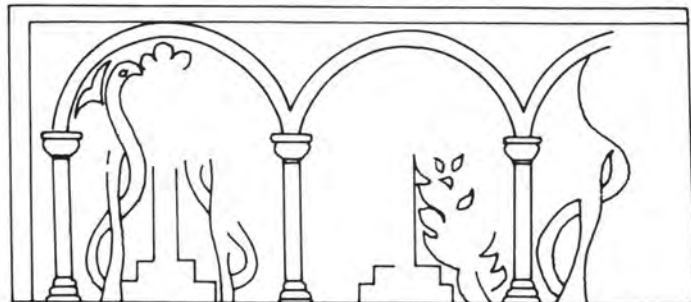
Θεσσαλονίκη. Μονή Βλατάδων. Κάλυμμα αριθ. 36. Τέλη 13ου-αρχές 14ου αι. α, γ) Επάνω επιφάνεια. β, δ) Λεπτομέρειες της κύριας και της πλάγιας όψης.

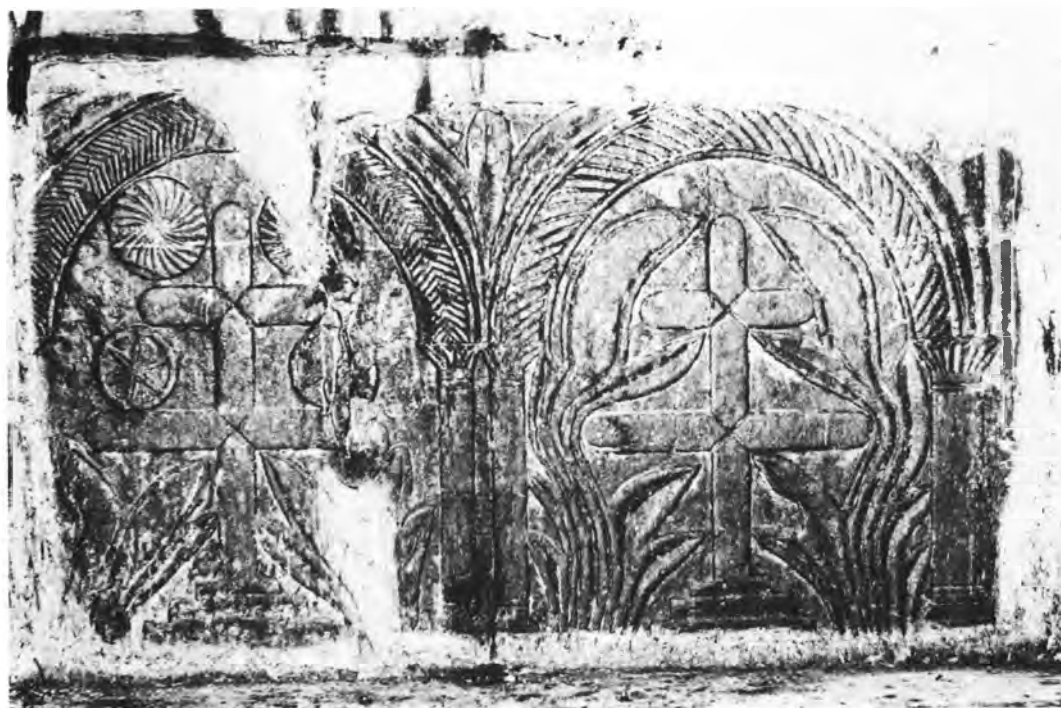
α) Ρεντίνα. Κάστρο. Κάλυμμα αριθ. 38. Επάνω επιφάνεια. Α' μισό 11ου αι. β) Χορτιάτης. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 37. Κύρια όψη. Α' μισό (;) 14ου αι.

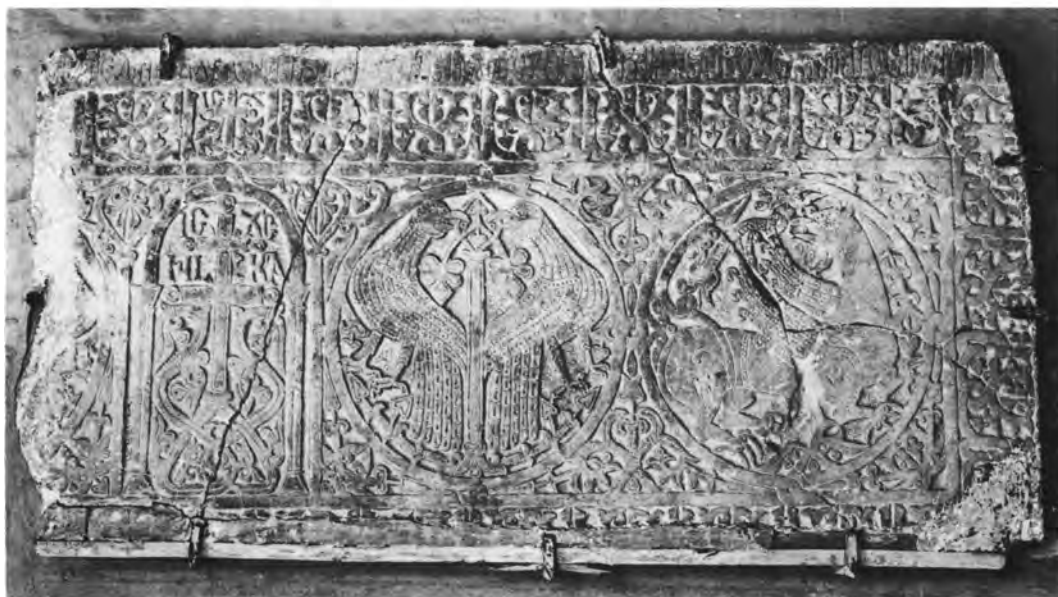
α) Δέσιανη. Ναός Παναγίας. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 40. Κύρια όψη. 11ος αι. β) Ζίχνα. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 39. Κύρια όψη. 11ος αι.

Ελασσόνα, Μονή Ολυμπιώτισσας. α) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 41. Κύρια όψη. Α΄ μισό ΙΙου αι.
β-γ) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 42. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχέδιο). Μέσα ΙΙου αι.

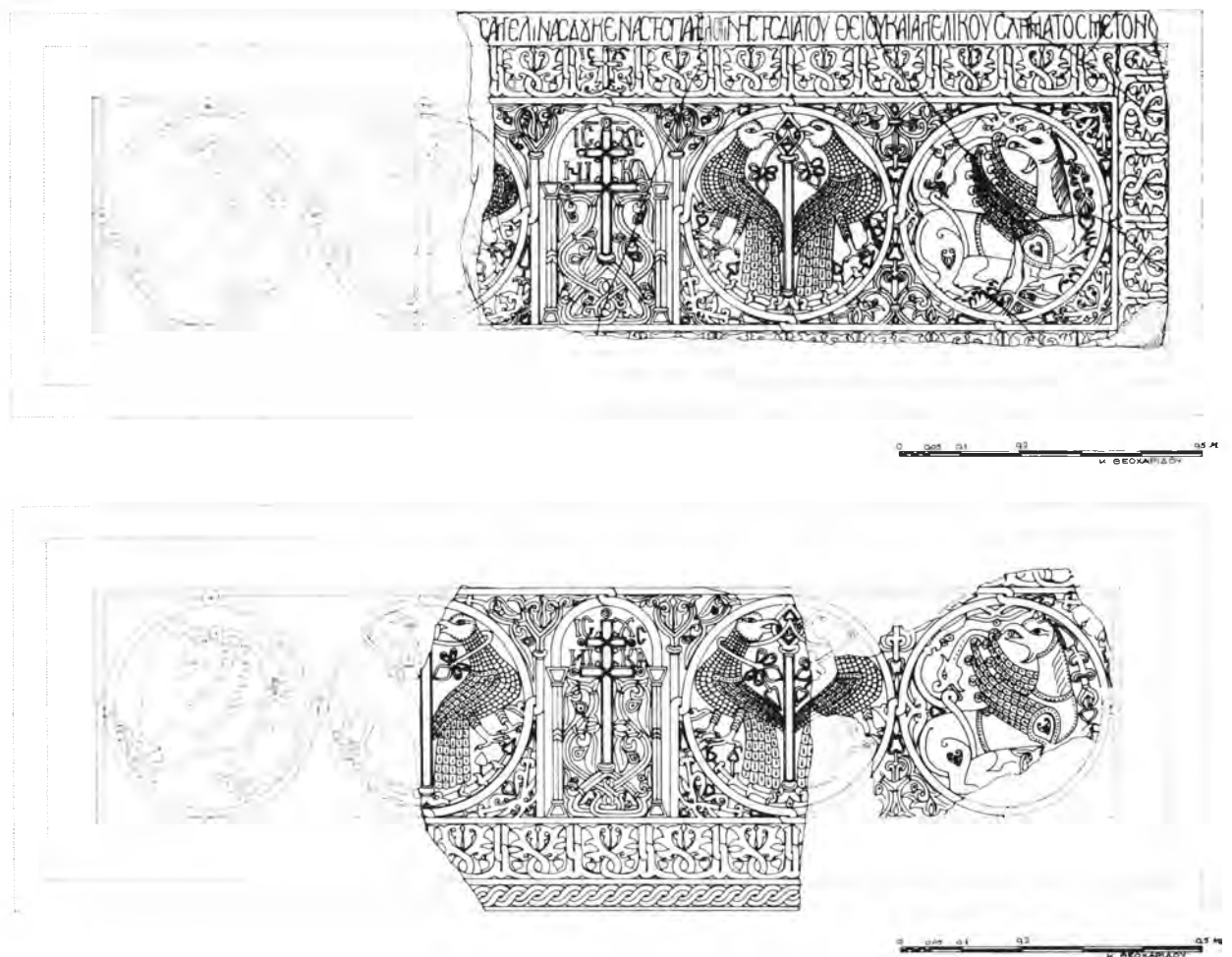
Ελασσόνα. Μονή Ολυμπιώτισσας. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 43. Κύρια όψη. ΙΙος αι.

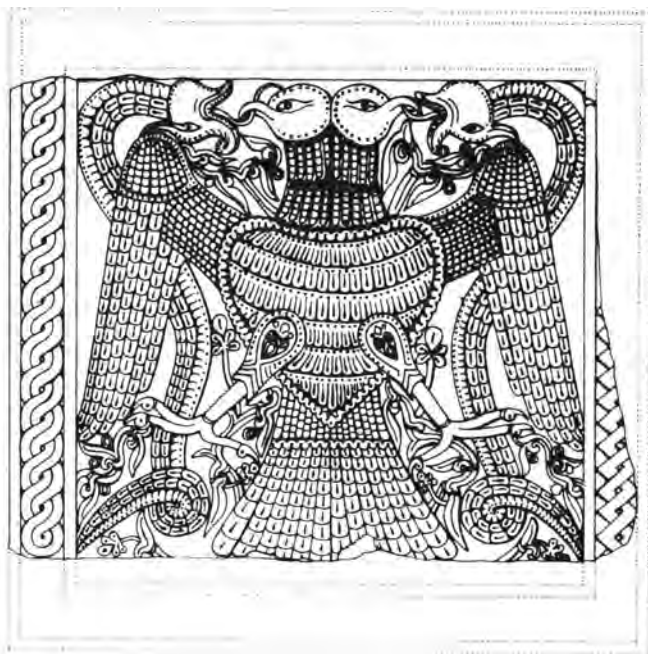
α) Πορταριά Πηλίου. Ναός Αγίου Νικολάου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 44. Κύρια όψη. 11ος αι.
 β) Επισκοπή Άνω Βόλου. Ναός Παναγίας. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 45Α. Κύρια όψη.
 1274-1276.

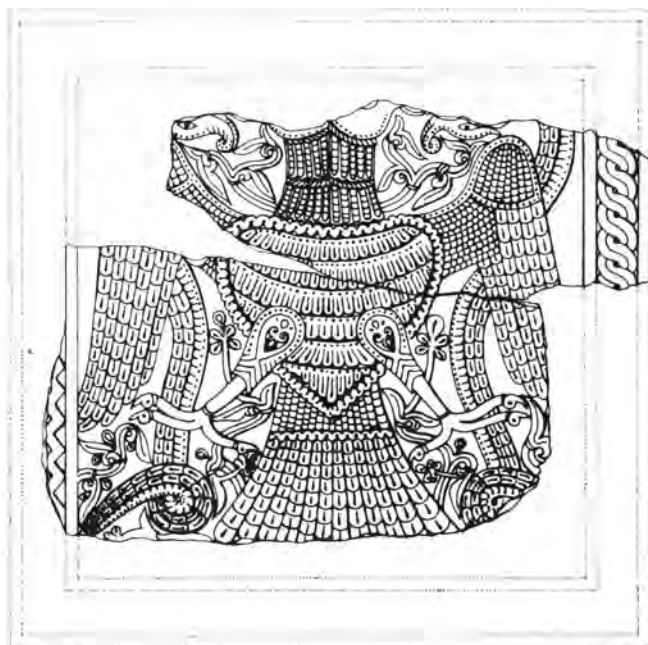
Πορταριά Πηλίου. Μονή Πέτρας, ναός Προδρόμου. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 45B₁₋₂. Πίσω όψη (βλ. και Π ί ν. 32β). 1274-1276.

α) Επισκοπή Άνω Βόλου. Ναός Παναγίας. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 45Α. Κύρια όψη (σχεδιαστική αποκατάσταση). 1274-1276. β) Πορταριά Πηλίου. Μονή Πέτρας, ναός Προδρόμου. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 45Β₁₋₂. Πίσω όψη (σχεδιαστική αποκατάσταση). 1274-1276.

0 0,05 0,1 0,2 0,5 μ.
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

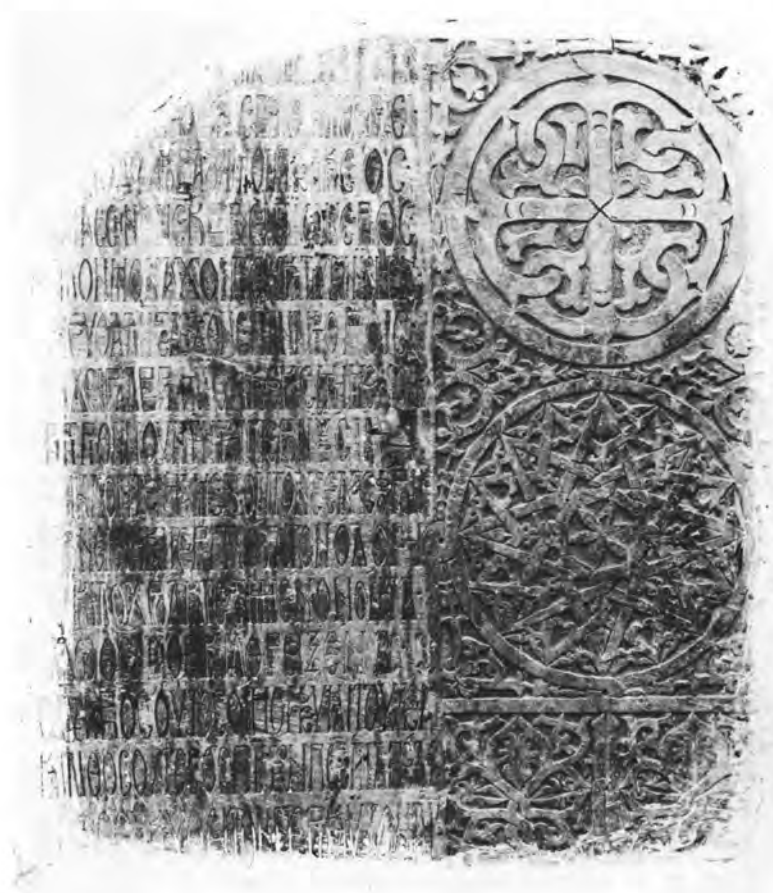
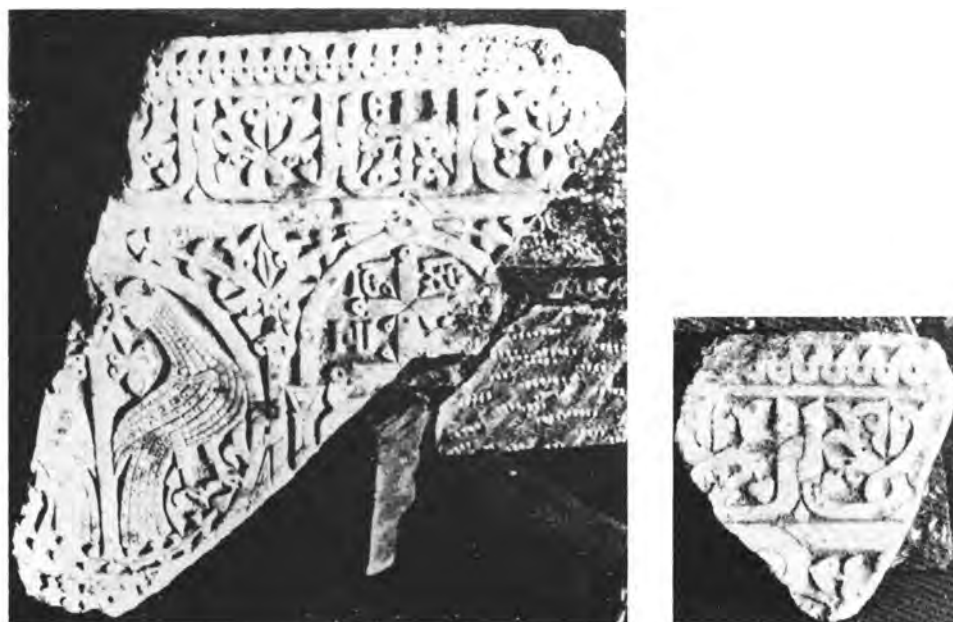

0 0,05 0,1 0,2 0,5 μ.
Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

α-ε) Επισκοπή Άνω Βόλου. Ναός Παναγίας. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 45Γ-45Δ₁₋₂. Πλάγιες όψεις (φωτογραφίες και σχεδιαστικές αποκαταστάσεις), 1274-1276.

Πορταριά Πηλίου. Μονή Πέτρας, ναός Προδρόμου. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 46Α. Κύρια όψη. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι. (μετά το 1276).

α-β) Επισκοπή Άνω Βόλου. Ναός Παναγίας. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 46B₁₋₂. Πίσω όψη. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι. (μετά το 1276). γ) Μακρινίτσα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Κάλυμμα αριθ. 47. Επάνω επιφάνεια. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι. (μετά το 1280).

α) Άρτα. Παρηγορήτισσα. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 48. Κύρια όψη. 11ος αι. β) Άρτα. Ναός Μητροπόλεως. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 49. Κύρια όψη. Γ' τέταρτο 12ου αι. γ-δ) Άρτα. Ναός Αγίας Θεοδώρας. Το ταφικό μνημείο της Αγίας Θεοδώρας. Ανατολική όψη, όπως σώζεται σήμερα και λεπτομέρεια.

α-δ) Άρτα. Ναός Αγίας Θεοδώρας. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 50 (Αγίας Θεοδώρας). Κύρια όψη και λεπτομέρειες. Β΄ μισό 13ου αι. (μετά το 1270).

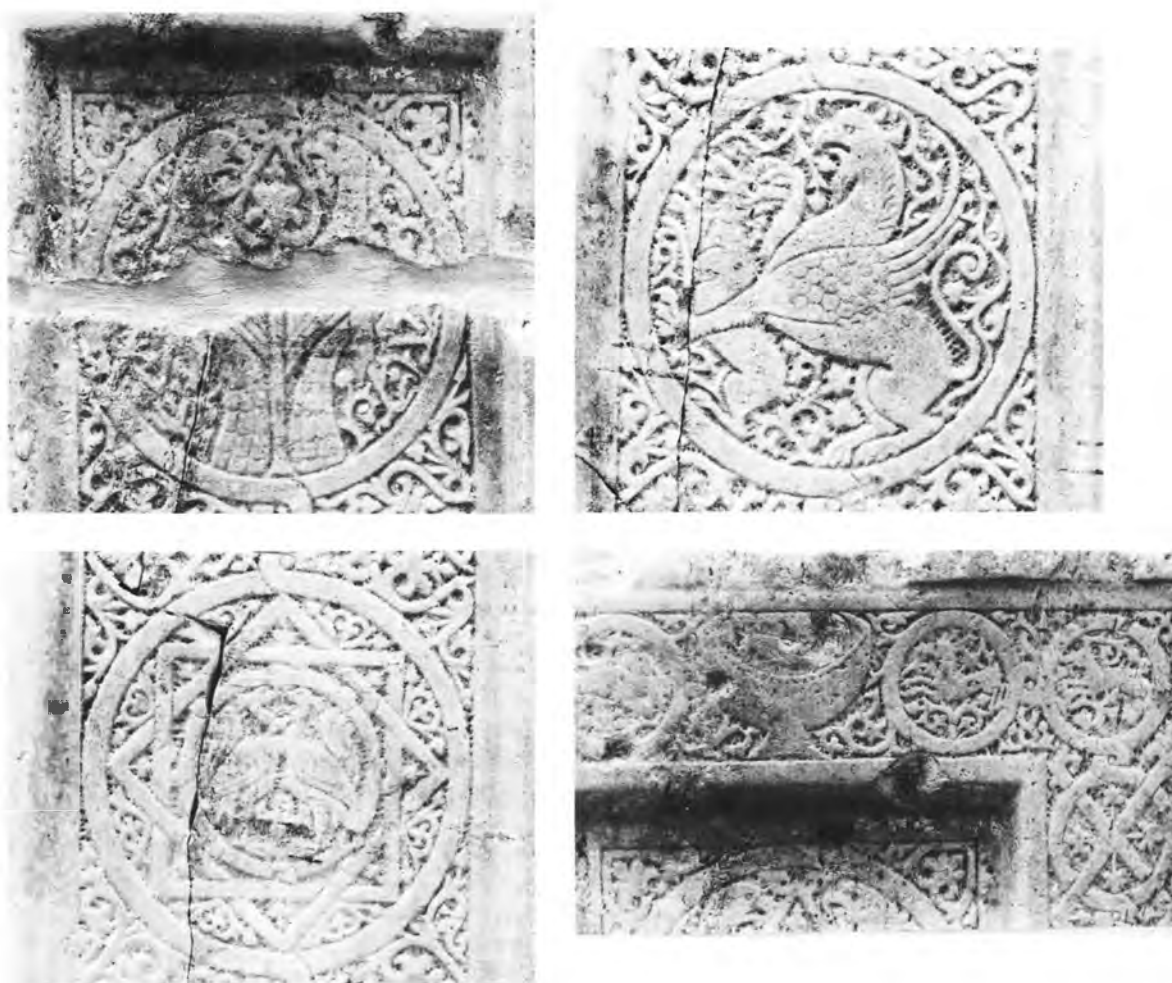
α-β) Άρτα, Μονή Βλαχερνών. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 51Α-51Β. Οι δύο πλάγιες όψεις. Μέσα 13ου αι. γ-δ) Άρτα, Μονή Βλαχερνών. Συναρμοσμένη σαρκοφάγος αριθ. 51Γ. Επάνω επιφάνεια του καλύμματος, Μέσα 13ου αι.

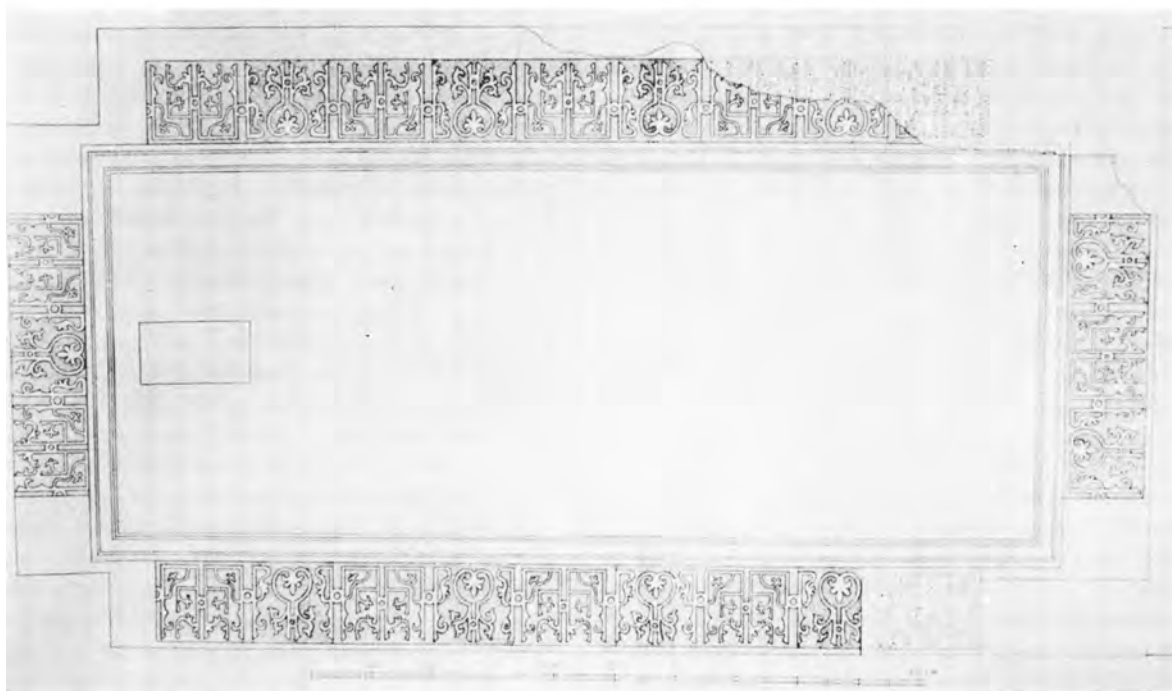
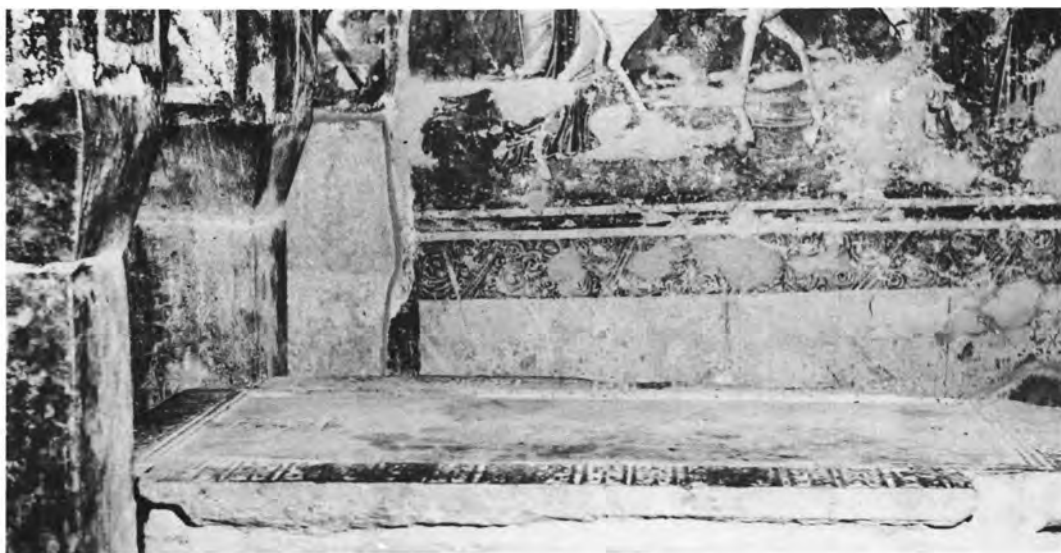
Έρτα. Μονή Βλαχερνών. Συναρμολογημένη σαρκοφάγος αριθ. 51Α-51Γ. Μέσα 13ου αι. α) Η μία πλάγια όψη και το κάλυμμα. β) Λεπτομέρεια της λοξότμητης παρυφής του καλύμματος.

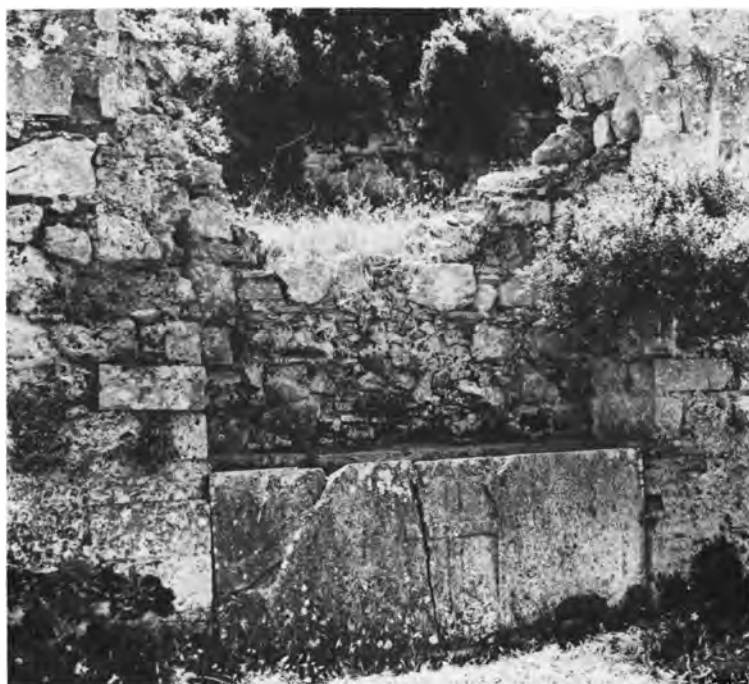
Νικόπολη. Αρχαιολογικό Μουσείο. Κάλυμμα αριθ. 52. Επάνω επιφάνεια. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι.

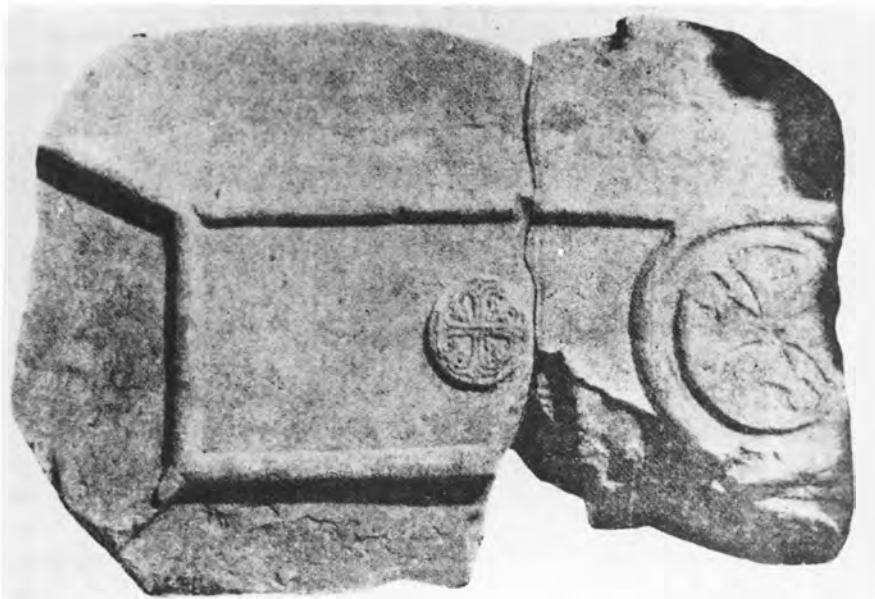
α-δ) Νικόπολη. Αρχαιολογικό Μουσείο. Κάλυμμα αριθ. 52. Λεπτομέρειες της επάνω επιφάνειας.
Τελευταίο τέταρτο 13ου αι.

α-β) Στείρι. Μονή Οσίου Λουκά. Κάλυμμα αριθ. 53. Επάνω επιφάνεια (φωτογραφία και σχέδιο).
Γ' τέταρτο 10ου αι.

Δερβεντσάλεσι. Μονή Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 54 σε αρκοσόλιο, κατά χώραν. α) Πρόσοψη. β) Λεπτομέρεια του χείλους και του λοξότμητου γείσου, όπου στηριζόταν το κάλυμμα. Τέλη 11ου-13ος αι. (:).

Κιθαιρώνας. Μονή Οσίου Μελετίου. α) Αρκοσόλιο ψευδοσαρκοφάγου όπου ανήκει το κάλυμμα αριθ. 55. β) Κάλυμμα αριθ. 55. Επάνω επιφάνεια. Α΄ μισό 12ου αι.

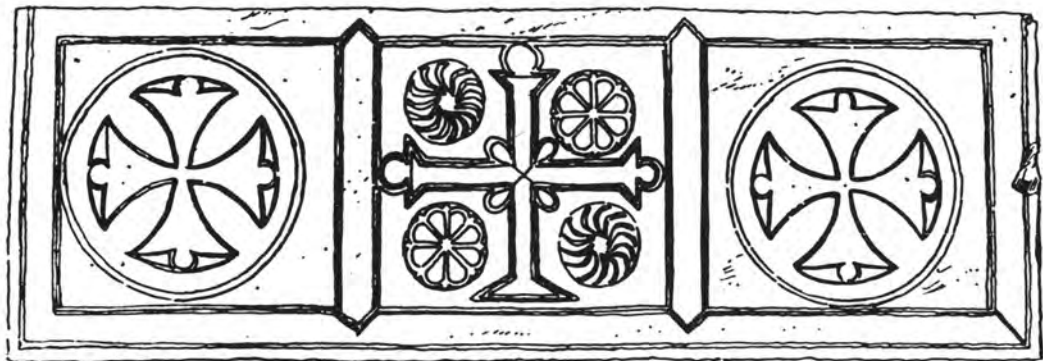
α-β) Κιθαιρώνας. Μονή Οσίου Μελετίου. Σύνθετο ταφικό μνημείο αριθ. 56, κατά χώραν (Οσίου Μελετίου). Υπέργειο τμήμα. 1105-1150.

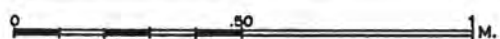
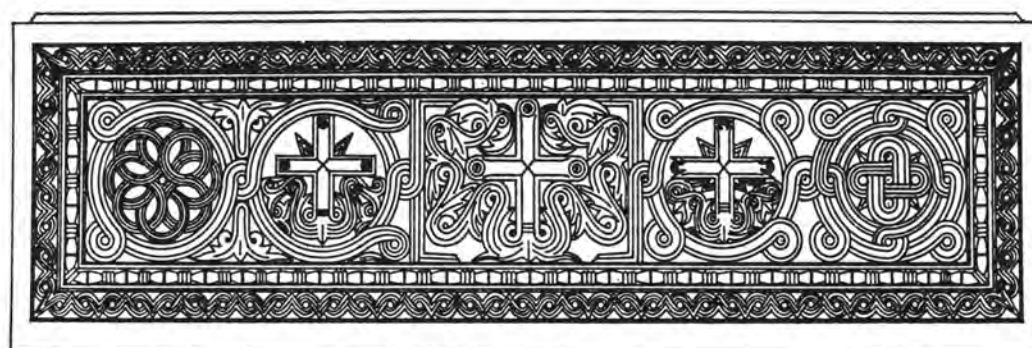
α) Κιθαιρώνας. Μονή Οσίου Μελετίου. Σύνθετο ταφικό μνημείο αριθ. 56, κατά χώραν (Οσίου Μελετίου). Λεπτομέρεια του καλύμματος. 1105-1150. β-γ) Αθήνα. Πύργος των Ανέμων. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 57. Λεπτομέρεια και γενική άποψη της κύριας όψης. 10ος-11ος αι.

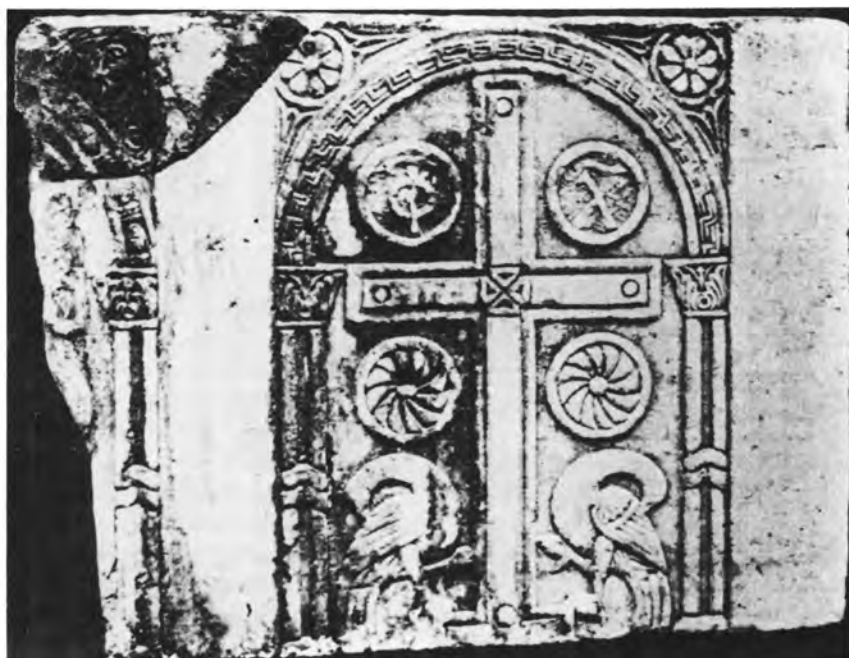
α-β) Αθήνα. Μονή Πετράκη. Μονόλιθη λάρνακα αριθ. 58. Λεπτομέρεια και κύρια όψη.
11ος-13ος αι. (γ).

α-β) Αθήνα. Μονή Αγίων Πάντων ή Ομολογητών. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 59. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχέδιο). ΙΙος αι.

α-β) Αθήνα. Αρχαία Αγορά, ναός Αγίων Αποστόλων. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 60. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχέδιο). Γ' τέταρτο 12ου αι.

α-β) Αθήνα. Μονή Πεντέλης. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 61. Κύρια όψη (παλιότερη και σημερινή κατάσταση), 11ος-12ος αι.

α) Αθήνα. Βυζαντινό Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 62. Κύρια όψη. 11ος αι. β) Αρχαία Κόρινθος. Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 63. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι.

Ανδραβίδα. Κάλυμμα αριθ. 64. α) Επάνω επιφάνεια. β) Κάτω επιφάνεια. 1286.

Ναύπλιο. Αυλή Βουλευτικού. Μονόλιθη σαρκοφάγος αριθ. 65. α) Κύρια όψη. β) Κύρια και πλάγια όψη. 11ος-12ος αι.

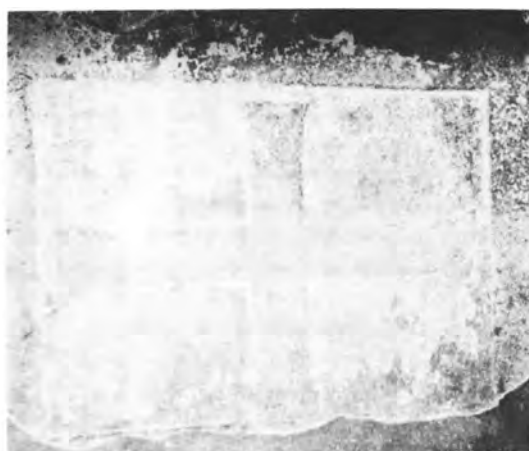
Απιδιά Λακωνίας. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. Μονόλιθη σαρκοφάγος αριθ. 66. Τέλη 13ου-αρχές 14ου αι. α) Κύρια και πλάγια όψη. β) Πίσω και πλάγια όψη. γ) Τα δύο τμήματα της κύριας όψης.

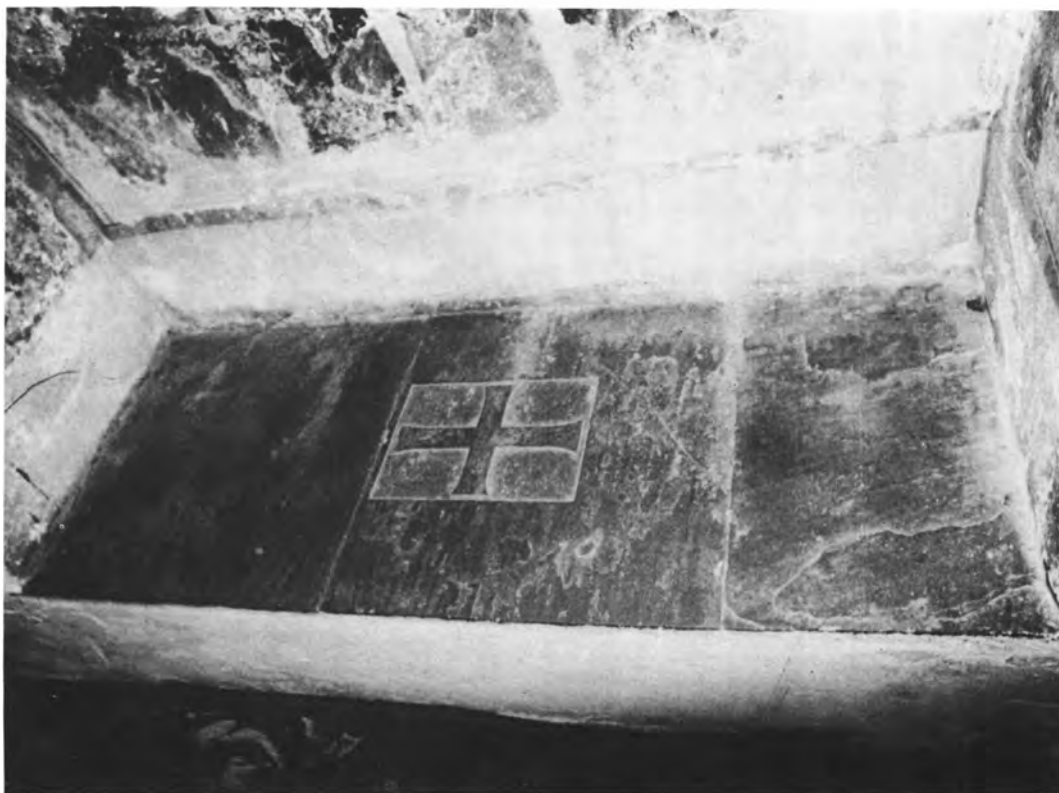
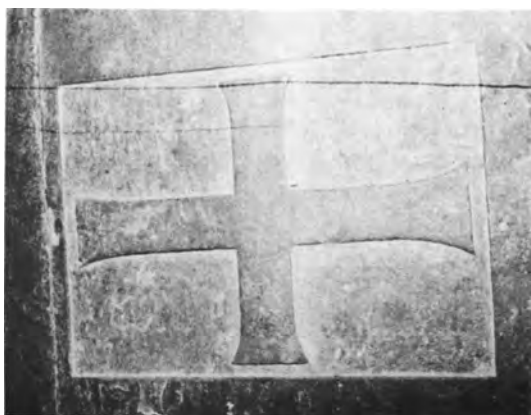
Χαλκίδα. Τζαμί. α) Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 67. Κύρια όψη. Β' μισό 14ου αι. β) Κάλυμμα αριθ. 68.
Επάνω επιφάνεια. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι.

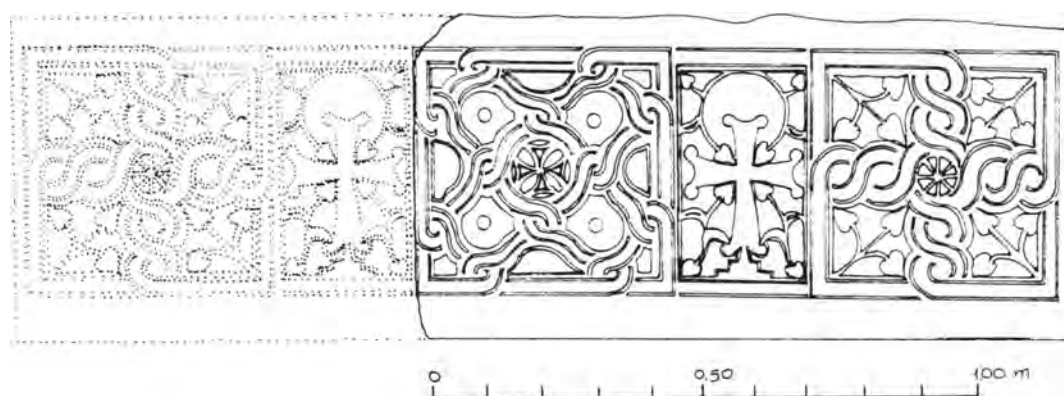
- α) Ρόδος. Αρχαιολογικό Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 71. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι. (;).
 β) Ψαχνά Ευβοίας. Αγία Τριάδα Κριεζώτη. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 69. Κύρια όψη. 12ος αι.
 γ) Μεσαριά Άνδρου. Ναός Αγίου Νικολάου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 70. Κύρια όψη. 11ος αι.

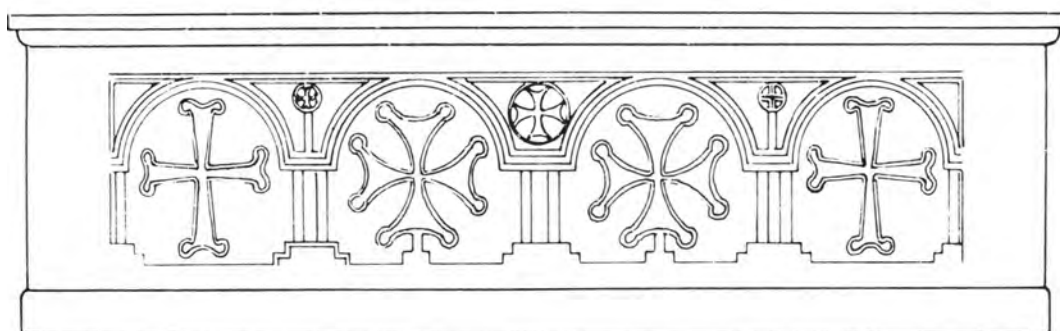
Ρόδος. Ναός Αγίου Φανουρίου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 72 σε αρκοσόλιο, κατά χώραν. α) Λεπτομέρεια του καλύμματος. β) Γενική άποψη. Γύρω στα 1335/6.

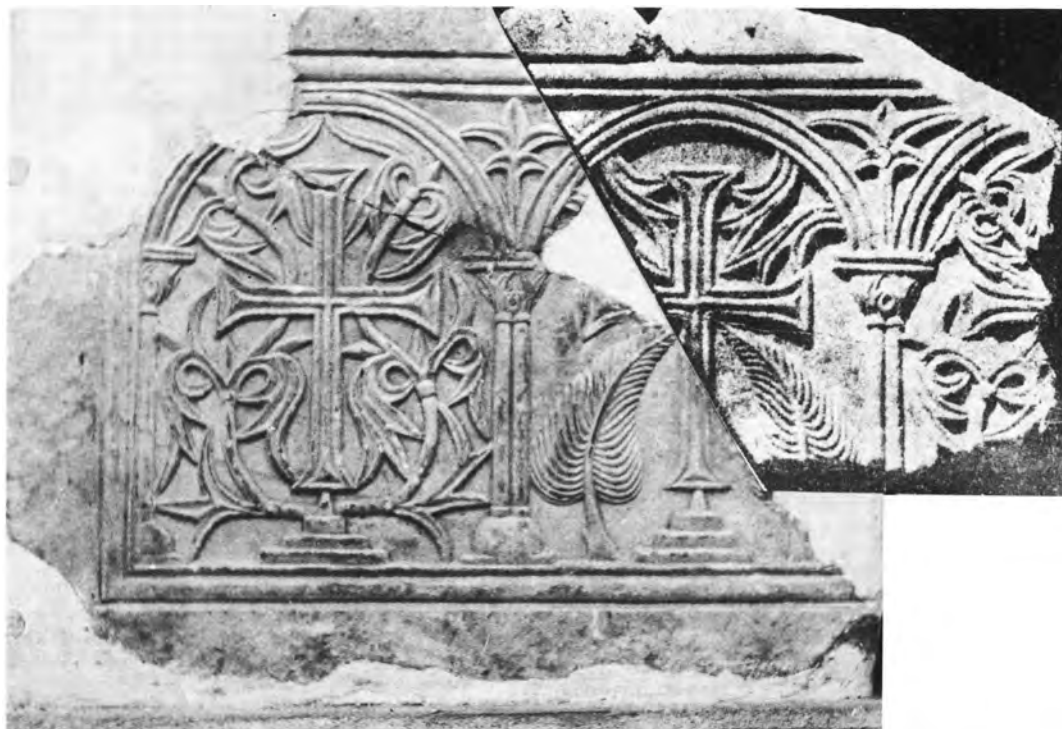
Ρόδος. Ναός Αγίου Φανουρίου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 73 σε αρκοσόλιο, κατά χώραν. α) Λεπτομέρεια του καλύμματος. β) Γενική άποψη. Γύρω στα 1335/6.

α-β) Πάτμος. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 74. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχεδιαστική αποκατάσταση). 11ος αι.

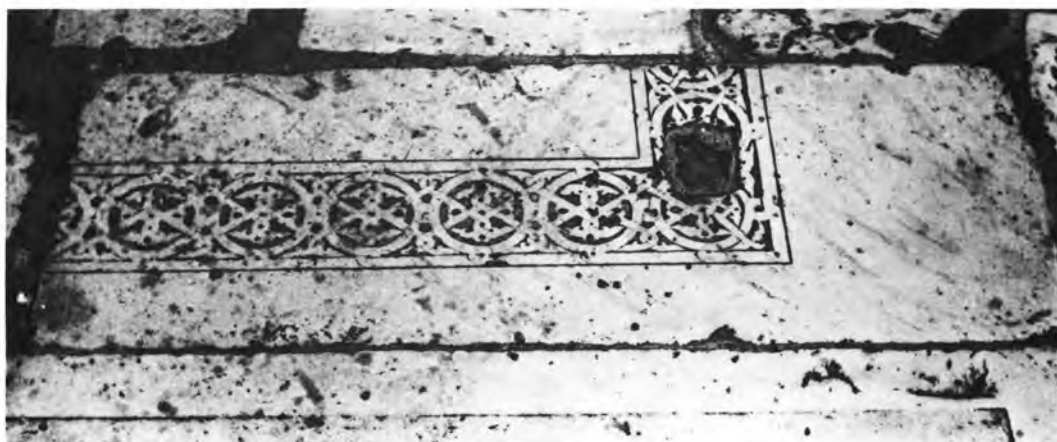
α-β) Πάτμος, Μονή Θεολόγου. Μονόλιθη σαρκοφάγος του Οσίου Χριστοδούλου αριθ. 75. Κύρια όψη (φωτογραφία και σχέδιο). Λίγο μετά το 1093. γ) Ηράκλειο. Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 76. Κύρια όψη. 11ος αι.

α) Σέρρες, Μπεζεστένι. Πλάκα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 77₁₋₂. Κύρια όψη. 11ος αι.
 β) Σέρρες, Μπεζεστένι. Πλάκα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 78. Κύρια όψη. 11ος αι.

α) Βέροια. Τουρκικά Λουτρά. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 80. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι.
 β) Έδεσσα. Γενί Τζαμί. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 79. Κύρια όψη. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι. γ) Βέροια. Τουρκικά Λουτρά. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 81. Κύρια όψη. 14ος αι.

Βέροια. Τμήμα πιθανώς από επιτάφια πλάκα αριθ. 82_{1,2}. α) Ναός Αγίων Νικολάου και Φανουρίου.
β) Ναός Παλιοφορίτισσας. Τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.

α) Θεσσαλονίκη. Ροτόντα. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 84. Κύρια όψη. Α΄ μισό 11ου αι.
 β) Θεσσαλονίκη. Παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο (;). Πλάκα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 83.
 Κύρια όψη. 10ος αι.

α) Θεσσαλονίκη, Ροτόντα. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 85. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι.
 β) Θεσσαλονίκη, Αγία Σοφία. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 86. Κύρια όψη. Α΄ μισό 11ου
 αι. γ) Επισκοπή Άνω Βόλου, Ναός Παναγίας. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 88. Κύρια
 όψη. Τελευταίο τέταρτο 13ου αι. (μετά το 1276).

α) Θεσσαλονίκη. Κρύπτη Αγίου Δημητρίου. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 87. Κύρια όψη. Μέσα 11ου αι. β) Αρχαία Κόρινθος. Μουσείο. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 90. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι. γ) Αρχαία Κόρινθος. Μουσείο. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 89. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι.

α) Σόφια. Εθνικό Μουσείο. Ψευδοσαρκοφάγος αριθ. 92. Κύρια όψη. 1069. β) Αρχαία Κόρινθος. Μουσείο. Τμήμα πιθανώς ψευδοσαρκοφάγου αριθ. 91. Κύρια όψη. 11ος-12ος αι.

